

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**ULUS DEVLET VE VERGİLER: KARŞILAŞTIRMALI TARİHSEL
BİR ANALİZ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Mesut SERT**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR**

Ankara-2010

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

ULUS DEVLET VE VERGİLER: KARŞILAŞTIRMALI TARİHSEL BİR ANALİZ

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Mesut SERT**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR**

Ankara-2010

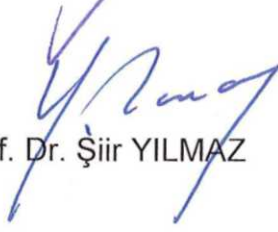
ONAY

Mesut Sert tarafından hazırlanan "Ulus Devlet ve Vergiler: Karşılaştırmalı Tarihsel Bir Analiz" başlıklı bu çalışma 27.12.2010 tarihinde yapılan savunma sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat AnaBilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

7

Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR (Danışman)

Prof. Dr. Şiir YILMAZ

Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ

Prof. Dr. Levent KÖKER

Doç. Dr. Alev ÖZKAZANÇ

ÖNSÖZ

Tez başlığında ifadesini bulan ve tezle sınırlı olmayıp hayatımın geri kalan bölümünde de çözmeye uğraşacağım sorunsalı ortaya koyan danışmanım Prof. Dr. İşaya Üşür'e; tez izleme komitesinde yer alarak çalışmalarımı sabırla okuyup görüşlerini belirten Prof. Dr. şiir Yılmaz ve Prof. Dr. Kemal Görmez'e; savunma sınavına katılarak görüş ve eleştirilerini paylaşan Prof. Dr. Levet Köker ve Doç. Dr. Alev Özkanç'a; teze yaptıkları akademik katkılardan dolayı teşekkür ederim.

Esas olarak akademik bir iş olmakla birlikte yaşamın bütünü ağısından bakıldığında bir uğrak olan ve bunun doğıal sonucu olarak birçok zorluğun eşlik ettiğı tez yazma sürecim "akademi dışından" dostluklara da çok şey borçludur. Entelektüel birikimini her fırsatta paylaşan "kardeşim" Serdar (Ekmen), ihtiyacım olan her kaynağı mümkün olan en kısa süre içinde temin eden kütüphanecimiz şeyda (Aytem) Hanım, kaynakları benim için çoğıaltan fotokopicimiz Haluk (Kaya) Abi, sağladıkları maddi/manevi desteklerle annem, babam, kardeşim Meral ve eşi Sait, aynı odayı paylaştığım oğıulları Umut, sizlere teşekkür ederim.

Bütün sevinç ve üzüntüleriyle hayatı benimle paylaşan Dilek ve kızım ile birlikte geçireceğim günlerin hayali ise süreci "katlanılır" kılan yegâne unsurdu. Bu nedenle kendilerinden çaldığım bütün zamanların bir özrü olarak en büyük teşekkür de Dilek ve biricik kızım Elif Pirbalım'a.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLETE NASIL BAKMALI: FARKLI YAKLAŞIMLAR

1.1. MARKSİST DEVLET KURAMI.....	4
1.1.1. Klasik Metinlerde Devlet.....	5
1.1.2. Miliband-Poulantzas Tartışması.....	10
1.1.3. Devletin Türetilmesi Yaklaşımı.....	16
1.3.1.1. Holloway-Picciotto.....	20
1.2. TARİHSEL DEVLET SOSYOLOJİSİ.....	27
1.2.1. Genel Olarak Tarihsel Sosyoloji.....	28
1.2.2. Skocpol: Devleti Geri Getirmek.....	33
1.2.3. Tilly: Zor ve Sermaye.....	37
1.2.4. Giddens: Ulus-Devlet ve Şiddet.....	39
1.2.5. Mann: Toplumsal Gücün Kaynakları ve Devletin Özerk Gücü.....	45
1.2.5.1. Toplumsal Gücün Kaynakları.....	45
1.2.5.2. Devletin Özerk Gücü.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

ULUS DEVLET KURULUMUNA “YENİ” BAKIŞ: SINIF TEMELLİ MALİ SOSYOLOJİ

2.1. MALİ SOSYOLOJİ.....	62
2.1.1. Mali Sosyoloji Öncüler.....	66
2.1.2. Mali Sosyoloji ve Devlet İnşası.....	79

2.2.	SINIF TEMELLİ MALİ SOSYOLOJİ.....	97
2.3.	ARA DEĞERLENDİRME.....	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLTERE

3.1.	17. YY ÖNCESİ GELİŞMELER.....	126
3.1.1.	“Mali Devletin” Ortaya Çıkışı.....	126
3.1.2.	Merkezileşme Yönünde Eğilimler.....	132
3.2.	ANAYASAL MONARŞİNİN KURULMASI.....	139
3.2.1.	İngiliz İç Savaşı.....	139
3.2.2.	Kralsız Ara Dönem ve Restorasyon.....	146
3.2.3.	Kansız Devrim.....	150
3.3.	MODERN VERGİ DEVLETİ.....	152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FRANSA

4.1.	FRANSA'DA ESKİ REJİM.....	161
4.1.1.	Croquant'tan Fronde'ye: Fransız Mutlakçılığının Yerleşmesi.....	173
4.1.2.	Mutlakçılıkta Reform Çabaları: XIV. Louis ve Colbert.....	179
4.1.3.	Devletin Mali Krizi ve “Son Umut”: Terray, Turgot ve Necker.....	185
4.2.	FRANSIZ DEVRİMİ.....	191
4.3.	NAPOLYON VE MODERN FRANSA.....	198

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALMANYA

5.1.	ALMAN MUTLAKÇILIĞIN TARİHSEL KÖKENLERİ.....	204
5.2.	BÜROKRATİK MUTLAKÇILIĞININ KURULUŞU.....	211
5.2.1.	Prusya Mutlakçılığı'nın Zirvesi.....	217
5.3.	BİSMARCK VE YUKARIDAN BURJUVA DEVRİMİ.....	223

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI - TÜRKİYE

6.1.	KLASİK OSMANLI DÜZENİ.....	229
6.1.1.	Osmanlı Toprak Sistemi.....	237
6.1.2.	Osmanlı Ekonomik Algılayışı.....	255
6.1.3.	Klasik Dönem Osmanlı Maliyesi.....	264
6.2.	17. YY GEÇİŞ DÖNEMİ.....	271
6.2.1.	Mali Merkezileşme.....	284
6.3.	18. YY: MALİ BUNALIM VE ESHAM.....	297
6.4.	TANZİMAT'TAN CUMHURİYETE.....	304
	SONUÇ.....	310
	KAYNAKÇA.....	318
	ÖZET.....	337
	ABSTRACT.....	338

GİRİŞ

Ulus devlet ve vergiler arasındaki ilişkiler üzerine odaklanan bu çalışma, ilişkinin karmaşıklığı ve çok boyutluluğu dikkate alındığında, ulus devlet kurulumu olarak adlandırılan tarihsel süreçte vergilerin oynadığı özgül rolü inceleme ile sınırlandırılmıştır. Karşılaştırmalı tarihsel sosyolojik bir yöntemden hareket etmekle birlikte çalışmada, ulus devlet kurulumu “sınıf temelli” mali sosyolojik bir bakışla incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada ele alındığı biçimiyle “sınıf temelli” mali sosyoloji, her şeyden önce kurulumunu açıklamaya çalıştığı devleti ele alış biçimiyle geleneksel tarihsel sosyolojiden ayrılır. Devleti, kurumsal temelde tanımlayıp özerk bir aktör olarak ele alan devlet merkezli yaklaşımlar veya tarihsel devlet sosyolojisinin tersine; Marksist yaklaşımlara paralel şekilde, içinde sınıf mücadelelerinin gerçekleştiği bir alan olarak görür.

Devleti sınıfsal bir olgu olarak ele alması anlamında Marksizmle bir ortaklığı paylaşmakla birlikte bu yaklaşım, tarihsel materyalizmin eleştirel olmayan yorumu olarak adlandırabileceğimiz, ekonomik belirlenimcilikten hareket eden, mekanik, önceden belirlenmiş ve tek yönlü ilerlemeye dayalı tarih anlatısı karşısında; siyasal Marksizm’in kapitalizmin tarihselliği ve özgüllüğü vurgusundan hareket eder.

İktisadi olandan ziyade siyasal olana ağırlık vermesi, siyasal Marksizm’i neo Weberci analizlere yaklaştırsa da Weber’in siyasal alanı, ekonomik alandan soyutlanmış bir şekilde ele alan yaklaşımının tersine; içinde artık üzerine yürütülen mücadelelerin gerçekleştiği bir alan olarak görmesi nedeniyle bu yaklaşımlardan ayrılır. Siyasal Marksizm’de vurgu, kapitalizmin toplumsal içeriği üzerinedir ve bu çerçevede toplumsal mülkiyet ilişkilerinden hareket eder.

Ulus devlet kurulumu açısından bakıldığında ise “sınıf temelli” mali sosyoloji, devlet kurulumunda vergilere dolaylı da olsa bir rol atfeden mali

sosyolojik yaklaşımların eleştirisi üzerine kurulur. Weber – Hintze geleneğinden beslenen bu yaklaşımlar, Marksizmin ekonomik indirgemeciliğe dayalı tek çizgili tarih anlatısı karşısında; Batı Avrupa devlet kurulumundaki farklılıklardan hareket ederler. Bu farklılıkların açıklanmasında doğal, coğrafi, etnik veya kültürel çeşitli nedenler üzerinde dursalar da hepsinde ortak olan nokta, devleti dış ilişkileri bağlamında ele alarak savaş ve devlet kurulumu arasında doğrudan bir ilişki öngörmeleridir.

Devlet kurulumuna ekonomik temel dışında, savaş/zor'un oynadığı rol açısından bakan bu yaklaşımlarda temel belirleyici, savaş ve savaşa hazırlık süreci iken; vergilere bu süreçte dolaylı bir rol verilir. Buna göre; jeopolitik rekabet içinde yöneticilerin savaş yapıcı kapasitelerini sürdürmek ve geliştirmek için kamu gelirlerini daha etkin bir şekilde toplayacak mekanizmalar geliştirmeleri ile başlayan süreç, yönetimin giderek merkezileşmesi ve bürokratikleşmesi ile sonuçlanır. Batı Avrupa devletleri açısından bu süreci farklılaştıran, vergi toplama kolaylığı/zorluğu ve buna bağlı olarak savaş yapma kolaylığı/zorluğudur.

Ulus devlet kurulumundaki farklılıkları paylaşmakla birlikte “sınıf temelli” mali sosyoloji bu farklılığı doğal, coğrafi, kültürel nedenlerden ziyade sınıf yapılarındaki farklılığa dayalı olarak açıklar. Brenner'den hareketle sınıf yapılarını, özellikle mülkiyet ve artık çekme ilişkilerini, toplumların uzun dönemli gelişme dinamikleri üzerindeki asıl belirleyici olarak görür. Bu açıdan bakıldığında “sınıf temelli” mali sosyoloji, jeopolitik rekabet modellerinde “malikânedeki vergi devletine”, “mali kişisellikten mali kurumsallaşmaya” geçiş gibi çeşitli şekillerde adlandırılan ulus devletlerin kurulum sürecini, daha geniş bir çerçevede, feodalizmden kapitalizme geçiş bütünü içinde inceler.

Bu bütün içerisinde zor/iktisat dışı zor, ülke içinde artığın vergi veya rant şeklinde doğrudan üreticiden çekilip alınmasının özgül bir tarzı olarak ele alınır. Bunun bir sonucu olarak, “sınıf temelli” mali sosyoloji vergileri, jeopolitik rekabet modellerinde olduğu gibi sadece bir savaş finansman aracı

veya “kendiliğinden” bir şey olarak görmeyip artık üzerine yürütülen mücadelelerin bir parçası olarak ele alır.

Lordların gerek kendileri gerekse köylülerle arasında, artık üzerine yürütülen mücadelelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan, daha etkili askeri organizasyonlar kurmak ve/veya daha güçlü artık çekme mekanizmaları oluşturmak anlamında siyasal birikim dinamiği ise “sınıf temelli” mali sosyoloji açısından ulus devlet kurulumu ile özdeş olarak ele alınır.

Bu görüşlerden hareketle oluşturulan çalışmanın ilk bölümünde devleti ele alan yaklaşımlar Marksist Devlet Kuramı ve Tarihsel Devlet Sosyolojisi farklılığı çerçevesinde incelenmiştir. Marksist devlet kuramı incelemesinde ilk olarak klasik metinlerde devletin ele alınış biçimi açıklandıktan sonra 1970'lere damgasını vurmuş Miliband – Poulantzas tartışması üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda son olarak Marksizm içinde ulus devlet kurulumuna yönelik bir çerçeve sağlayan devletin türetilmesi yaklaşımı incelenmiştir. Tarihsel devlet sosyolojisi başlığında ise tarihsel sosyolojiye ilişkin genel bir değerlendirme sonrasında bu kapsamda değerlendirilen Skocpol, Tilly, Giddens ve Mann'ın devlete ilişkin görüşleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde ilk olarak mali olayları toplumsal bütünlüğü içinde ele aldığı ölçüde egemen maliye anlayışından farklılaşan mali sosyoloji üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede mali sosyoloji geleneğinin öncüleri olarak değerlendirilen Goldscheid, Schumpeter ve O'Connor'ın görüşleri ele alınıp ardından ulus devlet kurulumunu vergilerle ilişkisi çerçevesinde açıklayan mali sosyolojik yaklaşımlar incelenmiştir. İkinci olarak, bu yaklaşımların eleştirisi üzerine kurulan “sınıf temelli” mali sosyolojik yaklaşım üzerinde durulmuştur. Bu bölümde son olarak çalışmanın bir ara değerlendirmesi sunulmuştur.

Takip eden bölümlerde ise sırasıyla İngiltere, Fransa, Almanya ve Osmanlı- Türkiye devlet kurulum süreçleri incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLETE NASIL BAKMALI: FARKLI YAKLAŞIMLAR

1.1. MARKSİST DEVLET KURAMI

Devlet kuramı Marksizm içinde tartışmalı alanlardan biridir ve tartışma, Marx'ta bütünlüklü ve sistematik bir devlet kuramının bulunup bulunmadığıyla başlar. Bu konuda yaygın görüş, Marx'ın analizinde devlet kuramını "ihmal ettiği" yönündedir. Marksizmin "eksik" olan devlet kuramını geliştirme iddiasında olan Poulantzas, söz konusu ihmal Marx'ın temel ilgisinin kapitalist üretim tarzına yönelik olmasıyla açıklar. Kapitalist üretim tarzında ekonomi son kertede belirleyici ve egemen olduğundan Marx, kapitalist üretim tarzının sadece ekonomik düzeyiyle ilgilenmiş ve diğer düzeyleri sadece ekonomi ile ilişkileri çerçevesinde ele almıştır (Poulantzas, 1977: 60-61). Buna karşın Poulantzas siyasal alanın özgüllüğü görüşüne paralel olarak Marksizmin siyasal teorisini geliştirmeye çalışmıştır.

Bu yaygın görüşe karşın Marx'ta en azından bir tasarı olarak devleti inceleme düşüncesi olduğu, ancak bunu tamamlayamadığını ileri süren görüşler de vardır. Örneğin Lassalle'e 1858 tarihli mektubunda Marx, gelecekteki çalışma programını açıklarken devlet üzerine bir bölümün de olduğu "büyük" bir yapıttan bahseder (1993: 252). Bu plan içinde sağlığında tamamlayabildiği ise sadece *Kapital*'in birinci cildi olmuştur.

Benzer şekilde onu ekonomi politik incelemelerine götüren düşüncesinin geçirdiği evrim açısından bakıldığında da Marx'da bir devlet teorisinin bulunduğu sonucuna ulaşılabilir. Hegelci etkiler taşıyan bu devlet görüşüyle yüzleşmek ve giderek Hegel'i "aşmayla" sonuçlanan bu evrimi Mandel; dinin eleştirisinden felsefenin eleştirisine, felsefenin eleştirisinden devletin eleştirisine; devletin eleştirisinden toplumun eleştirisine yani

politikanın eleştirisinden ekonomi politiğin eleştirisine ve giderek özel mülkiyetin eleştirisine geçiş, şeklinde özetler (Mandel, 1993: 8).

Marx'ta bir devlet kuramı olduğu görüşünü kabul ettiğimizde ise bir başka sorunla karşılaşırız. Marx'ın devletle ilgili görüşleri karmaşık olmasının yanı sıra çeşitlidir de. 1970'lerle birlikte başlayan Marksist devlet tartışmalarının zenginliği bunun en önemli kanıtı olarak da görülebilir. Zira geliştirilen farklı yaklaşımların hemen hemen tamamı Marx'ın klasik diyebileceğimiz eserlerine göndermede bulunurlar. Sıklıkla başvurulmuş kaynaklar; *Fransa'da Sınıf Savaşları*, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* ve *Fransa'da İç Savaş* gibi tarihsel olayları değerlendiren çalışmalarıdır (Miliband, 1965: 278). *Kapital* söz konusu olduğunda ise yaklaşımlar arasındaki farklılıklar belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Poulantzas ve bir yönüyle Miliband, *Kapital*'i salt bir ekonomi teorisi geliştiren metin olarak okurken; Devletin Türetilmesi yaklaşımında *Kapital*, aynı zamanda siyasetin teorisini de geliştiren bir metin olarak görülür.

Aşağıda ilk olarak klasik Marksizm'de devlet sorununun ele alınışı üzerinde durulacaktır. Ardında 1970'lere damgasını vurmuş devlet tartışmaları Miliband ve Poulantzas'ın görüşleri çerçevesinde incelenecektir. Alman Devletin Türetilmesi yaklaşımı ise Marksist devlet kuramında ifade ettiği farklılıkla son bölümün konusunu oluşturmaktadır.

1.1.1. Klasik Metinlerde Devlet

Engels ve Lenin'i de kapsar şekilde Marksist klasiklerde devlet konusunda yer alan çeşitliliği vurgulayan Jessop, birbirinden farklı altı devlet yaklaşımı olduğunu ileri sürer. Buna göre ilk yaklaşım özellikle Marx'ın erken dönem diyebileceğimiz eserlerinde görülen ve büyük ölçüde Hegelci etkiler taşıyan görüştür (Jessop, 1990: 26). Burada Marx devleti, ekonomik üretim

ve yeniden üretimde önemli hiçbir rolü olmayan parazit bir kurum olarak görür. Devleti bu şekilde ele alış onun henüz bir üretim tarzı olarak kapitalizm kavramını geliştirmemesi ve buna bağlı olarak kapitalist devletin özgül karakterini tanımlayamamasının bir sonucu olarak görülür (Jessop, 1990: 26).

Rheinische Zeitung editörlüğü sırasında (1842-1843) Marx, sürekli olarak devletin, özgürlüğün somutlaşması olarak toplumun genel çıkarlarının ve hukukun bekçiliğini yaptığından söz eder. Bu konuda temel dayanağı Hegel'dir ve Hegel'e göre devlet, birbiriyle çatışan özel çıkarların üzerinde genel çıkarı temsil etmek üzere ortaya çıkan bir gerekliliktir. Ancak orman hırsızlığına ilişkin yeni yasayı ele aldığı anda Marx, toplumsal sınıflar sorunu ile karşı karşıya kalır ve genel çıkarı temsil etmesi gereken devletin aslında özel mülkiyet yararına çalıştığını görür. Onu Hegel eleştirisine götüren unsur tam da bu noktayla ilgilidir: "devleti incelerken nesnel koşulların doğasını gözden kaçırma" (Miliband, 1965: 279).

Sol Hegelcilerle bir hesaplaşma olarak değerlendirilebilecek *Alman İdeolojisi*'nde (1845-1846) Marx, Hegel'le tüm köprülerini atar. Esas olarak tarihsel materyalizm teorisini geliştirdiği bu eserde Engels'le birlikte devleti kolektif çıkarın bir temsilcisi olarak görürler (Marx, Engels, 1999: 58). Artık bir zümre değil bir sınıf olduğu basit gerçeğinden yola çıkarak burjuvazi kendisini bundan böyle yerel çapta değil, ulusal çapta örgütlenme ve ortalama çıkarlarına genel bir biçim verme zorunluluğunda hisseder. Bu genel biçim ise devlettir. Bu devlet Marx ve Engels'e göre, burjuvaların dışarıda olduğu kadar içeride de mülkiyetlerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence altına almak üzere, zorunluluk yüzünden kendilerine seçtikleri örgütlenme biçiminden başka bir şey değildir (1999: 115).

Marx'ta yer alan ikinci görüş ise devleti bir üst yapı kurumu olarak ele alan yaklaşımdır. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya Önsöz'de (1859) Marx, devleti ve devlet iktidarını mülkiyet ilişkileri sistemi ve ekonomik sınıf mücadelesinin bir gölge olgusu olarak ele alır (Jessop, 1990: 26).

Klasik metinlerdeki üçüncü yaklaşım, devleti veri bir toplumdaki bütünleşme (cohesion) faktörü olarak ele alıp onu bir kurum olarak gören yaklaşımdır (Jessop, 1990: 27). Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde (1884) devleti yalnızca toplumda başlamış bulunan sınıflar halindeki bölünmeyi değil, ayrıca mülk sahibi sınıfın hiçbir şeye sahip olmayan sınıfı sömürme hakkını ve onun üzerindeki egemenliğini de sürdürüp götüren bir kurum olarak görür (1992a: 112). Ortaya çıkışı ekonomik sömürüyle ilişkili olan devlet, sınıf karşıtlıklarını frenleme gereksiniminden doğar. Engels' göre devlet kural olarak en güçlü sınıfın, siyasal bakımdan da egemen sınıf durumuna gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altında tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir:

“...antik devlet, köleleri boyunduruk altında tutmak için köle sahiplerinin, feodal devlet serf ve angaryacı köylüleri boyunduruk altında tutmak için soyluların organı olduğu gibi modern temsili devlet de ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin bir aletidir” (Engels, 1992a: 177).

Marx'ın devlet konusundaki görüşleri söz konusu olduğunda en çok anılan ve bu ölçüde tartışmalı olan ifade *Komünist Manifesto*'daki (1848) ünlü cümledir. “Modern devletin yürütme gücü bütün burjuvazinin ortak işlerini yürüten bir komiteden başka bir şey değildir” (Marx, Engels, 1993: 112).

Jessop'a göre klasik metinlerdeki dördüncü yaklaşım olan bu yaklaşımdaki temel sorun, bir araç olarak devletin tarafsız olduğunun ve herhangi bir sınıf ya da toplumsal güç tarafından kolaylıkla ve etkin bir şekilde kullanılabileceğinin varsayılmasıdır. Devleti kullanma açısından, sınıflar ve toplumsal güçler arasında tam bir eşitlik vardır. Bunun yanı sıra bu yaklaşım ekonomik olarak egemen sınıfın devlet aygıtında önemli konumlar işgal etmediği durumlarda da sorunla karşılaşır. Mutlakiyetçi devlet, Bonapart dönemindeki II. İmparatorluk dönemi ve Alman Reich'i örneğinde olduğu gibi,

devletin egemen sınıftan ciddi ölçüde bağımsızlık kazandığı durumlarda bu araççı yaklaşım açıklama yeteneğini yitirir (Jessop, 1990: 27-28).

Ancak bu devlet görüşünün Marx'da bulunan birincil/esas (primary) devlet görüşü olduğu ve Marx'ta ilkiyle aynı statüde tutulması doğru olmamakla birlikte ilgiye değer olan bir başka devlet görüşü daha olduğu ileri sürülür. Bu ikinci görüşe göre devlet, egemen bir sınıfın aracı olmaktan çok toplumdaki egemen güç olarak bütün toplumsal sınıflardan bağımsızdır ve hepsine baskın çıkar (Miliband, 1965: 283).

Devletin bağımsız rolünün en uç görünümü otoriter kişi egemenliğinde, Bonapartizm'de bulunur. Marx bu olguyu *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire*'inde (1852) inceler. Marx'a göre devlet en eski biçimine, kılıcın ve papaz kukuletasının düpedüz küstah egemenliğine dönmüştür (2002: 17).

Marksizm içinde Bonapartizm ile ilgili yorumlar farklılık göstermektedir. Bonapartist idare, bir yandan devletin araççı yorumuna karşı "özerkliğinin" göstergesi olarak yorumlanırken diğer yandan bonapartizm burjuvazinin dini olarak da görülür.

18 Brumaire'de Marx Bonapartizmi, bürokratik ve askeri muazzam örgütlenmesi ile yaygın ve becerikli devlet aygıtı ile yarım milyonluk ordusunun yanı sıra bir başka yarım milyonluk memurlar ordusu ile Fransız toplumunun bütün bedenini bir zar gibi saran ve bütün deliklerini tıkayan korkunç bir asalak yapı olarak tanımlar (2002: 120). Bonaparte'ın hükümet darbesi Marx'a göre düpedüz şiddetin, sözün şiddetine karşı zaferidir (2002: 119). Bu yapı içerisinde Bonaparte, bakanları basit birer figürandan fazla bir şey olmadıkları ölçüsünde, tüm yürütme gücünü kendi şahsında toplar ve bu gücü kendi özel amaçları için kullanacak olanaklara sahip bulunur (Marx, 2002: 88-89).

Bu alıntılar bize Marx'ın belirli bir sınıftan bağımsız ve topluma baskın çıkan bir bonapartist devlet görüşüne ulaştığını gösterir. Ancak aynı çalışmada Marx devlet iktidarının havada durmadığını ve bu çerçevede

Bonaparte'ın Fransız toplumunun en kalabalık sınıfını yani küçük toprak sahibi köylülüğü temsil etmekte olduğunu söyler (2002: 121). Ayrıca asalak olarak tanımladığı yapı içerisindeki kalabalık devlet memurlarının da aslında burjuvazinin, fazla nüfusunu yerleştirerek kar, faiz, rant ve serbest meslek ücreti olarak cebe indiremediklerini maaş biçiminde tamamladıkları bir alan olarak görür (Marx, 2002: 59)

Fransa'da İç Savaş'ta (1871) ise Bonapartizm konusuna daha açıklık getirerek bu yönetim biçimini burjuvazinin ulusu yönetme yeteneğini çoktan yitirmiş, işçi sınıfının ise henüz kazanamamış olduğu bir zamanda olanaklı olan bir yönetim biçimi olarak tanımlar (Marx, 2005: 61). Louis Bonaparte'ın on sekiz yıl boyunca kan dökücü imparatorluk kaba güldürüsünü oynama iznini verenlerin büyük ölçüde Avrupa hükümetleri ile egemen sınıflar olduğunu vurgulayan Marx (2005: 28), imparatorluğun sınıfsal kökenlerine bir kez daha açıklık getirir: imparatorluk, doğum belgesi yerine hükümet darbesi, vize yerine genel oy hakkı ve krallık asası yerine de kılıç aracılığıyla köylülüğe, yani sermaye ve emek savaşımına doğrudan doğruya katılmayan o geniş üreticiler yığına dayanamak iddiasındadır (Marx, 2005: 60-61).

Klasik metinlerde yer alan beşinci yaklaşımda devlet, bir kurumlar kümesi olarak ele alınır ve onun sınıf karakteri ile ilgili genel varsayım yapılmaz. Devlet, işbölümünün belirli bir aşamasında gelişen ve yönetim ve/veya baskı alanında uzmanlaşan memurların tekelindeki farklılaşmış (distinct) bir yönetim sistemi olarak görülür (Jessop, 1990: 28). Bu yaklaşım Lenin'in *Devlet ve Devrim*'inde (1917) açıkça görülür. Lenin'e göre devlet, tek uğraşısı yönetmek olan ve yönetmek için de başka insanların iradesini zorla baskı altına alacak; hapishaneler, özel birlikler, ordular, vb. biçiminde özel bir aygıtın gerekliliğini duyan özel bir insan grubu ortaya çıktığı zaman doğmuştur (1917/2003: 17).

Altıncı yaklaşım ise devleti, sınıf mücadelesi üzerinde özel etkilerle birlikte siyasi bir egemenlik sistemi olarak ele alır. Araçsalcı yaklaşım, kim yönetiyor sorusuna odaklanırken bu yaklaşım, dikkatleri, siyasal temsil ve

devlet müdahalesinin biçimlerine kaydırır. Bu biçimler, veri bir sınıf ya da sınıf fraksiyonunun uzun dönemli çıkarlarına yarayan bir sınıfsal güç dengesi sağlamak için az çok yeterli biçimler olarak ele alınır. Jessop'a göre bu yaklaşım devlet ve devlet iktidarı konusunu araştırmak için uygun bir başlangıç noktası sağlar. Kurumsalcı bir tanımlamayla birleştirildiğinde bu yaklaşım devletin biçim ve etkilerini sadece ekonominin ihtiyaçları açısından ele alan ve devleti ekonomiye sadece sınıf mücadelesinin bir aracı olarak bağlayan hakim yaklaşımların ötesine geçmeye olanak sağlar (Jessop, 1990: 28-29).

Jessop'un ileri sürdüğü bu son nokta yani devletin kurumsalcı bir tanımlamasının getirilmesi ve onun biçim ve etkilerinin sadece ekonominin ihtiyaçları açısından ele alınmaması şeklindeki görüş, ileride tekrar ele alınıp değerlendirilecektir. Şimdi Marx sonrası devletin ele alınmasında önemli olarak görülen iki yaklaşım üzerinde durulacaktır. İlk olarak Miliband ve Poulantzas arasındaki tartışmalar çerçevesinde yapısal/işlevselci yaklaşımlar ele alınacak, ardından devletin türetilmesi yaklaşımı incelenecektir.

1.1.2. Miliband-Poulantzas Tartışması

Marx ve Engels sonrasında devlet kuramı ile ilgili çalışmalar 1970'lerle birlikte yoğunluk kazanmıştır. Clarke'ın tabiriyle bir "Rönesans"ın (1977:1) yaşandığı bu döneme kadar devletin bir inceleme alanı olarak ele alınmamasının çeşitli nedenleri vardır. İlk olarak II. ve III. Enternasyonal'e hâkim olan ekonomizm veya ekonomik indirgemecilik anlayışı, siyasal alanın teorisini yapmayı engellemiştir. Ayrıca 1936 Stalin Anayasasında yer alan devlet aygıtı ile SBKP arasındaki doğrudan ilişki de bu konuda etkili olmuş, devlet konusu uzunca bir süre incelenmesi yasak konulardan biri olarak kalmıştır (Poulantzas, 1977: 61-63).

Bu “yasağın” ortadan kalkışı için 1960’ların sonunu beklemek gerekmiş ve 1968 özgürlükleri çerçevesinde devlet de yeni bir araştırma nesnesi olarak gündeme gelmiştir. Devlete yönelik ilk çalışmalar Marksizm içinde verimli bir tartışmanın da doğmasına neden olmuştur. 1970’lerde Poulantzas ve Miliband arasında yürütülen devlet tartışmaları daha sonra geliştirilecek yeni kuramlara da büyük ölçüde kaynaklık teşkil etmiştir.

Devlet kuramı konusundaki eksikliği giderme yönündeki ilk katkı Miliband’dan gelmiştir¹. Onun yaklaşımı Marksist devlet tartışmaları bütünü içinde araçsalcı yaklaşım olarak adlandırılır. Miliband’a göre Marksist analizde kapitalist toplumun yönetici sınıfı, üretim araçlarına sahip olan ve onları kontrol eden sınıftır ve bu sınıf, devleti, topluma egemen olmak için bir araç olarak kullanır (Miliband, 1969: 23).

Miliband basit bir olgusal gözlemden hareket eder. Buna göre 1960’lar özel sermayenin gücü karşısında yeni bir güç olarak ekonomik seçkinlerin (elites) veya yönetici sınıfın (ruling class) yükselişine tanık olunan bir dönemi ifade eder. Mülkiyete sahip olan ve onu yöneten arasındaki farklılığın beraberinde getirdiği bu yeni sınıfın güdülerinin eski tarz, sahip idarecilere göre daha az kendi çıkarını düşünen, toplumsal olarak sorumlu ve kamu çıkarlarına daha yatkın bir grup olduğu iddia edilir. Miliband asıl olarak bu görüşün (liberal çoğulcu görüş) yanlışlığını göstermeye çalışır ve bu çerçevede yönetici sınıf ile devlet arasındaki ilişkiler üzerine yoğunlaşır.

Miliband’ın “somut olgunun dolaysız incelenmesi yoluyla burjuva ideolojilerini doğrudan cevaplandırma” (Poulantzas, 1977: 63) şeklindeki bu yaklaşımı, onun Marksist devlet analizini geliştirememesinin önündeki en önemli engel olarak görülür. Poulantzas’a göre somut olgular hiçbir zaman kavramların karşısına konulmamalıdır. Ayrıca kavramlar ve düşünceler hiçbir zaman masum değildir ve hasmı cevaplarken onun kavramlarını kullanmakla

¹ Gerçi Poulantzas’ın kitabı *Political Power and Social Classes* Fransızca olarak Miliband’dan önce yazılmış (1968) olmakla birlikte ilk İngilizce çevirisi 1973 tarihli.

kişi bunları yasallaştırmış ve devam etmelerine izin vermiş olur (Poulantzas, 1977: 67).

Liberal çoğulcu görüş karşısında Miliband, Marx'ın kapitalist sistemin çelişkisinin onun sürekli toplumsal niteliği ile buna direnen özel amacı arasındaki çelişki olduğu görüşünden hareketle, ister mülk sahibi ister yönetici olsun işadamlarının en önemli amacının işletmesinin mümkün olacak en fazla kâr elde etmesi olduğunu ileri sürer (Miliband, 1969: 34). Buna karşın Poulantzas Marx'ın sınıfı tanımlarken kâr peşinde koşma gibi bir güdüden hiçbir zaman hareket etmediğini ve sınıfı üretim araçlarının mülkiyetindeki nesnel konuma göre tanımladığını ileri sürer (Poulantzas, 1977: 71-72).

Yönetici sınıf ve devlet arasındaki ilişkileri incelerken Miliband ilk olarak devletin bir kurumlar bütünü olduğunu söyler. Devlet sistemi olarak adlandırdığı bu bütünün çeşitli bileşenleri vardır ve bunlar arasında bir ayırım yapılmadıkça devletin gücünün/iktidarının doğasının anlaşılamayacağını ileri sürer (Miliband, 1969: 49). Ona göre devlet sisteminin ilk bileşeni, çoğunlukla devletle eş anlamlı kullanılmakla birlikte ondan farklı olan hükümettir. İkinci bileşen geleneksel devlet bürokrasisi iken diğer bileşenler ise sırasıyla asker ve polis teşkilatı, yargı organı, yerel yönetimler ve parlamentodur. Miliband'a göre "devleti" oluşturan bu kurumlar arasındaki karşılıklı ilişkiler devlet sisteminin biçimini oluşturur ve "devletin gücü" bu kurumlar içinde yer alır (Miliband, 1969: 54).

Miliband ayrıca devlet sisteminden farklı bir siyasal sistem de tanımlar. Siyasal sistem içinde ise siyasal partiler ve baskı grupları gibi kurumların yanı sıra büyük şirketler, kilise, kitle iletişim araçları gibi siyasal olmayan başka kurumlar da yer alır. Söz konusu kurumlar içinde yer alan bireyler de güç/yetki kullanırlar. Devlet sistemi dışında yer almakla birlikte güç kullanan başka insanlar da vardır ki bunlar devlet seçkinleridir (state elite).

Devlet sisteminin bu farklı bileşenleri arasındaki ilişkiler ve bunlardan hangisinin görece üstün olacağını belirleyen ne olduğu konusuna Miliband, bir açıklama getirmez veya bunları dışsal etmenlere bağlar. Miliband'a göre üstünlük kuran bileşen ya sınıfsal kökeni veya bağları nedeniyle üyeleri yönetici sınıfa en yakın olandır ya da diğerleri üzerindeki üstünlüğü o andaki ekonomik rolüne bağlıdır. Örneğin askeri harcamaların önem kazanması dolayısıyla ordunun rolü artmıştır (Miliband, 1969: 131).

Ancak buna karşın Poulantzas söz konusu bileşenlerden hangisinin hâkim olduğu veya bunlar arasında meydana gelecek önemli yer değiştirmelerin devlet sisteminin tümü ve kendi içsel birliğinin şeklindeki değişiklik tarafından belirlendiğini ileri sürer. Bu değişiklik ise Poulantzas'a göre üretim ilişkilerindeki değişmelere ve sınıf mücadelesindeki gelişmelere bağlıdır (Poulantzas, 1977: 79).

Hâkim burjuva yaklaşımların devletin tarafsızlığına yönelik görüşleri karşısında Miliband yine somut örneklerden hareketle kapitalist sınıf üyelerinin hükümete doğrudan katıldıklarını gösterir (Miliband, 1969: 56-58). Ayrıca devlet aygıtının üyelerinin toplumsal kökenlerinin üst sınıflara dayandığını, yöneticilerin büyük bir kısmının bu sınıflardan geldiğini ileri sürer. Bu sonucun ortaya çıkmasının en önemli nedeni ise Miliband'a göre üst düzey yönetici olabilmek için gerekli eğitime ancak toplumun bir bölümünün ulaşabilmesidir (Miliband, 1969: 61).

Devlet aygıtının üyeleri konusunda Poulantzas ise kapitalist sınıfın üyelerinin devlet aygıtına ve hükümete doğrudan katılıp katılmadıklarının önemli olmadığını söyler. Ona göre yönetici sınıfın devlet aygıtına doğrudan katılması neden değil sonuçtur çünkü belli bir formasyonda devletin işlevi ile hâkim sınıfın çıkarlarının birbiriyle uyuşması, sistemin kendi mantığından dolaydır (Poulantzas, 1977: 74).

Miliband'ın üst düzey devlet memurlarının toplumsal kökenlerini araştırmaya yönelik çabası da Poulantzas'a göre doğru değildir. Çünkü Marx,

Engels ve Lenin'e göre devlet aygıtının üyeleri bir sınıf değil, özgül bir toplumsal kategori oluştururlar. Yani, devlet aygıtının üyeleri sınıfsal kökenleri açısından farklı sınıflara ait oldukları halde, özgül bir içsel birliğe göre iş görürler. Sınıfsal kökenleri onları birleştiren etmene oranla geri planda kalır. Poulantzas'a göre; özgül ve görece birleşmiş bir toplumsal kategori olarak bürokrasi, gerçekte farklı olan sınıfsal kökenleri ya da yönetici sınıfla kişisel ilişkileri nedeniyle değil, içsel birliği devletin nesnel rolünün yerine getirilmesinden kaynaklandığı için yönetici sınıfın hizmetindedir (Poulantzas, 1977: 76).

Poulantzas'ın Miliband eleştirisinin temelinde onun, devleti, kapitalist toplumda yapısal olarak belirlenmiş rolü üzerinden değil, devlet aygıtını kontrol eden özneler üzerinden analiz etmesi yer alır. Miliband'ın temel hatası, "sınıf mücadelesini sınıf bilincine indirgeme" olarak da değerlendirilir (Clarke, 1991: 20). Oysa Poulantzas'a göre devletin rolü/işlevi devlet aygıtı üyelerinin davranışlarından ziyade toplumsal bütünün özgül bir düzeyi içinde değerlendirilmelidir. Bu açıdan bakıldığında kapitalist sınıfın devlet yönetimine doğrudan katılıp katılmaması sorunun asli yönü değildir (Poulantzas, 1977: 75).

Miliband'ın liberal demokratik kuramı yanıtlama çabası yerine Poulantzas, geleneksel komünist ortodoksinin tekeli devlet kapitalizmi tezini eleştirir. Bu çerçevede modern devletin tüm araçsalcılık biçimlerini reddedip, devletin karmaşık bir toplumsal ilişki olduğu fikrini ileri sürer. "Çeşitli alanlarda çalışmış olmakla birlikte onun temel kuramsal katkısının; devlet iktidarının yeniden üretilen bir toplumsal ilişki olduğu şeklindeki görüşüdür" (Jessop, 1983/2005: 75).

Poulantzas'a göre devlet, kapitalist toplumun yeniden üretimini güvence altına alması anlamında kapitalist bir devlettir. Kapitalist devlet yalnızca işçi sınıfının değil aynı zamanda tek tek kapitalistlerin çıkarlarına "karşı" bir bütün olarak sermaye sınıfının çıkarlarını temsil eder. Bu açıdan bakıldığında devlet bir toplumsal bütünleşme faktörüdür ve "sermaye

birikiminin engelsiz sürebilmesi için toplumsal bütünlüğü sağlama yönünde nesnel bir işlevi yerine getirir” (Jessop, 1990: 30). Devlet toplumsal bütünlüğü sağlarken aynı zamanda egemen sınıfın sınıf egemenliğini de devam ettirmiş olur; çünkü toplumsal formasyon belirli bir sınıfın hakimiyetine dayanır (Clarke, 1977: 13).

Poulantzas’ın sınıfı ele alışı onun devlet analiziyle de ilişkilidir. Ona göre sınıf, yapı ve devlet arasında yer alır ve bundan dolayı devlet ikili bir belirlenime tabi olur. İlk aşamada devlet, yapı tarafından, söz konusu yapının özgül işlevsel bir düzeyi olarak doğrudan belirlenirken; ikinci aşamada pratik içindeki işlevi sınıf mücadelesinin koşullarına tabidir (Clarke, 1977: 11).

Poulantzas’ın bu yapısalcı modelinde karmaşık bir bütün içerisinde işlevsel olarak birbiriyle ilintili olan özerk düzeylerden oluşan nesnel bir yapı vardır ve bu yapı sınıf pratiklerini sınırlamaktadır. Her bir düzeyin işlevi ortodoks Marksizmdeki gibi ekonomik düzeyle olan ilişkisi açısından değil, bir bütün olarak yapıyla ilişkisi içerisinde tanımlanmaktadır (Clarke, 1991: 20).

Bu devlet kuramının içerimi siyasal [olanın], devletin yapı içerisindeki işleviyle ilişkili olarak analiz edilmesini gerektirmesidir. Devletin bu işlevi, basit bir şekilde ekonominin gereksinimlerine hizmet etmek değil, toplumsal formasyonu bir arada tutan ve üretim koşullarını yeniden üreten bir faktör olarak hizmet etmektir. Devletin ekonomik işlevleri, onun sahip olduğu rolün sadece küçük bir bölümüdür. Çok daha önemli olan konu, onun siyasal ve ideolojik işlevleridir. Bunlar işçi sınıfının parçalanmasını ve yönetici sınıfın hegemonyasını örgütleyerek toplumun siyasal ve ideolojik olarak yeniden üretimini güvence altına almaktadır (Clarke, 1991: 21).

Poulantzas’ın yaklaşımı genellikle devletin görece özerkliği ile ilişkilendirilse de gerçekte Poulantzas araçsalcılık ve görece özerklik arasında gidip gelmektedir. Bazı durumlarda devlete ekonomik temelden tamamen bağımsız bir rol yüklerken bazı durumlarda devletin bağımsızlığını tamamen yadsır görünmektedir (Jessop, 1990: 30).

Bu tartışmalara genel olarak bakıldığında gerek Miliband gerekse Poulantzas'ın yaklaşımında devletin sınıfsal karakterinin devlete dışsal olan faktörlere bağlı olduğu ileri sürülür. Miliband'da devlet burjuvazinin temsilcileri tarafından kontrol edildiği ölçüde kapitalist olarak görülürken; Poulantzas'da devlete sınıf karakterini veren onun kapitalizmin egemenliğindeki bir toplumsal formasyon içine gömülmüş olmasıdır (Jessop, 1990: 34).

Ayrıca bu yaklaşımlar bir yandan devletin kurumsal yapısına bir önem atfetmezken aynı zamanda onun nasıl ortaya çıktığından bağımsız olarak işlevlerinin neler olduğu üzerinde durur. Oysa devletin kurumsal yapılarının önemli olduğu ve onun varlığını bir ön kabul olarak almayıp onu kapitalist üretim ilişkilerinden türeten alternatif yaklaşımlar da vardır. Aşağıda bu yaklaşım üzerinde durulacaktır. Devletin kurumsal açıklaması ise bir sonraki bölümün konusudur.

1.1.3. Devletin Türetilmesi Yaklaşımı

1960'ların sonu 1970'lerin başı devlet teorileri açısından bakıldığında İngiliz teorilerinin "hâkim" olduğu bir dönemi ifade eder. Devlet konusundaki Marksist tartışmaların araçsalcı-yapısalcı ikiliğine "sıkıştığı" bu dönemde Almanya'da alternatif bir yaklaşım geliştirilmiştir. Devletin Türetilmesi (State Derivation) yaklaşımı olarak adlandırılan bu yeni yaklaşımın amacı, devletin siyasal bir biçim olarak kapitalist üretim ilişkilerinin doğasından türetilmesidir.

Devlete bu yeni yaklaşımın gerisindeki temel neden, mevcut teorilerin devlete ilişkin açıklamalarının yetersiz olmasıdır. Ayrıca söz konusu teoriler arasında kurulan hayali karşıtlık, devlete ilişkin tartışmayı sınırlamakta ve fakirleştirmektedir. Bu gerekçelerden hareketle Alman tartışmalarının çıkış noktası, mevcut İngiliz teorilerinin eleştirisi olmuştur.

Onlara göre her şeyden önce Miliband-Poulantzas tartışmasında bir ikilik hâkimdir. Tartışmanın taraflarından birisi siyasal olanın özgüllüğüne çok az veya hiç yer vermeyip devlet faaliyetlerinin sermayenin ihtiyaçları tarafından az veya çok doğrudan belirlendiğini ileri sürerken; diğer taraf siyasal olanın görece özerkliğini vurgular. Bu yaklaşımlardan ilki indirgemeci veya ekonomik belirlenimci olmakla suçlanırken ikincisi “politisist” olarak nitelendirilir (Holloway ve Picciotto, 1979: 2-3).

Söz konusu bu iki yaklaşımı Marksist devlet analizinde alternatif kutuplar olarak değerlendirmek doğru görünmemektedir. Bu iki yaklaşımın ortak noktaları, farklılıklarından daha fazladır. Özerk bir çalışma alanı olarak siyaset üzerinde odaklanmaları her iki yaklaşımda da ortaktır. Bir başka ifadeyle bu yaklaşımlar iktisadi olan ile siyasi olan arasındaki ayrımı veri olarak almakta ve siyasal olan üzerinde durmaktadırlar. Poulantzas’da açıkça görünen bu vurgu Miliband için de genişletilebilir.

Oysa ekonomik ve siyasal kategoriler arasındaki ayrım kapitalist üretim tarzına dayanan toplumlara özgüdür. Bu nedenle ekonomik ve siyasalın özgül biçimleri, verili bir şey gibi ele alınmayıp bunların daha temel kategoriler olan üretim ilişkilerinden türetilmesi gerekir. Devletin Türetilmesi yaklaşımında amaçlanan tam olarak budur, devleti sermaye kategorisinden türetmek. Onlara göre kapitalist toplumsal ilişkilerin bütünlüğünü ve bu ilişkilerin fetişleştirilmiş biçimlere tarihsel olarak koşullanan parçalanmışlığını vurgulamak, devletin materyalist analizi için çerçeve oluşturmada önemli bir adımdır (Holloway ve Picciotto, 1979: 3).

Devletin Türetilmesi yaklaşımı, Miliband ve Poulantzas’ın tersine *Kapital*’i ekonomik düzeyin analizi olarak değil; ekonomi politığın materyalist eleştirisi olarak görürler. Marx’ın *Kapital*’deki ekonomi politik eleştirisi, ekonomik kategorilerin görünürdeki toplumsal ilişkilerin fetişleştirilmiş biçimleri olduğu şeklindeki görüşe dayanır. *Kapital*’de geliştirilen artı-değer, birikim gibi kavramlar ekonomik düzeyin analizine özgü kavramlar olarak görülmeyip kapitalist toplumdaki sınıf çatışmalarını aydınlatıcı kavramlar

olarak ele alınmalıdır. Onlara göre amaç, ekonomik kavramları tamamlayıcı siyasal kavramlar geliştirmek değil, *Kapital*'in kavramlarını ekonominin yanı sıra toplumsal ilişkilerin siyasal biçimlerinin eleştirisinde de kullanmaktır (Holloway ve Picciotto, 1979: 4). Bu çerçevede ücret, fiyat, kâr gibi ekonomik kategoriler kadar hukuk, yurttaşlık hakları gibi siyasal kategoriler de kapitalist üretim ilişkilerinin fetişleştirilmiş biçimleri olarak görülmelidir.

Devletin türetilmesi yaklaşımı içerisinde devleti farklı temellere dayalı olarak türeten farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bunlar içerisinde Holloway ve Picciotto'nun yaklaşımı ön plana çıksa da diğer yaklaşımlara da kısaca değinilecektir.

Holloway ve Picciotto, Devlet Türetme tartışmaları içinde üç farklı yaklaşımın varlığından bahsederler (1979: 19). Bu yaklaşımlardan ilki devleti bir gereklilik (necessity) olarak ele alan yaklaşımdır. Farklı gereklilik nedenleri ileri sürmekle birlikte bu yaklaşımın temel hareket noktası, sermayenin homojen bir bütün olmaktan ziyade tekil veya bireysel sermayeler olarak var olduğu görüşüdür. Bu durumda bütün olarak sermayenin yeniden üretiminin nasıl sağlandığı sorusu ortaya çıkar. Diğer yaklaşımlar ise görünüşü esas alan yaklaşım ve Hirsch'in analizidir.

1970'lerin başında tüm tartışmayı başlatan çalışmalarında Müller ve Neusüss devlet faaliyetlerinin sınırının ne olduğu sorusundan hareket ederler. Onlara göre devleti salt yönetici sınıfın bir manipülasyon aracı olarak görüp kurumlarını açıklamak ve eleştirmek, devlet faaliyetlerinin sınırlarını keşfetme açısından yeterli değildir. Devlet müdahalelerinin sınırını ve müdahaleye duyulan ihtiyaçları, emek süreci ve değerlendirme süreci olarak kapitalist üretim sürecinin çelişkilerinden kaynaklı olarak analiz etmek gerekir. Refah harcamaları özelinde bakıldığında Müller ve Neusüss'e göre, devletin, işgücünün yeniden üretimi için gerekli koşulları sağlamasının gerisinde yatan neden, bireysel kapitalistlerin kendi başlarına bunu yapma yeteneklerinin olmamasıdır (Müller, Neusüss, 1979: 33).

Altvater'in vurgusu da benzer biçimde yeniden üretim üzerinedir ve bunu sağlamada sermayenin yeteneksizliğini esas alır. Ona göre sermaye çok sayıda tekil sermayenin faaliyetleri yoluyla kendini yeniden üretemez. Onun sahip olduğu sınırlılıkları olmayan özel bir kuruma ihtiyaç duyar ki bu kurum devlettir. Altvater'e göre devlet, siyasal bir kurum olarak anlaşılamayacağı gibi sermaye tarafından kurulmuş bir kurum da değildir sadece "sermayenin toplumsal olarak yeniden üretim sürecinde bir uğraktır" (1979: 41).

Devlet sermayenin ortalama çıkarını temsil eden özel bir biçimdir ve hiçbir zaman gerçek maddi toplam kapitalist değil her zaman sadece ideal veya hayali kolektif kapitalisttir. "İdeal kolektif kapitalist" olarak devletin sermayenin toplumsal olarak yeniden üretimi sürecinde dört temel işlevi olduğunu ileri sürer. Bunlar sırasıyla üretim için gerekli maddi koşulları sağlamak, genel yasal düzenlemeleri getirmek, ücretli emek ve sermaye arasındaki çatışmayı gerekli olduğunda işçi sınıfını sadece yasal değil asker ve polis aracılığıyla baskılamak ve son olarak da dünya kapitalist pazarında ulusal sermayenin varlığı ve genişlemesini güvence altına almaktır (Altvater, 1978: 42).

Devleti bir gereklilik olarak ele alan yaklaşımın en rafine ve gelişmiş versiyonu Blanke, Jürgens ve Kastendiek tarafından geliştirilmiştir. Devlet onlara göre de bir gerekliliktir ve bu gereklilik kapitalist toplumun belirlenmiş ihtiyaçlarında bulunur. Bu ihtiyaçlar ise genel olarak Marx tarafından *Kapital*'de geliştirildiğinden devletin türetilmesi de oradan başlamak zorundadır (Blanke, vd., 1979: 114).

Onlara göre iktisadi ve siyasi olan arasındaki ayırım veya "ekonominin depolitizasyonu", meta üretiminin yaygınlaşmasıyla eş anlıdır. Meta değişimi ise beraberinde bu değişimi düzenleyen bir kuruma ihtiyacı getirmiştir. Bu ihtiyaç, bir yandan basit bir şekilde ağırlık ve ölçü birimlerine bir standart getirme gibi hukuksal düzenlemeler olabileceği gibi parasal düzenlemeler şeklinde de olabilmektedir. Çünkü meta değişimi salt şeyler arasındaki bir

ilişki olmayıp aynı zamanda kişiler arasındaki bir ilişkidir ve bu ilişkinin ikinci yönü mülkiyete ilişkin düzenlemelerin de yapılmasını gerektirir. Mülkiyet ilişkileri, mülkiyet haklarını yasalarla güvence altına alan bir hukuk sistemini ve dolayısıyla ekonomi dışı zorlayıcı bir gücü gerekli kılar. Devletin tarihsel gelişiminin esası bu noktada gizlidir (Blanke, vd., 1979: 124-131).

Blanke, vd.'nin bu analizi, yeterli ölçüde tarihsel göndermelerde bulunmayıp, devletin mantıksal türetilişiyle sınırlı kalmasına karşın özellikle Holloway ve Picciotto'nun görüşlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

1.1.3.1. Holloway Picciotto

Holloway ve Picciotto'nun yaklaşımı Blanke vd'nin adeta “eksik” yönlerini tamamlar niteliktedir. Onların mantıksal türetmelerine tarihsel bir boyut katmışlardır. Blanke vd'de olduğu gibi meta üretiminin genelleşmesinden başlamakla birlikte analizi, krizle bağdaştırıp tarihsel bir içerik katmışlardır.

Holloway ve Picciotto'nin temel kaygısı, Marksist iktisadın sınıf mücadelesi ve devlet analizinden koparılarak devlet ve ekonomi arasındaki ilişkiyi iktisadi olan ile siyasi olan arasında dışsal bir ilişki olarak ele alınmasının yanlışlığını vurgulamaktır. Onlara göre yapılması gereken, sadece iktisadi ve politik olanın üzerindeki peçeyi kaldırmak değil bu evrelerin arkasında, derinliklerindeki gizli sınıf mücadelesi gerçeğini ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle temel mesele kapitalist toplumlarda sınıf sömürsünün neden bu özünden kopmuş biçimde ortaya çıktığını ve üretim ilişkilerinin neden birbirinden ayrı iktisadi ve politik biçimlere büründüğünü açıklamaktır (Yılmaz, 2002: 91).

Holloway ve Picciotto kendinden önceki yaklaşımlarda da bulunan bir toplumsal ilişki olarak sermaye anlayışına sınıf mücadelesini dâhil etmişlerdir.

Onlara göre devlete ilişkin sosyalist bir teorinin başlangıç noktası sınıf mücadelesi olmalıdır. Bu, tüm toplumların tarihinin sınıf mücadelesinin tarihi olduğu şeklindeki görüşü, devleti de kapsayacak şekilde “genişletmek” anlamına gelir.

Bu genişletme yapılırken bir başka unsura daha dikkat etmek gerekir ki bu da Marx tarafından ileri sürüldüğü şekliyle sınıf mücadelesinin farklı tarihsel toplumlarda farklı biçimler almış olması ve bu biçimlerin anlaşılabilmesi için sınıf mücadelesi ve onun gelişiminin anlaşılmasının önemli olduğu gerçeğidir. Bu açıdan bakıldığında kapitalist gelişmeyi anlayabilmek için sınıf mücadelesi terimleriyle düşünmek yeterli olmayıp, kapitalist üretim biçiminde sınıf mücadelesinin *tarihsel olarak aldığı özel biçimin* anlaşılması gerekmektedir. Bu özel tarihsel biçim ise sömürü ilişkilerine dayanır (Holloway ve Picciotto, 1977: 77).

Kapitalist toplumdaki sınıf ilişkilerine baktığımızda karşılaşacağımız bir başka özellik toplumsal ilişkilerin gerçekte göründükleri gibi olmayıp yani bir sınıf egemenliği ilişkisi olarak değil gerçekliklerinden farklı fantastik bir biçim olarak görünmesidir. Devletin materyalist teorisi ise bu fantastik biçimlerin eleştirisi ve genişletilmesine bağlıdır (Holloway ve Picciotto, 1977: 78).

Bir başka ifadeyle devletin materyalist teorisi, Pashukanis’in klasik formülasyonunda dile getirdiği sorulara yanıt aramalıdır. Hukuksal ilişkilerin açıklanmasında Marx’ın toplumsal ilişkilerin kökenini araştırmak için kullandığı, mübadele ilişkilerinin esas alınması gerektiğini ileri süren Pashukanis’e göre “modern” devlet, grup veya sınıf iktidarının örgütlenmesinin, yeteri biçimde genişlemiş mübadele ilişkilerini kapsadığı anda doğmuştur (1924/2002: 140). Pashukanis, gerçekte bir sınıf örgütü olmasına rağmen devletin görüntüsünün farklı olduğunu ve sınıf egemenliğinin, neden olduğu gibi kalmayıp resmi devlet egemenliği biçimi kazandığını veya aynı anlama gelmek üzere, devletin baskı aygıtının neden egemen sınıfın özel aygıtı olarak kurulmayıp bundan ayrı ve toplumdan ayrılmış, nesnel bir kamu gücü niteliği kazandığını sorgular (1924/2002: 143).

Holloway ve Picciotto'nin bu sorulara getirdiği yanıt, meta değişiminin özelliğine bağlıdır. Onlara göre kapitalist toplumda sınıf egemenliğinin ayırt edici özelliği onun meta değişimi yoluyla dolayımlanmış (mediated) olmasıdır. Bu üretim biçiminde işçiler kapitaliste doğrudan fiziksel [zor yoluyla] olarak bağlanmazlar. Onların bağılılığı emek gücünü piyasada bir meta olarak satması dolayımıyla gerçekleşir. Kapitalizm şartları altında emekçi özgürdür ve bu özgürlüğün iki anlamı vardır. İlk olarak özgür bir insan olarak kendi emek gücünü sahip olduğu bir malmış gibi satabilir, ikinci olarak satabileceği başka malı yoktur. Bu ikinci özgürlük işçilerin üretim araçlarının kontrolünden uzaklaştırılması anlamına gelir ve bu sayede fiziksel gücün doğrudan kullanımı mevcut sömürü sürecinden soyutlanmış olur. Kapitalist üretim tarzının kurulması bu iki özgürlüğün birden gerçekleşmesini gerektirir. Güç (zor) ilişkilerinin üretim sürecinden soyutlanması ve bu ilişkilerin bireysel kapitalistlerden farklı bir düzeye oturtulması, iktisadi olan ve siyasi olanın kapitalist egemenliğin belirli bir biçimi olarak kurulmasını sağlar. Bu ayrılık ise kendini görünüşte özerk bir varlık olarak devlet aygıtlarında kurumsal olarak belli eder (Holloway ve Picciotto, 1977: 79).

Holloway ve Picciotto'ya göre devletin bu sözde özerkliği meta fetişizminin bir yönüdür. Devlet kapitalizmdeki rant, faiz gibi tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim olmaktan ziyade diğer şeylerden ayrı duran bir şey olarak görülür (1977: 79).

Holloway ve Picciotto başta Altvater olmak üzere Alman tartışmasına katkı yapan birçok yorumcuyu, sermayenin mantığını, bu mantığa tarihsel bir içerik ve gerçeklik verilmesinde sınıf mücadelesinin rolünü ihmal etmeleri nedeniyle eleştirmişlerdir. Sermaye mantıklı yaklaşımlar, sermayeyi bir sosyal ilişki olarak vurgulamanın önemini belirtmelerine karşın; sermaye ilişkisinin bir sınıf mücadelesi ilişkisi olduğunu yeterince vurgulamadıkları için hatalıdır. Sermayenin bir sınıf mücadelesi ilişkisi olarak sunulduğu durumlarda ise sınıf mücadelesini kendi biçiminin sınırları içinde kuşatma eğilimindedirler. Bu nedenle Holloway ve Picciotto açısından kapitalist

devletin tarihsel olarak incelenmesi büyük önem taşımaktadır ve bunu yapmaya çalışırlar (Yılmaz, 2002: 96-97).

Holloway ve Picciotto tarihsel analizlerine meta üretiminin genelleşmesinden başlarlar. Onlara göre devletin gelişmesi, devleti o ana kadar içinde gelişmiş olduğu biçimlerin sınırlarının ötesine sürükleyen kapitalist üretim biçiminin çelişkileri ile birlikte giden sınıf mücadelesi açısından açıklanabilir. Sermaye birikimi, sınıf mücadelesinin takındığı biçimdir. Sermaye biriktirme mücadelesi kendini belirli tarihsel biçimlerde ortaya koymuştur. Marx sermaye birikiminin büründüğü bu tarihsel biçimleri mutlak ve görelî artı değer üretimi kategorileri içinde kavramlaştırmıştır. Holloway ve Picciotto'ya göre kapitalist devletin gelişimi de bu birbirini izleyen egemen artı-değer üretim biçimlerinden hareketle kavranabilir. Ancak bundan önce meta üretiminin genel düzeyinde devlet kavramının inşa edilmesi gerekir.

Bu bağlamda Holloway ve Picciotto kapitalist devletin ilk evresini, genelleşmiş meta üretiminin yerleştirilmesi ve korunmasına bağlı olarak açıklamaktadırlar. Siyasal konumların iktisadi faaliyetlerden ayrıldığı merkezi devlet, meta üretiminin ortaya çıkardığı fetişleşmiş toplumsal ilişkilerden doğmuş ve bu ilişkileri destekleyip yeniden üretmiştir. Üretim ve tüketimin birbirinden ayrılmasının sonucu olarak ortaya çıkmış olan kapitalist devletin ilk fonksiyonu, üretim ve tüketim arasındaki bir aracı olarak mübadeleyi garanti altına almak olmuştur. Değişimin kontrolü devlet aracılığıyla gerçekleştirilirken bireysel iktisadi pazarlık bireylerin karşılıklı tavırlarına bırakılmaktadır. Holloway ve Picciotto'ya göre üretimin tüketimden ayrılması aynı zamanda iktisadi özneler olarak bireylerin yaratılmasını ve bu nedenle özel mülkiyet sisteminin oluşturulmasını da bünyesinde barındırmaktadır.

Avrupa'da devlet sisteminin gelişimini meta üretiminin genelleşmesine bağlı olarak analiz eden Holloway ve Picciotto, liberal kapitalist devlet biçiminin ortaya çıkışını da birikimin genel çelişkilerinden hareketle analiz ederler. Birikimin çelişkileri canlı emekten artı-değer çıkarılması ihtiyacından

türetilebilir. Bu sürecin çelişkileri dolaşım evresindeki mübadelenin eşitliği görüntüsünün, üretim evresindeki eşitsizlikçe sürekli olarak aşındırılmasını içermektedir. Liberal kapitalizm evresinde tüm çelişkiler değişim ilişkileri açısından ve dolaşım evresinde çözülmeye çalışılarak, kapitalist üretimden kaynaklanan çelişkilerin üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Bu nedenle liberal kapitalist devlet üretim ilişkilerinin kalbindeki merkezi çelişki tarafından yaratılan çelişkileri aşmak için sürekli olarak özgürlük ve eşitlik ilkelerini desteklemiştir.

Kapitalist devletin bu ilk evresi sonrasında Holloway ve Picciotto devletin gelişimini 19.yy sonlarından bugüne kadar geçerli olan artı-değer üretiminin çelişkilerine bağlı olarak analiz ederler. Göreli artı-değer üretiminin çelişkileri kendini kâr oranlarının düşme eğilimi içinde ifade etmektedir. Kâr oranlarının düşme eğilimi gelişmiş kapitalist toplumlarda sınıf sömürsünün takındığı biçimin doğasında bulunan çelişkilerin “değer teorik” ifadesinden başka bir şey değildir. Kapitalist sınıf yapısının çelişkileri kendini kâr oranlarının düşme eğilimi olarak iktisadi bir biçimde su yüzüne çıkarmaktadır.

Holloway ve Picciotto’ye göre kapitalizmin periyodik krizleri ne iktisadi ne de siyasal krizlerdir. Kapitalizmin periyodik krizleri, sermaye ilişkisinin krizleridir ve bu krizler sermaye ilişkisinin çelişkilerinden dolayı kaçınılmazdır. Kapitalizmin krizleri kaçınılmaz bir şekilde sermaye ilişkisinin yeniden yapılanmasını gündeme getirir. Bu yeniden yapılanma hem iktisadi hem de siyasal düzeylerde gerçekleşmektedir. Her iki düzeyde de nelerin olacağı, sermayenin kendi varoluş koşullarını korumak için yürüteceği mücadeleye bağlıdır. Kuşkusuz politik sistemin yeniden yapılanmasının alacağı kesin biçim işçi sınıfının direncinin niteliğine bağlı olacaktır.

Bu yeniden yapılandırma fikrinin geliştirilmesi onlara göre önemlidir. Göreli artı-değer üretiminin çelişkileri sermayeye kendi temellerinin dayalı olduğu toplumsal ilişkileri sürekli olarak yeniden yapılandırma ya da yeniden organize etme gereğini dayatmaktadır. Bu yeniden yapılanma sürecinde kâr oranlarının düşme eğilimini telafi edici eğilimler devreye sokulur. Kriz

sürecinde nelerin olacağı ya da krizden nasıl çıkılacağı sermaye ile emek arasındaki mücadeleye bağlıdır. Bu süreçte sermayenin krizden çıkabilmek için yürüttüğü mücadele basit bir şekilde yeni tekniklerin uygulanması ve ücretlerin düşürülmesiyle ilgili değildir. Sermaye, krizden çıkabilmek için tüm düzeylerde oldukça uzun ve karmaşık bir mücadele yürütür.

Holloway ve Picciotto'ya göre devletin gelişmesini sermaye sosyal ilişkisinin her seferinde yeniden organizasyonunun içeriği içine yerleştirmek gerekir. Sermaye ilişkisini yeni biçimler içinde yeniden oluşturabilmek için devlet biçimi yeniden oluşturulur ve biçimlendirilir. Aynı şekilde devletin fonksiyonları da gözden geçirilir. Çünkü devletin fonksiyonları kapitalizmin her aşamasındaki egemen çelişkiler tarafından biçimlendirilmektedir. Bu bağlamda kâr oranlarının düşmesini telafi edecek karşı eğilimlerin harekete geçirilmesi giderek artan bir şekilde devlet aracılığıyla gerçekleşecektir.

Sermaye bir sınıf egemenliği ilişkisi olarak kendi mevcudiyetini doğrudan yeniden üretmekte gittikçe zorlanır. Yeniden üretim zamanla devlet aracılığıyla gerçekleşmek durumunda kalır ve yeniden üretimi gerçekleştirebilmek için devlet aygıtları gelişir. Bununla birlikte sermaye kendisini devlet aracılığıyla organize edebilse bile sermaye birikiminin temel çelişkileri sürecektir. Yani artı-değer arayışı sürecinde artı-değer üretiminin temeli olan verimli işçilerin üretimden dışlanma eğilimi sürecektir.

Holloway ve Picciotto'ya göre sermaye egemenliğinin siyasal biçimleri de iktisadi biçimleri kadar karmaşıktır. Toplumsal artı-değer kitleleştiğinde sermayeler politik biçimler içinde de düşman biraderler olarak karşı karşıya gelirler. Bireysel sermayelerin piyasadaki karşıtıllıkları kendilerini devlet aygıtları ve bürokrasi içinde yeniden üretirler. Bir yandan devletin sermayenin yeniden üretim sürecine artan müdahaleleri sonucunda devlet ile sermaye arasında yakın bir bağ kurulurken; diğer yandan kapitalist anarşi, devlet aygıtları içinde artan bir şekilde yeniden üretilir. Bu nedenle devletin genel olarak sermayenin çıkarlarına yönelik olarak rasyonel bir şekilde davranacağı varsayılmaz Tersine sermayeler arasındaki rekabetin devlet aygıtları içinde

yeniden üretimi sonucunda kaçınılmaz bir kargaşa ortaya çıkar. Bu süreçte devlet faaliyetleri ile genel olarak sermayenin çıkarları arasında bir gerilim doğar ve devletin sermayenin yeniden üretimini sağlama biçiminde kaçınılmaz keyfi hareketler ve dengesizlikler oluşur. Bu sermayeler arasındaki rekabet ilişkilerinin devlet aygıtları içinde yeniden üretimi burjuvazinin devletin etkinsizliğinden şikâyet ettiği kriz dönemlerinde açıkça görülür. Bu dönemde burjuvazi, çelişkileri, kamu yönetim tekniklerinin başarısızlığına bağlar. Bu süreçte mesele teknik bir mesele olarak kavranır ve çözüm de teknik bir çözüm olarak sunulur. Aslında mesele kapitalist toplumun karşıtlık ilişkilerinin devlete yansımalarıdır.

Holloway ve Picciotto'ya göre devlet harcamalarının kısılması yönündeki girişimler aslında devlet faaliyetlerindeki herhangi bir azalmayı değil, devleti sermaye birikimi açısından daha işlevsel hale getirmeyi sağlamaya yönelik faaliyetlerdir. Burjuvazinin devlet harcamalarına yönelik suçlamaları ile sanayiye yönelik daha fazla teşvik talepleri el ele gitmektedir. Burada asıl mesele verimsiz harcamaların kısılması değil, bu harcamaların, sermayenin yeniden üretim gerekleri ile uyumlu hale getirilmesidir.

Son nokta olarak Holloway ve Picciotto sermaye, bunalımları aşma girişimi içinde bir taraftan da kendi varlığı için hayati olan iktisadi olan ile siyasal olanın ayrımını aşındırma eğilimindedir. Bu süreç içinde devlet genellik ve yansızlık öğelerini kaybettiğinde ve belirli kapitalist çıkarların yararına iktisadi yeniden üretime müdahale ettikçe devletin fetişleşmiş sınıf nötr görüntüsü aşınmakta ve böylece burjuvazinin işçi sınıfı üzerindeki egemenliğinin en önemli temeli zayıflamaktadır.

1.2. TARİHSEL DEVLET SOSYOLOJİSİ

1980'li yıllar devlet kuramı açısından yeni çalışmaların geliştirildiği dönem olmuştur. Bu dönemde geliştirilen kuramlar, Marksist devlet teorisinin yanı sıra liberal kuramı da kapsayan toplum-merkezli kuramlar karşısında devlet-merkezli kuram olarak adlandırılır. Bu çerçevede özellikle Skocpol, Giddens ve Mann gibi sosyologlar öne çıkar. Devlet-merkezli kuramlar, tarihsel devlet sosyolojisi yanı sıra korporatist ve yeni-kurumcu devlet kuramlarını da içerir. Bu yaklaşımların temel hareket noktası, toplum merkezci kuramların, özellikle Poulantzas'ın yapısalcı devlet kuramının indirgemeci olduğu şeklindeki görüştür. İndirgemecilik karşıtı görüş, özellikle Giddens ve Mann'da ön plana çıkar.

Yaklaşımların bir diğer ortak özelliği Marksist devlet teorilerinin, aralarındaki farklılıklara rağmen devleti, içinde sınıf mücadelelerinin gerçekleştiği bir alan olarak ele almaları karşısında; bir aktör olarak devlet görüşüne dayanmalarıdır. Devletin bir aktör olarak ele alınması, onun özerkliğinin vurgulanması anlamına gelmektedir. Örneğin Skocpol, devleti potansiyel olarak özerk bir kurum olarak ele alırken; Mann, devletin özerkliğinin kaynaklarını araştırır.

Devlet merkezli yaklaşımlar devleti, salt ulusal değil, uluslararası düzeyle ilişkilendirme konusunda da bir ortaklığı paylaşırlar. Keyman'a göre bu yaklaşımlar tam bir ulus-devlet kuramının tarihsel, yani doğası itibariyle hem ulusal hem de uluslar arası olan tarihsel bir süreç içerisine yerleştirilmesi gerektiğini varsayarlar (2000: 83). Gerek Skocpol ve gerekse Mann'ın bu konuda özellikle Hintze'den etkilendiği görülür. Hintze, askeri organizasyon ve devlet organizasyonu arasındaki ilişkiyi incelerken iki temel olguya dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürer. "Bunlardan birincisi toplumsal sınıfların yapısı iken, ikincisi, devletin dışsal düzeni yani diğerlerine göre konumudur" (Hintze, 1906/1975: 183).

Esas olarak Weber'den kaynaklanmakla birlikte Hintze'nin de vurguladığı bir diğer nokta, askeri güç, savaş veya zor/şiddetin devletlerin ortaya çıkışında birincil etken olduğu görüşü, gerek Tilly gerekse Giddens ve Mann tarafından paylaşılan bir diğer ortak yöndür. Bu konudaki temel referans Weber'in devleti tanımlarken kullandığı “devlet, belirli bir toprakta *meşru fiziki güç kullanma tekelini* elinde tuttuğunu (başarıyla) iddia eden insan topluluğudur” şeklindeki ifadesidir (Aktaran: Tilly, 2001: 127). Hintze de benzer şekilde “bütün devlet organizasyonları temelinde askeri veya savaş organizasyonlarıydı” der (Hintze, 1906/1975: 181).

Bu yaklaşımları incelemeden önce genel olarak Tarihsel Sosyoloji hakkında kısa bir giriş yapıp ardından yukarıda adı geçen yazarların görüşleri ışığında devlet-merkezli kuram incelenecektir.

1.2.1. Genel Olarak Tarihsel Sosyoloji

Kökleri 18. yy'a dayanmakla birlikte özellikle 1950'lerden itibaren gelişen ve yaygınlaşan bir disiplin olarak Tarihsel Sosyoloji, çeşitli açılardan tartışma konusudur. Tartışma konularından ilki Tarihsel Sosyolojinin bir disiplin olarak konumlanmasıyla ilgilidir. Tarih ve sosyoloji disiplinlerinin kesişme alanı olarak disiplinler arası bir konumu olduğunu düşünenler karşısında; sosyolojinin bir alt dalı olmaktan ziyade disiplinin özü olduğu görüşü yer alır.

Tarih ve sosyoloji arasındaki ilişkiler açısından bakıldığında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki ideografik ve nomotetik bilimler arasındaki ayrıma dayalı olarak tarihin ideografik, buna karşın sosyolojinin nomotetik olduğu ve tarihin belirli veya kısmi konularla ilgilenmesine karşın sosyolojinin genellemelerle ilgili olduğunu ileri süren görüştür. Ancak bu görüş tüm tarihçiler tarafından paylaşılmaz ve buna karşı çıkan tarihçiler de

vardır. Örneğin Carr bu yaklaşımı reddederek tarih ve sosyoloji arasındaki sınırların kaldırılmasını memnuniyetle karşılar (Hobden, 1998: 22).

İkinci olarak tarih ve sosyolojinin özdeş olduğunu ileri süren yaklaşım vardır. Örneğin Abrams, tarih ve sosyolojinin her zaman aynı şey olduğunu ileri sürer. Bundan dolayı ona göre bütün tarih ve bütün sosyoloji tarihsel sosyolojidir. Her ikisi de insan öznesinin bulmacasını anlamaya çalışır, her ikisi de bunu toplumsal kurulumun (structuring) süreçleri açısından yaparlar (Abrams, 1982: x). Benzer görüşü paylaşan Giddens'a göre ise sosyal bilimler ve tarih arasında ne mantıksal ne de yöntemsel ayrılık vardır. Braudel ise gerek konusu ve gerekse yöntemi açısından tarih ve sosyolojinin benzer olduğunu ve birbirine giderek yaklaştığını ileri sürer. Ona göre tarih ve sosyoloji tek bir entelektüel maceranın parçasıdır (Smith, 1991: 3). Benzer görüşleri Skocpol da paylaşır. Ona göre ise temel anlamda sosyoloji, her zaman tarih temelinde ve yönelimindeki bir girişim olmuştur (Skocpol, 2002a: 1)

Tarihsel Sosyoloji alanında yapılan çalışmaların temel karakteristiği, toplumsal değişim süreçlerini ele almaları ve bunu belirli bir tarihsel zaman dilimi içinde yapmalarıdır. Skocpol'a göre hakiki Tarihsel Sosyolojik incelemeler, aşağıdaki karakteristiklerin hepsine ya da bazısına sahiptir. Temel olarak, zamana ve mekâna somut bir şekilde yerleşmiş olduğu anlaşılan toplumsal yapılar ya da süreçlerle ilgili sorular sorarlar. İkincisi, süreçleri zaman içinde ele aldıkları gibi, sonuçların nedenlerini açıklamada zamansal ardışıklığı dikkate alırlar alırlar. Üçüncüsü, pek çok tarihsel çözümleme, önemli eylem ve yapısal bağlamların etkileşimine dikkat eder. Son olarak, Tarihsel Sosyolojik incelemeler, özgül türden toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının tikel ve değişik özelliklerini aydınlatır (Skocpol, 2002a: 2).

Yukarıda bahsedilen iki yön Tarihsel Sosyolojinin iki boyutunu da göstermektedir. Tarih veya zaman boyutu tarihle ilgiliyken, değişim boyutu sosyolojiyle ilgilidir ve bu açıdan bakıldığında tarihsel sosyoloji, tarihsiz

(ahistorik) olan sosyolojiyi tarihsel bir bağlam içine oturtmak ve teoriden yoksun (ateorik) tarihsel çalışmaları sosyolojik güçleri kapsayacak şekilde anlama girişimi olarak tanımlanabilir (Hobden, 1998: 22).

Tarihsel Sosyolojinin geçmişi ve günümüzü anlama girişimi olduğu görüşüne katılan Smith'e göre; Tarihsel Sosyoloji, basitçe toplumların nasıl işlediği ve değiştiğini anlamak için geçmişi incelemektir (Smith, 1991: 3). Abrams ise bu tür tanımlamalara karşı çıkarak Tarihsel Sosyolojinin basitçe şimdiki zamanın tarihsel arka planı ile ilgilenme olmadığını ileri sürer. Ona göre Tarihsel Sosyoloji, bir yanda kişisel faaliyet ve deneyimler arasındaki ilişkileri, diğer yanda toplumsal organizasyonları zaman içinde süregelen kurulumlar olarak anlama girişimidir. Abrams'a göre süregelen kurulum süreci, kişisel biyografi ve kariyerler bağlamında inceleneceği gibi, bütün bir uygarlığın yükseliş ve düşüşü, devrim veya seçim gibi belirli olayların kurulumu veya işçi sınıfının oluşumu gibi çeşitli bağlamlarda incelenir (Abrams, 1982: 16-17).

Skocpol ise Tarihsel Sosyolojiyi, büyük ölçekli yapıların ve temel değişim süreçlerinin doğasını ve etkilerini anlamaya adanmış sürekli, hep yenilenen bir araştırma geleneği olarak tanımlar. Skocpol'a göre Tarihsel Sosyoloji'deki itici güç, klasik teorik paradigmlar değil, tarihsel temelli sorulara yanıt verme arzusudur (Skocpol, 2002a: 6).

Bu alanda çalışan yazarların ilgilendiği konuların oldukça geniş bir alanı kapsadığından hareketle çeşitli "tarihsel sosyolojilerin" varlığından bahsedilebilir. Yapılan çalışmaların kiminde tarihsel yön ağır basarken, kiminde sosyolojik yön ağırlıktadır. Ayrıca bazıları oldukça dar bir zaman kesitini incelerken bazıları bütün bir tarihi inceleme alanı yapar. Bazıları toplumsal değişimin spesifik bir alanıyla ilgiliyken, diğerleri feodalizmden kapitalizme geçişte olduğu gibi toplumsal değişimin daha geniş bir alanını inceler (Hobden, 1998: 21).

Tarihsel Sosyoloji'nin zaman içinde gelişimine baktığımızda ise kökenlerinin 18. yy'a dayandığı ileri sürülür. Tocqueville, Marx, Durkheim ve Weber Avrupa sınai ve demokratik devrimlerinin toplumsal kökenleri ve sonuçlarıyla ilgili önemli sorular sorup, değişik de olsa yanıtlar sunduklarında, Tarihsel Sosyolojinin ana gündemi ilk kez tespit edilmişti (Skocpol, 2002b: 355). Örneğin Abrams, Marx'ın 1848 Fransız devrimiyle ilgili iki çalışmasını tarihsel sosyolojinin klasik metni olarak görür. Ona göre Tarihsel Sosyoloji alanındaki çoğu çalışma gibi bu iki eser güncel olayları, onların tarihsel bağlamı içinde anlamaya yönelik birer çabadır.

1870'lere kadar "Tarihsel Sosyoloji"nin ABD'de pek yaygın olmadığı görülür. Bendix, Eisentadt ve Moore gibilerin önemli karşılaştırmalı tarih çalışmaları yaygın şekilde bilinmesine rağmen bu çalışmaların, söz konusu yazarların kişisel başarıları olduğu düşünülmektedir. 19. yy sonlarına kadar sistemli ve yaygın bir tarihsel sosyolojinin ortaya çıktığından bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Sıradan sosyologlar, içinde yaşadıkları toplumun özel yanlarını incelemek için nicel ya da alan çalışması tekniklerini kullanmaya devam etmektedirler (Skocpol, 2002b: 355- 356).

Smith'in kavramsallaştırmasına göre bu dönem birinci dalgayı temsil etmektedir. İlk dalga gerek sağda gerekse solda totaliter rejimlerin yükseldiği 1920'lerde sonlanır ve Tarihsel Sosyoloji II. Dünya Savaşı sonrasına kadar bir duraklama dönemine girer (Smith, 1991: 2).

Savaş sonrası Tarihsel Sosyolojinin yeniden dirilişini ise daha geniş bir siyasal ve ideolojik çerçevenin sonucu olarak değerlendirir. Ona göre Savaş sonrası dönemde tarihsel sosyolojinin yeniden yükselişinde ise üç alt dönem vardır. 1950'lerin ortalarından 1960'ların ortalarına kadar olan birinci dönem Soğuk Savaşa tepki dönemi; 1960'ların ortalarından 1970'lerin ortalarına kadar süren ikinci dönem ise Vietnam savaşı protestoları, sivil haklar için çatışmaların yaşandığı ve kadın hareketinin yükseldiği dönemi ifade eder. Bu ikinci dönem aynı zamanda Marksist sınıf analizinin yükselişi dönemidir. Bu dönemin belli başlı özneleri E.P. Thompson, Tilly ve Skocpol'un erken dönem

alışmalarıdır. Bu dönemin temel hedefi Parsoncu işlevselciliştir. Çünkü tarihsel sosyoloji, işlevselciliğin en önemli eksikliği olan toplumsal değışimleri açıklama güçlüğünü aşan bir uygulamadır. Bu dönemde etkili bir diğer unsur da Smith'e göre Bağımlılık Okulu yaklaşımının görüşleridir (Smith, 1991: 5).

Son dönem ise 1970'lerin ortalarından günümüze kadar olan dönemi kapsar ve küresel güç yapısındaki büyük değışimi yansıtır. Bu küresel gelişme Mann gibi tarihsel sosyolojistlerin yaptıkları gibi jeopolitik düzeyli analizlere olan ilgiyi artırmıştır. Bu gruba giren diğer yazarlar Anderson ve Wallerstein'dır (Hobden, 1998: 35).

1980'lerin ortasına gelindiğinde ise Tarihsel Sosyoloji artık "disiplinin, saygı duyulan, ama tuhaf yaşlısının özel alanı değildir" (Skocpol, 2002b: 356). Bu dönemi ikinci dalga Weberci tarihsel sosyoloji olarak adlandıran Hobson bu yeni yaklaşımın özelliklerini altı başlık altında toplar. Buna göre Weberci tarihsel sosyolojinin ilk önemli özelliğı, değışim süreçlerini anlamaya çalışmasıdır. Ele alınan değışim, gerek ekonomik ve gerekse siyasal değışimdir ve sistemler arası olduğu gibi sistem içi değışiklikleri de kapsar. Bu yaklaşımda kapitalizmin yükselmesi veya modern devletlerin ortaya çıkışı sistem değışikliklerine örnek iken; 19. yy sonunda serbest ticaretten korumacılığa yönelim sistem içi bir değışimdir. Bununla bağlantılı olarak Weberci tarihsel sosyoloji, devleti de kapsayan çeşitli kurumların ve serbest ticaret gibi uygulamaların doğal olmadıklarından hareketle bunların kaynaklarını araştırır (Hobson, 1998: 286-287).

Bu yaklaşımın ikinci temel özelliğı çok nedenliliğe (multi-causality) dayanması iken bununla bağlantılı bir diğer özelliğı çok uzamlı (multi-spatiality) olmasıdır. Buna göre sosyal ve siyasal değışim, toplum temelli teoriler (societal-based) yerine ancak çeşitli güçlerin karşılıklı etkileşimi yoluyla anlaşılabilir. Bundan kasıt bütün olguların tek bir öze indirgenmesini reddederek gücün tek bir kaynağının olmadığıdır (Hobson, 1998: 287-289). Diğer özellikler ise sırasıyla kısmi özerklik, karmaşık değışiklik, devlet özerkliğinin realist olmayan kavramsallaştırmasıdır.

Tarihsel sosyolojiye ilişkin bu genel özelliklere aşağıda incelenecek yazarların tamamında rastlanır. Bu genel özelliklere ilaveten karşılaştırmalı yaklaşımı benimsemiş olmaları da bu yazarların ortak yönü olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.2.2. Skocpol: Devleti Geri Getirmek

Skocpol'un ilk çalışmasından itibaren devlet analizi merkezde yer alır. 1979 tarihli *Devletler ve Toplumsal Devrimler* başlıklı kitabı aynı zamanda Skocpol'un doktora tezidir ve burada asıl ilgi alanı, toplumsal devrimlerin nedenleri ve sonuçları olmakla birlikte; devlet, çalışmasının en önemli bileşenidir. Daha sonra editörlüğünü üstlendiği *Bringing the State Back In*'de ise devleti sosyal bilimler araştırmalarına yeniden çağırır ve bu çağırısı geniş bir yankı bulur.

Skocpol'un devlete yaklaşımı kurumsalcıdır. Marksistlerin tersine devleti sınıf ilişkilerinin bir ürünü değil, yarı özerkleşmiş (semi-autonomous) bir gruplaşma olarak görür. Ona göre devlet, belirli bir egemenlik alanı/toprak (territory) üzerinde kontrol iddiası taşıyan kurumlar kümesidir. Devletin kendi gündemi vardır ve bu çerçevede herhangi bir sınıfın çıkarlarını destekleme gündemine sahip değildir (Hobden, 1998: 93).

Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler* başlıklı çalışmasına mevcut devrim teorilerini incelemekle başlar. Bu çerçevede üç farklı yaklaşımın varlığından bahseder. İlk yaklaşım devrimlere *toplulaştırılmış psikolojik* yaklaşımdır. Bu yaklaşım bireylerin devrime katılmasındaki psikolojik etkenler üzerinde durur. Devrimlerin, insanların bilinçlerinden kaynaklandığına inanan bu kuramcılar motivasyon dinamiklerine ilişkin çeşitli psikolojik kuramlara dayanmaktadır. Bu çerçevede değerlendirilen Gurr'a göre; siyasal şiddet, toplumdaki birçok insan sinirlenince ortaya çıkar. Hak

ettiklerini algıladıkları değer verilen nesneler ve olanaklar ile gerçekte elde ettikleri arasında bir uçurum meydana geldiğinde insanlar sinirlenirler ve devrimler patlak verir (Skocpol, 2004: 36)

Devrimlerin nedenlerine ilişkin ikinci yaklaşım *sistemler/değerler uzlaşısı* yaklaşımıdır. Bu yaklaşım Parsoncu etkiler taşır ve devrimleri toplumdaki keskin eşitsizliklere bir tepki olarak ele alır. Üçüncü yaklaşım *siyasal çatışma teorileridir*. Bu yaklaşım ise toplumdaki rakip gruplar arasındaki mücadeleyi analizinin merkezine alır. Tilly'nin yaklaşımı bu grupta değerlendirilir. Bu grupta yer alan kuramcılara göre insan toplulukları, ne kadar tatmin edilmemiş olurlarsa olsunlar, en azından bazı kaynaklara ulaşan asgari düzeyde örgütlenmiş grupların bir parçası olmadıkça siyasal eyleme katılamazlar (Skocpol, 2004: 37).

Skocpol tüm bu yaklaşımlarda değerli noktalar olduğunu kabul etmekle birlikte bu yaklaşımlardan hiç birinin devrimlere bütünlüklü bir açıklama getiremediğini ileri sürer. Bütünlüklü bir açıklama için ise analize üç temel noktanın dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürer.

İlk olarak Skocpol toplumsal devrimlere iradeci olmayan yapısal bir bakış açısı getirir. Söz konusu yaklaşım devrimleri, bireylerin rolüne indirgeyen yaklaşım karşısında kişisel olmayan toplumsal güçlerin önemiyle açıklar. Bu yaklaşım, toplumdaki herhangi bir birey veya grubu, devrimi yapan olarak görür ve bu nedenle eksiktir. Çünkü Skocpol'a göre devrim ortamına (situation) çeşitli gruplar ve durumların katkıları (comprised) vardır. Grup veya bireylerden birine öncelik tanımak devrimin nedenlerine ilişkin bütünlüklü resmi görmemizi engeller. Ona göre “devrimler yapılmaz kendiliğinden gelirler” (Skocpol, 2004: 50).

İkinci olarak Skocpol toplumsal devrimlerin meydana geldiği toplumsal ve dünya-tarihsel bağlam üzerinde durur. Ona göre toplumsal devrimler uluslararası yapılara ve dünya-tarihsel gelişmelere sistematik gönderme olmaksızın açıklanamaz. Var olan kuramlar öncelikle ya da özellikle ulus içi

çatışmalara ve modernleşme süreçleri üzerine odaklanır (Skocpol, 2004: 44). Oysa yapısal bakış açısı, ilişkiler üzerine odaklanma anlamına geliyorsa, verili bir ülkenin içinde farklı biçimlerde konumlanmış grupların arasındaki ilişkiler kadar ulus aşırı ilişkileri de içermelidir. Ulus aşırı krizler devrimci krizlerin tümünün ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur ve devrimci mücadelelerin sonuçlarının biçimlenmesine yardım etmiştir (Skocpol, 2004: 53).

Üçüncüsü olarak Skocpol'a göre, toplumsal devrimlerin nedenlerini ve sonuçlarını açıklamak için devletlerin, kamuyönetsel ve baskıcı örgütler olarak sosyoekonomik çıkarlardan ve yapılardan potansiyel olarak özerk örgütler şeklinde kavranması önemlidir (Skocpol, 2004: 44).

Devrimlere ilişkin erken tarihli çalışmalar devleti doğru analiz etmede başarısız olmuşlardır. Gerek Marksist gerekse liberal kuramlarda devlet, temel toplumsal ve ekonomik çıkarların üzerinde mücadele ettiği bir arenadan başka bir şey olarak görülmez (Skocpol, 2004: 64). Oysa Skocpol'a göre toplumsal devrimci dönüşümleri ancak devleti bir makro yapı olarak ele alırsak anlamlandırabiliriz. Uygun bir biçimde kavrandığında devlet, sadece sosyoekonomik mücadelelerin yapıldığı bir arena değildir. Devlet, daha çok yönetici bir otoritenin başını çektiği ya da az çok eşgüdümlediği bir kamuyönetsel, polisiye ve askeri örgütlenmeler kümesidir. Devlet iktidarının varolduğu yerde bu temel devlet örgütlenmeleri egemen sınıfın doğrudan denetiminden en azından potansiyel olarak özerktir (Skocpol, 2004: 72-73).

Skocpol devletin potansiyel özerkliğini şöyle açıklar: Devlet örgütleri ekonomik ve toplumsal kaynaklara el koyma konusunda egemen sınıf(lar)la yarışmak zorundadır. Bir kez el konulduktan sonra kaynakların aktarıldığı hedefler varolan egemen sınıf çıkarlarına çeşitli derecelerde uygun olabileceği gibi el konulan kaynaklar devletin kendisinin özerkliğini ve gücünü artırma için de kullanılabilir. Devletin özerkliğinin artması daha büyük bir devlet iktidarına gerek duyulmadıkça ve egemen sınıfın çıkarlarını desteklemek için kullanılmadıkça zorunlu olarak egemen sınıfı tehdit eder.

Ancak Skocpol'a göre egemen sınıfın çıkarlarını desteklemek için mutlak devlet iktidarını kullanmak gerekmez. Devlet yöneticilerinin sadece devletin “kendi” işlevlerini yerine getirme girişimi de egemen sınıfla çıkar çatışması yaratabilir (Skocpol, 2004: 74).

Devleti açıklarken vurguladığı bir diğer nokta da Hintze'yi takiple diğer devletlerle ilişkileridir. “Devletlerin her zaman belirleyici jeopolitik ortamlarda ve gerçek ya da potansiyel devletlerle karşılıklı eylem içinde var olduğunu unutmamalıyız” der (Skocpol, 2004: 75).

Skocpol'un *Devletler ve Toplumsal Devrimler*'de ileri sürdüğü devletin potansiyel olarak özerkliği *Bringing the State Back In*'de daha da geliştirilmiştir. Skocpol'un buradaki amacı devlet kuramının, tarihsel ve karşılaştırmalı olan özel bir gözlem noktasından geliştirilmesinin gerekli olduğunu göstermektir.

Skocpol'a göre önemli istisnalar olmakla birlikte 1960'larda ABD siyaset bilimi ve sosyolojisinde hâkim olan toplum-merkezli açıklamaların temel karakteristiği, çoğulcu ve yapısal-işlevselci yaklaşımlar olmalarıdır. Bu yaklaşımların ortak özelliği olarak Skocpol iki nokta üzerinde durur. İlk olarak bu çalışmalarda devlet/hükümet bağımsız birer aktör olarak ele alınmaktan ziyade ekonomik çıkar gruplarının kamu politikalarını biçimlendirmek için diğer gruplarla ittifak kurduğu veya yarıştığı bir arena/alan olarak görülür. İkinci olarak karşılaştırmalı tarihsel yöntemden ziyade bütün toplumların siyasal sistemlerinin paylaştığı genel işlevler üzerinde durup hükümet organizasyonundaki farklılaşmaları dikkate almazlar (Skocpol, 1985: 4).

Neo-Marksistlerin 1960'ların ortalarından itibaren yaptığı katkıları önemsemekle birlikte Skocpol devleti, siyasal sınıf mücadelesinin bir arenası olarak gören anlayışın devam ettiğini ileri sürer (Skocpol, 1985: 5). Oysa ona göre devlet bir kurum, toplumsal bir aktör ve bir dizi bürokratik aygıt olarak anlaşılmalıdır. Bir başka ifadeyle devlet politikası ve yapısı, toplumsal

yapılara gönderimle değil, tarihsel ve uzamsal boyutlardan kaynaklanan kendi içsel özgüllükleri içinde anlaşılmalıdır (Keyman, 2000: 86).

1.2.3. Tilly: Zor ve Sermaye

Tilly ise devletin özerklik derecesinden bağımsız olarak ulus-devletin ortaya çıkış sürecini inceler. Kendi yaklaşımını ortaya koyarken üzerinde durduğu temel nokta “geçmişin günümüz üzerindeki hükümdarlığı” (tranny of the past) olarak adlandırdığı, (1975: 3) devletin ortaya çıkışını tekrarlanan bir süreç olarak görmenin yanlışlığıdır. Tilly’nin kastettiği, geleneksel Marksist yaklaşımlardır. Bu yaklaşım çizgisel olmasının yanı sıra, aynı zamanda devleti kapitalizmle birlikte açıkladığından indirgemecidir de.

Devletlerin oluşumunu benzer sürecin tekrarlanması olarak aldığımızda “Batı Avrupa devletlerinin ortaya çıkışındaki alternatif biçimleri ne açıklar” (1975: 12) sorusu yanıtızsız kalmaktadır. Oysa Tilly’ye göre yanıtlanması gereken esas soru budur ve bu soruyu yanıtlayabilmek için devletin oluşumuna ekonomik temel dışında başka bir yönden savaş/zor’un oynadığı rol açısından yaklaşmak gerekir. Ancak bu sayede “Avrupa devletlerinin niçin ulusal devletin değişik tiplerine dönüştükleri” açıklanabilir (Tilly, 2001: 24).

Bu açıklama biçimlerinden ilkinin Tilly 1975’te geliştirmiştir. Devlet oluşumunun el koymacı ve baskıcı yönüne vurgu yapmakla birlikte bu çalışmada “tek çizgili yeni bir öykü” ortaya koymanın ötesine geçemediğini, Avrupa devletlerinin Britanya, Fransa ve Prusya tarafından belirlenen ana bir yol izlediğini ileri sürdüğünü ve bu nedenle bu çalışmanın hatalı olduğunu yine kendisi söyler (Tilly, 2001: 35).

Geliştirdiği yeni yaklaşımında Tilly bu kez zor kullanan örgütlenme ve savaş hazırlığını çözümlemenin merkezine yerleştirir ve ayrıca devletlerarası

ilişkilerin özellikle savaş ve savaşa hazırlık aracılığıyla bütün devlet oluşum sürecini etkilediğini ileri sürer. Bu çalışmasında yapmaya çalıştığı şeyi “sermaye yoğunlaşması, zorun yoğunlaşması, savaşa hazırlık ve uluslar arası sistemdeki konumun sürekli değişen bileşimlerinden alternatif devlet oluşum tarihleri çıkarma” şeklinde özetler (Tilly, 2001: 39).

Tilly’ye göre gerek sermaye ve gerekse zor bir yandan birikirken aynı zamanda bir yandan da yoğunlaşır. Sermayenin birikimi ve yoğunlaşması şehirleri yaratırken; zor araçlarının birikimi ve yoğunlaşmasının bir arada artması devleti yaratır. Devletler tanımlanmış topraklar içinde yoğunlaşmış ana zor araçlarını denetim altında tutan ayrı örgütlenmeler yaratırlar ve bazı bakımlardan bu topraklar içinde bulunan bütün örgütlenmelere göre öncelik sahibi olurlar (Tilly, 2001: 44-47).

Devletin ortaya çıkışında önemli aşamalardan biri Tilly’ye göre sivil halkın “şiddet araçlarından arındırılması”dır (Tilly, 2001: 126). Devlet, sivil halkı şiddet araçlarından arındırılırken kendisi korkunç boyutta zor araçları inşa etmiş ve bunu yaparken büyük oranda sermaye ve kapitalistlere dayanmıştır. Çünkü devletin zor araçları sağlayabilmesinin yolu onu ele geçirme, kurma veya satın alma biçimlerinden biridir ve açıktır ki bunların tamamı esas olarak parasal gelire dayanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Avrupa devletleri genel olarak nakdi vergi toplama ve bu vergiyle zor araçları satın alma ve bu araçları kullanarak vergi toplama yolunu izlemişlerdir (Tilly, 2001: 151)².

Tilly’ye göre savaş, devletin oluşumunda önemli bir rol oynasa da gerçekte bunlar arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Komşulara boyun eğdirmeye ve daha uzak rakiplerle savaşma çabaları yalnızca ordu biçiminde değil, orduları besleyecek araçları toplamak ve yöneticinin sivil halk üstünde denetimini örgütleyecek sivil kadrolar biçiminde de devlet yapıları

² Vergilendirme ile savaş/askeri güç arasındaki bu ilişki ilk olarak Elias tarafından kurulmuşsa da Tilly’nin bu analize yaptığı katkı bu süreçte borç veya aynı anlama gelmek üzere sermayeyi katmasıdır. Bu konunun ayrıntıları aşağıda Mali Sosyoloji ve Devlet İnşası başlıklı bölümde ele alınacaktır.

yaratılmasına yol açar (Tilly, 2001: 44-47). Savaş hazırlıklarının yan ürünü olarak yöneticilerin başlattıkları faaliyetler ve örgütlenmeler sonunda kendi yaşamlarına sahip olmuşlardır. Mahkemeler, hazineler, vergi sistemleri, bölgesel idareler, kamu kurumları ve daha birçokları bu çerçevede doğup gelişmiştir (Tilly, 2001: 135).

Avrupa devletlerinde savaşın oynadığı önemli rol ya da savaşın Avrupa devletlerinin temel faaliyeti olduğunu Tilly'nin de yaptığı gibi devlet bütçelerine, vergi ve borçlara bakarak rahatlıkla görebiliriz. Aşağıda açıklanacağı gibi Mann'da da benzeri görülen bu yaklaşım iki sorun taşır görünmektedir. Bir yandan devletler neden savaşır sorusu yanıtsız kalırken diğer yandan vergiler bu bütün içerisinde sadece birer savaş finansman aracı olarak görülmektedir. Bu noktalar ileride daha ayrıntılandırılacaktır.

1.2.4. Giddens: Ulus-Devlet ve Şiddet

Tarihsel materyalizm eleştirisinden yola çıkan Giddens da ulus-devlet oluşumuna şiddet/savaş temelli bir açıklama getirir. Onun açıklama biçimi daha sonra Mann tarafından büyük ölçüde paylaşılmıştır³. Görüşlerinin benzeştiği nokta olarak indirgemeci anlayışları reddetmeleri gösterilebilir. İndirgemeci anlayışlardan kasıt ise Marksizmin toplumun oluşumunu ekonomik temelli analiz eden yaklaşımıdır.

Giddens, içinde süreksizlikleri/kopuşları barındıran ve evrimsel olmayan bir tarih anlayışından hareket eder. Ona göre “modern dünya kapitalizm, endüstriyalizm ve ulus-devlet sisteminin kesişmesi sayesinde şekillenmiştir” (Giddens, 1985: 4-5). Söz konusu öğeler birbirleriyle ilişkili olsa da her birinin kendi dinamiği ve tarihi vardır. Bu çerçevede Giddens

³ Giddens'in Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi 1981 tarihli iken; ardından gelen ve ulus-devlet oluşumunu şiddet temelli açıklayan çalışması ise 1985 tarihli. Mann'ın *Sources of Social Power* isimli eserinin birinci cildi ise 1986 tarihli.

moderniteyle özdeşleştirilen dört “kurumsal kümelenmeden” bahseder. Bunlar “artan gözetleme, kapitalist girişim, endüstriyel üretim ve şiddet araçlarının merkezi denetimi” dir (Giddens, 1985: 5). Ona göre bunların hiç biri diğerine indirgenemezler.

Bu kurumsal kümelenmeler Giddens’a göre hem güç/iktidar düzenlemeleri hem de birer tahakküm biçimleridir. Güç/iktidarı ise “dönüştürücü kapasite” olarak tanımlayan Giddens (1985: 7) bu dönüştürücü kapasiteye sahip olmayı aynı zamanda toplumsal bir fail/özne (agent) olma şeklinde yorumlar. Toplumsal öznenin dönüştürücü kapasitesi ise kullandıkları kaynaklarla ilişkilidir. Bu noktada Giddens iki tür kaynaktan bahseder. Tahsis edici (allocative) kaynaklar ve otoriter (authorative) kaynaklar. Tahsis edici kaynaklar ile “üretimde kullanılan maddi şeyler ve doğal güçler de dâhil olmak üzere, maddi tesisler üzerindeki egemenlik”i kastederken; otorite kaynaklarının “insanların eylemleri üzerindeki egemenliğin araçları ile ilgili” (Giddens, 1985: 7) olduğunu ileri sürer.

Gücün kaynakları arasında yaptığı bu ayrım onun analizi için merkezi önemdedir. Bu ayrımı Giddens, Marksist tarih anlayışının eleştirisinde temel hareket noktası olarak alır. Çünkü şimdiye kadar yapılan analizler, özellikle Marksizm, “toplumun kuruluşunda ve toplumsal değişimin ayrıntılı açıklamasında önceli[ği] çoğunlukla tahsis edici kaynaklara” (Giddens, 1985: 8) vermiştir. İndirgemecilik olarak gördüğü bu tür yaklaşımlara karşı olarak “toplumsal örgütlenme veya toplumsal değişimde tahsis edici kaynaklara bir çeşit belirleyici rol veren hiçbir tarih anlatımı[nın] savunulamaz”lığını (Giddens, 1985: 8) ileri sürer. Böyle bir iddiayı öne sürmenin beraberinde getirdiği tehlikenin farkına varan Giddens, yaklaşımının, diğer aşırı uç olarak gördüğü “tüm ağırlığı otorite kaynaklarına vermek” (Giddens, 1985: 8) anlamına gelmediğini de ekler.

Kendi tarih anlayışının temelinde Marksizm’de olduğu gibi bir süreklilik vurgusu yoktur. Basitlikten karmaşıklığa doğru gelişim gösteren bu evrimci anlayış Marx’ta üretim güçlerinin ileri doğru gelişimi olarak ele alınır ve

Giddens'in karşı çıktığı nokta burasıdır. Ona göre “modern toplumları, üretim güçlerinin gittikçe genişlediği bir sürecin tepe noktası olarak almak, bunların nasıl olup da tüm geleneksel düzen biçimlerinden *farklı* olduğunu ortaya çıkartmayı başaramaz” (Giddens, 1985: 1)⁴.

Bu yaklaşımdan hareketle ulus-devletin ortaya çıkış süreci de açıklanabilir; çünkü bu yaklaşımda ulus-devlet, kapitalizm ve modernite arasındaki ilişki, kapitalizmin öncelliğine dayanmaz. Giddens’a göre “kapitalizm moderniteyi şekillendiren tek güç değildir” (1985: 1). Adına modernite denilen süreç, şiddet araçlarının merkezi denetimi (ulus-devlet), kapitalizm, sanayileşme ve gözetim olmak üzere dört kurumsal kümelenme arasındaki bağlantılara dayanan toplumsal yaşam ya da örgütlenme tarzı olarak ele alınır. Bu açıdan bakıldığında “modern kapitalizmin ortaya çıkışı ileri bir toplumsal gelişim şemasının bir üst noktasını değil, daha ziyade, önceki tüm toplumsal düzen biçimlerinden kökten farklı bir toplum türünün gelişini temsil eder” (Giddens, 1985: 32).

Ulus-devletin ortaya çıkışı açısından bakıldığında Giddens ilk olarak geleneksel devlet veya aynı anlama gelmek üzere sınıflara bölünmüş toplum ile ulus-devlet arasında bir ayrıma gider. Devlet oluşumunu açıklamaya çalışan tarihsel materyalizmin “hem geleneksel hem de modern devletlerin ortaya çıkışını maddi üretimin (veya benim tahsis edici kaynaklar olarak adlandırdığım şeyin) gelişimi ile ilişkilendir[diğini]” ileri sürer. Oysa ona göre “eşit derecede önemli olan ve çoğunlukla bu maddi zenginliği oluşturan asıl araç ise tabi nüfusları koordine etmek üzere kullanılan bilginin toplanması ve depolanmasıdır” (Giddens, 1985: 2)⁵.

Ulus-devlete ilişkin bu ilk vurgunun yanı sıra Giddens bir başka noktanın daha altını çizerek. O da şiddet veya savaştır. Modern kurulumlardan bahsetmesine karşın “hâkim” sosyolojinin “askeri kurumlara ya da askeri

⁴ Mann’da daha gelişmiş biçimde ifade edilecek olan bu farklılaşma olgusu devletin oluşum süreci açısından önemlidir. İleride bu konuya tekrar değinilecek.

⁵ Bilginin toplanması ve depolanması gerek Poggi ve gerekse Mann’da da yer alır. İleride bu konuya tekrar dönülecektir.

şiddetin ve savaşın modern toplumlar üzerindeki etkilerine ilişkin herhangi bir tartışmaya” (Giddens, 1985: 22) yer vermemesini bir eksiklik olarak görür. “...hangi insan bir an için askeri iktidarın, savaş hazırlıklarının ve savaşın kendisinin toplumsal dünya üzerindeki kitlesel etkisini inkâr edebilir ki?” (Giddens, 1985: 22) sorusundan hareketle Giddens, “savaşın sanayileşmesi[nin], ulus-devletin yükselişine eşlik eden ve ulus-devlet sisteminin konumlanışını şekillendiren anahtar bir süreç” (1985: 5) olduğunu ileri sürer.

Şiddet araçlarının tekeli ve bölgeselleşmeyi ihmal eden yaklaşımın hem Durkheim hem de Marx’ta mevcut olduğunu ileri sürer. Her ikisi de “...genel (generic) bir olgu olarak ulus-devleti ayrıntılı bir şekilde ele almıştır; öte yandan, her ikisi de modern devletin doğasını ya şiddet aracının denetimi ile ya da bölgesellik ile ilişkilendirme eğiliminde olmamıştır” (Giddens, 1985: 23)⁶. Bu iki nokta üzerinde, yani şiddet araçlarının tekeli ve bölgeselleşme üzerinde duran ise Weber olmuştur. Giddens Weber’in tanımını büyük ölçüde paylaşırsa da bazı noktalarda onu eleştirir.

Weber’in sunduğu tanım üç ana unsuru içerir. Bunlar “ (i) şiddet araçlarının denetimi üzerindeki meşru tekel iddiasını destekleyecek ve (ii) verili bir toprak parçasında bu tekeli onaylayabilecek, (iii) düzene sokulmuş bir idari kadronun mevcudiyeti”dir (Giddens, 1985: 18). Weber’in geliştirdiği bu tanım aslında modern devletin tanımıdır. Giddens’e göre Weber’deki eksik nokta da bununla ilgilidir. Modern devlete referansla yapılan bu tanım, devletin “önceki hallerine doğru genişletilir” (Giddens, 1985: 18).

Giddens’a göre Weber “devleti sadece şiddet araçlarının denetimi açısından değil, çok daha geniş bir kategori olan ‘siyasal’ açıdan da tanımlamıştır” (Giddens, 1985: 19). Bundan hareketle kendi tanımını geliştiren Giddens’a göre “bütün örgütlenmelerin siyasal özellikleri vardır. Fakat yalnızca devletlerde, bunlar, belirli bir toprak parçasının sınırları içerisinde şiddet araçlarının denetimi ile ilişkili olarak, askeri iktidarın

⁶ Bu konuda Giddens Hintze’nin ismini anar ve onun söylediklerine önem verir.

pekiştirilmesini içerir. Bir devlet, hükmü bölgesel olarak düzenlenmiş olan ve bu hükmü sürdürmek için şiddet aracını harekete geçirebilen siyasal bir örgütlenme olarak tanımlanabilir. Böyle bir tanımlama Weber'in tanımına yakındır, fakat Weber, şiddet araçları üzerindeki tek el iddiasını veya meşruiyet faktörünü vurgulamaz" (Giddens, 1985: 20).

Giddens'in ulus-devlet açıklamasında önemli olan son bir nokta da onun "iktidar taşıyıcıları" (power container) olarak adlandırdığı kavramdır. İktidar ve yerel/*mahal* (locales)⁷ arasındaki ilişkilerden hareketle toplumda farklı iktidar taşıyıcıları bulunduğunu ileri sürer. Ona göre yerel, coğrafyadaki yerden (place) farklı olarak "içerisinde sistemik etkileşim ve toplumsal ilişki yönlerinin yoğunlaşmış olduğu ortamın fiziksel yönlerini de – 'mimarisi' – kapsayan karşılıklı etkileşim ortamları" dır (1985: 12-13). Ayrıca her yerel, "iktidar taşıyıcılarını biçimlendirir" (Giddens, 1985: 23).

Yerellerin iktidar taşıyıcıları olmaları bir anlamda yerel iktidar odaklarının varlığını kabul etmek olarak da yorumlanabilir. Geleneksel devlet veya aynı anlama gelmek üzere sınıflara bölünmüş toplum ile ulus-devlet arasındaki ayrıma sürekli vurgu yapan Giddens, yerel iktidar odaklarıyla devlet ve ulus-devlet arasındaki ilişkilerden hareketle bir ulus-devlet tanımına da ulaşır. Ona göre ulus-devlet "diğer iktidar taşıyıcılarından daha güçlü (pre-eminent) bir üst biçim" dir (Giddens, 1985: 24). Diğer iktidar taşıyıcıları dedikleri ise sınıflara bölünmüş toplumlar olarak adlandırdığı toplumlarda "şatolar, malikaneler – ama hepsinin de ötesinde şehirler – iktidarın üretildiği taşıyıcılardır. Modern dünyada [ise] idari örgütlenme kuruluşları –ticari firmalar, okullar, üniversiteler, hastaneler, hapishaneler vd. – kaynakların yoğunlaştığı merkezlerdir"⁸ (Giddens, 1985: 24)⁹.

⁷ Kimi çalışmalarda "locales" karşılığı olarak "mahal" de kullanılmaktaysa da kastedilen yerel iktidar odakları olduğu için yerel kelimesi tercih edilmiştir.

⁸ İktidar taşıyıcıları kavramı özellikle feodal dönemde etkin olan şato ve malikaneler gibi yerel iktidar odaklarının varlığı anlamına geldiğinden bunlar arasında özellikle vergi toplama alanında görülen rekabet ilerideki analizler açısından önemli görünmektedir.

⁹ Bu paragrafta yapılan yorumlamaya esas alınan metnin orijinali şu şekildedir: "belirli yerel türleri 'iktidar taşıyıcılarını' – idari iktidar oluşturan sınırlı alanları – biçimlendirir. Bir yerel, bölüştürücü

Giddens'in geleneksel ve modern devlet arasında yaptığı ayrım iktidarın topluma yayılması açısından da farklılıklar içerir. Giddens'a göre "iktidar...kurumsallaşmış pratiklerin tekrarlanması yolu ile sessizce işlediğinde, genellikle, en kuvvetli ve sürekli haline ulaşır" (Giddens, 1985: 9). Bu açıdan bakıldığında modern devlet, geleneksel devlete kıyasla daha güçlüdür. Ona göre "geleneksel devletlerde hâkim gruplar, kendi tâbi halklarının (subject population) günlük yaşamlarını düzenli biçimde etkileyecek araçlardan yoksundurlar. Bunun tersine modern devletin en önemli özelliklerinden biri, devlet yöneticilerinin gündelik faaliyetlerin en mahrem kısımlarını bile etkileme yetilerinin muazzam derecede genişlemesidir" (Giddens, 1985: 10)¹⁰.

Modern devletin gelişimi Giddens açısından "(a) merkezileşmiş hukuki düzen, (b) merkezileşmiş idare, (c) rasyonel bir parasal sistem ile eklemlenmiş ve merkezi olarak örgütlenmiş bir vergi sistemi, (d) uluslararası devlet sisteminde ve dış askeri kuvvetin iç polis [teşkilatından] (internal policing) ayrılmasında yansımaları bulan, askeri örgütlenmedeki belli başlı gelişmeler, (e) ulus-devletle birlikte modern ulusun ortaya çıkması, (f) iletişim enformasyon ve gözetim imkânlarının gelişmesi, (g) disipliner toplum vasıtasıyla iç pasifleştirme, (h) çoğulcu bir poliyarşi ve vatandaşlık hakları anlamında demokrasinin gelişmesi" (Jessop, 1986: 218) ile ilişkilidir.

Bütün olarak bakıldığında Giddens'in yaklaşımı ulus-devlet ve vergiler arasındaki ilişkilere yönelik önemli açılımlar sağlamaktadır. Bu konuda Mann'ın katkıları ile birlikte bir genel çerçeve çizilebilir.

kaynakların ve otorite kaynaklarının yoğunlaşmasına izin verdiği ölçüde bir iktidar taşıyıcısıdır. Benim sınıflara bölünmüş dediğim toplumlarda, şatolar, malikaneler – ama hepsinden de ötesinde şehirler – iktidarın üretildiği taşıyıcılardır. Modern dünyada [ise] idari örgütlenme kuruluşları – ticari firmalar, okullar, üniversiteler, hastaneler, hapishaneler vd. – kaynakların yoğunlaştığı merkezlerdir. Ancak ulus-devlet olarak modern devlet, sınırları belirli bir idari birim olarak (içerde oldukça bölgeselleşmiş olsa da) bir çok bakımdan iktidar taşıyıcılarının diğerlerinden daha güçlü (pre-eminent) bir üst biçim haline gelir" (Giddens, 1985: 23-24).

¹⁰ Bu son nokta Mann'ın altyapısal güç olarak adlandırdığı topluma nüfuz edebilme gücü açısından modern devletin geleneksel devletten daha güçlü olduğu şeklindeki görüşü ile paralellik gösterir.

1.2.5. Mann: Toplumsal Gücün Kaynakları ve Devletin Özerk Gücü

Toplumların açıklanmasında ekonomik temeli esas alan tek nedenli açıklamaların karşısında yer alan Mann, Giddens'ın tarihsel materyalizm eleştirisine kıyasla daha sistematik ve kapsamlı bir eleştiri getirmiştir. Onun temel sorunu, en önemli yapıtının da başlığı olan, Toplumsal İktidarın/Gücün Kaynakları'nın neler olduğudur. Dört farklı toplumsal güç arasında ayırım yapan Mann, bunların karşılıklı etkileşiminden hareketle toplumsal kurulumu (formation) açıklar:

İstikrarlı kurulumlar Mann'ın kavramsallaştırmada belirginleşme (crystallization) olarak yer alır ve devlet bu belirginleşme biçimlerinden biridir. Onun devlete ilişkin açıklamaları güç analizinden çıkarılabilir. Bu çerçevede Weberci devlet tanımından hareket eden Mann, Skocpol'da ele alınan potansiyel olarak özerk devlet görüşünü geliştirerek devletin özerk gücünün kaynaklarını araştırır.

Aşağıda ilk olarak Mann'ın güç analizi üzerinde durulacak, ardından devletin özerk gücünün kaynakları çerçevesinde onun devletin oluşumuna ilişkin açıklamalarına değinilecektir.

1.2.5.1. Toplumsal Gücün Kaynakları

Mann, güç analizine dört farklı toplumsal güç arasında ayırım yaparak başlar. İdeolojik, ekonomik, askeri ve politik güç¹¹. Ona göre bunlardan hiç birisi toplumların oluşumunda tek başına belirleyici değildir. Yaklaşımındaki en önemli nokta da bununla ilişkilidir. Mann'a göre farklı tarihsel dönemlerde

¹¹ Mann'ın bu yaklaşımı, ele aldığı dört güç türünün baş harflerini temsil eder şekilde IEMP modeli olarak da adlandırılır.

ve farklı toplumlarda bu güç biçimlerinin farklı bileşimleri etkili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında onun yaklaşımı geniş bir tarihsel dönemde farklı toplumların karşılaştırılmasına dayanır.

Mann'ı kendinden önceki yaklaşımlardan ayıran nokta dördüncü bir güç kaynağı olarak askeri gücü analize dâhil etmesidir. Onun toplumsal gücün dört kaynağı olarak ele aldıklarından üçü yani ekonomik, ideolojik/kültürel ve siyasi güç gerek Marx gerekse Weber ve Durkheim'da da mevcuttur. Mann'ın ayırıcı özelliklerinden biri siyasal güçten ayrı bir askeri güç tanımlamasıdır ki bu, analizi açısından oldukça önemlidir. Askeri gücün etkisi modern Avrupa'da özellikle Napolyon savaşlarına kadar olan dönem boyunca belirgindir ve "toplumsal değişimin öncelikli belirleyicisi"dir (Schroeder, 2006: 1-2).

Toplumların kurulumunda etkili olan gücün ne olduğu konusunda temelde iki farklı yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. İlk olarak, kendi içinde farklılıklar göstermekle birlikte, Marksizmin vurgusu ekonomik güç üzerinedir. Ekonomiye belirleyici bir rol veren Marksizmde ekonomik ilişkiler insan toplumlarını kurar. Bunun karşısında yer alan Weber ise belirlenim konusunda belirgin genellemeler yapılamayacağını söyler (Mann, 1993/1996: 1).

Mann'ın yaklaşımı ise Marksizmde var olan tek bir güç kaynağının belirleyici olduğu yönündeki yaklaşım karşısında yer alır. Ancak Weber'deki "kötümserliği" de paylaşmaz yani bir belirlenim olduğunu kabul eder. Tek nedenlilik karşısında çok nedenliliğe vurgu yapan Mann, bu çok nedenliliğin yarattığı karmaşadan çıkış yolu olarak Weber'in ideal tip metodolojisini takiple kendi yöntemini kurar. Onun yaklaşımı "toplumsal gücün kaynaklarının sosyo uzamsal ve organizasyonel modelidir" (Mann, 1986/1992: 4).

Gerçekte onun Toplumsal Gücün Kaynakları'nda yaptığı, Marksist ve Weberyen geleneklerin bir sentezidir¹². Gerek Marx ve gerekse Weber'in ortak hareket noktası, toplumsal çıkar çatışmalarını incelemenin toplumsal değişimin örüntülerini (patterns) anlamının en iyi yolu olduğu şeklindeki anlayıştır. Bu çatışmalar sonlanıp ortadan kalktığında ise toplumsal yapının istikrarlı bileşimleri ortaya çıkar. Mann'ın terminolojisinde çatışma bileşenleri "güç kaynakları" olarak ele alınırken; belirli bir tarihsel dönemde istikrarlı kurulumlar "belirginleşme" olarak adlandırılır (Collins, 2006: 20).

Yaklaşımını iki temel önerme çerçevesinde özetler. Ona göre ilk olarak; *"toplumlar üstüste gelen ve kesişen sosyo uzamsal güç ağları tarafından kurulur"*¹³ (Mann, 1986/1992: 1). Yaklaşımının farklılığını ortaya koymak için ise toplumdan ne anlaşılması gerektiğini ifade eder. Buna göre:

"Toplumlar bölünmez (unitary) değildir. Açık veya kapalı toplumsal sistemler değildir; bütünlük (totalities) değildir... Sistem veya bütünlük (totality) olmadığına göre böyle bir bütünlüğün "alt sistemleri", "boyutları" (dimension) veya "düzeyleri" de yoktur. Bir bütünlük (whole) olmadığından toplumsal ilişkiler [bu bütünlüğün] "eninde sonunda", "son tahlilde" - "maddi üretim tarzı" veya "kültürel" veya "normatif sistem" veya "askeri örgütlenme biçimi" gibi – herhangi bir sistemik özelliğine indirgenemez. Sınırlı bir bütünlük (bounded totality) olmadığından toplumsal değişim veya çatışmaları "içsel" veya "dışsal" çeşitliliklere bölmenin yararı yoktur. Toplumsal sistem olmadığından [onun] içinde "evrimsel" süreç de yoktur.... bütünlük olmadığından bireyler davranışlarında "bütünlük (whole) olarak toplumsal yapılar" tarafından sınırlandırılmazlar, ve bundan dolayı "toplumsal eylem" ve

¹² Bu iki kamp arasında bir yakınlaşma 1970'lerde göreceli özerklik ekseninde yapılmış ve bu, sınıf çıkarlarının savunulmasında bir esneklik sağlamıştı (Collins, 2006: 20)

¹³ Orijinalinde italik

“toplumsal yapı” arasında ayırım yapmanın yararı yoktur

(Mann, 1986/1992: 1-2).

İkinci olarak Mann toplumları üstüste gelen ve kesişen güç ağları olarak anlamının/ele almanın aynı zamanda toplumlarda öncelik ve belirlenim konularını açıklamada bir başlangıç noktası olduğunu ileri sürer. Ona göre *“toplumların yapıları ve tarihleri toplumsal gücün dört kaynağı olarak ele alınan ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasal (IEMP) ilişkilerin karşılıklı ilişkileri içerisinde anlaşılabilir”* (Mann, 1986/1992: 2).

Bu iki önermenin bir arada ele alınmasından çıkarılacak sonuçlar ise; Bunlar (1) toplumsal bütünlüğün birer unsuru, düzeyi veya yönü değil *toplumsal karşılıklı etkileşim ağının üstüste gelmesidir*. Ayrıca (2) bunlar *insanoğlunun amaçlarını başarmalarının kurumsal araçları veya organizasyonlarıdır* (Mann, 1986/1992: 2). Bunların önceliği, insanoğlunun ideolojik ekonomik askeri veya siyasal tatminlerinin, arzularının gücünden değil örgütlenme araçlarından gelir.

Toplumda var olan bu güç ilişkilerini soyut bir şekilde toplumsal yaşamın ekonomik ideolojik ve siyasal “unsur” veya “düzey” veya “boyut”ları arasındaki karşılıklı ilişkiler çerçevesinde ele almak mümkün olmakla birlikte Mann, bu güç türlerini daha somut, sosyo uzamsal ve örgütsel düzeyde analiz eder. Onun güç tarihi, organizasyonların sosyo uzamsal kapasitelerini ölçmek ve bunun gelişimini açıklamaya dayanır. Bir başka ifadeyle belirlenim açısından bakıldığında Mann’a göre toplumsal belirlenimde farklı tarihsel koşullar içinde farklı güç türleri etkilidir ve onun güç analizini bu açıdan da okumak mümkündür.

Güç üzerine yapılacak bir analiz Mann’a göre farklı güç türlerini dikkate almayı gerektirir. Bu çerçevede Mann dağıtımsal (distributive) ve

kolektif güç, yaygın ve yoğun güç, otoriter ve yayılmış (diffused) güç arasında ayırım yapar¹⁴.

Ona göre en genel anlamda güç, herhangi birinin çevresine egemenlik kurma (mastery) yoluyla amaca ulaşma yeteneğidir (Mann, 1986/1992: 6). Toplumsal güç söz konusu olduğunda ise onun iki özel yönünü vurgulamak gerekir. Bunlardan ilki egemenlik kurmadır ve bu güç diğer insanlar üzerinde uygulanır. Tanımı bu şekilde ele almak Mann'a göre toplumsal gücün sadece bir yönünü, *dağıtımsal* (distributive)¹⁵ yönünü vurgulamak anlamına gelir. Parson'dan hareketle dağıtımsal gücü, aktörlerden birinin diğeri üzerindeki gücü olarak tanımlar. Bu durumda birinin kaybettiği diğerinin kazancısıdır ve aktörler arasında sıfır toplamı bir oyun vardır. Gücü bu şekilde ele almak sabit miktarda bir gücün varlığını önvarsayar. Ancak Parson doğru bir şekilde gücün ikinci bir yönünü *kolektif* yönünü de vurgular. Yani insanlar işbirliğine giderek üçüncü kişilere veya doğaya karşı güçlerini artırabilirler (Mann, 1986/1992: 6). Mann'a göre güç ilişkilerinin çoğu bunların her ikisini de içerir (Mann, 1993/1996: 6).

Ayrıca güç, yaygın (extensive) olabileceği gibi yoğun (intensive) da olabilir. Yaygın güç daha çok sayıda insanı ve daha geniş bir bölgeyi kapsarken; yoğun güç, katılımcıların daha yüksek düzeyde yükümlülük altına girmesi anlamındadır (Mann, 1993/1996: 6).

Son olarak Mann'a göre; güç, otoriter olabileceği gibi yayılmış (diffused) da olabilir. Otoriter güç daha ziyade askeri ve siyasal organizasyonlarda görülür. Yayılmış güç ise doğrudan kontrol edilemez ve görece kendiliğinden (spontan) bir şekilde yayılır. Bu güç türü daha ziyade ideolojik ve ekonomik güç organizasyonlarında görülür. Kapitalizmde piyasaya dayalı değişim bunun en güzel örneğidir (Mann, 1993/1996: 6).

¹⁴ Mann için önemli olan bir diğer ayırım da altyapısal ve despotik güç arasındaki ayırımdır ki bu konuya ileride devletin özerkliğini açıklarken değinilecektir.

¹⁵ Mann'ın dağıtımsal olarak adlandırdığı güç Giddens'da yer alan bölüştürücü (allocative) gücü çağrıştırır niteliktedir.

Bunların yanı sıra Mann'ın analizinde güçle ilgili yaptığı en temel ayrım ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasal güç arasındaki ayrımdır. Ona göre bu dört tür güç kaynağı “kendi yörüngeleri olan ve biri diğerine çarptığında yönlerini değiştiren bilardo topları değildir” (Mann, 1993/1996: 2). Aralarında bir iç içe geçmişlik veya kaynaşmışlık (entwin) söz konusudur. Aralarındaki bu karşılıklı etkileşim sonucu “biri diğerinin dışsal yörüngesi yanı sıra içsel (inner) şeklini de değiştirir” (Mann, 1993/1996: 2).

Mann'a göre ilk güç türü ideolojik güçtür. İdeolojik güç yaşamda nihai anlamını bulan insan ihtiyaçlarından türer (derive from). İdeolojik güç yayılmıştır ve ideolojinin kontrolü genel bir toplumsal gücü beraberinde getirir. Din bununla ilgili iyi bir örnek iken; liberalizm, sosyalizm ve ulusalcılık gibi seküler ideolojiler de diğer örneklerdir (Mann, 1993/1996: 7).

İkincisi ekonomik güçtür ve ekonomik güç doğal kaynakları tüketmek, dağıtmak, dönüştürmek ve çıkarmaktan (extract) kaynağını bulur. Askeri güç ise fiziksel gücün (force) toplumsal organizasyonudur ve savunma ve saldırıdan kaynaklanır. Son güç türü olan siyasal güç ise bölgesel ve merkezileşmiş düzenlemelerin yararlılığından çıkarılabilir. Siyasal güç devlet gücü anlamına da gelir. Mann'a göre devlet organizasyonunun iki yönü vardır. Yurt içinde bölgesel olarak merkezileşmişken, yurt dışında jeopolitiği kapsar ve bunların her ikisinin de toplumsal gelişme üzerinde etkisi vardır (Mann, 1993/1996: 7-9).

İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasal güç organizasyonlarını kontrol etmeye yönelik mücadele, toplumsal gelişim hikâyesinin merkezinde yer alır. Söz konusu güç türlerindeki dönüşümler ile sınıf ve ulusal mücadeleler, çok yönlü, iç içe geçmiş ve hücre ve doku arasındaki ilişkiye benzer bir gelişim gösterir. Toplumsal bütün, sistemik olmadığı gibi, tarihsel olarak veri kurumlar ile yükselen güçler arasında var olan diyalektik bir süreç de değildir. IEMP modelinin özelliği bu noktada çıkar. Bu yaklaşım karşıtlık (dichotomous) teorilerinin yapamadığını yaparak bu karmaşıklığa karşı çıkıp ardından onu anlaşılır kılabilir (Mann, 1993/1996: 21).

Bu çerçevede Mann, farklı tarihsel dönemlerde farklı güç türleri belirleyici olsa da; toplumların temel olarak bu dört güç türünün iç içe geçmesiyle kurulduğunu ileri sürer (Mann, 1993/1996: 9). İlk olarak 18. yy boyunca toplumsal gücün iki kaynağı, ekonomik ve askeri güç Batının toplumsal yapısının belirlenmesinde ağır basar. 1800'e kadar "askeri devrim" ve kapitalizmin yükselişi Batıyı dönüştürmüştür. Askeri devrim "otoriter" gücü sağlarken kapitalizmin yükselişi "yayılan" gücü sağlamıştır ve bunlar iç içe geçmiş bir şekilde varolmuşlardır (Mann, 1993/1996: 1).

19. yy'a gelindiğinde ise askeri güç "modern devlet"te kapsanmış ve kapitalizm ekonomiyi devrimcileştirmeye devam ettiğinden ekonomik ve siyasal güç kaynakları hâkim olmaya başlamıştır. Kapitalizm ve onun sınıfları ile devletler ve uluslar modern zamanların karar verici güç aktörleri haline gelmiştir. Bunlar iç içe geçtiğinden hiçbirisi tek başına öncelik taşımaz. İdeolojik güç ilişkilerinin bu dönemde azalan bir belirleyiciliği vardır (Mann, 1993/1996: 2). Bu dönemde ayrıca Batıda kolektif gücün artışına da tanık olunur. İlk ticari kapitalizm, ardından sınai kapitalizm, insanlığın doğaya hakimiyetini artırmış; askeri devrim, Batının gücünü artırmış; modern devlet yeni bir kolektif güç aktörü olarak ulusun ortaya çıkışını beslemiştir. Diğer güç kaynağı da bu gelişmelere yardım etse de asıl olarak kolektif güç alanındaki bu "devrim" ekonomik, askeri ve siyasal güç ilişkileri neden olmuştur (Mann, 1993/1996: 1). Devletin artan kolektif gücü, monarşilerin yerini parti demokrasilerinin almaya başlamasıyla siyasal elitlerin gücünü azaltmıştır (Mann, 1993/1996:1).

Bu tarihsel bağlam içinde ortaya çıkan "modern devlet" Mann'a göre "askeri devrim"¹⁶ olarak adlandırılan gelişmelerin bir ürünüdür (Mann, 1980/1992: 111). Bu açıdan bakıldığında devlet Mann'da toplumun diğer kesimleriyle özellikle sınıflarla ilişkisi bakımından özerktir. Devletin bu özerk gücünün kaynağının ne olduğu ise Mann'ın üzerinde durduğu bir diğer noktadır.

¹⁶ Bahsi geçen askeri devrim topçuların ortaya çıkmasıyla birlikte profesyonel, sürekli ordu ve donanmaya geçiştir.

1.2.5.2. Devletin Özerk Gücü

Devleti özerk bir güç aktörü olarak ele alışı Mann'ı daha önce bahsedilen Skocpol, Giddens gibi temelde Weberci devlet tanımından hareket eden yaklaşımlarla ortaklaştırır. Skocpol'da ele alınan potansiyel olarak özerk devlet yaklaşımı Mann'da daha açık ifadesini bulur. Ancak Mann, Weber'in devlet de dâhil olmak üzere ideal tür yaklaşımının tarihten soyutlanmış olduğunu ileri sürer. Ayrıca devlet oluşumunu açıklarken jeopolitiğe yaptığı vurguyla da Weber'den ayrılır (Collins, 2006: 21).

Devlet, tanımlanması güç bir kavram olmakla birlikte mevcut tanımları iki temel kategori içinde sınıflandırmanın mümkün olduğunu ileri sürer. Devlet bir yandan kurumsal olarak neye benzediğinden hareketle tanımlanabileceği gibi diğer yandan işlevsel olarak neleri yaptığından hareketle de tanımlanabilir. Mann'a göre devletin tanımlanması konusunda hâkim yaklaşım bunların ikisinin bir bileşimi olsa da kurumsal yönün ağır bastığı söylenebilir (Mann, 1984/1992: 4). Örneğin Weber'in devleti "sınırları çizilmiş bir alan (demarcated area) üzerinde yasal şiddet araçları tekeline kullanan farklılaşmış ve merkezileşmiş kurumlar bütünü" (Mann, 1980/1992: 74) şeklinde ele alan yaklaşımı, hem kurumsal hem de işlevsel öğeler barındırır.

Tanımlamayı bu şekilde ele aldığımızda bazı özel durumları açıklamak mümkün olmaz. Örneğin feodalizmde merkezileşmiş bir kurumlar bütününden bahsetmek mümkün olmakla birlikte bu kurumlar yasal zor araçlarının tekeline sahip değillerdir ve bu gücü kilise veya yerel lordlarla paylaşırlar. Aynı şekilde işlevler konusunda da farklı gelenekler vardır. Genel olarak bakıldığında Anglo sakson geleneği¹⁷, devletin temel rolünü *ekonomik* ve *yurt içi*¹⁸ olarak görür. Yani devlet kendi sınırları içerisinde konumlanmış

¹⁷ Mann'a göre Hobbes, Locke, Marx, Poulantzas gibiler bu çerçevede değerlendirilir.

¹⁸ Orjinalinde italik

bireyler ve sınıflar arasındaki ekonomik ilişkileri düzenler. Buna karşın Alman geleneği¹⁹ devletin rolünü *askeri ve uluslar arası*²⁰ düzeyde görür. Devlet farklı toplumlar arasındaki güç ilişkilerini uyumlaştırır (mediate). Bu alanda büyük ölçüde bir kuralsızlık hâkim olduğundan devlet bunu askeri güç yardımıyla yapar (Mann, 1980/1992: 75).

Bu yaklaşımlardan herhangi birine diğerini dışlar şekilde bağlı kalmanın yanlış olacağını ileri süren Mann, devleti farklılaşmış, merkezileşmiş, bölgesel olarak sınırlandırılmış ve bağlayıcı kural koyma tekeline sahip bir kurum olarak ele alır²¹. Bu tanımdan hareketle devletin dört temel bileşeni olduğunu söyleyebiliriz.

Bunlardan ilki farklılaşmadır. Mann’a göre “devlet farklılaşmış kurumlar ve kişisel somutlanmalar (embodying) kümesidir” (1984/1992: 4). Farklılaşmış bir organizasyon olarak devlet “*tüm ve yalnızca*²² siyasal faaliyetleri yürütür” (Poggi, 2007: 29). Sivil toplumdan bir farklılaşma anlamına gelen bu gelişme “adına modernizasyon denilen temelde basitlikten karmaşıklığa doğru evrimsel bir sürecin” sonucudur (Poggi, 2007: 117). Bu süreç sonunda devlet adeta kendini siyasal işlere adanmış, her birimi siyasal/idari bir konuda uzmanlaşmış, görevlerini akılcı kurallarla yöneten, belli amaçlar doğrultusunda örgütlenmiş farklı bir kurum olarak karşımıza çıkar (Poggi, 2007: 121).

Farklılaşma sürecinde anlamlı olan nokta devletin sivil toplumdan ayrılmasıdır. Bu ayrılmada devlet açısından ilk kopuş dinle gerçekleşmiştir ve devlet bireylerin dinsel kaygıları karşısında tarafsızlığını ilan etmiştir (Poggi, 2007: 121). Benzer şekilde ekonomi alanında da doğrudan üretici olma ve ekonomik alanda faaliyet göstermekten de kendini soyutlamıştır. “Devlet bu

¹⁹ Bu geleneğe ise örnek olarak Gumpłowicz, Oppenheimer, Hintze ve daha düşük düzeyde Weber’i gösterir.

²⁰ Orijinalinde italik

²¹ Benzer bir tanım Poggi’de de görülür (Poggi, 2007: 27).

²² İtalikler orijinalinde.

işlemlerden doğacak sonuçlardan çıkar sağlamayacak ama özel yasalar yoluyla bu işlemleri düzenleyecektir” (Poggi, 2007: 121).

Tanımdaki bir diğer önemli nokta merkezileşmedir. Mann’a göre devlet, siyasal ilişkilerin merkezden çevreye yayılması anlamında merkezidir. Mann merkezileşmeyi bölgeselleşme ile birlikte ele alır ve bu çerçevede ona göre devletin üçüncü özelliği bölgesel olarak sınırlandırılmışlıktır (territorially demarcated area). Bu çerçevede devletin, faaliyet yürüttüğü yer bölgesel olarak sınırlandırılmış bir alandır. Devletin belli bir bölgede (territory) bir nüfusu idare etmesi ise ancak zora dayalı bir idareyle mümkündür²³.

Devletin son özelliği ise yine Mann’dan hareketle bağlayıcı kural koyma tekelidir (authoritative binding rule-making). Devlet otoriter olarak bağlayıcı kural koyma tekeline sahiptir ve bunu fiziksel şiddet tekeli aracılığıyla yerine getirir. Mann’a göre son özellik dışında geriye kalanlar, ki o askeri güçle ilişkilidir, devletin tanımlanmasında hem kurumsal hem de işlevsel öğeler barındırır (Mann, 1984/1992: 4).

Devleti farklılaşmış, merkezileşmiş, bölgesel olarak sınırlandırılmış ve bağlayıcı kural koyma tekeline sahip bir kurum olarak ele alan Mann, devletin sahip olduğu özerk gücün kaynaklarının neler olduğunu araştırır. Devletin özerk gücünü açıklayabilmek için ise öncelikle devlet ve devlet elitlerinin sahip olduğu gücün doğasını inceler. Bu inceleme ise bir karşılaştırmayı gerektirir. Devlet elitleri ile devlet dışında, sivil toplumda kaynağını bulan güç odaklanmalarını karşılaştırır. Söz konusu güç odaklarını Mann üçe ayırarak inceler. İdeolojik, ekonomik ve askeri güç odakları²⁴. O halde yapılması gereken, Mann’a göre “devlet elitlerinin gücünü ideolojik hareketler, ekonomik sınıflar ve askeri elitin gücüne karşı konumlandırmak, açıklamaktır” (Mann, 1984/1992: 4).

²³ Bu çerçevede Poggi farklı olarak; idarenin zora dayalı olmasının son kertede geçerli olduğunu bu konuda rıza’nın da etkili olduğunu ileri sürer.

²⁴ Bu noktada Mann daha önce açıkladığımız güç analizine dayanır. Dikkat edilmesi gereken nokta Mann’ın devletin özerk gücünü incelediği çalışması, güç analizini sistemleştirmesinden önceye dayanmasıdır. Bu nedenle devletin özerk gücünü incelerken yapılan açıklamalar yukarıda yapılan güç analizindeki bazı noktaların tekrarı anlamına gelmektedir.

Başlangıç noktası olarak Mann devlet gücünden ne anlaşılması gerektiğini açıklar. Bu çerçevede iki güç arasında ayrım yapar; despotik ve altyapısal güç. Despotik güç Mann’a göre “devlet elitlerinin rutin dışında uyguladıkları, sivil toplum gruplarıyla kurumsallaştırılmış ilişkilerdir” (Mann, 1984/1992: 5). Tarihsel devletlerin çoğunun despotik gücü sınırsızdır²⁵. Buna karşın altyapısal güç devletin sivil topluma nüfuz edebilme (penetrate) kapasitesiyle ilgilidir. Çağımızın kapitalist demokrasileri altyapısal olarak güçlü iken tarihsel devletlerin bu açıdan güçlü olmadıkları söylenebilir. Altyapısal açıdan güçlü bir devlet, “bizlerin rızasını almadan gelirlerimizi ve servetimizi kaynağından vergilendirebilmekte, bizler hakkındaki bilgileri toplayabilmekte, ekonominin bütününe etkileyebilmekte, hatta çoğumuza doğrudan geçim sağlayabilmektedir” (Mann, 1984/1992: 6).

Gerek teorik ve gerekse analitik olarak iki tür güçten bahsetmekle birlikte uygulamada bunlar arasında ilişki vardır. “Devlet altyapısal olarak ne denli güçlüyse büyük miktarda bağlayıcı kurallar uygulayabilir ve bu bir açıdan despotik güç kullanımına benzetilebilir” (Mann, 1984/1992: 7)²⁶.

Devletin sahip olduğu altyapısal gücü zaman içinde gelişerek bugünkü düzeyine ulaşmıştır. Bu süreçte yaşanan gelişmelerin her birinin uzun tarihsel geçmişleri olmakla birlikte bunlardan ilki *Devletin merkezi olarak koordine ettiği temel faaliyetleri arasındaki işbölümüdür*. Savaş tarihi açısından bakıldığında bu işbölümü piyade, süvari ve topçular arasındaki işbölümü olarak karşımıza çıkar (Mann, 1984/1992: 9).

Bir diğer gelişme *okuryazarlıktır* (literacy). Devlet, egemenlik sürdüğü bölgede mesajların iletimi ve depolanmasını sağlar. Okuryazarlık bir başka açıdan bakıldığında aslında toplumun tümünün gelişmişlik düzeyi yanı sıra refah düzeyi ile de yakından ilgilidir. Refah düzeyinin gelişmişliğinin dolaylı

²⁵ Bu çerçevede Mann Çin İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu hatta Sovyet devletini örnek olarak verir.

²⁶ Devlet gücünün bu bağımsız iki yönünden hareketle Mann dört ideal türden bahseder Feodal devlet: gerek altyapısal gerekse despotik olarak zayıf, Emperyal devlet: altyapısal olarak zayıf olmakla birlikte despotik olarak güçlüdür, Bürokratik devlet: altyapısal olarak güçlü ancak despotik olarak zayıf, Otoriter devlet: gerek altyapısal gerekse despotik olarak güçlüdür (Mann, 1984/1992: 7).

sonucu ise devletin askeri gücünün de gelişmesidir. Bu konuda Poggi “nüfusun kendisi de gelir oluşturmak için kullanılan makinelerden bir tanesiydi” der (Poggi, 2007: 92) ve ilave olarak “halk ne kadar kalabalık, çalışkan, üretken, iyi eğitilmiş ve mutlu olursa, elde edilen kazanç da o kadar büyük olacak ve dolayısıyla devletin askeri gücü de artacaktı” (Poggi, 2007: 93) diye ekler.

Devletin altyapısal gücünün gelişimine katkı sağlayan bir diğer gelişme ise *madeni para, ölçü ve ağırlık* sistemidir. Bu düzenlemelerin önemi, değişim şartlarının garantisini sağlamasında gizlidir (Mann, 1984/1992: 9).

Bir diğer nokta ise *iletişim* alanında yaşanan gelişmelerdir. İletişim, insan ve kaynakların karayolu, denizyolu ile taşınması yanı sıra telgraf gibi aletler sayesinde bilginin taşınması sürecini de kapsar (Mann, 1984/1992: 9).

Burada önemli ve dikkat edilmesi gereken noktalardan biri yukarıda sayılan tekniklerin hiçbirinin devlete özgü olmadığıdır. Bu sayılanlar genel toplumsal gelişmenin parçalarıdır. Bundan dolayı yukarıda sayılan tekniklerden hiçbirisi devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerde zorunlu olarak bir değişim yaratmaz (Mann, 1984/1992: 9-10). Eğer altyapısal güç toplumun genel özelliği ise, hangi durumlarda devlete uygun olur veya bir başka deyişle devletin özerk gücünün kaynağı nedir? sorusu yanıtlanmalıdır.

Bu sorunun yanıtı ile ilgili olarak Mann üç nokta üzerinde durur. *Devletin gerekliliği* (necessity), *İşlevlerinin çeşitliliği/çokluğu* (multiplicity of function) ve *bölgeselleşmiş merkeziyeti* (territorialized centrality)²⁷.

Devletin gerekliliği konusunda Mann “gerekliklik devlet gücünün anasıdır” der (Mann, 1984/1992: 13). Mann daha ziyade yasal bir gerekliklik üzerinde durur. Toplamların çoğunun yaşam ve mülkiyetin korunması ile ilgili olanlar başta olmak üzere çeşitli kurallara ihtiyacı vardır ve bu kurallar tekelleşmiş bir şekilde uygulamaya konmalıdır. Devlet egemenlik alanı

²⁷ Bu sayılanlardan ilk ikisi son zamanlarda geliştirilen teorilerde yer almakla birlikte sonuncusu orijinaldir/yenidir (novel) (Mann, 1984/1992: 11).

üzerinde herkesin uyacağı bağlayıcı kural koyma tekeline sahiptir. Devletin özerk gücü bu gereklilikten çıkarılabilir (derives) (Mann, 1984/1992: 13).

Devlet *işlevlerinin çeşitliliği* konusunda ise Mann devletlerin çoğunun uygulamada kendilerini tek bir işleve adanmış olduklarını ileri sürer. Bağlayıcı kural koyma (binding rule making) şemsiye bir kavram olarak kullanılmakla birlikte uygulamaya koyduğu kural ve işlevler çeşitlidir. Bunları yerel ve uluslar arası olmalarının yanı sıra ekonomik, ideolojik ve askeri işlevler olarak sınıflandırmak/ayrıştırmak da mümkündür (Mann, 1984/1992: 13). Bu çerçevede Mann, devletin dört sürekli işlevi olduğunu söyler. Bunlar yurt içinde düzeni sağlamak, yabancı düşmanlara karşı askeri saldırı ve savunma, iletişim altyapısını sürdürmek (maintenance) ve ekonomik yeniden dağıtımını sağlamaktır.

Bölgeselleşmiş merkezîyet meselesi Mann'ın üzerinde durduğu temel konulardan biridir. Devletin özerkliğini esas olarak buradan çıkarır. Bunu yaparken de daha önce tanımladığı dört güç türünden devlette cisimleşmiş siyasal güç ile diğerlerini bu açıdan karşılaştırır. Devlet gücünün bu güçlerden ayrıldığı temel nokta bölgesel bir merkezileşme içinde olmasıdır. Sadece devlet, sınırsız (delimited) bir bölge üzerinde merkezileşmiştir (Mann, 1984/1992: 16). Sivil toplumdaki ekonomik ideolojik ve askeri grupların tersine devlet elitlerinin sahip olduğu kaynaklar, otoriter bir şekilde merkezden, tanımlanmış bir bölgesel sınıra kadar yayılır. O halde devlet bir *alandır*²⁸ (place) (Mann, 1984/1992: 16).

Devletin gerekliliği, çeşitliliği ve bölgesel merkezîyeti bir arada ele alındığında onun özerk gücünü açıklayabiliriz. Bu anlamda devlet elitleri sivil toplumdan bağımsızdır. Genelde sermaye sınıfı özelde General Motors veya Katolik Kilisesi veya feodal lord, destekledikleri devleti koruyup gözetlerler fakat sosyo-uzamsal ve örgütsel yapılarını değiştirmedikleri sürece devletin işlerini kendileri yapamazlar. Devletin özerk gücü bu farklılıktan çıkar. (Mann, 1984/1992: 18). Bu durumda “devlet sınıf mücadelesinin bir yeri (locus), sınıf

²⁸ Orijinalinde italik

egemenliğinin (rule) bir aracı, toplumsal uyum faktörü, merkezi değer ifadesi, toplumsal dağıtım süreçlerinin merkezi, çeşitli indirgemeci teorilerde olduğu gibi askeri gücün kurumsallaşması değil, farklı bir sosyo-uzamsal organizasyondur” (Mann, 1984/1992: 19).

Devletin bu özerk gücünün gelişiminde Mann farklı güç türleri arasında yaptığı ayırmadan hareketle hem despotik hem de altyapısal gücün bu açıdan gelişimine baksa da asıl önemli olanın altyapısal gücün gelişimi olduğunu ileri sürer²⁹.

Altyapısal gücün gelişimine baktığımızda Mann her şeyden önce devleti “ülkesi içindeki (territories) toplumsal ilişkilerin arenası, yoğunlaşması, belirginleşmesi (crystallization) ve toplamı olarak” (Mann, 1984/1992: 26) görür. Devletin altyapısal gücü arttıkça toplumsal yaşamı bölgeselleştirmesi de (territorializing) artar. Bu çerçevede Mann 13.yy’dan bu yana Avrupa’da bölgeselleşmeyi destekleyen iki temel toplumsal süreç olduğunu söyler. Bunlardan ilki savaş iken diğeri kapitalizmin gelişimidir.

Savaş tekniklerinde meydana gelen değişimler piyade, süvari ve topçu birliklerini ortaya çıkarmış ve bunun bir sonucu olarak bu birliklerin finansmanı sorunu ortaya çıkmıştır. Bu finansmanı ise ancak bölgesel olarak merkezileşmiş bir devlet sağlayabilir (Mann, 1984/1992: 26). İngiliz devletinin 12. yy’da başlayıp 19. yy’ın ilk yıllarına kadar geçirdiği değişimler bu görüşü doğrular niteliktedir. Dönem boyunca devlet harcamalarının artışı savaş ilanı ve askeri teknolojilerdeki değişikliğin bir sonucu olarak görülüyor (Mann, 1980/1992: 77).

Avrupa’da kapitalizmin gelişimi ise üç şeyi gerektirmiştir. Bunlardan ilki dışarıda artan askeri koruma, ikincisi mülkiyet ve piyasa değişimine yönelik yasal düzenlemeler iken üçüncüsü yurt içi mülkiyet biçimleridir (domestic property form). Kapitalist mülkiyet sahiplerinin bu konularda bölgesel devletten talep ettiği yardımlar diğer yandan devletin altyapısal gücünün de

²⁹ Despotik gücün gelişimi ile ilgili açıklamalarının ayrıntıları (Mann, 1984/1992: 19-25)’de bulunabilir.

gelişmesine yol açar. Bu çerçevede düzenli vergileme, askeri seferberlik üzerindeki tekel, kalıcı (permanent) bürokratik idare ve yasa yapma tekeline sahip olması, devletin altyapısal gücünü artıran unsurlardır. Süreç içerisinde sadece devlet değil aynı zamanda kapitalist mülk sahipleri de altyapısal kapasitelerini geliştirir. Bir anlamda “devlet kapitalist sınıfla birlikte ve genellikle onun çıkarları doğrultusunda yönetilir” (Mann, 1984/1992: 27). Devlet ve kapitalist mülk sahipleri arasındaki bu ilişki devlette var olan uzun dönemde despotizme yönelik girişimleri de engeller niteliktedir.

Avrupa’da kapitalizmin gelişimi ile ulus-devlet arasında yukarıdaki şekilde özetlenen ilişkinin varlığı Mann açısından ulus-devlet ile kapitalizm arasında bir özdeşlik kurma anlamına gelmez. Giddens’a benzer şekilde Mann’a göre de “çağımızın ulus devlet sistemi kapitalizmin bir ürünü değildir.” (1984/1992: 27). Tersine “modern devlet” “askeri devrim” olarak adlandırılan gelişmelerin bir ürünüdür (Mann, 1980/1992: 111).

Ulus-devletin oluşumunu askeri temelli açıklama tarzının ekonomik belirlenimcilik karşısında askeri bir belirlenimcilik anlamına gelmesi tehlikesinin farkında olan Mann, yaklaşımının askeri belirlenimcilik olmadığını ileri sürer. Süreci askeri ve ekonomik faktörlerin bir bileşimi olarak sunar. Ona göre askeri teknoloji büyük ölçüde üretim tarzı tarafından belirlenir ve sanayileşme askeri gücün ön gerekliliği haline gelir. Ayrıca savaşların nedenleri de Mann’a göre ekonomiktir (Mann, 1980/1992: 111).

Mann’ın bu yaklaşımının ulus-devlet ve vergiler arasındaki ilişkiler açısından anlamı şu şekilde özetlenebilir. Mann’ın analizinde devlet yurtiçinde ekonomik işlevler üstlenmesi yanı sıra içinde yer aldığı uluslar arası sistemin bir gereği olarak diğer devletlerle de ilişkiye girer ve bu ilişki büyük ölçüde çatışma/savaş temelli bir ilişkidir. Devletin yurt dışı işlevlerini dikkate almak onun yürüttüğü savaş ve savaşa hazırlık gibi işlevleri temel belirleyici haline getirir. Mann’ın askeri devrim üzerine yaptığı vurgunun önemi de bu noktada ortaya çıkar. Ona göre mevcut askeri örgütlenmelerin harcamalarını finanse etmek ve savaşlardan kaynaklı geçmiş borçları

ödeyebilmek için devlet örgütlenmeleri büyümeye başlar ve bu büyümede dikkat çekici olan hasılat çekici araçların (revenue extraction) yaratılmasıdır (Collins, 2006: 27). Bu ise bir yandan Mann'ın terminolojisinde altyapısal gücün gelişmesi anlamına gelirken diğer yandan bürokratikleşme ve merkezileşmeye doğru bir eğilim anlamına da gelir ve tam da bu noktada merkezileşmiş modern devlet ortaya çıkar.

Mann'ın modern devletin yükselişine ilişkin bu analizi Weber'in bürokrasinin yükselişi teorisiyle de uygundur. Weberyana açıdan bakıldığında modernitenin yükselişi feodalizmden kapitalizme geçiş olarak değil, babanın hâkim olduğu ev içinden bürokratik örgütlenmeye geçiş olarak karakterize edilir (Collins, 2006: 27). Ancak Mann bürokrasinin ortaya çıkışını askeri devrimlerle ilintili daha dinamik bir sürecin ürünü olarak görür. Bu çerçevede ilk olarak askeriye'nin kendisi bürokratikleşirken diğer yandan askeri harcamaların finansmanı için gerekli kaynakların toplumdan çekimi için gerekli mekanizmaların oluşturulması anlamında ek bazı örgütlenmelere gidilir. Bütün bunların sonucu ise bürokratikleşmiş merkezi devlettir.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUS DEVLET KURULUMUNA “YENİ” BAKIŞ: SINIF TEMELLİ MALİ SOSYOLOJİK YAKLAŞIM

Devlete ilişkin 1. Bölümde açıklanan yaklaşımlara bütün olarak bakıldığında devletin ortaya çıkış sürecini açıklamaktan ziyade onun varlığını bir ön kabul olarak alıp devletin sınıflar karşısında özerkliği ve bu özerkliğin derecesi üzerinde bir tartışma yürüttükleri görülür. Bu, Marksist gelenek³⁰ için geçerli olduğu kadar Skocpol ve Mann’ın en azından erken dönem çalışmaları için de geçerlidir.

Diğer yandan ele alınan yaklaşımlar devletin ortaya çıkış sürecinde vergilerin oynadığı role ilişkin tatmin edici açıklamalar sağlayamamaktadır. Bu yaklaşımlar bir yandan Marksizm örneğinde olduğu gibi vergileri analize dâhil etmezken; diğer yandan bütün olarak Weberci gelenek, özellikle de Mann’da olduğu gibi vergileri ele aldığı anda ise onları “kendiliğinden bir şey” olarak görür. Bu yaklaşım her ne kadar devletin ortaya çıkışında vergilere bir rol verse de bu rol dolaylıdır. Bu yaklaşımda vergiler, özerk bir aktör olarak gördükleri devletin, başta savaş olmak üzere çeşitli giderlerinin finansman aracı olarak ele alınır. Oysa gerçekte bu iki yaklaşımın bir bileşimi ulus-devlet ve vergiler arasındaki ilişkiyi açıklayabilir.

Bu bölümde ilk olarak mali olayları toplumsal bütünlüğü çerçevesinde ele aldığı ölçüde geleneksel maliye yaklaşımından farklılaşan mali sosyoloji üzerinde durulacak ardından devletin ortaya çıkış sürecinde başta vergiler olmak üzere mali meselelerin oynadığı rol konusunda açıklamalar getiren literatür ele alınacaktır. İkinci olarak devletin oluşumuna yönelik mali sosyolojik temelli açıklamaların eksiklik veya yetersizliklerinden hareketle

³⁰ Gerçi Marksist gelenek içinde Alman Devletin Türetilmesi yaklaşımı bu konuda bir istisna teşkil etse de bu yaklaşım vergileri analiz kapsamına almadığı noktada diğer Marksist yaklaşımlarla paralellik gösterir.

geliştirilen “sınıf temelli mali sosyoloji” kavramı açıklanacaktır. Son olarak ise çalışmanın şimdiye kadar olan bölümlerine ilişkin bir ara değerlendirme sunulacaktır.

2.1. MALİ SOSYOLOJİ

Bir bilim olarak maliyenin kökeni ve onun başta iktisat olmak üzere diğer bilimlerle ilişkisi günümüzde de devam eden bir tartışmadır. Bu çerçevede tartışma bir yandan iktisadın özünün ne olduğu veya iktisattan ayrı bir dal olarak maliyenin varlığı üzerinde sürerken diğer yandan başta mali sosyoloji olmak üzere maliyenin kendi içindeki farklı yaklaşımların olabilirliği üzerinde durulmaktadır.

Tartışmanın birinci yönü ile ilgili olarak kıta Avrupa’sı ile Anglo-Sakson geleneği arasında bir farklılık olduğu söylenebilir. Kıta Avrupa’sında iktisadın bir disiplin olarak ortaya çıkışı 18. yy başlarına rastlar. Prusya kralı Frederick’in kendi devlet memurlarını yetiştirmek üzere Halle ve Frankfurt üniversitelerinde Kameral bilimler alanında iki bölüm açmasıyla kurumsal anlamda iktisat eğitime başlanmıştır. Kameral bilimler günümüz anlamıyla kamu maliyesine karşılık gelmekle birlikte onun da ötesinde bir anlam taşır. Söz konusu olan, daha ziyade iktisat, devlet ve onun kurumlarını ana kaynak olarak ele alan bir kamu maliyesidir³¹.

Kıta Avrupa’sı geleneği açısından bakıldığında daha ortaya çıkışından itibaren Kameral bilimler bütünü içerisinde ele alınan iktisat ve maliye arasında yakın bir ilişki olduğu görülür. Bu ilişki aynı zamanda üniversitelerin kurumsal örgütlenmelerinde de kendini gösterir. Almanca

³¹ Kamu maliyesi bilimi söz konusu Kameral niteliği öncesinde, Goldscheid’in deyimiyle “serematistik” (chrematistics) bir aşamadan geçmiştir. Serematistik çalışmaların özünde kralın zenginliğini artırma amacının yattığını ileri süren Goldscheid’a göre bu yaklaşımı en iyi şekilde XIV. Louis’nin “devlet benim” sözü özetler niteliktedir (Goldscheid, 1925/1964: 203).

*Staatswissenschaften*³² olarak adlandırılan bu bütünlüklü yapı, sadece iktisat ve maliyeyi değil bunların yanı sıra günümüz anlamıyla, kamu yönetimi, siyaset bilimi, sosyoloji, modern tarih ve siyaseti de içermektedir³³ (Backhaus, 2002: 56).

Kıta Avrupa’sındaki bu gelişmenin gerisinde iktisadi düşüncenin ve iktisat eğitiminin temel amacının *devletin zenginliği*³⁴ ve mutluluğunu artırmak olduğu şeklindeki düşünce yatar görünmektedir. Bu yaklaşım birey karşısında devleti temel alan geleneksel Alman düşüncesinin bir yansıması olarak da görülebilir. Bu düşüncede devletin zenginliği dolaylı olarak vatandaşlarının da zenginliği anlamına gelmektedir. Buna karşılık İngiltere’de devlet karşısında bireyi esas alan liberal geleneğe uygun şekilde, iktisadın amacı veya çıkış noktası, *ulusların zenginliğinin*³⁵ nedeni ve doğasını incelemek olarak belirlenmiştir. Bu geleneğin kurucularından sayılan Adam Smith, ulusların zenginliğinin kaynağında işbölümünü görmekle kalmaz; devleti ele alışı bakımından da Alman geleneğinden ayrılır. Bu yaklaşımda devlet, iktisadi faaliyetin aktif bir katılımcısı olmaktan ziyade vergileme ve kamu düzenini sağlama şeklinde sınırlı işlevler görür (Backhaus, 2002: 55-56).

Smith’in öncülüğünü yaptığı klasik iktisat geleneğinde devlet, iktisadi faaliyetin dışına itildiğinden temel iktisadi faaliyet iki alanla sınırlı olarak ele alınır. Bir yanda *hane içi ekonomisi* (domestic household) diyebileceğimiz geçimlik ekonomi varken; diğer yanda *piyasa ekonomisi* yer alır. Bunlara ilaveten üçüncü bir faaliyet alanı olarak *kamu ekonomisinin* (public household) analize dâhil edilmesi ise görece daha yakın tarihlere dayanır. 1920’lerde özellikle Alman ve Avusturyalı sosyolojik iktisatçılar (sociological economists) tarafından devlet maliyesi (state finance) sorunlarıyla ilgili olmak üzere kullanılan bu kavram, çağrıştırdığı sosyolojik ima nedeniyle Kamu

³² Tam Türkçe karşılığı olmamakla birlikte bu deyim Türkçe’de “Devletin iktisat bilimi” olarak karşılanabilir.

³³ Bu, aynı zamanda günümüz açısından bakıldığında 19. yy maliye literatürünün multi-disipliner ve inter-disipliner yapısını da açıklar niteliktedir.

³⁴ İtalikler orijinalde yok.

³⁵ İtalikler orijinalde yok.

Maliyesi (public finance) ya da Kamu Kesimi (public sector) kavramlarından ayrılır³⁶ (Bell, 1976: 220-221).

Kavramsal düzeyde var olan bu farklılık, günümüz maliye biliminin araştırma konuları yanı sıra kullandığı yöntem açısından da önemlidir. Maliyeye hâkim olan yaklaşım, liberal geleneği takiple, devletin gelir ve harcamalarını salt birer iktisadi olgu olarak ele alıp bunların gerisindeki mantığı incelemekten ziyade; sorunu, gelir ve giderlerin bir denkleştirme aracı olarak bütçe, piyasanın aksaklıklarını gidermek üzere kamu müdahaleleri ve teknik bir gerekçeye dayandırdıkları kamu malları ve dışsallıklar çerçevesinde ele alır. Bu yaklaşımda devlet rasyonel bir aktör olarak ele alındığından maliye politikaları neoklasik etkinlik kriteri çerçevesinde incelenir. Yöntem açısından bakıldığında ise günümüzde maliye bilimi, yerleşik iktisat yaklaşımıyla paralel şekilde, gerek sosyoloji gerekse tarihle bağı kopararak ele alınmaktadır. “Kamu maliyesinin iktisat ve siyasetle bütünleşmiş bir teorisi bulunmadığı gibi, vergileme sorununda sınıflar ve gruplar arasında yapısal çelişkinin sosyolojik bir teorisi de yoktur” (Bell, 1976: 221).

Maliye bilimini eksik olduğu sosyolojik ve tarihsel temele kavuşturmaya yönelik çabaların 20. yy başlarında hız kazandığı görülür. Söz konusu eksiklik açıktır ki yukarıda bahsedilen geleneklerden günümüzde hâkim olan Anglo-Sakson gelenek açısından bakıldığında bir eksikliktir. Kıta Avrupa’sı geleneğinde böyle bir eksiklikten ziyade maliyenin ortaya çıkışından itibaren

³⁶ Kamu maliyesi (public finance) ve Kamu kesimi veya Kamu ekonomisi (public economy) kavramları arasında da kullanım açısından farklılıklar vardır. Kamu maliyesinin geleneksel olarak devletin gelir ve harcamaları süreçlerini içerdiğini ileri süren Musgrave bu kavramın ima ettiği dar kapsam karşısında kamu ekonomisi kavramının kullanılması gerektiğini düşünür. Ona göre sorun salt devletin gelir ve harcamalarının yer aldığı bütçe ile sınırlı olmayıp bütçelerin kaynak tahsisi, gelir dağılımı, tam istihdam, fiyat istikrarı ve büyüme gibi genel ekonomi ile ilişkilerini de kapsamalıdır (Musgrave, 1959: 3-4).

mali sosyoloji olduğu ileri sürülebilir³⁷. Bu açıdan bakıldığında mali sosyolojinin kökeni 18. yy'a dayanır³⁸.

20. yy başında ortaya çıktığı biçimiyle hâkim maliye yaklaşımından farklılığını ortaya koyan ve bu anlamda eleştirel maliye içinde değerlendirebileceğimiz bir alan olarak mali sosyoloji, en genel anlamda, vergiler ve harcamaların siyasal, ekonomik, kültürel ve tarihsel faktörler gibi ekonomik olmayan faktörlerden nasıl etkilendiği ve bunları nasıl etkilediği üzerinde durur. Bu açıdan bakıldığında mali sosyoloji, diğer yaklaşımlardan toplum ve devlet arasında mali politikaları ve onların etkilerini biçimlendiren karmaşık toplumsal etkileşimler ile kurumsal ve tarihsel bağlam üzerinde durması noktasında ayrılır³⁹ (Campbell, 1993: 164).

Mali sosyolojinin yüzyıl başında özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında yaygınlık kazanmasının gerisinde ise savaşın başta mağlup devletler olmak üzere devletlerin finansman sistemlerinde yarattığı yıkım yer alır görünmektedir. Savaş finansmanı sistemi sadece Alman ve Avusturya ittifakının devlet kurumlarını tahrip etmekle kalmamış aynı zamanda mağlup devletlerin savaş öncesindeki biçimiyle işlevlerini yerine getiremeyeceğini de göstermiştir. Bu noktada “yeni bir düzen”in nasıl olması gerektiğine yönelik tartışmalar hız kazanmıştır. Aynı zamanda mali sosyolojinin isim babası da olan Goldscheide bu dönemde öne çıkan ilk isimdir. Onu vergi devleti tartışmaları bağlamında Schumpeter takip eder (Backhaus, 2002: 58).

Bir başka olağan üstü dönem olarak ele alabileceğimiz 1970’li yıllarda ise mali sosyoloji kriz bağlamında tekrar gündeme gelmiştir. Yaşanan krizi

³⁷ Bu konuda önemli örneklerin başında Almanya yanı sıra İtalya gelmektedir. İtalyan mali geleneğinde ekonomik okul karşısında sosyolojik okul diyebileceğimiz bir diğer yaklaşım daha vardır. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar için (Boggeri, Sundelson, 1938)’e bakılabilir.

³⁸ Aşağıda da görülebileceği gibi mali sosyolojinin kökeni konusunda çeşitli görüşler vardır. Yaygın yaklaşım mali sosyolojinin kökenini 16. yy’da Bodin’e dayandıran yaklaşımdır.

³⁹ Padget’e göre ise mali sosyoloji, eğer var olacaksa, her şeyden önce devlet ve toplum arasındaki eklemlenme ile ilgilenmelidir. Bunun yanı sıra mali sosyoloji; (a) hükümetin harcama ve/veya vergi politikasının işlemesi ve gelişmesinin tarihsel tanımlanması yanı sıra yapısının kurumsal analizini, (b) sistem içindeki dışsal gruplar ve/veya sınıf çıkarlarının temsiliyet mekanizmalarının analizini, (c) harcama ve vergileme politikalarının ekonomik büyüme, gelir dağılımı, gruplar arası ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi ve siyasetin kendisinin değişen yapısı gibi daha geniş ölçekli sosyal olgular üzerindeki etkilerinin nedensel analizini de içermelidir (1981: 76).

farklı bir şekilde değerlendiren O'Connor, "krizi teşhis etmekle kalmayıp sosyolojik bir bağlama oturtmuştur" (Block, 1981: 2).

Her iki dönemde de mali sosyoloji, yaşanan sorunların üstesinden gelmede uygulanacak alternatiflerin bir aracı olarak kullanılmakla birlikte tek kullanım alanı bununla sınırlı değildir. Vergiler ve harcamaların sosyolojik analizi aynı zamanda, örneğin siyasal başkaldırı ve devrimler veya devlet inşası süreçlerini açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Aşağıda ilk olarak mali sosyolojinin öncüleri üzerinde durulup ardından devlet inşası sürecine mali sosyolojik açıdan bakan yaklaşımlar üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Mali Sosyoloji Öncüler

Mali sosyolojinin kökeni konusunda çeşitli görüşler olsa da genel olarak Bodin'in (1583) "mali [konular] devletin sinirleri/damarları (nerves)"dır (Aktaran: Padget, 1981: 76) şeklindeki görüşüne sıklıkla referans yapılır⁴⁰. 20. yy başlarında 1917'de ise bu kavramı ilk kullanan kişi Goldscheid olmuştur⁴¹. Kendi çalışmasını mali sosyoloji olarak tanımlayan Goldscheid'in ardından 1918'de Schumpeter bu yaklaşıma temel teşkil edecek ifadelerde bulunur. 1970'ler sonrasında ise mali sosyoloji kavramı sıklıkla kullanılmaya başlanır. Artık mali sorunlara klasik maliye geleneğinin tersine toplumsal bütünlüğü içinde bakan yaklaşımlar yaygınlaşır. Bu gelişmede özellikle O'Connor'ın "devletin mali krizi" kavramsallaştırması önemli bir rol oynar.

⁴⁰ Bir başka görüşe göre mali sosyoloji kaynağını 14. yy'da İbn Haldun'da bulur Bu konuda bir karşılaştırma için: (Andıç,Andıç, 1985/1999)'a bakılabilir. İbn Haldun'un Mukaddime'sinin (1378) çeşitli bölümlerinde devletin mali meseleleri üzerinde durmuşsa da özellikle Birinci Kitabın 3. Bölümünün 39 ve 41. alt başlıkları bu konuda referans olarak gösterilebilir (İbn Haldun, 1991).

⁴¹ Goldscheid'in mali sosyoloji ile ilgili açıklamaları esas olarak "Staatssozialismus oder Staatskapitalismus" isimli 1917 tarihli çalışmasında yer alır. Buradaki açıklamalar onun 1925 tarihli "Staat, öffentlicher Haushalt und Gesellschaft, Wesen und Aufgaben der Finanzwissenschaften vom Standpunkte der Soziologie" başlıklı çalışmasından Musgrave ve Peacock'un (1964) derlemesine dayanmaktadır.

Goldscheid, “sosyal bilimler bütünü içerisindeki en önemli eksikliklerimizden birisi mali sosyoloji teorisinin olmaması ve kamu maliyesi sorununun sosyolojik temel olmaksızın ele alınması” (Goldscheid, 1925/1964: 202) diyerek disipline sosyolojinin dâhil edilmesinin gerekliliğini altını çizer. Bu düşüncesinin gerisinde ülkesinin I. Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı mali krizin toplumsal nedenlerini açıklama ve krize alternatif çözümler getirme isteği yer alır⁴². Görüşleri çeşitli yönlerden eleştirilmiş olsa da Goldscheid, Marksizm içinde devletin mali rolü üzerinde duran ilk kişi olmuştur⁴³.

Mali süreçleri analizinin merkezine alan Goldscheid mali sosyolojiyi toplumsal değişmeyi anlamada anahtar bir konumda görür. Ona göre “ancak sadece sosyoloji sayesinde toplumsal koşulların kamuoyunun ihtiyaçlarını nasıl belirlediği ve bunları tatmin araçlarının neler olduğu ve toplumların evriminin kamu gelirleri ve harcamaları arasındaki karşılıklı etkileşimi nasıl belirlediği açıklanabilir” (Goldscheid, 1925/1964: 202). Bu çerçevede Goldscheid’a göre mali sosyoloji “belirli bir tarihsel dönemde (historical setting) devletin doğası yanı sıra devletin finansmanı ve toplumsal gelişme arasındaki işlevsel karşılıklı bağımlılık” olarak tanımlanır (Aktaran: Musgrave, 1992: 99).

Sosyolojik yaklaşım ona göre kamu maliyesinin nesnel teorisinin temel koşuludur. Her ne kadar “tarih, sosyoloji ve mali istatistik tek başına kamu maliyesi teorisini destekleyebilecek üç sütun” olarak görülse de mali sosyolojinin bunlardan en önemlisi olduğunu söyler. Çünkü sadece mali sosyoloji, toplumların gelişmesinde kamu gelirlerinin orijini ve bileşiminin oynadığı rolü gösterebilir. (Goldscheid, 1925/1964: 206-207). Ona göre Vergi mücadelesi sınıf mücadelesinin en eski biçimidir ve mali sorunlar, büyük

⁴² İleride görüleceği üzere mali sosyolojinin iki öncülü, Goldscheid ve Schumpeter özellikle krize çözüm önerileri konusunda farklılaşırlar.

⁴³ Gerçi Marx çeşitli çalışmalarında mali sorunlara değinmiş olsa da bunlar dağınık ve sistematikten yoksundur.

dinsel hareketlerin de önemli nedenlerinden biridir⁴⁴ (Goldscheid, 1925/1964: 202).

Goldscheid'in mali sosyolojik analizi sistematik bir ikiliğe dayalıdır ve bu nokta onun açıklamalarını anlamada önemlidir. Onun yaklaşımında iki sınıf vardır; emekçiler ve sermaye sahipleri. Devlet bu sınıflardan ilki yani emekçilerden vergi alması yanı sıra gerek gördüğünde çeşitli hizmetleri bu sınıftan aynı olarak da alır. Diğer sınıf olan sermaye sahiplerinden ise sadece borç alır. Bir başka ifadeyle emekçi sınıflar vergiler veya özellikle askerlik gibi hizmetler yoluyla devlet harcamalarına katkıda bulunurken; sermaye sahipleri katkıdan ziyade verdikleri borçların karşılığı olarak devletten bir hak talebinde bulunurlar. Bu hak talebi ise genel vergiler veya aynı hizmetlerden karşılanır⁴⁵ (Backhaus, 2002: 59).

Analizi açısından önemli olan bir diğer nokta ise Goldscheid'in kamu maliyesini gelir ve harcamaların bir bütünü olarak ele almasıdır. Ona göre gelir ve harcama arasındaki karşılıklı birbirine bağımlılık mekanizması kamu maliyesi biliminin birincil meselesi olmalıdır. Toplumun yapısındaki işlevsel ilişkileri açığa çıkarma amacıyla olan kamu maliyesi bilimi gelir ve harcama arasındaki ilişkinin analizi yerine bunların yüzeysel karşılaştırmasına dayandığı sürece bu amacı gerçekleştirmekten uzaklaşır. Oysa kamu maliyesinin bileşenlerinin her zaman ulusal ve toplumsal evrimde belirleyici etkisi olmuştur⁴⁶.

Goldscheid'a göre kamu maliyesi biliminin erken biçimi serematistiktir (chrematistics) ve bu bilimin amacı kralın hazinesini zenginleştirmektir. Daha

⁴⁴ Diğer yandan Goldscheid'a göre önemli devrimlerin başarısızlığı da aynı sosyolojik kaynağa, zafer kazanan sınıfların mali politikalarının eksik olmasına dayanır (1925/1964: 202).

⁴⁵ Bu hizmetlerden özellikle askere alma Goldscheid'in siyasal-ekonomik analizinde önemli bir rol oynar. Ona göre savaş gibi bazı devlet faaliyetleri büyük maliyetler gerektirdiğinden olağanüstü vergiler aracılığıyla finanse edilirler. Bu durumda devlete vergi vermeyip borç veren bu anlamda devletten bir hakkı olan sermaye sahiplerinin savaşın sonlanmasından çıkarı yoktur denebilir. I. Dünya Savaşının uzun sürmesinin gerisinde Goldscheid'a göre bu neden yatar görünmektedir (Backhaus, 2002: 59).

⁴⁶ Bu konuda Goldscheid 1917'de "kamu maliyesinin (public finance) yazgısını (fate) olduğu gibi emekçilerin (masses) yazgısını da belirleyen (decisive) tarihin bir diğer yönü daha vardır. Burada kimi ulusların kalp atışlarını tüm çıplaklığıyla duyarken kimi toplumsal sefaletin kaynağında durur" der (Aktaran: Musgrave, 1992: 99).

sonra ise salt gelir ve harcamalarla ilgili kameralistik (cameralistic) bir bilim haline gelmiştir. Goldscheid kamu maliyesi bilimindeki bu evrimle devletin karakterindeki değişimi de açıklar. Bu açıdan bakıldığında Goldscheid'da kamu maliyesi tarihi devleti anlamada bir başlangıç noktası oluşturur.

Ona göre erken dönemde bir yandan kralın kişisel mal varlığı günümüz devletinkinden çok daha büyük iken diğer yandan günümüzde olduğu gibi kamusal hizmetler de yaygın olmadığından bütün olarak krallar günümüzle karşılaştırıldığında daha zengindir. Böylesine bir ortamda vergilere yer olmadığı açıkça görülür. Goldscheid'a göre ondalık (tithes), gümrük resmi gibi uygulamalar ikincil önemdedir ve sadece kamu mülklerine ekleme veya savaş, savaşın sonuçları veya yöneticilerin yanlış idaresi veya savurganlıkları gibi olağandışı harcamaları karşılama amacıyla salınır⁴⁷ (1925/1964: 203).

Ancak Otuz Yıl Savaşlarından⁴⁸ sonra savaş finansmanı nedeniyle ortaya çıkan bütçe ihtiyaçlarının artışı ve ülkelerin savaşta gördüğü tahribat ekonomi politikaları alanında yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan yeni durumda devlet, kendini vergi devletine dönüştürmüştür (Backhaus, 2002: 60). Feodalizmden vergi devletine geçiş aynı zamanda kapitalizmin ve piyasa ekonomisinin yaygınlaşması anlamına da gelir. Bu süreçte yaşanan temel değişimlerden biri de mülkiyet sahipliğinin kamudan özel alana kaymasıdır. Goldscheid'in "devletin mülksüzleşmesi" (expropriation of state) (1925/1964: 203) olarak adlandırdığı bu değişimle⁴⁹

⁴⁷ Vergilerin geçici nitelikten kalıcı niteliğe dönüşmesiyle ilgili olarak F.K.Mann modern maliye tarihinde vergi kavramı iki önemli değişim geçirdiğini söyler. 16.yy'dan 18.yy'a kadar olan dönem boyunca vergi toplama acil zamanlarda başvurulmuş ve mümkün olan en kısa zamanda kamu mülklerinden elde edilen gelirle değiştirilen geçici bir çare olarak görülürken zamanla kalıcı bir boyut kazanmıştır (Mann, 1943: 225).

⁴⁸ 1618-1648 yılları arasında yapılan ve Avrupa devletlerinin çoğunun katıldığı savaşlar dizisidir. Temelinde bir Protestan-Katolik mücadelesi olsa da savaşan devletlerin çoğu dinsel değil siyasal amaçlar için savaşmıştır. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlı prensliklerin farklı taraflarda savaşması sebebiyle bir iç savaş niteliği de taşır. Savaş 1648 yılında Protestanların zaferiyle bitmiş ve Westphalia Barışı ile savaş sonucunda Almanya'yı oluşturan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu her biri hükümler olan bir çok küçük devlete ayrılmıştır.

⁴⁹ Söz konusu süreç Goldscheid'a göre ayrıca temel demokratik hakların başlangıcıyla da ilişkilidir. Bu çerçevede parlamentoların ortaya çıkması, sadece vergi ödeyicilerin oy hakkının olması, malikânelerin vergileme hakkını elde etmesi ve ayrıcalıklı sınıfın aslında vergi ayrıcalığına sahip sınıf

birlikte vergiler ve borçlanma, mülklerinden yoksun kalan devletin temel gelir kaynağı haline gelir⁵⁰.

Devletin vergi ve borca bağımlı hale gelmesi Goldscheid'a göre vergi devletin kusurlu bir yapılanma olduğunun en temel göstergesidir. Devletin vergileme yeteneği bir yandan özel ekonomik faaliyet tarafından diğer yandan burjuvazinin devleti fakir tutmaya yönelik çıkarı tarafından sınırlanır. Bu ise devletin “özel sektörü sömüren bir konumdan devletin sömürülen bir konuma geçişi” (Musgrave, 1980: 363) olarak da görülebilir.

Goldscheid'a göre I. Dünya Savaşı sonrasında ülkesinin içinde bulunduğu bu durum ancak temel yapısal reformlarla aşılabılır. Onun çözüm önerisi “kamu girişimci sektörünü yaratmaya yetecek kadar sermaye toplama yoluyla devletin mülklerine yeniden kavuşturulması” (Musgrave, 1980: 363) şeklindedir. Devlet kapitalizmi önerisi, sorunları özel mülkiyetin çıkarları açısından değerlendiren liberaller tarafından eleştirilirken; ücretli emeğin mülksüzleşmesinden ziyade devletin mülksüzleşmesine yaptığı vurgu nedeniyle de Marksistler tarafından eleştirilir.

Goldscheid'a yönelik bir diğer eleştiri ise yaklaşık aynı dönemde yazan Seligman'dan gelir. Seligman da maliye biliminin toplumsal teorisini yapmaya çalıştığını ifade etse de yaklaşımının Goldscheid'in mali sosyolojisiyle karıştırılmaması gerektiğini söyler. Seligman'a göre Goldscheid'in mali sosyolojisi iki önermeye dayanır ki bunlardan ilki yeni değilken ikincisi yeni olmasına rağmen yanlıştır. Ona göre ilk önerme bütün vergilerin savaş zamanlarında uygulanmaya konulduğundan hareketle maliye biliminin (public finance) barış bilimi olmaktan ziyade savaş bilimi olduğu yönündeki görüştür. Oysa Seligman'a göre vergilerin çoğunun savaş harcamalarını finanse etmek için uygulamaya konulduğu doğru olmakla birlikte savaş bir kural olmaktan

olmasın bununla ilişkilidir. Devletin yasama ile ilgili doğası anlamına da gelen bu ilişkilerin anlaşılması Goldscheid'a göre sadece “devletin askeri ve mali doğasının kavranması ile” mümkündür (Goldscheid, 1925/1964: 203-204).

⁵⁰ Vergi devletin ortaya çıkışına ilişkin analizi Schumpeter'in analizine benzerlik gösterir.

ziyade gerçekte istisnadır ve bu açıdan bakıldığında maliye bilimi gerçekte bir barış bilimidir.

Seligman'ın eleştirdiği ikinci önerme ise Goldscheid'in "devletin mülksüzleşmesi"ne ilişkin görüşleridir. Ona göre bu görüş yanlıştır çünkü günümüzde devlet "ekonomik olarak etkinsizdir" ve bundan dolayı siyasal olarak zayıftır. Devletin yoksulluğu görüşü temel olarak ortaçağa özgüdür ve siyasal yaşamın modern demokratik kavramsallaştırmasında yer alamaz. Seligman'a göre "eğer mali sosyoloji bu demekse sosyolojiyi maliye bilimiyle daha az birleştirmek her ikisi için de daha iyi olacaktır" (Seligman, 1926: 194).

Goldscheid'la aynı dönemde benzer sorunlara bakan Schumpeter'in bu konudaki önemli katkısı ise 1918 tarihli *The Crisis of The Tax State*'de yer alır⁵¹. I. Dünya Savaşı sonrası süreci ele aldığı bu çalışmasında Schumpeter eski düzenin yıkılarak yeni bir dönemin başladığını söyler. Onun yıkıldığını söylediği eski düzen kökeni 16. yy'a dayanan *vergi devletidir*.

Vergi devleti kavramsallaştırması Schumpeter'in mali sosyoloji alanına yaptığı en önemli katkısıdır⁵². Ona göre mali sosyoloji "devlete, onun doğasına, biçimine, geleceğine (fate) mali açıdan bakmak" anlamına gelir ve "vergi devleti kavramı bu yaklaşımın bir çocuğudur" (Schumpeter, 1918/1991: 101).

Schumpeter'in ele aldığı konular Goldscheid'la paralellik gösterse de aralarında özellikle krize getirdikleri çözüm önerileri konusunda farklılıklar görülür. Savaş sonrası Avusturya'sının yaşadığı mali yıkım her ikisinin de başlangıç noktası olmakla birlikte; Schumpeter, Goldscheid gibi yaşanan sorunların ekonomik düzende temel değişiklikler olmaksızın çözülemeyeceği

⁵¹ Schumpeter bu çalışmasını yeni kurulan Avusturya Cumhuriyeti'nin Renner başkanlığındaki koalisyon hükümetinde Maliye Bakanı olmasından bir yıl önce yazmıştır. İlk olarak Viyana Sosyoloji Topluluğunda sunulan bu çalışma, mali sosyoloji olarak adlandırılan yeni bir disiplinin temellerini oluşturmayı önermekteydi (Musgrave, 1992: 90).

⁵² Ayrıca bu yaklaşımı Schumpeter'in ekonomik konuları daha geniş bir perspektiften, toplumsal bağlamı içinde ele alan yaklaşımına da örnek teşkil etmektedir (Musgrave, 1992: 89).

görüşüne katılmaz. Bu açıdan bakıldığında Schumpeter'in bu çalışması Goldscheid'la polemik niteliğindedir.

Çalışmasının temelini oluşturan vergi devleti kavramını Schumpeter gerçekte piyasa sistemiyle özdeş anlamda kullanır⁵³. Vergi devleti I. Dünya savaşı sonrasında bir krizle karşı karşıyadır ve bu krizin nedenlerini araştırır. Onun yaklaşımında kriz basit bir bütçe krizi olmayıp nedenleri daha derinlerde, Avusturya toplumunun yapısal zayıflığında yer alan bir krizdir. Yaklaşımını mali sosyolojiye yaklaştıran unsur bu noktada gizlidir. Ona göre bütçe verilerinin yüzeysel gerçeğinin ötesine geçtiğimizde mali sorunlar ile toplumsal yapı arasındaki bağlantı noktaları ortaya çıkar ki asıl yapılması gereken bunlar arasındaki tarihsel karşılıklı etkileşimin incelenmesidir⁵⁴ (Musgrave, 1992: 90).

Mali sorunlar Schumpeter'e göre "toplumları incelemede iyi bir başlangıç noktasıdır" (1918/1991:101). Özellikle eski biçimlerin ortadan kalkıp yeni yapıların yükselmeye başladığı dönemlerde mali meselelerin önemi daha da ön plana çıkar. Schumpeter'in yaklaşımında mali sorunların önemi toplumların yaşadığı değişimlerin *nedeni* olmaktan ziyade *belirtileri*⁵⁵ olmalarında gizlidir⁵⁶ (1918/1991: 101).

Avusturya ve Almanya'nın feodal toplumlarının incelenmesinde bu belirtilerin üzerinde durur. Temel hareket noktası bu toplumların yükselişleri ve düşüşlerinin mali nedenlerinin neler olduğu ve bu toplumların modern vergi devletlerine geçiş süreçleri üzerinedir (Musgrave, 1992: 91).

Schumpeter devletin ortaya çıkış sürecini kamusal ve özel alanlar arasındaki ayırmadan hareketle açıklar. Onun açıklamaları Avrupa

⁵³ Schumpeter'e göre vergi devletin yükselişi ile kapitalizmin yükselişi benzer süreçlerin parçalarıdır (Musgrave, 1980: 364).

⁵⁴ Ancak O'Connor Schumpeter'i bu konuda eleştirir ve onda "bütçe ağır ve çıplak gerçeklerin toplanması olmasına rağmen henüz sosyolojinin bir alanı değildir" der (O'Connor, 1973: 4).

⁵⁵ İtaliye orijinalinde var.

⁵⁶ Bu konuda örnek olarak Schumpeter "bütçenin nasıl okunması gerektiğini bilen ve uluslar arası piyasalardaki gelişmeleri dikkatli bir şekilde izleyen bir kişi dünya savaşının gelişini en az on yıl önceden görür" (1918/ 1991: 101) der.

feodalizminin parçalı bir yapıda olduğu gerçeğinden başlar. Güç, prensler ve lordlar arasında bölünmüştür ve hiç biri mutlak yönetici değildirler. Her biri egemenlik sürdüğü bölgeyi kişisel mülkü (patrimonium) olarak görür ve bunun bir sonucu olarak yönetimin bütün maliyetlerine kendileri katlanır. Temel gelir kaynakları ise kendi topraklarından elde ettiği ürünler ve serflerinin yaptığı ödemelerdir⁵⁷. Bunun yanı sıra vasallardan gelen hediyeler, kilise katkıları ve bazı feodal haklardan da yararlanırlar. Ancak bunların hiçbirisi vergi değildir. Feodal Avrupa’da özel ve kamusal hukuk arasında bir ayırım olmadığı gibi özellikle vergileme gibi bir kavram da henüz yoktur (Schumpeter, 1918/1991: 103-104).

14. ve 15.yy boyunca devam eden bu sistemin sürdürülmesi gittikçe zorlaşır. Bunun gerisinde Schumpeter’e göre temelde üç neden vardır. Birincisi yönetimin etkinsizliği iken; ikincisi tarihçilerin, sarayın savrukluğu (courtly waste) olarak adlandırdıkları şeydir. Finansal zorluğun en önemli nedeni ise artan savaş maliyetleridir. Savaş maliyetlerinin artışını Schumpeter basit bir şekilde barutun icadı gibi bir nedene bağlamaz⁵⁸. Ona göre sorun daha derinlerde, feodal ilişkilerin çözülüşünde yatar. “Tersine döndürülemez (unalterable) toplumsal değişiklikten kaynaklı aşikâr, kaçınılmaz ve süre giden başarısızlıklar” (Schumpeter, 1918/1991: 106) bu süreçte etkindir.

16. yy’a gelindiğinde Schumpeter’in “kişiliğin miraslaşması” (1918/1991: 106) (patrimonialization of the personality) olarak özetlediği süreç sonunda bir yandan fief fiili olarak miras konusu olurken; diğer yandan vasallar giderek kendini lord olarak hissetmeye başlamışlardır. Böylesine bir düzende feodal bağlılık temeline dayalı bir askeri sistemin sürdürülmesi güçleşmiş ve paralı orduların önemi giderek artmıştır. Eski düzenin ortadan kalkmasıyla birlikte geleneksel finansman biçimleri yetersiz hale gelmiş, düzenin mali temeli sürdürülemez olmuştur. Bunun hazinelere yansımaları ise

⁵⁷ 13. yy’dan itibaren nakit olarak yapılan bu ödemeler 16. ve 17.yy’a kadar prenslik ekonomisinin en temel gelir kaynağıdır (Schumpeter, 1918/1991: 104).

⁵⁸ Değişimleri ateşli silahların/barutun icadı gibi bir nedene bağlamayı Schumpeter lise ders kitaplarına özgü bir açıklama biçimi olarak eleştirir (1918/1991: 105).

prenslerin borç batağına saplanması şeklinde olmuştur (Schumpeter, 1918/1991: 105-106).

Daha fazla borçlanmanın mümkün olmadığı durumda prensler ile malikâneeler arasındaki ilişkiler de değişmeye başlamıştır. Prenslerin malikâneelerden vergisel bir talebinin olmayacağını kabul etmesi ve bunu yazılı bir şekilde garanti altına (letters of indemnity) alması⁵⁹ yeni bir dönemin başlangıcının da göstergesidir. Bu yeni dönem “bütün kişisellikleri (personality) içine alan ve her bir ailenin bireysel ekonomisinin kendi varlığının merkezi olduğu...” (Schumpeter, 1918/1991: 106) bir dönemdir. Bu, aynı zamanda kamusal alandan ayrıştırılabilir ve onun karşısında bir özel alan yaratılması anlamına da gelir. Artık prensler başta savaşlar olmak üzere yaşadıkları sorunların salt kendi sorunları olarak görülemeyeceğini, bunların “ortak gereklilik”ler (common exigency) konusu olduğunu ileri sürerler. Schumpeter’e göre vergi devletini yaratan da bu “ortak gerekliliktir” (1918/1991: 106).

Devlet bir varlık (reality), toplumsal bir kurum olarak var olduktan sonra kendini daha da geliştirir ve faaliyetlerini genişletir. İşlevleri çeşitlenen devlet, ortak ihtiyaçların karşılanması için gerekli kaynakları sağlamak amacıyla vergi toplamanın ötesinde başka işlevler de üstlenir. Bireylerin ekonomik yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli transfer mekanizmalarını sağlamak bu çeşitlenen işlevlerden birisidir. Schumpeter’e göre modern devletin yaşamında mali taleplerin temel belirleyici olmasının nedeni bu noktada gizlidir (1918/1991: 110).

Gelinen yeni aşamada artık devlet ve toplumsal gerçeklik sadece mali bakış açısıyla anlaşılamaz ve maliye hizmet edici bir araç haline gelir. Schumpeter’e göre “Eğer maliye modern devleti yaratmış ve kısmi olarak biçimlendirmişse artık onun bir parçası olarak devlet onları biçimlendirir ve genişletir” (Schumpeter, 1918/1991: 110-111).

⁵⁹ İngiltere örneğinde bu gelişmeler daha erken tarihli Magna Charta’da ifadesini bulur.

Vergi devleti artan yönetim ve savaş maliyetlerini karşılayabilmesine rağmen bireylerin kamu harcamalarına yönelik artan talepleri ile özel mülkiyet ve yaşam biçimlerine ilişkin bütünüyle yeni fikirler tarafından kontrol edilir. Ayrıca devletin mali potansiyeli özel ekonominin vergilendirilebilir kapasitesi tarafından sınırlanır. Söz konusu bu sınırlar vergi devletinin yaşamasını zorlaştıran krizi yaratır ve vergi devleti giderek dağılır (Schumpeter, 1918/1991: 116).

Vergi devletini krize götüren süreçte Schumpeter'in temel vurgusu Goldscheid'a benzer şekilde devletin özel sektöre bağımlılığı üzerinedir. Ancak onun kastettiği bağımlılık farklıdır ve bu farklılık kendini krize yönelik çözüm önerisinde de gösterir. Schumpeter'e göre özel sektör üretimin özel getirisi ile ilgilendiğinden, vergileme, ekonomik güdüye bir müdahale anlamına gelir. Özellikle devletin gelir ihtiyacının arttığı zamanlarda bu müdahale daha fazla sürdürülemez ve vergi devleti çöker (Musgrave, 1980: 364). Bunu engellemenin yolu olarak Schumpeter, Goldscheid'in tersine sistem içi çözümden yanadır. Özellikle bakanlığı sırasında hazırladığı reform planı büyük ölçüde devletin gelir kaynaklarını artırmaya çalışırken bunun özel ekonomi üzerinde yaratacağı olumsuz etkileri de en aza indirmeyi amaçlar⁶⁰ (Musgrave, 1992: 93).

Yüzyıl başında Goldscheid ve Schumpeter'in önemli katkıları sonrasında mali sosyoloji uzunca süren bir sessizlikten sonra 1970'lerde krizle birlikte tekrar gündeme gelmiştir. Bu dönemde özellikle O'connor'un katkıları önemlidir.

⁶⁰ Schumpeter'in hazırladığı reform planının temel vurgusu borçları yeniden yapılandırmak, bütçe dengesini sağlamak ve yabancı sermaye çekmek üzerinedir. Sermaye vergisi öngören plan bu sayede bir yandan aşırı likiditeyi çekip ulusal para biriminin yabancı para birimleri karşısında değer kazanması yoluyla güçlü para (sound currency) yaratmayı amaçlarken; diğer yandan orta gelir düzeyi üzerindeki gelir vergisini güçlendirmek, yüksek gelir düzeyindeki oranları sabitlemek ve zorunlu olmayan mallardaki dolaylı vergileri artırmayı kapsayan vergi reformu sayesinde borçların uzun vadede geri ödenebilmesini sağlamaya çalışır. Yeniden kurulum sürecinde sermayenin rolünü korumaya yönelik bu öneri, ekonominin kısmi sosyalizasyonunu amaçlayan kabinenin sosyalistlerinden yeterli desteği görememiş ve Schumpeter sekiz aylık bir çalışmadan sonra kabineden ayrılmıştır (Musgrave, 1992: 93).

Onun öncesinde 1940'larda F.K.Mann vergilemenin sosyolojisi üzerinde durarak bu alana katkı sağlamıştır. F.K. Mann vergilerin sadece ekonomik işlevi olmayıp istenilmeyen insan davranışlarının düzeltimi anlamında toplumsal kontrol işlevinin de olduğunu ileri sürer. Ona göre bu sayede vergiler artık sadece ekonomik alanın bir özelliği olmaktan çıkıp sosyolojinin alanına girmeye başlamıştır (Mann, 1943: 225-226).

1970'lere gelindiğinde ise O'Connor'la birlikte "mali kriz" kavramı sosyolojinin konusu haline gelmiştir. Ancak O'Connor basit bir şekilde meseleyi belirlemek ve teşhis etmekten öte bir şey yapmış, krizi sosyolojik bağlamda ele almıştır.

O'Connor'a göre mali kriz, basit bir şekilde hükümet gelirleri ve harcamaları arasındaki orantısızlık değil, daha ziyade gelişmiş kapitalist ülkelerde devletin ve ekonomin işleyişi arasında varolan daha temel bir çatışmayı ifade eder (Block, 1981: 2-3). Söz konusu çatışmanın gerek nedenleri gerekse yansımalarının hükümet bütçelerinde görülebileceğini ileri süren O'Connor "[bunu] açıklayan düşünme yöntemleri geliştirmeye" (O'Connor, 1973: 3) çalışır. Bu çerçevede yerleşik kamu maliyesi literatürünün ele aldığı biçimiyle sorunu bir optimalite sorunu olarak ele almaz⁶¹. Bundan ziyade bütçenin "ekonomi politik anlamını keşfetmeye" (O'Connor, 1973: 3) çalışır.

Bütçeye yaklaşımını hükümet veya devlet maliyesinin (state finances)⁶² sosyolojik temellerini araştırma anlamına gelen mali politika (fiscal politics) olarak adlandırır. Ona göre mali politikanın temel sorunu, devlet maliyesinin ve harcamalarının hacmi ve tahsisini ve vergi yükünün

⁶¹ Bu çerçevede O'Connor Musgrave'i örnek verir. Musgrave'in ünlü kitabında (Theory of Public Finance 1959) meseleyi kamu kesiminin (public household) normatif veya optimal teorisi olarak ortaya koyduğunu söyler (O'Connor, 1973:4)

⁶² Kamu maliyesi (Public finance) söyleminin yerleşik Ortodoks iktisadın ideolojik içeriğine bağlı olduğunu söyler ve bunun yerine devlet maliyesi (state finance) kavramını kullanır. Benzer gerekçeyle O'Connor kamu kesimi (public sector) yerine de devlet kesimi (state sector) ifadesini kullanır. Bunun nedeni olarak ise; böylesine bir kullanımın "kamu"nun gerçekte ne olduğu ve finansal işlemlerin devlet sektöründe nasıl gerçekleştiğini araştırmadığını söyler. Ona göre örneğin sözde kamu yatırımı denilen şey özel yatırımın belirli bir biçiminden başka bir şey değildir (O'Connor, 1973: 10).

çeşitli ekonomik sınıflar arasında dağılımını yöneten ilkelerin keşfedilmesidir (O'connor, 1973: 3).

Sorunu Marksist bir perspektiften ele alan O'connor söz konusu ilkelerin “piyasa kurallarından ziyade sınıf ve gruplar arasındaki ekonomik çatışma” (1973: 2) tarafından belirlendiğini ileri sürer. O'connor'a göre piyasa mekanizmasının devlet harcamaları ve programlarının miktarı, bileşimi, yöntemi ve dağılımının belirlenmesinde çok az veya *doğrudan*⁶³ bir rolü yoktur. Tekelci sermaye bu rolü devletin karşılamakla yükümlü olduğu ihtiyaçlar karşılığı bütçede harcama kalemleri oluşturma dolayısıyla gerçekleştirir. Söz konusu ihtiyaçları, hizmetleri de kapsar şekilde maddi üretime dönüştüren mekanizmalar ise özel piyasa alanında hâkim olan mekanizmalardan oldukça farklıdır. Sermaye, üretimi piyasa için organize edip sadece kâr beklentisi olduğu durumda emek gücü istihdam ederken; devlet yönetimi çeşitli siyasal kararlara bağlıdır. Bu siyasal kararlar ise belirli toplumsal ilişkiler çerçevesi içinde ve toplumsal, ekonomik ve siyasal çatışmaların sonucu olarak verilir (O'connor, 1973: 64).

O'Connor'ın kriz açıklamasının temelinde kapitalist bir devletin birbiriyle çelişen iki temel işlevi olduğu görüşü yatar. *Birikim ve meşruiyet* işlevleri olarak adlandırdığı bu işlevlere göre devlet bir yandan sermaye birikiminin mümkün olacağı koşulları sağlama ve bunu sürdürme zorunda iken (birikim işlevi) aynı zamanda toplumsal uyumun koşullarını da sağlamak ve sürdürmek (meşruiyet işlevi) zorundadır⁶⁴. O'Connor'a göre kapitalist devlet kendi zorlayıcı güçlerini bir sınıf aleyhine diğer sınıfın birikimi için

⁶³ İtalikler orijinalinde yok.

⁶⁴ O'connor'ın yaklaşımında devlet harcamalarının ikili bir karakteri vardır. Toplumsal sermaye (social capital) ve Toplumsal masraflar (social expenses). *Toplumsal sermaye* karlı özel birikimi gerektirecek harcamalardır ve dolaylı olarak üretkendir. İki tür toplumsal sermaye vardır: toplumsal yatırım (social investment) ve toplumsal tüketim (social consumption). *Toplumsal yatırım* veri emek gücünün (laborpower) ve diğer faktörlerin verimliliğini artırarak kar oranını artıran hizmetler ve projeleri içerir. *Toplumsal tüketim* ise kar oranlarının yükselmesine yarayan emek ve diğer faktörlerin yeniden üretim maliyetlerini azaltan proje ve hizmetleri kapsar. *Toplumsal masraflar* ise toplumsal uyumun devamını sağlamak için gerekli olan proje ve hizmetlerden oluşur. Buradaki amaç devletin meşruiyeti işlevini sağlamaktır (O'connor, 1973: 6-7).

kullandığında meşruiyetini kaybeder ve bu noktada kriz ortaya çıkar (O'Connor, 1973: 6).

Ona göre mali krizi anlamak için önemli noktalardan biri bütçe kontrolü ve politikalarındaki değişimin karşılıklı uyumudur (corresponding). Tarihsel süreç içinde bütçe üzerindeki kontrole bakan O'connor, Goldscheid ve Schumpeter'le benzer şekilde feodal dönemde kamu mülkiyeti ve özel mülkiyet arasında bir ayrım olmadığını söyler⁶⁵. Sanayi kapitalizminin gelişmesiyle birlikte özel mülkiyet kendini özerk bir şekilde kurarken kamu mülkü artan şekilde kamunun kontrolüne geçmiştir. Bu geçiş aynı zamanda bütçeleme ilkelerinde bir değişim anlamına da gelir⁶⁶ (O'connor, 1973: 71).

Bütçenin finansmanında vergilerin oynadığı role ilişkin olarak O'connor vergi ile finansmanı ekonomik sömürünün bir biçimi olarak görür ve bundan dolayı vergilerin bir sınıf analizi sorunu olduğunu ileri sürer. Goldscheid'a atıfla vergi sisteminin amacının "dışsal koruma ile iktidar/güç ve bazı sınıfların diğerleri karşısında zenginleştirilmesi" (1925/1964: 203) olduğu görüşüne katılır. Bundan dolayı devletin, vergi yapısının eşitsiz içeriğini ve sınıf yapısının sömürücü doğasını gizlemek için adil bir (equitable) vergileme biçimi kurmaya çalıştığını ileri sürer. Devletin bunu başaramadığı durumda "vergi isyanı (revolt) (ve bundan dolayı sınıf isyanı) ve devletin mali sorunlarının (ve bundan dolayı siyasal sorunlarının) şiddetlenmesi riski" (O'connor, 1973: 203) olduğunu ileri sürer.

⁶⁵ Feodal devletlerin bütçelerine bakıldığında yükümlülükler altında özel ve kamu harcamalarının bir karışımının bulunduğunu buna kanıt olarak gösterir (O'connor, 1973: 71).

⁶⁶ Ona göre Liberal dönemde geçerli bütçe ilkelerinden ilki olağan harcamaların, devletin gelecekteki borçlarını ödemesini sağlayacak fonların garanti altına alınması için minimum düzeyde tutulmasıdır. İkinci ilke vergilemenin hem vergi sömürüsünü gizlemek hem de devleti özel çıkarların kötüye kullanımından korumak için dolaylı olmasıdır. Üçüncü ilke borçla finansmanın başta savaş olmak üzere istisnai durumlarla sınırlandırılmasıdır. Borçlanma konusunda bir diğer ilke devletin özel borç alanlarla aynı şartlarda borçlanmasıdır. Dördüncü ilke, paranın sadece geçici olarak yaratılması veya para arzının yönetici sınıfın mutlak kontrolünde olmasıdır. Sonuncu ve en önemli ilke ise denk bütçe ilkesidir. Bu sayede devletin ekonomik faaliyetlerine bir sınırlama da getirilmiş olur. Devlet kapitalizmi ve tekelci sanayi geliştikçe liberal devletin sayılan bu bütçeleme ilkeleri de terk edilmiştir. Değişikliklerden biri dolaylı vergilemenin doğrudan vergilerle ikame edilmesidir. Bir diğeri denk bütçe ilkesinin terk edilmesidir. Üçüncüsü ise konvertbl olmayan kağıt paraya geçilmesi ve borçla finansmana yeni bir rol verilmesidir (O'connor, 1973: 71-72)

Ona göre vergi sistemi basitçe sınıf sisteminin belirli bir biçimidir ve sınıflar ve siyasal güçler dengesindeki her önemli değişiklik vergi yapısında yansımaları bulur⁶⁷. Yönetici sınıflar söz konusu değişiklikleri topluma “açıklamak” için çeşitli araçlar kullanırlar. Bu çerçevede onların temel amacı “vergi sömürüsünü ideolojik olarak gizlemek (conceal) veya doğrulamak (justify)⁶⁸ veya rasyonalize etmeye (rationalize)” (O’connor, 1973: 204) çalışmaktır.

Genel hatları bu şekilde çizilen mali sosyolojiden hareketle devletin oluşum sürecinin açıklanması mümkün görünmektedir. Aşağıda devletin oluşumunu vergiler özelinde açıklayan görüşler üzerinde durulacaktır.

2.1.2. Mali Sosyoloji ve Devlet İnşası

Ulus-devletlerin ortaya çıkış sürecinde vergiler başta olmak üzere mali politikaların rolünü bütünlüklü ve sistematik bir şekilde ele alan açıklamaların 1980’lerle birlikte yeniden canlanmaya başladığı söylenebilir⁶⁹. Marksist olmayan tarihsel sosyoloji içinde ulus-devleti savaş ve merkezileşme çerçevesinde ele alan Weber – Hintze geleneğinden beslenen bu yaklaşımlarda temel vurgu, yöneticilerin jeopolitik rekabet içinde savaş yapıcı kapasitelerini geliştirmek ve sürdürmek için kamu gelirlerini daha etkin bir

⁶⁷ O’connor bu konuda iki örnek verir. İlk örneği Avrupa’da feodal dönemde kapitalizm geliştikçe burjuvazinin vergi sistemini köylülüğü özel sermaye birikiminin gerekleri doğrultusunda uyarlamasının bir aracı olarak kullanmasıdır. İkinci örnek ise Birleşik Devletlerde tarifeler üzerinde 1820’li yıllarda yürütülen mücadele ile ilgilidir. Güneyli çiftçi ve toprak sahipleri ile yükselen sanayi burjuvazisi arasındaki mücadelenin bir yansıması olarak tarifeler 1820’lerin sonlarına kadar yükseltilirken İç Savaşta güneyin mağlup olması sonucu 1830’lardan itibaren düşürülmüştür (O’connor, 1973: 203-204).

⁶⁸ O’connor hakim maliye yaklaşımında vergileme ilkeleri olarak yer alan teşvik etme (incentive), ödeme gücü ve yatay eşitlik ilkelerini vergi sömürüsünün doğrulanması ilkeleri olarak görür (1973: 204).

⁶⁹ Bu canlanmada Wallerstein’in dünya sistemi teorisine içsel olan ekonomik indirgemecilik eleştirisinin etkili olduğu söylenebilir (Teschke, 2003: 117).

şekilde artırmak amacıyla devlet yönetimini rasyonalize ettikleri üzerinedir⁷⁰ (Teschke, 2005: 13).

Weber’de devletin “belirlenmiş bir bölgesel alan (demarcated area) üzerinde yasal şiddet araçları tekeli kullanan farklılaşmış ve merkezileşmiş kurumlar bütünü” (Mann, 1980/1992: 74) şeklindeki tanımına Hintze, “bütün devlet organizasyonları temelinde askeri veya savaş organizasyonları”dır (1906/1975: 181) diyerek katkı yapar. Devleti de bir toplumsal biçim olarak ele aldığımızda benzer görüşlerin Goldscheid tarafından da paylaşıldığı görülür⁷¹. Ona göre “iktidarın savaş ve mali ihtiyaçları, toplumsal biçimlerin kaynağı olmuştur” (Goldscheid, 1925/1964: 204).

Tilly’nin uzun dönemli bir çalışmanın sonucu olarak şekillenen *The Formation of National States in Western Europe* derlemesi devletin ortaya çıkış sürecini çeşitli yönleriyle ve bu süreçte rol alan çeşitli faktörler üzerinden ele alması nedeniyle bu alanda yapılan önemli katkılardandır⁷².

Tilly’nin ve bütün olarak çalışmaya katkı sunanların temel hareket noktası, Avrupa ulus-devletlerinin ortaya çıkışındaki farklılıkları neyin açıkladığı şeklindedir⁷³. Böylesine bir yaklaşım aynı zamanda ulus-devletlerin ortaya çıkışını bir ve aynı sürecin tekrarı olarak gördüğünü ileri sürdükleri Marksizm’in tarih anlayışının da karşısında yer alır.

Tilly “geçmişin gelecek üzerindeki hâkimiyeti” (1975:3) (tyranny of the past) olarak eleştirdiği Marksizm’in tarih anlayışını ekonomik indirgemecilikle

⁷⁰ Şematik olarak söylemek gerekirse bu yaklaşımda temel nedensel sıralama uluslar arası sistemik rekabet → savaş maliyetlerinin artması → kaynak çekmenin artması → vergilemenin yeni tarzları → askeri teknik buluşlar → devletin zor araçlarını tekeline alması → devletin merkezileşmesi ve rasyonalizasyonu (Teschke, 2003: 118) şeklindedir.

⁷¹ Bu yaklaşım sadece Goldscheid’la sınırlı değildir. Bir sonraki bölümde ayrıntısıyla açıklanacağı gibi Brenner’in siyasal birikim kategorisi de aslında daha etkili askeri örgütlenme ve artık çekme mekanizmalarının kurulması anlamına geldiği ölçüde bu kapsamda değerlendirilebilir.

⁷² Gerçi daha sonraki yıllarda Tilly’nin kendisi bile bu çalışmasının aslında eleştirdiği çizgisel tarih anlayışından farklı olmayıp “tek çizgili yeni bir öykü” (Tilly, 2001) ortaya koyduğunu kabul etse de bu, söz konusu çalışmanın ilk olmasından kaynaklı önemini ortadan kaldırmaz.

⁷³ Tilly daha sonraki çalışmasında ileri sürdüğü gibi bu farklılığı büyük ölçüde “vergi toplama güçlüğü”, “silahlı güçlerin belirli bir biçimini kurma” ve “rakiplerini korkutmayı gerektirecek savaş yapma miktarındaki” farklılıklara dayalı olarak açıklar (Tilly, 1985: 172).

suçlar. Ona göre Marksist gelenek, ulus-devletin oluşumunu kapitalizmle birlikte açıklamakta ve bundan dolayı bir yandan ekonomik olana ağırlık verirken diğer yandan da çizgisel bir tarih anlayışı ortaya koymaktadır⁷⁴.

Bu çalışmasında Tilly, genel olarak tarihin özel olarak ise ulus-devletlerin ortaya çıkışını belirlenimci (deterministik) olmaktan ziyade olasılığa dayalı (probabilistik) bir yaklaşım çerçevesinde ele alınmasının gerekliliğinin altını çizer. Bu, aynı zamanda açıklamaların tek nedenlilikten ziyade çok nedenliliğe dayanması anlamına da gelir (Tilly, 1975: 16). Ulus-devlet özelinde ise Tilly'nin yaklaşımı, ekonomik olandan ziyade siyasal olana vurgu yapar ve sorunu savaş ve merkezileşme çerçevesinde ele alır.

Savaş ve mali ihtiyaçları ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlayan bu yaklaşım en somut ifadesini Elias'ın *iki tekel yaklaşımında* bulur. Ona göre “yakınçağın toplumu dediğimiz toplumun [uygar toplumun] karakteristiği, özellikle Batı'da, tekel oluşumunun belirli bir düzeyidir (Elias, 1939/2004: 148).

Toplumların bu düzeye ulaşabilmeleri için kat etmesi gereken iki aşama vardır. Tekelleşme mekanizmasının birinci evresi olarak adlandırdığı tekel oluşum evresinde Elias, ihtiyaçlar ve fırsatlar arasındaki dengesizlikten hareket eder görünür. Ona göre insanların ihtiyaçlarına oranla kısıtlı sayıda fırsatın bulunması onlar arasında bir mücadeleye yol açar ve “er ya da geç mücadele edenlerden bazılarının rakiplerini alt etmesi ihtimali” (Elias, 1939/2004: 151) her zaman vardır. Böylece giderek daha az sayıda insan daha büyük fırsatlar üzerinde tasarruf hakkını bulur. Süreç “optimal durumda tek bir kişi tüm fırsatları kullanana ve tüm diğerleri ona bağımlı olana kadar” (Elias, 1939/2004: 152) devam eder⁷⁵.

⁷⁴ Tilly'nin Marksizme yönelik eleştirileri Marksizm içinde de yoğun bir şekilde tartışılmış ve tartışılmaya devam eden bir konudur. Ancak ilginç olanı Tilly ile yaklaşık aynı dönemde Marksizm içinde bu tartışmaların özellikle Brenner öncülüğünde yeni bir alana yöneldiğidir. Marksizmin tarih anlayışı ve bu döneme ilişkin tartışmalar bir sonraki bölümde ayrıntısıyla ele alınacaktır.

⁷⁵ Sürecin insanlar arasındaki bu basit mücadeleden daha karmaşık ve çeşitlenmelerle dolu olduğunu belirtmekle birlikte bu durumun analizin özünü etkilemeyeceğini de belirtir. Elias bir anlamda insanlar

Batı Avrupa’da yaklaşık 11. yy’dan itibaren gözlemlenen bu süreç bir yönüyle bakıldığında gittikçe daha az sayıdaki insanın “özgür” ve daha fazla sayıdaki de bağımlı olduğu şeklinde görülse de gerçekte, hareketin bütününe bakıldığında, sürecin belirli bir evresinden itibaren bağımlılığın renk değiştirdiği görülür. Elias’a göre, bağımlıların sayısı ve bağımlılığın derecesi arttıkça görece bağımsız toplumsal işlevlerin yerine giderek daha fazla bağımlı işlevin geçmesi “zorunlu olarak... insanların tüm sosyo – oluştumsal yaşam ortamı ve sosyo tutumlarında da değişiklikler” (Elias, 1939/2004: 153) yaratacaktır.

Yaşanan bu değişiklik ise yeni bir evreye işaret eder. Tekelleşme mekanizmasının ikinci evresi, tekelleşmiş fırsatlar üzerindeki tasarruf erkinin tek bir kişinin elinden gittikçe daha çok sayıda kişinin eline geçmesi evresi ortaya çıkar (Elias, 1939/2004: 162). Bu değişim neredeyse fark edilemeyecek şekilde küçük adımlar ve mücadeleler halinde gerçekleşeceği gibi bağımlı grupların bütün halinde az sayıdaki tek elci egemen karşısındaki toplumsal güçlerini şiddet yoluyla ortaya koyması şeklinde de olabilir (Elias, 1939/2004: 154).

Elias, tekelleşme mekanizması içinde bu süreci uyaran iki gelişmeden bahseder. Bir yandan “tek el mekanizmasının işleyişi yoluyla ne kadar fazla sayıda insan bağımlılığa düşerse, tek tek bağımlıların değil ama bir bütün olarak bağımlıların ...toplumsal gücü aynı derecede artar[ken]” (Elias, 1939/2004: 153) diğer yandan “ister toprak, ister asker... söz konusu olsun, bunların ne kadar fazlası tek elde toplanırsa, tek kişinin hepsini birden gözetim altında tutması o denli zorlaşır; bizzat bu kişi tekeli aracılığıyla başkalarına muhtaç olur (Elias, 1939/2004: 153)⁷⁶. “Tek kişilerin özel tekeli

arasındaki mücadeleden başlayarak daha karmaşık mücadeleleri açıklamaya yönelir. Elias’ın yaklaşımında bireyden hareket etmesi ve bu anlamda Weber’den (rasyonalite) ziyade Freud’cu (kontrol) etkiler barındırdığına ilişkin bir değerlendirme için; (Öncü, 2000)’e bakılabilir.

⁷⁶ Elias tam olarak bu kelimelerle ifade etmemiş olsa da tek el sahibinin söz konusu ihtiyaçları bir anlamda bürokrasinin ortaya çıkması ve tamamen özelleşmiş bir kurumsal bir yapı olarak devletin oluşması şeklinde de yorumlanabilir.

toplumsallaşır; koca toplumsal tabakaların tekeli, kamusal bir tekel, bir devletin merkezi organı haline gelir”⁷⁷ (Elias, 1939/2004: 154).

Tekellerin bu oluşum süreci Elias’ın ele aldığı birbirini destekleyen iki tekel yani askeri tekel ve vergi tekeli açısından şu şekilde işler;

“Askeri erk araçlarının serbest tasarrufu tek tek kişilerin elinden alınmış ve hangi biçimde olursa olsun, bir merkezi erke mahsus kılınmış ve tek tek insanların malvarlığından ya da gelirlerinden alınacak vergiler de toplumsal bir merkezi erkin elinde yoğunlaşmıştır. Bu şekilde bu merkezi erkin tasarrufu için bir araya gelen mali imkânlar zor kullanma tekeli ayakta tutar, zor kullanma tekeli de vergi tekeli ayakta tutar. Bu ikisinden hiç biri diğeri karşısında önceliğe sahip değildir, ne ekonomik tekel askeri olan karşısında ne de askeri olan ekonomik tekel karşısında önceliklidir. Aynı tekel konumunun iki yüzü söz konusudur. Biri yok olursa öteki de otomatik olarak onu izleyecek, egemenlik tekeli de bir bu taraftan, bir öteki taraftan güçlü sarsıntılara uğrayacaktır” (Elias, 1939/2004: 148-149).

“Özel” tekelin “kamusal” bir tekel haline gelmesi ile sonuçlanan bu süreç aynı zamanda toplumsal karşılıklı bağımlılığın artan düzeyiyle ilgilidir. Toplumda işlevler geliştikçe ve farklılaştıkça bir eğilim olarak merkezileşmeden bahsedilebilir. “Toplumsal çok ilerlemiş bir işlev bölümünde ortaya çıkan şey, bu tekellerin sürekli, uzmanlaşmış bir idare aygıtına sahip olmasıdır. Ordu ve vergiler üzerindeki tasarrufun tekel niteliğini tam anlamıyla kazanması ancak bu farklılaşmış egemenlik aygıtının ortaya çıkmasıyla olur; askeri tekel ve vergi tekeli ancak bu şekilde sürekli bir fenomen haline gelir” (Elias, 1939/2004: 149).

⁷⁷ Gerçi Elias “tekelleşmiş fırsatlar üzerinde tek tek kişilerin adeta ‘özel’ tasarruf erkinin ‘kamusal’ ya da ‘devletsel’ ya da ‘toplumsal’ bir tasarruf erki haline gelmesinin aslında ne anlama geldiğini daha yakından göstermek bu çalışmanın çok fazla dışında olacaktır” (1939/2004: 156) dese de bu konuda önemli açıklamalar getirdiği görülür.

Elias açısından feodalizmde var olan bir yönüyle budur. Daha sonraki aşama yani “vergi ve zor kullanma tekelinin onlara dayalı diğer tüm egemenlik tekelleriyle birlikte burjuvazi tarafından devralınması” (Elias, 1939/2004: 160) ise bir öncekinden farklıdır. Burada söz konusu olan feodalizmde olduğu gibi “mevcut tekellerin paylaşılması değil, bunların yüklerinin ve hâsılatlarının farklı bir dağılımıdır” (Elias, 1939/2004: 160).

Toplumlar geliştikçe tekeller etrafında verilen mücadele onların ortadan kaldırılmasından ziyade “dağıtımının anahtarları uğruna yürütülür” (Elias, 1939/2004: 161). Elias’a göre “ ‘demokratik rejim’ olarak adlandırılan şey” (1939/2004: 161) de bununla ilgilidir. Tekel aygıtına bağlı insanlar söz konusu tekellerin varlığını veri olarak onların denetlenmesine yönelik sabit kurumlar oluştururlar.

Elias’ın burada açıklanan iki tekel yaklaşımı vergiler ve devlet oluşumuna ilişkin önemli açıklamalar getirirse de bazı eksiklikler barındırdığı söylenebilir. Elias’ın özel tekelden kamusal tekele ve giderek burjuvazinin egemenlik tekeline doğru gelişen uygarlaşma analizinde sermaye görülmez. Genel olarak sermayenin özel olarak ise kapitalistin bu süreçte oynadığı rolün bir yönüyle Tilly tarafından ele alındığı ve modele “dâhil edildiği” söylenebilir.

Tilly’nin ifadesiyle “Elias’ın düeti gerçekte triyonun iki sesini oluşturur” (2001: 152). Üçüncü ses yani kredi, askeri tekele vergi tekeline bağlayan unsur olarak ele alınmakla birlikte Tilly’in analizinde daha önemli bir yer işgal eder. Tilly bir yandan “tarihsel olarak mevcut gelirleriyle askeri harcamalarını karşılayabilen büyük devlet sayısı çok azdır” (2001: 152) diyerek krediyi basit bir şekilde vergi dışında savaşın bir finansman aracı olarak ele alsa da onun analizinde kredi/borç/sermayenin⁷⁸ önemi bununla sınırlı değildir.

⁷⁸ Birebir aynı anlama gelmemekle birlikte açıklamaların devamında bu üç kavram “yaklaşık” aynı anlamda kullanılacaktır. Böylesine bir özdeşliğin Tilly’nin analizine “zarar” vermeyeceği düşünülmektedir.

Kredi, onu sağlayan sermaye sahibiyle birlikte düşünülduğünde Tilly açısından devlet oluşumunun anahtar unsurlarından biri olarak karşımıza çıkar. Zor ve sermayenin birikip yoğunlaşmasındaki farklılıklardan hareketle ulus-devletlerin ortaya çıkışındaki farklılıkları açıklayan Tilly, sermaye ile devlet oluşumu arasında bir ilişki de öngörür⁷⁹. Tilly’de bu ilişki devletlerin merkezileşmesi için gerekli olan, zoru denetim altına alma ve savaşa hazırlık süreci içinde ortaya çıkar.

Tilly’ye göre her şeyden önce “devletin yapısı öncelikle yöneticilerin savaş araçlarını [zor araçlarını] ele geçirme çabasının bir yan ürünüdür” (2001: 39)⁸⁰. Devlet kurumları diyebileceğimiz hazine, askere alma düzeni, vergi daireleri, bölgesel idareler ve daha birçok kurum, gerçekte, devletin bütün olarak savaş faaliyeti diyebileceğimiz faaliyetinin birer sonucu olarak doğup gelişmiştir.

Diğer yandan sürekli ordunun kurulmasıyla sonuçlanan zor araçlarını ele geçirme süreci ise her aşamasında devleti giderek sermaye ve kapitalistlere daha bağımlı hale getirmiştir. Savaş için ihtiyaç duyulan sermaye [para] kısa dönemde fetihlerden elde edilen ganimetler, kralların sahip olduğu varlıklarını satması veya sermaye sahiplerini zorlama, mallarına el koyma yoluyla sağlanırken; uzun dönemde kredileri sağlayan ve düzenleyen kapitalistlere düzenli olarak ulaşacak araçların yanı sıra gerek onlara gerekse kontrolü altındaki bölgelerde yaşayan insanlar ve onların faaliyetlerini düzenli bir şekilde vergilemeye yönelik biçimler kurma yoluyla sağlanır (Tilly, 1985: 172). Tilly’nin deyişiyle Devlet “zoru yeniden inşa ederken büyük oranda sermaye ve kapitalistlere fazlasıyla bel [bağlar]” (Tilly, 2001: 126).

⁷⁹ Tilly’nin devlet oluşumuyla ilgili açıklamaları 1.2.3 başlıklı bölümde ele alınmıştı. Burada onun bu süreçte vergiler ve krediye verdiği önem üzerinde durulacaktır.

⁸⁰ İktidar elitleri açısından meseleye bakan Reinhard benzer şeyleri söyler. Ona göre “İktidar elitlerinin kendi güçlerini genişletmek amacıyla savaş, din ve vatanseverliği kullanmaları zamanla belirleyici hale gelmişse de bunların tamamının babası savaştır (Reinhard, 1996: 9).

Zor araçlarının elde edilmesi açısından bakıldığında devletlerin temelde üç yöntem uyguladığı görülür. Tarihsel akış içerisinde, doğrudan el koymadan, satın almaya ve giderek kendi özel ordularını kurmaya yönelen bu gelişim içinde sermaye etkisini çeşitli biçimlerde hissettirmiştir. İlk olarak, başta insan olmak üzere yiyecek, silah, ulaşım gibi savaş araçlarına doğrudan el koyma yöntemi, geniş halk kesimlerinde bunlar için ödemede bulunmaktan daha yoğun tepki yaratmıştır. Bunun bir sonucu olarak Avrupa devletleri genel olarak nakdi vergi toplama ve bu vergilerle zor araçları satın alma ve sahip olduğu bu araçların avantajlarını da kullanarak vergi toplama yolunu seçmişlerdir⁸¹ (Tilly, 2001: 150-151).

Böylesine bir sistemin işleyebilmesi Tilly'ye göre her şeyden önce sermaye/kapitalistin varlığına bağlıdır. Sahip olduğu sermaye ve kişi olarak kapitalisti de kapsar şekilde genel olarak kapitalist etkinliğin bu süreçte oynadığı ilk rol, ekonominin parasallaşması yönünde doğurduğu etkidir. Parasallaşmış bir ekonomide devlet, savaş araçlarını hâkimiyeti altındaki insanlardan zorla almak yerine vergi yoluyla savaş harcamalarını karşılama yoluna gider.

Farklı gelir türleri arasında ayrım yapan Tilly aynı olarak da toplanabilen *haraç*⁸² ve *kiranın*⁸³ görece daha az parasallaşmış devletlerce uygulandığını söyler. Ona göre bu gelir türleri ayrıca sürekli gözetim gerektirdikleri için açık zor kullanımına dayalıdır ve silahlı kuvvetleri güçlü olan hükümetlerce tercih edilirler. Buna karşılık *dolaşım harçları*⁸⁴, *stok harçları*⁸⁵ ve *gelir vergisi* gibi vergiler ise nakdi vergilerdir ve büyük ölçüde parasallaşmış bir ekonomiyi gerektirirler. Tilly'ye göre daha az ticarileşmiş bir ekonomide devlet aynı miktar vergiyi toplamak istemesi durumunda daha

⁸¹ Bu, görüldüğü gibi Elias'ın birbirini destekleyen iki tekel yaklaşımının bir tekrarıdır.

⁸² Birey, grup veya yörelerden alınan keyfi ödemeler bu kategoride değerlendirilir. Nüfusun veya belirlenmiş temel kategorilerin hepsi için eşit olan kafa vergisi özel tür bir haraç oluşturmaktadır.

⁸³ Devletin belirli kullanıcılara sağlamış olduğu toprak, mal ve hizmetler için bunların kullanıcıları tarafından doğrudan yapılan ödemeler bu gruba girer.

⁸⁴ Esas olarak ticaret ve nakliyeden alınan tüm vergileri kapsayan bu tür içinde Üretim vergisi, gümrük vergisi, geçiş harcı gibi vergiler yer alır. Günümüzdeki tanımlamayla dolaylı vergilerdir.

⁸⁵ Mülk ve toprak üzerinden alınan vergilerdir. Servet vergileri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Günümüzdeki tanımlamayla doğrudan vergilerdir.

büyük dirençle karşılaşır, toplama etkinliği düşer ve dolayısıyla süreci denetleyebilmek için daha geniş bir aygıt kurmak zorunda kalır. Buna karşın orduların doğrudan beslenmesi, vergilerin konulması ve kraliyet kredilerinin idaresi, ticarileşmiş, sermaye zengini toplumlarda çok daha kolay gerçekleştirilir⁸⁶ (Tilly, 2001: 156-158).

Aynı vergiden nakdi vergiye geçişi bir başka bağlamda ele alan Ardant ise genel olarak 19. yy öncesinde vergilemenin önündeki sınırlılıklardan dolayı yöneticilerin aynı vergileri tercih ettiğini söyler. Tilly'nin savaş dolayısıyla ulaştığı ulus-devleti Ardant vergilemenin geçirdiği dönüşüm çerçevesinde ele alır. Ona göre 12. yy ile 19.yy arasında feodal sistemi ortadan kaldırmaya yönelik olarak yürütülen mücadeleler bir yönüyle de aynı ödemeden nakdi ödemeye geçişin bir ifadesidir (Ardant, 1975: 174).

Ardant'a göre 19. yy'a ulaşıncaya değin mali olanaklar üzerinde ekonominin yapısı ve eğilimlerinden kaynaklı önemli sınırlamalar vardır. Vergileme ve devlet kurulumu üzerinde etkili olan bu sınırlamaların başında üretimin yetersizliği gelir. 15. yy'dan 18. yy'a değin temel ekonomik faaliyet tarımdır. Tarımdaki getirinin düşüklüğü nüfus artışı gibi ilave başka faktörlerle birleştiğinde vergilemenin ekonomik tabanı olarak tarımın alınması için 18. yy Tarım Devriminin beklenmesi gerekmiştir. Ardant'a göre bu durum aynı zamanda önemli devlet kurucu faaliyetlerini Paris Havzası, Londra Havzası, Flander ve Po ovası gibi görece refah düzeyi yüksek ve verimli alanlardaki başarısının nedenlerini de açıklar (Ardant, 1975: 175).

Bir diğer sınırlama ise piyasanın yetersizliği ve bundan kaynaklı tahsilât güçlükleridir. Ardant'a göre vergilerin giderek parasal olarak tahsil edilmesi vergi ödeyiciler için vergi problemini gerçekte bir piyasa problemi haline getirir. Örneğin Paris Havzasında vergi toplamının görece kolay olması sadece bu bölgedeki toprakların verimli olmasıyla açıklanamaz ayrıca elde edilen ürün ve hayvanların Paris ve Versay'da rahatlıkla satılıyor olması

⁸⁶ İngiltere bunun en iyi örneğidir. Tilly'ye göre kıtadaki rakiplerine göre toprak vergilerinden ziyade gümrük ve tüketim üzerinden alınan vergilere dayanması İngiltere'yi farklılaştıran en önemli unsurdur (1985: 180).

da bununla ilgilidir. Pazarın yetersizliği olgusu aynı zamanda 17. yy sonunda İngiltere ve Fransa'da aynı vergilere doğru bir geri dönüşün de açıklanmasına yardım eder (Ardant, 1975: 176-177).

Bankacılık sisteminin gelişmemiş olması da piyasa yetersizlikleri çerçevesinde değerlendirilebilir. Taşrada (province) toplanan vergilerin merkeze aktarılması veya merkezden taşraya gelir aktarımları ancak güvenli bir bankacılık sistemi ile mümkün olabilmektedir. Bu, 19. yy ve hatta 20.yy'a kadar Avrupa devletleri için sorun olmaya devam etmiştir (Ardant, 1975: 177).

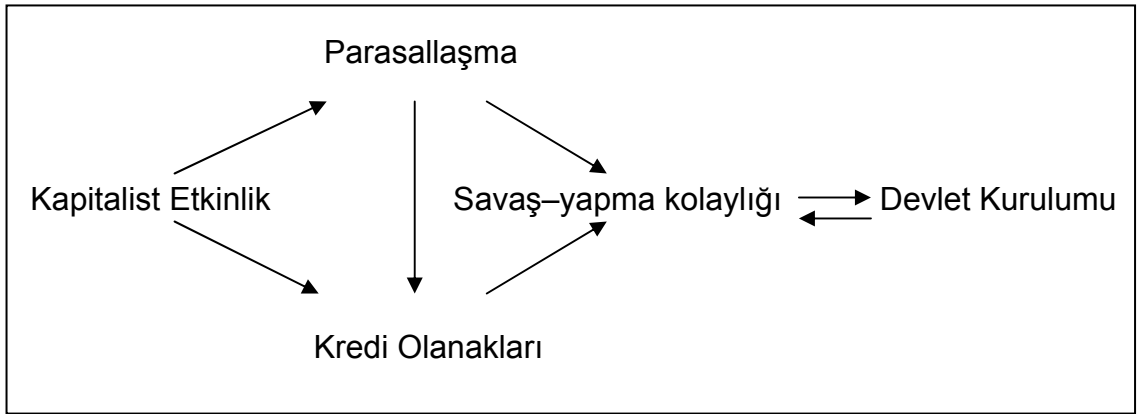
Piyasadan kaynaklı bir diğer sorun ise ekonomik dalgalanmalarla ilgilidir. Genel olarak vergi koymanın ekonomik çevrimler tarafından şekillendiği söylenebilir. Ekonomik genişleme dönemlerinde hükümetlerin vergi koymaları görece kolayken durgunluk dönemleri merkezileştirme politikaları önüne engeller çıkarabilmektedir. Avrupa tarihi açısından bakıldığında bu olgu 17 ve 18.yy'lar arasındaki keskin farklılığı da açıklar niteliktedir (Ardant, 1975: 178).

Sermaye sahipleri/kapitalistler ayrıca doğrudan vergi toplayıcıları olarak da süreçte aktif olarak yer alırlar. Bir ölçüde borca benzemekle birlikte ondan farklı olan mültezimlik uygulaması Avrupalı kapitalistler açısından tercih edilen bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Mültezimler, devletin otoritesi ve askeri kuvvetini kullanarak sonradan devlet vergileri toplamak ve sağladığı kredi, aldığı risk ve harcadığı çaba nedeniyle yüklü bir miktarını kendilerine kesmek üzere devlete avans veren kişilerdir (Tilly, 2001: 153).

Bu iki rol – ekonominin parasallaşması ve doğrudan vergi toplayıcılığı – dışında kapitalistlerin genel olarak savaş yapmada oynadığı asıl rol Tilly'ye göre onların "kamu borçlarının ana örgütleyicisi ve hamili" (2001: 153) olmasıyla ilgilidir. Devletlerin artan ölçüde borca ihtiyaç duyması ve giderek kapitalistlere bağımlı hale gelmesi ise savaş teknolojilerindeki değişikliklerle birlikte savaşların daha pahalı hale gelmesinin bir sonucudur. 14. yy ortalarına doğru barutun icadıyla başlayan gelişmeler devamında ateşli

silahların yaygın kullanımını, özellikle topların savaşlarda kullanılmaya başlamasıyla önemli bir aşamaya gelmiştir. Bir yandan büyük topların dökümünün maliyetleri, diğer yandan bu topların saldırılarına dayanıklı kaleler inşa etmenin maliyetleriyle birlikte savaşlar bütün bu maliyetlere katlanabilen monarkların lehine dönmüştür. Bu gelişmelere aynı zamanda paralı asker kullanımı ve deniz savaşlarında kullanılacak büyük gemilerin inşası da eklenince savaşların maliyetleri iyice artmıştır⁸⁷.

Bu karmaşık ilişkilerin bütünü Tilly'ye göre aşağıdaki şekilde basitçe gözlemlenebilir.

Şekil 3.1: Sermaye/Kapitalist ve Devlet Kurulumu

Kaynak: Tilly ,2001: 153'den Hareketle Hazırlanmıştır.

Şekilde yer alan savaş yapma kolaylığı ve devlet kurulumu arasında gösterilen karşılıklı ilişki bir yandan Elias'ın iki tekel yaklaşımını içerirken diğer yandan Reinhard'ın döngüsel bir süreç olarak gördüğü "vergi devleti"nin ortaya çıkması sürecini de içermektedir. Ona göre savaş nedeniyle ortaya çıkan artan kaynak çekme ve bunların yönetimi araçlarına duyulan ihtiyaç, zor araçlarının büyümesine ve bu da tekrar kaynak çekme ve yönetim araçlarının büyümesine yol açmaktadır (Reinhard, 1996: 11).

Savaş ve devlet inşası arasındaki ilişkiler konusunda ilk sistematik araştırmacılarından biri olan Finer ise bu sürecin basit bir şekilde zor (coercion)

⁸⁷ Askeri devrim ve devlet kurulumu arasındaki ilişkiler açısından (Downing, 1991)'e bakılabilir.

veya savaşa dayalı olarak açıklanamayacağını ileri sürer⁸⁸. Yeni bir kavramsallaştırmayla, ulus ve devlet inşası sürecini “askeri güç biçimi”⁸⁹ (format of military force) (Finer, 1975: 84) ile ilişkisi çerçevesinde ele alır. Ona göre askeri güç biçimi dar anlamda güçler temeline dayalı hizmetler olarak belirtilebilir. Söz konusu güçlerin yerel veya yabancı, ödenmiş veya ödenmemiş, geçici veya kalıcı olup olmaması bu aşamada dikkate alınması gereken unsurlardır. Geniş anlamda ise askeri güç biçimine silahlı güçlerin boyutu, temel silah bileşimlerinin çeşitliliği ve gücün toplumsal katmanlaşması da dâhil edilmelidir. (Finer, 1975: 90).

Bu açıdan baktığında Finer devletin de tıpkı askeri biçim gibi zaman içinde yavaş yavaş geliştiğini söyler. 18. yy’a değin askeri biçimin gelişimindeki önemli uğraklardan ilki Finer’e göre orduların “geçiciden kalıcıya” (1975: 99) doğru gelişimidir. İlk kalıcı ordu 15. yy ortalarında Fransa’da ortaya çıkmıştır⁹⁰. İngiltere ve Prusya’da ise 17. yy’a kadar kalıcı bir ordudan bahsetmek zordur. İkinci olarak “ücret ödenmeyen zorunlu hizmetten ücretli gönüllü hizmete” (Finer, 1975: 99) doğru bir değişim yaşanmıştır. İngiltere’de görece erken bir tarihte (1294) başlayan bu biçim 14. yy’da yarı özel, (semiprivate) ödeme temelli bir sisteme dönüşmüştür. Fransa’da benzer gelişmeler Yüz Yıl Savaşları sonrasında 15. yy’da çoğu yabancılardan oluşan tam olarak sürekli olmamakla birlikte yarı sürekli diyebileceğimiz bir ordunun yaratılması şeklinde olmuştur. Almanya (Hohenzollerns) ise daha geç bir tarihte Otuz Yıl Savaşları sonrasında 17. yy’da bu sisteme geçmiştir⁹¹. 18. yy’a gelindiğinde ise İngiltere dâhil tüm Avrupa’da gönüllülerin katıldığı paralı orduların bir kural haline geldiği görülür (Finer, 1975: 100).

⁸⁸ Bu çerçevede değerlendirebileceğimiz Bean ise ulus devletin yükselişini firma teorisi ile analogi içinde açıklar. Ölçek ekonomileri ve azalan getiriler bir araya geldiğinde U biçiminde bir ortalama maliyet eğrisine sahip olan firmaya benzer şekilde merkezci ve merkezkaç güçlerin karşılıklı etkileşimi de devletlerin optimal büyüklüğünü belirler. Bu güçlerden en önemlisi ise Bean’a göre askeri teknoloji ve yönetim tekniklerindeki değişikliklerdir (Bean, 1973: 204-205).

⁸⁹ Orijinalinde italik.

⁹⁰ 1445 yılında Fransa’da kurulan bu ordu ilk olarak 1494 İtalya savaşında kullanılmıştır.

⁹¹ Bu yeni biçimin bir istisnası olarak Finer 1485’te İngiltere’de VII. Henry’nin en azından yurt içi savunmada halk ordusuna geri döndüğünü gösterir.

Bununla ilgili bir diğer gelişme ise “yarı özelden kamunun sahipliği ve kontrolündeki sisteme geçiştir. İlk sözleşmeli, ardından yabancı paralı askerliğe dayalı sistemde krallar bir takım soylu erkeklere çeşitli unvanlar ve makamlar vererek onların güçlerini artırmalarına neden olmuşlardır. Ancak 16. yy sonundan başlayan ve 18. yy boyunca devam eden süreçte yöneticiler giderek artan ölçüde “albayların” (colonel) ayrıcalıklarını ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede devrimci savaşların gelişinden çok önce Fransa ve Prusya yöneticileri ordunun (regiment) atama ve terfileri yanı sıra levazım ve lojistiğini sağlama işini kendi üzerlerine almışlardır. Gerçi Fransa’da devrime kadar bu tür memuriyetler de dâhil olmak üzere görevlerin alınıp satılması sıkı düzenlemeler altında devam etse de⁹² bu, orduların giderek artan ölçüde kamunun kontrolüne geçmesi genel kuralını değiştirmemektedir (Finer, 1975: 100-101).

Bir diğer nokta orduların artan büyüklüğüdür⁹³. Son olarak ise çok ulusludan giderek ulusal orduya doğru bir yönelim ortaya çıkmıştır. 18. yy son çeyreğine kadar devletlerin ordularındaki yabancı asker sayısı yarıdan, üçte bire gerilemiştir (Finer, 1975: 101).

Savaş araçlarındaki (art of wars) değişim açısından bakıldığında ise 1300’e kadar olan “zırhlı şövalyeler çağı” olarak adlandırılan dönemi “süvariler dönemi” takip eder. 15. yy ortalarına kadar süren savaşta süvarilerin ağırlıklı olarak kullanıldığı dönem uzun yayın bulunmasıyla sonlanır. Yaklaşık yüzyıllık bir dönem boyunca ise ağırlıklı olarak mızrak ve ateşli silahların kullanılmaya başlanmasıyla birlikte yeni bir döneme girilir. 16. yy askeri devrimi mızrak yanı sıra ateşli silahların da kullanıldığı ve ateş gücünü artıran fişeğin bulunması anlamına gelir (Finer, 1975: 102-107). Ayrıca topçuların ortaya çıkmasıyla birlikte sürekli ve profesyonel ordular ve donanma oluşturulmaya başlanmıştır.

⁹² Benzer bir durum 1872 sonlarına kadar İngiltere’de de geçeli olmuştur.

⁹³ 16. yy’dan 19. yy’a nüfusun sadece iki kat artmasına karşın asker sayısının on kat arttığı görülür. Bunda savaşların yoğunluğundaki artışın önemli etkisi vardır. Sorokin’in indeksine göre savaşların yoğunluğu 15. yy’dan 16. ve 17. yy’a sırasıyla 311’den 732’ye ve 5139’a yükselmiştir (Reinhard, 1996: 9).

Devletlerin savaşların finansmanı için ilave kaynağa olan ihtiyacının artması Bonney'in ifadesiyle feodal "malikâne devletinden" modern "vergi devletine" geçişe neden olmuştur (Bonney, 1995/2002a: 13). Ardant'a benzer şekilde Bonney de bu süreci vergilerdeki değişim açısından inceler ve vergisel olarak yaşanan en önemli yeniliğin feodal askeri ve mali parasal yardım (katkı) ve esnek olmayan dolaylı vergilemeden genelleştirilmiş, esnek doğrudan vergiye geçiş olduğunu ileri sürer (Teschke, 2003: 120).

Kraliyetin kişisel geliri ile kamusal gelir arasında ayrımın olmadığı mali kişisellikten (fiscal personalism) mali kurumsallaşmaya doğru bu geçiş, mali egemenliğini bütün yetki alanına genişleten monarşinin merkezileşmesiyle tamamlanmıştır. Bu süreçte yeni kamusal (public) kurumlar tarafından yürütülen yeni vergileme tarzlarının (modes of fiscality) bulunması ve soyluluğun özerk gücüne, ruhban sınıfının imtiyaz ve bağışıklıklarına karşı uygulanması, mali düzenlilik ve kurumsal merkezleşmeye yol açmıştır (Teschke, 2003: 120).

Savaşı giderek daha maliyetli hale getiren bütün bu gelişmelerin yansıması aynı zamanda devlet bütçelerinde açık bir şekilde görülür. Genel olarak Batı Avrupa ülkelerinin merkezi hükümetlerinin gelirlerinin 15. yy ikinci yarısında keskin bir şekilde yükseldiği ve daha yavaş olmakla birlikte takip eden yıllarda yükselmeye devam ettiği ve bütçelerin büyüdüğü söylenebilir (Bean, 1973: 217).

Elde edilen bu yeni gelirin önemli bir kısmının savaş, savaşa hazırlık ve önceki savaşlardan kaynaklı borç ödemeleri için harcandığı; daha küçük bir oranın ise hükümdarlığın lüks harcamaları ve yeni gelirlerin toplanmasını olanaklı kılacak ve gittikçe genişleyen bürokrasi için kullanıldığı görülür⁹⁴ (Bean, 1973: 216-217).

⁹⁴ Tilly örnek olarak Fransız ulusal borcunun savaş çabaları ve mali siyasetlerden etkilenecek dalgalanmalar göstermekle birlikte genel olarak bakıldığında [16. yy'dan 18. yy'a] dört nala gittiğini söyler. Vergiler açısından bakıldığında ise Fransız vergileri 17. yy'da ortalama işçinin 50 saatlik ücretine eşitken 1963'te bu sürenin yaklaşık 700 saate çıktığını belirtir (Tilly, 2001: 134)

İngiliz devlet maliyesi üzerine geniş bir tarihsel dönemi⁹⁵ kapsayan verilerden hareket eden önemli incelemesinde Mann, bu durumun gerçekliğini açıklıkla ortaya koyar⁹⁶. Devlet harcamalarının artışı askeri teknolojiye bağlı değişiklikler ve savaşlara bağlayan Mann, bütün olarak Ortaçağ devletinin finans analizinden çıkan en önemli sonucu, “devletin baskın bir şekilde dışsal askeri işlevi yerine getir[mesi] ve devletin finansal bakımdan büyümesinin artan savaş maliyetlerinin bir sonucu olduğu” (1980/1992: 93) şeklinde özetler.

Askeri gücün devlet oluşum sürecinde önemli bir rol oynadığı görüşüne katılan Mann da “modern devleti” “askeri devrim” olarak adlandırılan gelişmelerin bir ürünü olarak görür⁹⁷ (1980/1992: 111). Tilly’de yer almamakla birlikte bu tür bir açıklamanın askeri belirlenimcilik “tehlikesi” barındırdığını da belirten Mann, analizinin iki nedenden dolayı askeri belirlenimcilik olmadığını söyler. Mann’a göre bir yandan askeri teknoloji büyük ölçüde üretim tarzı tarafından belirlenirken; diğer yandan sanayileşme denilen şey de askeri gücün bir ön gerekliliğidir (1980/1992: 111).

Askeri ve ekonomik faktörlerin bir bileşimini sunan Mann’ın yaklaşımı 19. yy sosyal teorisinde birbiriyle ilişkili iki düşünce okulu; sınıf esas alan liberal/Marksist gelenek ile ulusu merkeze alan jeopolitik militarist geleneğin bir birleşimi olarak da görülebilir. Ona göre öncelikle “ortodoks sosyolojinin

⁹⁵ Mann’ın ele aldığı dönem 1130-1815 arasındır. Dönem seçimine ilişkin Mann başlangıç tarihinin somut verilerin en erken bu tarihten başladığından hareketle karar verdiğini söylerken bitiş tarihi ise Napolyon savaşlarının sonuna işaret eder. Mann açısından bu dönem ayrıca feodalizmden kapitalizme geçiş, dünya tarihsel bir aktör olarak toplumsal sınıfların yükselişi, modern devletin yükselişi ve askeri devrim anlamına gelmektedir. Bu değişimlerin tamamını kapsadığı için çalışmanın analiz gücünün yüksek olduğu ileri sürülebilir.

⁹⁶ Ortaçağ ve erken modern dönem maliyesi üzerine incelemelerdeki veri sonunun varlığının yadsınamayacağını söylemekle birlikte Bean’ın hesaplamalarına göre; 1369-70 arasında İngiltere’de askeri donanma ve borç geri ödemeleri bütün harcamaların %70’i düzeyinde iken; 1413-1422 arasında bütün bütçenin üçte ikisi ve hükümdarın Fransız mülklerinden elde ettiği gelirin hemen hemen tamamı benzer şekilde harcanmıştır. 1598-1603 arası dönemde ise harcamaların dörtte üçü savaş veya savaşla ilgili harcamalara yönelik iken; 1603-1608 arasında bu oran üçte bire düşmüş fakat ardından yükselmiştir (Bean, 1973: 216)

⁹⁷ Bütçe üzerine yaptığı incelemede 1825’e kadar bile devletin sivil işlevlerinin finansal açıdan ihmal edilebilir bir düzeyde olduğunu söyler.

savaşı utanç verici (shameful) ihmalinin” (Mann, 1986/1992e: 146) aşılması gerekmektedir.

Aydınlanma’dan Durkheim’a kadar sosyologların büyük bir çoğunluğunun savaşı kendi merkezi sorunlarından biri olarak analizlerine dâhil etmediklerini (omitted) söyleyen Mann’a göre; bu durum bir ihmalden (neglect) ziyade bilinçli bir çabanın ürünüdür. Bunun gerisinde ise onların zihinde var olan, sanayileşmiş, kapitalist veya modern toplum olarak nitelendirebileceğimiz geleceğin toplumunun, öncülü olan feodal, teokratik veya askeri toplumdan farklı olarak uzlaşmacı ve ulus ötesi bir karakterde olacağına yönelik inanç yer almaktadır. Yağmanın yerine kârın geçtiği bu toplumlarda güç/iktidar artık fiziksel zor olmaksızın uzlaşmacı bir şekilde işleyecektir (Mann, 1986/1992e: 147).

Kapitalizmin içsel olarak uzlaştırmacı olduğuna yönelik bu uzlaşmacı/barışçıl kapitalizmin (pacific kapitalism) iyimser teorisi karşında yer alan jeopolitik militarist gelenek ise militarizmin devletlerarası ilişkilerden kaynaklandığını ve kapitalizmin bu sürece çok az değişiklik getirdiğini ileri sürer (Mann, 1984/1992d: 124). Mann’a göre bu yaklaşımlardan ilki sanayi kapitalizminin barışçıl ulus ötesi gücünü abartırken; ikincisi ulus ve ırkın gücünü ve uyumunu abarttığı için kabul edilemez (1986/1992e: 149). Ayrıca bu yaklaşımların her ikisi de devleti sivil toplumda hâkim gruplara indirgeyen tekil bir uyumlaştırıcı kurum olarak ele alırken; devlete çok az bir özerklik ve dokunulmazlık tanır (Mann, 1986/1992e: 151).

Oysa Mann’a göre hem kapitalizm hem de militarizm toplumlarımızın merkezi özellikleri olmakla birlikte bunlar sadece olumsal (contingently) olarak birbiriyle bağlantılıdır. Militarizm modern toplumların merkezi bir parçasıdır ancak bu merkezi rolü ne kapitalizm ne de sanayileşmeden türetilir; bundan ziyade militarizm, kapitalizmden daha eski olan sosyal yapılarımızın jeopolitik yönünden türer. Militarizm ve kapitalizm arasında var olan bu olumsal birleşmenin militarizmin hem teknik hem de toplumsal tehdidinin büyük ölçüde artan bir etkisi vardır (Mann, 1984/1992d:127- 128).

Burada ele alınan yaklaşımların tamamı, nedenleri konusunda farklı düşünmekle birlikte Batı Avrupa devlet kurulumunda temelde iki alternatif olduğu konusunda hem fikirdirler. Bir yanda bürokratik ve mutlakçılığa dayalı Fransa ve Almanya yer alırken; diğer yanda İngiltere örneğinde görülen bürokratik olmayan anayasal parlamenter model yer alır.

Hintze'ye göre İngiltere ve kıta sistemi arasındaki kurumsal farklılaşmanın nedeni büyük ölçüde coğrafi etkenlere, özellikle korumasızlık ve dış tehditlere açıklıktan kaynaklanan dıştan gelen zorlamalardır. Kıta'da, İngiltere'de olmayan bu baskı veya zorlamalar askeri mutlakçılık ve bürokrasiye yol açmıştır. Tilly ise Avrupa devletlerinin farklı biçimlerini vergi toplama güçlüğündeki farklılığın yol açtığı savaş yapma güçlüğüne bağlar. Vergi toplamının yüksek maliyet gerektirdiği Prusya örneği büyük bir idari örgütlenmeye gitmişken; ticaretin gelişmesi ölçüsünde vergi toplamının görece kolay olduğu İngiltere'de ise daha küçük bir mali örgütlenme görülür (Ertman, 1997: 13).

Bu yaklaşımları büyük ölçüde paylaşmakla birlikte Ertman rejim biçimleri ile devlet aygıtının karakteri arasında kurulan bu birebir ilişkiye karşı çıkar. Özellikle Fransa ve İngiltere örneklerine ilişkin farklı değerlendirmeleri Ertman'ı bu yaklaşımlardan ayırır⁹⁸. Hükümet ve rejim türleri açısından bakıldığında 18. yy devletlerinden başta Fransa olmak üzere Almanya, İspanya, Portekiz ve Danimarka mutlakçı devletler iken; İngiltere, Macaristan Polonya ve İsveç anayasal olarak sınıflandırılabilir. Devlet aygıtlarının karakteri açısından ise devletleri Weber'i takiple patrimonyal (babadan kalma, mamelek) ve bürokratik altyapılar olarak sınıflandırmak mümkündür⁹⁹ (Ertman, 1997: 7).

Devleti bu iki birleşik boyutta ele alan Ertman'a göre 18. yy devletlerinin dört farklı türünden bahsedilebilir. Birincisi Fransa, İspanya ve

⁹⁸ Ertman'ın ülke örneklerine ilişkin açıklamaları ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

⁹⁹ Weber'e göre patrimonyal yöneticiler ile çeşitli elit grupları (soylular, rahipler, finansörler) arasında "yönetim araçlarını" kontrol üzerinde yürütülen mücadele devlet kurulum süreçlerinin kalbinde yer alır (Ertman, 1997: 7-8).

Portekiz örneklerinin temsil ettiği siyasal rejim olarak mutlakçı buna karşın devlet aygıtlarının karakteri açısından patrimonyal devletlerdir. Ertman'ın bu sınıflandırması mutlakçılık ve bürokratik örgütlenmeyi bir arada gören geleneksel sınıflandırmanın dışında yer alır. Ona göre sanıldığıının aksine özellikle Fransa devlet aygıtı karakteri açısından bürokratik değil patrimonyaldır. Bu sadece mülkiyete dayalı memurluğun yaygın olması değil aynı zamanda mültezimlik gibi özel girişimcilerin ülkenin mali meselelerini tam olarak kontrol altında tutuyor olmasının bir sonucudur (Ertman, 1997: 9).

18. yy Batı Avrupa devletlerinin ikinci türü ise siyasal rejim olarak mutlakçı, devlet aygıtının karakteri açısından bürokratik olan Almanya ve Danimarka örnekleridir. Bu örnekler “geleneksel” diyebileceğimiz analizlerle paralellik gösterirken; üçüncü türü temsil eden siyasal rejim olarak anayasal, devlet aygıtının karakteri açısından patrimonyal olan Polonya ve Macaristan örnekleri ise ne Hintze ne de Tilly ve Mann'ın üzerinde durmadığı ve onların yaklaşımlarını yanlışlayan örnekler olarak ele alınır¹⁰⁰.

İngiltere'nin de içinde bulunduğu son tür ise İsveç'i de kapsar şekilde siyasal olarak anayasal, devlet aygıtlarının karakteri açısından ise bürokratik devletlerdir. Özellikle Brewer'in gösterdiği gibi¹⁰¹ 18. yy İngiltere'si Hintze'nin iddia ettiğinin aksine; yerellerin katılımının olduğu bir örgüt kurması yanı sıra bürokratik olarak örgütlenmiş mali ve yönetsel altyapıya da sahiptir (Ertman, 1997: 12).

Ertman'la birlikte batı Avrupa devlet kurulumundaki farklılıklar büyük ölçüde açıklanmış olmakla birlikte savaş ve devlet kurulumu arasındaki doğrudan ilişki bu yaklaşımların tipik özelliği olmaya devam etmektedir. Oysa daha erken tarihlerde Hintze'nin öne sürdüğü gibi askeri örgütlenme ve devlet arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için toplumsal sınıfların yapısına da

¹⁰⁰ Hintze'nin ileri sürdüğü coğrafi konuma bağlı olarak korunmasızlık açısından bakıldığında Macaristan ve Polonya korunmasız olmasına ve gerek Türkler gerekse Ruslar'ın saldırılarına uğramalarına rağmen anayasal rejime sahipken; İspanya Pirenelerle doğal bir korumaya sahip olmasına karşın mutlakçı yönde gelişme sergilemiştir (Ertman, 1997: 12).

¹⁰¹ Brewer'in İngiltere üzerine incelemeleri bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

bakmak gerekir. Alman Tarihçi Okulu ve Ranke'nin "dış politikanın önceliği" (primacy of foreign policy) görüşlerinin bir bileşiminden hareket eden Hintze, askeri organizasyon ve devlet organizasyonu arasındaki ilişkiyi anlamak için toplumsal sınıfların yapısı ve devletin dışsal düzeni yani diğerlerine göre konumu üzerinde durmanın gerekliliğini belirtir (1906/1975: 183).

Ancak Hintze'ye göre sınıf mücadelesini tarihin motoru olarak gören anlayış tek yönlü olması yanı sıra bir abartmayı da barındırdığı için yanlıştır. Uluslar arasındaki çatışma daha önemlidir ve yüzyıllar boyunca dıştan gelen baskılar içsel (internal) yapı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Bu güçlerin her ikisi de askeri düzen ve devlet organizasyonunun düzenlenmesinde birlikte çalışmışlardır (Hintze, 1906/1975: 183).

Aşağıda sınıf temelli mali sosyoloji olarak adlandırılan yaklaşım büyük ölçüde bu eksiklikleri gidermeye ve devlet oluşumu ve vergiler arasında daha tatmin edici bir açıklama getirmeyi amaçlamaktadır.

2.2. SINIF TEMELLİ MALİ SOSYOLOJİ

Devlet oluşumu sürecine vergiler özelinde bakan yaklaşımlar çeşitli farklılıklar içerse de genel olarak Marksizme yönelik eleştirel tutumlarında bir ortaklığı paylaşırlar. Tilly'de tek çizgili bir tarih anlatısı olması, Mann'da ekonomik indirgemecilik şeklini alan eleştiriler, bütün olarak bakıldığında Marksist tarih yazımı veya genel olarak tarihsel materyalizm üzerine odaklanır görünmektedir.

Marx'ın tarih teorisi, Marksizm içinde de tartışmalı alanlardan biri olmakla birlikte¹⁰² tartışmanın taraflarının hem fikir olduğu noktaların başında tarihi "sınıf mücadelelerinin tarihi olarak" (Marx, Engels, 1993: 109) görmeleri

¹⁰² "Tarihsel Materyalizmin Savunusu"nu yapmak tezin amacının dışından olmakla birlikte aşağıda bu konudaki tartışmalar genel hatlarıyla ele alınacaktır.

yer alır. Bu açıdan bakıldığında tarihsel materyalizm, sınıf mücadelelerine verdiği önem bakımından yukarıda ele alınan yaklaşımlardan kesin olarak ayrılır. Bu ortak nokta, yani sınıf mücadelelerini tarihin itici gücü olarak ele alma, burada geliştirilecek olan “sınıf temelli mali sosyoloji”nin de ilk öncülüdür. Bu öncül “vergi mücadeleleri sınıf mücadelelerinin en erken biçimidir” ile birleştiğinde yaklaşım genel hatlarıyla ortaya çıkar. Marksist tartışmalar bütünü içinden bakıldığında ise sınıf temelli mali sosyoloji, öncülüğünü Brenner’in yaptığı ve ardından Wood, Teschke, Comninel tarafından geliştirilen “Siyasal Marksizm”den hareket etmekte, “Siyasal Marksizm”in vergiler ışığında bir okuması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihsel materyalizm söz konusu olduğunda Marx’ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı’ya Önsöz*’deki ünlü paragrafı bu konudaki tartışmaların temelini teşkil eder. Burada Marx üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki çelişkiden hareketle toplumların tarihini açıklamaya çalışır.

“Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur...”

...Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşer. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelir. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder...böyle bir altüst oluş dönemi hakkında [da], bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi göz önünde

tutularak, bir hükme varılamaz; tam tersine, bu değerlendirmeleri maddi hayatın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir” (Marx, 1993:23-24).

Marx’ın bu açıklamaları neredeyse baştan beri Marksizmde var olan iki temel tarih kuramından birini ifade eder¹⁰³. Eleştirel olmayan tarihsel materyalizm yorumu¹⁰⁴, bir yandan teknolojik belirlenimcilikten hareketle iktisadi altyapıyı toplumsal olmayan teknik terimlerle ele alırken; diğer yandan daha az üretken biçimlerden daha üretken biçimlere doğru, mekanik, önceden belirlenmiş ve tek yönlü ilerlemeye dayalı bir tarih anlatısını ön plana çıkarır¹⁰⁵ (Wood, 1995/2003: 17-19).

Oysa Marksizm içinde tarihsel materyalizmin özünün “kapitalizmin tarihselliği ile özgüllüğünde ısrar etmek [ve] kapitalist yasaların evrensel tarih yasaları olduğunu reddetmek” (Wood, 1995/2003: 18) olduğunu ileri süren eleştirel bir gelenek daha vardır. 1950’li yıllarla birlikte aralarında Dobb, Hilton, Hill ve Thompson’un bulunduğu İngiliz Marksist tarihçileri bu görüşlerin temellerini atarlar. İngiliz Marksist tarihçileri bir gelenek yaratacak şekilde ortak teorik ve tarihsel sorunsaldan hareket eder görünürler. Onların yaklaşımında ortak teorik sorunsal, “altyapı-üstyapı modeline dayalı ekonomik determinizmin aşılması” iken; ortak tarihsel sorunsal, “kapitalizmin kökeni, gelişmesi ve genişlemesi[dir]” (Kaye, 1995: 5). Kaye’a göre, İngiliz Marksist tarihçileri bu ortak sorunsallar ötesinde daha önemlisi tarihsel

¹⁰³ Özellikle siyasal Marksizm geleneğinden gelenler açısından Marx’ta var olan iki tarih yaklaşımı görüşü önemlidir. Örneğin Brenner Marx’ın *Komünist Manifesto*, *Alman İdeolojisi* ve *Felsefenin Sefaleti*’nde ele aldığı ve merkezinde işbölümünün olduğu açıklama tarzı ile *Grundrisse* ve *Kapital*’de yer alan ve nihai amacı “ilkel birikimi” açıklamak olan toplumsal yeniden üretimi olanaklı kılan toplumsal mülkiyet ilişkilerinin merkezde olduğu açıklama tarzı arasında ayırım yapar (1989/1999: 272-273). Bunla ilgili ayrıntılı açıklamalar için (Brenner, 1989/1999), (Teschke, 2003), (Comninel, 1987)’e bakılabilir.

¹⁰⁴ Wood’a göre bu “tarih dışı görüşe” Marx’ın kendi çalışmalarında özellikle hızla kaleme alınmış bazı tartışmacı metinlerinde rastlanır (1995/2003: 19).

¹⁰⁵ Daha önceki bölümlerde ele aldığımız Tilly, Mann gibilerin Marksizm eleştirisi de özellikle bu noktalar üzerinde yoğunlaşır.

araştırmalarda ortak bir nokta olarak *sınıf – mücadeleleri analizi*¹⁰⁶ni geliştirmişlerdir.

Kapitalizmin kökenleri ve gelişmesi konusunda Dobb ve Sweezy arasında 1950'li yıllarda yürütülen tartışmalar¹⁰⁷ aynı zamanda tarih metodolojisine ilişkin bir tartışmayı da başlatması açısından önemlidir. Hilton'a göre Dobb'un kitabı¹⁰⁸ gerçekliği kanıtlanabilen verilerin toplanması yolundaki kesin ve ayrıntılı bilimselliğe dayalı İngiliz tarih geleneğinden bir kopuşu da ifade eder. Dobb'la birlikte artık söz konusu olan, toplumun temel kurumunu oluşturan öğelerin tanımlanmasından ziyade sosyo politik biçimlerin özünün ne olduğu ya da temel gücü bulup çıkarmaktır (Hilton, 1984: 8-9).

Kapitalizmin ortaya çıkışı veya feodalizmden kapitalizme geçiş süreci açısından bakıldığında Dobb'a göre söz konusu öz veya temel güç, toplumlara içsel olan sınıf çelişkileridir. Ona göre "Geçiş"teki temel etken, lordların artan gelir ihtiyacı karşısında artan sömürü ve serflerin buna dayanamamasıdır. Feodalizmi özgül bir üretim tarzı olarak üretim ilişkileri temelinde tanımlayan Dobb'un temel vurgusu serflik ilişkisi üzerinedir. Serflik ilişkisini " 'saf' bir iktisadi ilişki biçiminde değil, onunla birlikte ve eş anlı olarak bir 'siyasi' olgu ve 'özel devlet biçimi'" (Üşür, 1992: 435) ile birlikte düşündüğümüzde, feodalizm farklı rant biçimleri (emek-rant, ürün-rant, para-rant) yanı sıra farklı siyasi biçimleri de kapsar. Benzer görüşlere katılan Takahashi bu farklılıklara karşın değişmeyen özün "feodal toprak sahipleri[nin] bu sahipliğin verdiği hakla, toprağı ve üretim araçlarını fiilen elinde bulunduran köylü üreticilerin artı-emeğine el koymak için, mal değişim yasalarının işe karışması söz konusu olmaksızın, doğrudan doğruya ekonomi dışı zor kullanımına başvurma[sı]" (Takahashi, 1984: 87) olduğunu ileri sürer.

¹⁰⁶ Orijinalinde italik. Ayrıca Kaye sınıf – mücadeleleri analizinin sınıf analizinden farklı olduğunu belirtir.

¹⁰⁷ I. Kuşak Geçiş Tartışmaları olarak adlandırılan bu tartışmalar ve daha ötesi için Türkçe'de (Üşür, 1992)'ye bakılabilir.

¹⁰⁸ Orijinali 1946 tarihli *Studies in the Development of Capitalism* isimli kitabın Türkçe çevirisi, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Çev. F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul: 1992.

Ekonomi dışı zor ise basit bir şekilde kaba kuvvetten ziyade “siyasi temelde ve onun desteğiyle artığın çekilip alınması anlamındadır” (Üşür, 1992:435).

Buna karşın Sweezy ticaretin gelişimi, kentlerin gelişmesi ve cazibe merkezi haline gelmesi gibi dışsal nedenleri ön plana çıkarır. Sweezy'ye göre Dobb'un temel yanlışı, feodalizm ve serfliği aynı anlamda kullanması yanı sıra “gerçekte, ortaya çıkışları yalnızca dışsal nedenlerle açıklanabilecek belirli tarihsel gelişmeleri sisteme özgü yönsemeler olarak görme yanlışına [düşmesidir]” (Sweezy, 1984: 41).

Birinci kuşak tartışmalar sonunda esas itibariyle iki yaklaşımın ortaya çıktığı görülür. Bunlardan birincisi, temellerini Dobb'un ortaya attığı sınıf savaşımlı/mülkiyet ilişkileri yaklaşımı iken; ikincisi, kaynağı Sweezy'de görülen ve daha sonra A. G. Frank ve Wallerstein tarafından geliştirilen, değişim ilişkileri yaklaşımıdır¹⁰⁹.

1960'lı yıllarda ise geçiş sorunu bir başka bağlamda, İngiliz kapitalizminin özgüllüğü çerçevesinde ele alınmıştır¹¹⁰. Yaşanılan krizin anlaşılabilmesinin ancak *sınıf yapısının toptan evrimi*¹¹¹ üzerine odaklanmayla mümkün olabileceğini ileri süren Anderson, (1964: 28) İngiliz kapitalist toplumunun 17. yy'dan bu yana geçirdiği gelişimi inceler. İncelemesindeki temel hareket noktası ise Gramsci'nin, kapitalist toplumun ulusal özelliklerinin o toplumda burjuva devriminin aldığı özgün biçime bağlı olduğu şeklindeki görüşüdür (Aktaran: Oğuz, 2007: 36).

Krizin İngiliz burjuva devrimindeki kökenlerini inceleyen Anderson'a göre sorunların temelinde İngiliz Devriminin *ilk* olması yer alır (1964: 28). Ona

¹⁰⁹ Wood'a göre aralarındaki farklılığa rağmen gerek Dobb – Hilton gerekse Sweezy, kapitalizmin feodalizmin çatlakları içinde zaten mevcut olduğu ve kapitalist piyasanın bir zorunluluk olmaktan ziyade bir fırsat olduğu ve kapitalizmin doğuşunun açıklanmasında gerekli olanın tümünden yeni bir ekonomik mantık yaratılması değil, engellerin kaldırılması prangaların kırılması ön varsayımından hareket etmeleri şeklindeki görüşü paylaşır görünürler (Wood, 2002/2003: 50)

¹¹⁰ II. Kuşak Geçiş Tartışmaları olarak adlandırılan bu tartışmalar ise literatürde Brenner Tartışmaları olarak yer alır ve bu tartışmaların farklı boyutlarda hala devam ettiğini söylemek mümkündür.

¹¹¹ Orijinalinde italik. Yukarıda Kaye'ın belirttiği sınıf mücadeleleri analizi ile sınıf analizi arasındaki farklılık açısından bakıldığında Anderson'un yaklaşımının bir sınıf analizi olmakla birlikte sınıf mücadeleleri analizi olmadığını söylemek mümkün görünmektedir.

göre İngiliz Devrimi, yükselen burjuvazi ile aristokrasi arasındaki bir mücadeleden ziyade toprak sahibi sınıfın iki kesimi arasındaki bir mücadele olarak ortaya çıkmıştır ve çeşitli özgünlükler (idiosyncracies) barındırır (Anderson, 1964: 28). İlk olarak İngiliz Devrimi, tekeller, keyfi vergilendirme, vesayet, levazımat, çitleme üzerinde sınırlandırma gibi kapitalist gelişmenin önündeki yasal ve kurumsal engelleri kaldırmış olması bakımından başarılı bir *kapitalist* devrim olmakla birlikte toplumsal yapının bütününe dokunmamıştır. İkinci olarak Devrim, bunu yönetici sınıfın *kadrolarından* ziyade *rollerini* değiştirerek yapmıştır. Hiçbir toplumsal grup Devrim tarafından tasfiye edilmemiş veya değiştirilmemiş, bundan ziyade sınıfın bir kesimi diğeriyle çatışmış ve zafer, bütün sınıfı üretimin yeni bir türüne dönüştürmüştür. İngiliz devriminin özgün yanlarından sonuncusu ise Anderson’a göre Devrimin hiçbir ideolojik mirasının olmaması, ilkel ve Aydınlanma – öncesi karakteri nedeniyle Devrim ideolojisinin belirgin bir gelenek kuramaması ve önemli bir artçı etki doğuramamasıdır (Anderson, 1964: 29-30).

İngiliz Devriminin ilk oluşunun proletaryanın gelişimi açısından ise en önemli sonucu, Marksist teori olmaksızın gelişmek durumunda kalmasıdır. Bunun anlamı ise Anderson’a göre, İngiliz proletaryasının “taktik strateji, idealler, değerler, örgütlenmeler dâhil her şeyi başlangıcından itibaren icat etmek/yaratmak zorunda” (1964: 33) kalmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Anderson’un temel tezi¹¹², İngiliz Devriminin olgunlaşmamış (immature) olmasından ziyade *erken doğumu* (pre-mature) veya tamamlanmamışlığı üzerinedir (Anderson, 1964: 33).

Anderson’un bu yaklaşımının aynı zamanda klasik altyapı üstyapı modelini içerdiği söylenebilir. Ona göre bu erken doğum veya tamamlanmamışlığın tipik göstergesi “ kapitalist ekonomi ile temel olarak değişmeyen ‘üst yapı’ ve pre-modern devlet ile anakronik kültür[ün]” (Wood,

¹¹² Bu görüş büyük ölçüde Nairn tarafından da paylaşılr ve literatürde Anderson – Nairn tezleri olarak geçer. Nairn’in bu konudaki temel çalışmaları; *The British Political Elite*, NLR 23, 1964, pp. 19-25 ve *The English Working Class*, NLR 24, 1964, pp. 43-57 dir.

1991/2007: 29) bir arada varlığıdır ki asıl sorun budur. Kıta Avrupa'sı ile karşılaştırıldığında İngiliz Devriminin tamamlanamamış olmasının gerisinde ise İngiltere'nin "burjuva devrimleriyle" sarsılmaması yer alır. İktisadi gelişmeyi etkileyen modern, merkezi ve "rasyonel" bürokratik devletlerin kurulmasıyla sonuçlanan Kıta devrimlerinin tersine İngiliz devrimi, soylu toprak sahiplerinin desteğinde gerçekleşmiş ve üstyapıya hemen hemen hiç dokunmamıştır (Wood, 1991/2007: 30)¹¹³. Bu açıdan bakıldığında Anderson'a göre İngiliz Devrimi, modern toplumun kurulmasına yol açan gerçek bir burjuva devriminin belirleyici olduğu genel kapitalist normdan bir sapma anlamına gelir.

Anderson'un büyük ölçüde Nairn tarafından da paylaşılan İngiliz Devriminin "tamamlanamamışlığı" ve "normdan sapma" özelliklerine en köklü eleştiri Thompson tarafından getirilmiştir. Kapitalizmin ilk olarak İngiltere'de ortaya çıktığı ve bu gelişmenin aristokrasi ile burjuvazi arasındaki bir çatışmadan ziyade tarımdaki sınıf ilişkilerinin dönüşümüne dayandığını ileri süren Thompson¹¹⁴, Anderson ve Nairn'in temel hatasının, Fransız Devrimini model olarak alıp bundan hareketle İngiliz devrimini açıklamaya çalışmaları olduğunu ileri sürer. İngiliz devrimini modelden sapma olarak ele almalarının nedeni bu noktada gizlidir. Oysa Thompson'a göre İngiltere deneyimi bir normdan sapmadan ziyade feodalizmden kapitalizme geçişin tarihsel olarak uzun bir süreci gerektirdiğinin kanıtıdır. Bu çerçevede burjuva devrimleri Thompson'a göre söz konusu sürecin temel sürükleyicisi değil doruk noktasını ifade eder¹¹⁵ (1965: 312-313).

¹¹³ Wood'a göre tarımsal aristokratik kapitalist sınıf, toplumsal düzeni ve onun kültürel desteklerini bütünüyle değiştirme ihtiyacı duymamış, ayrıca gelişmemiş burjuvazi de hiçbir zaman modernleşme sürecine egemen olamamıştır. Bunun bir sonucu olarak Britanya sanayi sermayesi, kalıcı biçimde sermayenin daha ilkel ticari ve finans biçimlerinin gölgesinde kalmıştır (1991/2007: 30).

¹¹⁴ Thompson'un bu görüşleri Brenner'in "tarımsal kökenler" ve Wood'un "burjuva paradigması" görüşlerinin de kaynağını oluşturur.

¹¹⁵ Thompson'un bir diğer eleştirisi işçi sınıfının oluşumuna ilişkindir. Anderson'un İngiliz işçi sınıfının 19. yy Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıktığı görüşü karşısında Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nda bunun bir süreci gerektirdiğini ve bu süreçte Anderson'un ileri sürdüğü gibi üretici güçlerin gelişiminden ziyade üretim ilişkilerinin dönüşümünün etkili olduğunu ileri sürer.

1970'lerin ortalarında Anderson uzun bir dönemi ve farklı ülkeleri kapsayan iki ciltlik çalışmasıyla geçiş sürecini ele alır. Avrupa'da Mutlakiyetçi Devletlerin ve kapitalizmin ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak olan tarihsel süreci açıklamak için klasik antikiteden yola çıkan Anderson'un, *Passages*¹¹⁶ ve *Lineages*¹¹⁷'la "daha geniş kapsamlı ve çok daha derinlikli bir tarihsel sosyoloji meydana [getirdiği]" (Fulbrook, Skocpol, 2002: 178) söylenebilir.

Genel olarak Althusserci Marksizmin kavramlarını¹¹⁸ kullanmakla birlikte Anderson için "toplumsal değişimin açıklanmasında en az yapı kadar önemli olan bir başka nokta da ortaya çıkıştır" (Fulbrook, Skocpol, 2002: 178-179). Modern dünyanın ilk uluslararası Devlet sistemi ve "kapitalist devletin ilk biçimi"¹¹⁹ olarak gördüğü Mutlakçı Devletin ortaya çıkışını bu çerçevede ele alır.

Devleti analiz merkezine alması Anderson'u İngiliz Marksist Tarihçi'lerinden ayıran önemli noktalardan biridir. "Aşağıdan tarih" karşısına Anderson, "yukarıdan tarihi" koyar¹²⁰. Ona göre bu yaklaşım, tarihsel materyalizmin, "sınıflar arasındaki din dışı mücadeleler – ekonomik veya kültürel düzeylerde değil – siyasal düzeyde çözülür" şeklindeki öncülüyle tutarlıdır. Bu öncülden hareket eden Anderson'a göre, "sınıflar var olduğu sürece üretim ilişkilerindeki temel kaymalar devletlerin kurulumu ve yıkılışında kendini gösterir" (Anderson, 1974/1977: 11)¹²¹.

Mutlakçı devletlerin ortaya çıkışını bu çerçevede ele alan Anderson'a göre; 16. yy'da Batı Avrupa'da ortaya çıkan mutlakçı devletler, Avrupa

¹¹⁶ *Passages From Antiquity to Feudalism*, New Left Boks, London: 1974.

¹¹⁷ *Lineages to the Absolutist States*, New Left Boks, London: 1974.

¹¹⁸ Anderson'un sıklıkla kullandığı üretim tarzı, üstbelirlenim gibi kavramlar buna örnektir.

¹¹⁹ Bu konu tartışmalı olmakla birlikte aşağıda görüleceği gibi temel kapitalistik karakteristiklerin Mutlakçı devletler birlikte ortaya çıkması anlamında böyle bir yargıya varılmıştır.

¹²⁰ İngiliz Marksist tarihçileri geleneğinin yukarıda sayılanlara ek olarak tarihsel perspektifin gelişmesinde önemli katkılarından biri de *aşağıdan tarih* (history from below) olarak bilenen yaklaşımdır. Bu yaklaşımda söz konusu olan, seçkinler veya yönetici sınıflar perspektifinden tarih yazımından ziyade tarihi asıl *yapanların* perspektifinden tarihin yazımıdır (Kaye, 1995: 5-6).

¹²¹ "[Siyasal] olana ağırlık vermesi Dobb ve Hilton'un aksine Anderson'u hiçbir zaman bir sınıf savaşımı anlayışına götürmez" (Üşür, 1992: 452). Aşağıda görüleceği gibi bu nokta özellikle Brenner'in analizinde dikkate alınır.

ekonomilerinin ve toplumlarının 14. ve 15. yy boyunca süren krizinin¹²² “nihai *siyasal* sonucudur” (1974/1977: 15). Siyasal olarak, feodalizmin parçalı egemenlik sisteminin tersine bir merkezileşme anlamına gelen mutlakçılık, bu açıdan, feodalizmden kapitalizme geçişte önemli bir uğraktır.

Anderson’un bu görüşü Marx’ın mutlak monarşi zamanında “bürokrasi, burjuvazinin egemenliğini hazırlama aracından başka bir şey değildir” (Marx, 2002: 121) şeklindeki görüşüyle paralellik gösterir. Mutlakçı devletlerle birlikte bir yandan feodalizmde var olan “iktisat ve siyasetin organik *bütünlüğü* (unity)” (Anderson, 1974/1977: 19) ortadan kalkıp ekonomi özerklik kazanırken; diğer yandan mutlakçı devletler, “düzenli ordu, sürekli bürokrasi, ulusal vergileme, kodifiye edilmiş/yazılı hukuk ve bütünleştirilmiş piyasa” (Anderson, 1974/1977: 17) gibi kapitalistik karakteristiklerin de başlangıcını oluşturur.

Ekonominin özerklik kazanmasında Anderson’a göre serfliğin ortadan kalkması önemli bir aşamayı ifade eder. Serflik, feodal üretim tarzında bir artık çekme mekanizması olarak çalışır ve hiçbir zaman feodalizmle özdeş tutulmamalıdır. Ancak serfliğin ortadan kalması ile birlikte feodal lordun sınıf iktidarı (power) risk altına girer ve sonuç “siyasal-yasal zorun merkezileşmiş ve militarize olmuş üst bir organa, mutlakçı devlete doğru *yer değiştirmesidir* (displacement)” (Anderson, 1974/1977: 19). Çünkü ona göre “feodal sömürü *biçimindeki* değişiklikler devletin biçimini de değiştirir” (1974/1977: 18).

Devletin biçimindeki bu değişiklik hâkim üretim tarzında bir değişiklik olmaksızın gerçekleşir¹²³. Bu açıdan bakıldığında Anderson’a göre mutlakçılık, “*feodal egemenlik araçlarının yeniden düzenlenmesi (redeploy) ve yeniden yüklenmesi (recharge)*” (Anderson, 1974/1977: 18) anlamına

¹²² Aşağıda da görüleceği gibi Anderson’a göre feodalizmin krizinde, serfliğin çözülmesi ve buna bağlı olarak rantların para rant/vergi rant haline gelmesi etkili olmuştur. Bunlar ise genel anlamda meta ekonomisinin yaygınlaşması anlamına gelir. Bu açıdan bakıldığında Wood, Anderson’un analizini bütün karmaşıklığına rağmen ticarileşme modelinin rafine bir biçimi olarak değerlendirir (2002/2003: 56).

¹²³ Bu çerçevede Anderson “mutlakçı devletin yönetiminin kapitalizme geçiş çağında feodal soyluluk” olduğunu söyler (1974/1977: 42).

gelir. Bu yeniden düzenlemede belirleyici unsur ise kapitalizmin gelişmesidir. Ona göre “Mutlakçılığın feodal devleti... birçok parçadan oluşan (composite) toplumsal formasyonlar içinde kapitalizmin gelişmesi tarafından üst-belirlenmiştir” (Anderson, 1974/1977: 39).

Kapitalist ilişkilerin yayılması, etkisini Mutlakçı devletlerin bütün yapılarının şekillenmesinde göstermiştir. Söz konusu yapılar aynı zamanda kapitalistik karakteristiklerin de başlangıcını oluşturur. Bu çerçevede Roma Hukuku’nun uygulanmasına özel bir önem veren Anderson’ a göre Roma Hukuku, “*iktisadi olarak* ticaret ve imalat burjuvazisinin çıkarlarına uygun” iken “*siyasal olarak* feodal Devletlerin anayasal yeniden düzenlenmesi... yanı sıra bölgesel bütünleşme ve yönetsel merkeziyet için de önemli araçlar [sağlamıştır]” (1974/1977: 27-28).

Hukuksal düzeyde başlayan bu “yasal modernizasyon” sürecinin, çelişkili bir şekilde, geleneksel feodal sınıfın yönetimini güçlendirme yönünde etki doğurduğunu ileri süren Anderson, “görünüştaki/yüzeydeki ‘moderniteye’ karşın Mutlak Monarşinin, bütün yapılarına yansıyan gizli arkaik niteliği[nden]” (1974/1977: 29) bahseder. Bu arkaik nitelik ise askerlik, bürokrasi, vergileme, ticaret ve diplomasi gibi kurumsal yeniliklerde açık bir şekilde görülür.

Mutlakçı devlet, profesyonel ordunun öncülü olmakla birlikte bu dönemde geçerli olan ordu, gerek biçim gerekse işlev olarak modern burjuva devletlerindeki ordudan önemli ölçüde farklıdır. Biçim olarak mutlakçı devletin ordusu paralı askerliğe dayalı iken; işlev açısından ordu veya savaş, “feodalizm altında yönetici sınıf için artık çekmenin en *rasyonel* ve en *hızlı* (rapid) genişleyen tarzı” (Anderson, 1974/1977: 31) olarak işlev görür. Ortaçağ boyunca gerek tarımsal üretim ve gerekse ticaret hacminin istikrarlı olmaması yanı sıra oldukça yavaş gelişen bir yapıda olması, lordların gelir ihtiyacı açısından savaşa özel bir anlam kazandırır. Savaşın farklı üretim

tarzlarında farklı işlevleri olduğundan hareket eden Anderson¹²⁴ feodal toplumsal formasyonda “savaşların ekonomik rasyonalitesi[nin] servetin (wealth) maksimizasyonu”(1974/1977: 31) olduğunu ileri sürer. Bu açıdan bakıldığında Anderson’a göre Mutlakçı Devletler adeta savaş üzerine kurulmuş büyük malikâneLERdir (1974/1977: 32).

Savaşın bu işlevi onun finansmanında kullanılan araçlarla birlikte düşünüldüğünde daha açık bir şekilde ortaya çıkar. Mutlakiyet altında devletlerin savaş finansmanında kullandığı önemli araçlardan biri makam/unvan satışlarıdır. 16. yy’da ortaya çıkıp 17. yy boyunca mutlakçı devletin en önemli finansal desteği olan bu sistem aynı zamanda feodal soyluluğun mutlakçı devletle bütünleşmesinin bir aracı olarak da işlev görmüştür¹²⁵.

Makam/unvan satışları soylular ve ticaret burjuvazisinden gelir elde etmenin dolaylı bir aracı olsa da mutlakçı devletler bunun yanı sıra ve bunun ötesinde geniş yoksul kitlelerden, özellikle köylülerden gelir elde edecek vergileme gibi daha önemli bir araca da sahiptiler. “Batıda zorunlu çalışmadan (labor dues) para ranta geçiş savaşlar için kraliyet vergileri koyma ile bir arada gerçekleşmiştir” (Anderson, 1974/1977: 34)¹²⁶. Bu açıdan bakıldığında mutlakçı devletler tarafından uygulamaya konulan vergiler “yerel feodal rant” olarak ele alabileceğimiz senyörel yükümlülükler karşısında “merkezileşmiş feodal rant” olarak görülebilir (Anderson, 1974/1977: 35).

Anderson’da da vergiler savaş finansmanı aracı olarak görülse de savaşın feodal üretim tarzındaki işlevine ilişkin açıklamaları onu daha önce incelenen Tilly ve Mann gibilerin analizinden önemli ölçüde farklılaştırır. Bu açıdan Anderson’un yaklaşımı “sınıf temelli mali sosyoloji”ye önemli bir katkı

¹²⁴ Savaşın farklı toplumsal formasyonlardaki işlevlerini ayrıntılı olarak inceleyen Marksist bir teori olmadığını vurgulayan Anderson, bu konuda yeni bir yaklaşım ortaya koyar görünür ve bu nokta savaş vergiler arasındaki ilişkileri anlama açısından oldukça önemli görünmektedir.

¹²⁵ Tartışmalı olmakla birlikte soyluların vergiden muaf olduğu düşünüldüğünde bu sistem bir anlamda soyluluk vergisi olarak da değerlendirilebilir.

¹²⁶ Örnek olarak Anderson “Fransa’da ilk olarak uygulanan ulusal vergi, *taille royale*’ın Avrupa’da ilk düzenli ordunun finansmanı için konulduğunu” (1974/1977: 32) söyler.

olmakla birlikte Brenner'in sınıf mücadelelerini temel alan yaklaşımı ile "geliştirilmesi" gerekmektedir.

Brenner'in yaklaşımı kendinden öncekilerden kesin bir biçimde farklılaşır. Genel olarak Dobb-Hilton çizgisinden hareket eden Brenner'in geçiş sorunsalına yaptığı katkı, süreci sınıf mücadeleleri çerçevesinde ele almasıdır. Brenner'de sınıf mücadelesi, kendilerini olduğu gibi yeniden üretmek amacıyla hareket eden feodal beylerle köylüler arasında gerçekleşen gayri iradi sınıf savaşımının kapitalizm için gereken dinamiği de harekete geçirmesi olarak ele alınır (Wood, 2002/2003: 62).

Brenner, kapitalizmin İngiltere'de tarımda sınıf ilişkilerinin dönüşümüyle ortaya çıktığı ve bu gelişmenin kentli burjuvazi ile ilgisi olmadığı görüşünden hareket eder¹²⁷. Ona göre geçiş sürecini anlamak için İngiltere'deki pre-kapitalist üretim ilişkilerine daha yakından bakmak gerekir.

İncelemesine sınıf yapılarından başlayan Brenner'e göre sınıf yapılarının tarihsel olarak birleşik ancak analitik olarak farklı iki yönü vardır. Bunlardan ilki doğrudan üreticilerin kendi aralarında, doğrudan üretim sürecindeki araçlarla ve toprakla olan ilişkileridir ki bu "emek süreci" (labor process) veya "üretimin toplumsal gücü" (social force of production) olarak adlandırılır. "Mülkiyet ilişkileri" ya da "artık çekme ilişkileri" olarak adlandırılan ikincisi ise her zaman son tahlilde doğrudan veya dolaylı olarak zor (force) tarafından belirlenen, içsel olarak çatışmacı mülkiyet ilişkileri ya da ürünün ödenmemiş kısmının doğrudan üreticiden, üretici olmayan sınıf tarafından çekilip alınmasıdır. Toplumdaki temel sınıfları, bir yanda doğrudan üreticileri diğer yanda artık çeken veya yöneten sınıfları tanımlayan, bu mülkiyet veya artık çekme ilişkileridir (Brenner, 1976/1987a: 11).

Brenner'e göre uzun dönemli ekonomik gelişmenin, daha genel bir ifadeyle feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin anlaşılmasında bu sınıf

¹²⁷ Bu aynı zamanda Anderson'da da görülen kapitalizmin feodalizmin çatlakları içinde geliştiği şeklindeki görüş karşısında yer alır ve kapitalizmin kökenini varlığını daha önceden veri almadan açıklama çabası olarak da yorumlanır (Wood, 2002/2003: 61).

yapıları, özellikle mülkiyet ve artık çekme ilişkileri kritik önemdedir. Çünkü ona göre “farklı sınıf yapıları, özellikle mülkiyet ilişkileri veya artık çekme ilişkileri bir kez kurulduğunda toplumların uzun dönemli ekonomik gelişmeleri üzerinde keskin sınırlar ve imkânlar [getirmektedir]” (Brenner,1976/1987a: 12)¹²⁸. Brenner’e göre mülkiyet ilişkileri biçiminden iktisadi aktörlerin yeniden üretimlerine ve buradan da uzun dönemli ekonomik gelişme veya gelişmemeye doğru nedensel bir ilişki vardır (Brenner, 1986/1993: 26-27).

Feodal mülkiyet ilişkilerinin ayırıcı özelliği Brenner’e göre doğrudan üreticilerin yaşamlarını devam ettirmede ihtiyaç duyduğu toprak gibi geçim araçları üzerinde kullanım hakkına sahip olmalarıdır. Ancak bu kullanım hakkına sahip olma ve doğrudan üreticilerin bunları koruyacak şekilde örgütlenmeleri, onların sömürülmediği anlamına gelmez. Brenner’e göre doğrudan üreticilerin ekonomik olarak bağımsız olmaları, üretim araçlarına sahip olan sömürücülere ürünün bir kısmını *kendiliğinden* gerçekleştirmelerine izin vermez, bunun yerine farklı mekanizmalar işler. Köylülerin geçim araçları üzerindeki sahipliği nedeniyle onların yeniden üretimi “ekonomik müdahale veya lordların üretken katkıları olmaksızın gerçekleşir” (Brenner, 1982/1987b: 228). Feodal sömürü, artığa iktisat dışı zor yoluyla el koyma aracılığıyla gerçekleşir ki bu, kapitalizm öncesi toplumları kapitalist toplumlardan ayıran önemli özelliklerden biridir¹²⁹ (Brenner, 1986/1993: 27).

Bu mülkiyet ilişkilerinin telkin ettiği iktisadi aktörlerin yeniden üretim mekanizmaları ise doğrudan üreticiler için geçimlik üretim iken sömürücüler veya feodal lordlar için iktisat dışı zor yoluyla artık çekmeye dayalıdır. Böylesine bir sistemde iktisadi aktörler yeniden üretimleri için ihtiyaç duydukları ürünlerini “piyasada alma ve dolayısıyla değişim için üretme

¹²⁸ Brenner’in bu görüşü aynı zamanda geçişi nüfus veya ticaret trendlerindeki değişimlere bağlayan yaklaşımlara bir cevap niteliğindedir.

¹²⁹ Brenner’e göre kapitalizmde emek gücünü kapitaliste ücret karşılığı satan işçi üretim araçlarına sahip değildir ve bundan dolayı geçimini doğrudan sağlayamaz. Bu nedenle işverene bir artık aktarır ve artık aktarım süreci kural olarak doğrudan bir siyasal zor olmaksızın gerçekleşir. Kapitalistin üretim araçları üzerindeki tekeli ona işçiler üzerinde ekonomik bir zorlama imkânı sağlar (Brenner, 1982/1987b: 228).

zorunluluğundan ve rekabetçi piyasada satma ve dolayısıyla toplumsal olarak gerekli oranda (fiyat/maliyet oranını maksimize edecek şekilde) üretme zorunluluğunda” (Brenner, 1986/1993: 28) değildir¹³⁰.

Feodal gelişme veya gelişmeme dinamiğinin gerisinde bu yeniden üretim mekanizması yer alır. Yeniden üretimin piyasa zorunluluklarına bağlı olmaması “üretken birimlerin uzmanlaşması, artığın sistematik olarak yatırılması veya teknik icatların düzenlenmesi [gibi gereklilikleri]” (Brenner 1982/1987b: 214) ortadan kaldırır. Piyasa bağımlılığının olmaması ise bir yandan üretimin düşük düzeyde kalmasına ve ekonominin diğer kesimlerinin hâsıllarının bundan etkilenmesine neden olurken; diğer yandan doğrudan üreticilerin geçim araçlarının kullanım hakkına sahip olması işgüçlerini satma zorunluluğunu kısıtlayarak işgücü piyasasının gelişimini engeller (Üşür, 1992: 449). Bu durumun uzun dönemli etkisi ise kaçınılmaz bir şekilde kriz ve yeni bir mülkiyet ilişkisi sisteminin ortaya çıkmasıdır¹³¹. Brenner’e göre feodal lordun köylü üreticiden ekonomi ötesi artık çekme ilişkisine dayalı olan üretimin sınıf yapısı, üretkenlikteki düşüş ve feodal kriz biçiminin de temelini oluşturur (Brenner, 1982/1987b: 232).

Feodal sistemin giderek krizle sonuçlanan bu durağanlığı Brenner açısından bir başka gelişmeye daha yol açar. Siyasal birikim veya devlet kurulumu diyebileceğimiz gelişmelerin gerisinde de feodal üretimin bu karakteri yer alır. Verimlilik artışları veya yenilikler yoluyla tarımsal üretimi artırmanın güç olduğu bir durumda lordların gelirlerini artırmalarının ilk yolu yeni toprakların tarıma açılması anlamında kolonizasyondur. Brenner’e göre kolonizasyon, feodal gelişmenin arkaik bir biçimidir ve yeni topraklar var olduğu ve nüfus artışı bunu desteklediği sürece lordlar basit bir şekilde daha önce tarım yapılmayan arazileri tarıma açarak gelirlerini artırabilirler. Bu durumda *en azından potansiyel olarak* çıktı artar, gerek lordlar gerekse

¹³⁰ Buna karşın kapitalist toplumlarda piyasa basit bir değişim ya da dağıtım mekanizması olması ötesinde toplumsal yeniden üretimin temel belirleyicisi olarak işlev görür (Wood, 2002/2003: 108).

¹³¹ Brenner’e göre nüfus hareketleri veya ticaretin yaygınlaşması gibi unsurlar ise bu sürece sadece katkı sağlar.

köylülerin koşullarında bir iyileşme meydana gelir¹³² (Brenner 1982/1987b: 237).

Gelişmenin bu biçimi açıktır ki arazi arzından kaynaklı bir sınırlılığı da barındırır. Bundan dolayı feodal gelişmenin kolonizasyon ötesinde refahın yaratılmasından ziyade *yeniden dağıtımına* dayanan başka yolları vardır. Lordların birbirlerinden toprak satın alması bu yollardan biridir (Brenner 1982/1987b: 237).

Yeni toprakları tarıma açmak veya tarımsal arazi satın alma dışında lordların kural olarak gelirlerini artırabilmelerinin yegâne yolu, birbirlerinden zor yoluyla alması veya köylüleri, başta vergiler olmak üzere çeşitli biçimlerde sıkıştırmalarıdır. Brenner'e göre "üretimi artırmanın zorluğu veri alındığında etkili bir şekilde zora (force) başvurma kısa dönemde [bile] refahı artırmanın en iyi yolu olarak görülmektedir" (Brenner 1982/1987b: 238). Kısa dönemde lordların rant ilişkilerinde zora başvurmaları onların yönetici sınıf olarak oluşumlarında merkezi önemdedir (Brenner, 1982/1987b: 229).

Her bir lordun benzer şeyi yaptığı durumda sonuç, bir yandan kaynakların artan şekilde baskı araçları oluşturmak üzere kullanılması iken diğer yandan sürekli ve sistematik olarak savaş yöntemlerinin iyileştirilmesi şeklinde olacaktır. Uzun dönemde ise "büyük ve daha etkili askeri organizasyonlar kurmak, ve/veya daha güçlü artık çekme mekanizmaları oluşturmak" (Brenner 1982/1987b: 238) anlamında "siyasal birikime" doğru bir eğilimden bahsetmek mümkün görünmektedir.

Siyasal birikimin bir gereklilik olarak ortaya çıkması sadece lordların gelirlerini artırma ihtiyacından kaynaklanmaz. Siyasal birikime giden süreci aynı zamanda hem sınıflar arası (köylü ve lord) hem de sınıf içi (lordlar arası) mücadeleler temelinde açıklamak da mümkün görünmektedir.

¹³² Brenner'e göre kolonizasyonun önemli noktalarından bir diğeri de bu gelişmelerin mümkün olduğunca az çatışma ile gerçekleşmesidir.

Köylü ve lord arasındaki ilişki/mücadeleler açısından bakıldığında siyasal birikim, köylü topluluğunun isyanlarla sonuçlanan örgütlülüğü karşısında lordların bir araya gelme zorunluluğunun bir sonucu olarak görülebilir. Brenner'e göre örgütlü köylü topluluğu karşısında lordların artık çekebilmeleri ancak "siyasal işbirliği biçimleri geliştirme ve ayrıntılandırma" (1982/1987b: 239) ile mümkün olur. Ayrıca, köylü örgütlenmesi coğrafi olarak köy veya bölge ile sınırlı olduğundan lordların artık çekme idarelerinin etkinliği, lordlar arası örgütlenmenin genişletilebilmesi ve lordlar arası rekabetin karşılıklı olarak azaltılmasına da bağlıdır (Brenner 1982/1987b: 239)¹³³.

Lordlar arası ilişki/mücadeleler açısından bakıldığında ise lordların kendi mülklerini birbirlerine karşı korumaları, aralarında bir işbirliği yanı sıra rekabete de yol açar. Her iki durumda da siyasal birikim onlar açısından bir gereklilik halini alır. Mülklerin karşılıklı olarak korunmasının yasal biçimi lordlar arasındaki işbirliğinin bir sonucu iken; aralarındaki rekabetin yoğunlaşması, silahlanma ve askeri organizasyonların karmaşık biçimlerini gerektirir. Brenner'e göre "lord gruplarının savunma veya fetih için bir kumandan lord (warlord) çevresinde örgütlenmesi lordlar arasında *ilk* (initial) birlikteliği sağlar" (Brenner 1982/1987b: 239) ve bu, hem mülklerin karşılıklı korunması hem de köylüleri kontrol etmenin temelini teşkil eder.

Bütün bunlardan hareketle Brenner'e göre feodal birikimin uzun dönemli temeli feodal devletin merkezileşmesidir ve bu merkezileşmenin itici gücünü savaş oluşturmaktadır (Brenner 1982/1987b: 239-240). Brenner'in burada açıklanan yaklaşımı siyasal birikim veya aynı anlama gelmek üzere devlet kurulum sürecine bir yandan savaş ve merkezileşme çerçevesinde açıklama getirirken diğer yandan bunu artık çekme ve sınıf mücadeleleri temelinde yaptığı ölçüde sınıf temelli mali sosyolojik bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

¹³³ Brenner Kolonizasyon ve lordlar arası örgütlenmeler arasındaki farklılığın Avrupa'nın bölgesel farklılıklarına da bağlı olduğunu ileri sürer. Bu çerçevede kolonizasyonun görece kolay olduğu Avrupa'nın doğu ve güney bölgelerinde lordların bir araya gelmeleri yönünde baskının daha az olmasına karşın eski bölgelerde ise tam tersi bir eğilimin olduğunu söyler (Brenner, 1982/1987b: 240).

Ancak Brenner'in sınıf savaşımını temel alan yaklaşımı Marksist tarih yazımında yeni bir tartışmayı da başlatmıştır. Açıklamalarında ekonomik olandan ziyade siyasal olana [sınıf savaşımına] ağırlık vermesi Brenner'e yönelik eleştirilerin de temel dayanağını oluşturmaktadır.

Bu konudaki ilk ve en önemli eleştiri Bois'den gelir. Bois "Brenner'in Marksizmi çağdaş tarih yazımındaki ekonomistik eğilimlere bir tepki olarak 'siyasal Marksizmdir" (1978/1987: 115) diyerek Brenner'in yaklaşımının farklılığını ortaya koymakla kalmayıp bu yaklaşımı isimlendirir de. Brenner'in öncülüğünü yaptığı siyasal Marksizm'deki sorun Bois'e göre, tarihsel materyalizmi, temel kavramı olan üretim tarzı'ndan yoksun bırakması yanı sıra aynı zamanda ekonomik gerçeklik alanını tümünden terk etmesidir¹³⁴ (Bois, 1978/1978: 116).

Brenner'e göre yaklaşımının ayırt edici özelliği, ekonomik ve siyasi olan arasında, biri diğerini dışlar şekilde bir ayırımdan ziyade kaynaşma olduğundan hareket etmesidir. Bu kaynaşma, feodal sınıf yapısı ve üretim sisteminin kurucu ve ayırt edici özelliğidir (Brenner, 1982/1987b: 227). Brenner'i takip eden Wood'a göre ise siyasal Marksizm, üretimin ekonomik temelini ihmal etmez sadece "üretim tarzının *toplumsal* bir olgu olduğunu" (Wood, 1995: 25) vurgular.

Üretim tarzının toplumsallığı vurgusu Marx'ın çalışmalarında da açıkça görülür. Marx'ı kendinden önceki burjuva ekonomi politikçilerden ayıran temel nokta, onun üretimi özel toplumsal ilişkilerden soyutlayarak incelemekten ziyade üretim sisteminin özel toplumsal belirlenimleri üzerinde durmasıdır (Wood, 1995: 22). Örneğin artı değer mekanizması, artı değere el koyan ile üretici arasındaki belirli bir toplumsal ilişkiyi ifade eder. Bu ilişki üretim, dağıtım ve değişimin belirli bir örgütlenmesi yanı sıra belirli bir iktidar biçimince desteklenen belirli sınıf ilişkileri temelinde gerçekleşir.

¹³⁴ Siyasal Marksizm'in iktisadi olandan ziyade siyasal olana ağırlık vermesi aynı zamanda bu yaklaşımı Tilly, Mann gibi neoWeberci analizlere yaklaştırır. Bu konu üzerinde aşağıda ayrıntısıyla durulacaktır.

Diğer yandan Marx'ın Kapitalist üretimin ön koşulu olarak gördüğü ilkel sermaye birikimi süreci de doğrudan üreticilerin artı değerine el konulmasıyla gerçekleşen sınıf mücadelesinden başka bir şey değildir (Wood, 1995: 24). Bu süreçte sınıf mücadelesi gibi siyasi faktörlere ağırlık verilmesi iktisadi olanın ihmal edildiği veya önemsenmediği anlamına gelmez. Wood'a göre her ne kadar sonraki Marksistler tarafından ihmal edilse de Marx'ın kavramsal projesi özünde siyasi bir projedir. Kapital'de kapitalist üretimin başlangıç noktasının üreticileri üretim araçlarından koparan tarihsel süreç olduğunu gösteren Marx, gerçekte iktisadi ve siyasi alanlar arasında kesin bir kopukluk görmez. Çünkü bu mülksüzleştirme süreci, bir yandan sınıf mücadelelerini içerirken diğer yandan devletin, üreticileri mülksüzleştirenlerin yanında olacak şekilde baskıcı müdahalelerini içerir (Wood, 1995: 20-23).

Siyasal Marksizm Marx'ta da var olan bu iki noktadan hareket eder görünür. Bir yandan üretimin toplumsallığı vurgusu dikkate alınırken diğer yandan, bununla bağlantılı olarak iktisat ve siyaset arasında bir ayırımdan ziyade süreklilik vurgulanır. Wood'a göre kaba ekonomizm karşısında "...üretken altyapının belirli toplumsal süreçlerde ve ilişkilerde, özellikle de belirli hukuki ve siyasi biçimlerde var olmasının sonuçlarının üstünde duran, üretim tarzının bütünlüğünü koruyan kavramsal bir seçenek" (Wood, 1995: 23) olarak tanımlanan siyasal Marksizm, üretim ilişkilerinin egemenlik, mülkiyet hakları ilişkileri gibi yasal, siyasal yönleri olduğunu göstermek ve "...üretim ve artı değere el koyma amacıyla örgütlenme gücünün ne kadar önemli olduğunu göstermek" (Wood, 1995: 25) amacındadır¹³⁵.

Wood'a göre ilk olarak üretim sistemi her zaman belirli bir toplumsal belirlenim içinde var olur. Bu çerçevede tahakküm ve baskı biçimleri, mülkiyet

¹³⁵ Bois'in iradecilik eleştirisine benzer bir eleştiri Callinicos tarafından Wood'a yöneltilir. Wood'un Analitik Marksizm eleştirisi yerinde olmakla birlikte önerdiği siyasal Marksizm'in aynı ölçüde sorunlu olduğunu ileri süren Callinicos'a göre; tarihsel materyalizm toplumsal dönüşümü iki temel mekanizmanın bir sonucu olarak açıklar. İlki üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki yapısal çelişki iken ikincisi sadece bu çelişkilerden kaynaklanan sosyo-ekonomik kriz bağlamında sınıf mücadelesidir. Bunlardan ilkinin tarihsel materyalizmden çıkarılması sonucunda geriye bir toplumsal değişim teorisi kalıp kalmayacağı belli değilken siyasal Marksizm'in yaptığı, tarihsel materyalizmi, değişimin motoru düşman sınıflar arasındaki çatışma şeklindeki iradeci bir toplumsal teoriye indirgemektir (Callinicos, 1990: 112-114).

biçimleri ve toplumsal örgütlenme biçimleri üretim ilişkilerinin yasal ve siyasal somutlanma (embodied) biçimleridir (1995/2003: 43). Ayrıca köy ve devlet gibi siyasal kurumlar üretim ilişkilerinin kurulumuna doğrudan katılırlar (Wood, 1995: 28).

Diğer yandan Wood'a göre iktisat ve siyaset arasında görünüşte var olan ayrım kapitalizme özgüdür¹³⁶. Kapitalizmde "iktisadi" alanın farklılaşması üretim ve dağıtımın bütünüyle iktisadi bir biçimde olması ve artı emeğe el koyuşun iktisadi alanda iktisadi araçlarla olması anlamına gelir. Ancak iktisadi alanın bu farklılaşması "siyasi" boyutun kapitalist üretim ilişkilerinin dışında olduğu anlamına gelmez. Kapitalizmdeki siyasi alanın en önemli özelliği, kapitalist sömürüyü destekleyen baskıcı gücün doğrudan artı-değere el koyanlarca uygulanmamasıdır. Her ne kadar sermaye ile emek arasındaki görünüşteki değiş tokuş özgürlüğü ve eşitliği, baskılama "anının" el koyuş "anından" ayrıldığı anlamına gelse de "siyasi" alanın baskıcı gücü, özel mülkiyetin ve el koyma gücünün sürmesi için gereklidir. Wood'a göre kapitalist üretim süreci için zorunlu olan özel mülkiyet, üretici ile sömüren arasındaki bağlayıcı sözleşme ilişkileri ve meta değiş tokuş süreci; yasal koşulları, baskıcı mekanizmaları ve devletin asayişini sağlama gibi işlevlerini gerektirir (Wood, 1995/2003: 43-45).

Siyasal Marksizm'in iktisadi olandan ziyade siyasi olana ağırlık vermesi bu yaklaşımı bir yönüyle Tilly, Mann gibi neoWeberci analizlere yaklaştırır. Öncülüğünü Weber ve Hintze'nin yaptığı gelenek, feodalizmi siyasal bir olgu olarak ele alır ve Marx'taki üretim araçlarına sahipliğe benzer şekilde yönetim araçlarına sahiplik vurgusundan hareket eder¹³⁷. Weber'e göre patrimonial yöneticiler ile soylular, rahipler ve sermaye sahipleri gibi

¹³⁶ Bu ayrım aynı zamanda "kimi temel siyasi konuları iktisadi meselelere dönüştürmesi" nedeniyle sermayenin etkili bir savunma mekanizması olarak da görülebilir (Wood, 1995/2003: 34).

¹³⁷ Bu yaklaşımlar içinde bir istisna olarak Giddens görülebilir. Daha önceki bölümlerde de incelendiği gibi Giddens (1985)'a göre, Kapitalist toplumlarda, Marx'ın öne sürdüğü gibi, toplumsal gücün birincil kaynağı üretim araçlarına sahiplik iken geleneksel (kapitalizm öncesi) toplumlarda zor araçlarına sahiptir. Giddens'in bu yaklaşımı "elden ele dolaşarak toplumsal gücün kaynaklarının türlerini (siyasal/askeri, ekonomik, ideolojik ve kültürel) ortaya çıkarmış [ve] tarihsel süreç, bu tipolojiye dayanarak çoğulcu, çok nedenli bir biçimde ele alınmaya başlanmıştır" (Teschke, 2003: 52).

çeşitli elit grupları arasında “yönetim araçlarını” kontrol üzerinde yürütülen mücadele devlet kurulum süreçlerinin kalbinde yer alır (Ertman, 1997: 7-8). Weber’in kapitalizm tanımından da açıkça görüleceği üzere bu yaklaşım “siyasal” alanı ekonomik temelden soyutlanmış bir şekilde ele alır. Weber “...kapitalizmi tanımlarken ‘saf iktisadi’ öğeler üzerinde durarak bu tanımın emeğin sömürülmesi gibi dışsal *toplumsal faktörleri* içermemesi gerektiğini söyleyerek...” (Wood, 1995: 24-25) kapitalizmin toplumsal içeriğini boşaltır.

Oysa “artığın elde edilmesinin özgül siyasal tarzı olarak iktisat dışı zor” kavramından hareket edildiğinde, “siyasal alan, içinde artık üzerine yürütülen mücadelelerin olduğu bir alan” (Teschke, 2003: 53) olarak ele alınır ki bu, siyasal Marksizm’i devleti sivil toplumdan ya da aynı anlama gelmek üzere ekonomiden farklılaşması temelinde açıklayan yaklaşımlardan ayırır. Çünkü siyasal alanın bu şekilde ele alınması, feodal toplumda sınıf ilişkilerinin ekonomik ilişkiler olmaktan ziyade toplumsal mülkiyet ilişkileri dolayısıyla gerçekleşen sömürü ilişkileri olmasını da beraberinde getirir (Teschke, 2003: 55). Bu yaklaşım esas alındığında bir yandan “devlet” sınıf ilişkileri bütünü içinde tanımlanırken diğer yandan kapitalizm öncesi “devlet” ve “ekonomi” iki ayrı kurumsal alan olmaktan ziyade bir bütünlük olarak görülür (Teschke, 2003: 56).

Bu vurgularına karşın siyasal Marksizm’in devlet kurulum süreçlerinde hala iç dinamiklerden hareket ettiği, dış dinamikler olarak adlandırılan uluslararası boyutu ihmal ettiği söylenebilir. Teschke’ye göre çağdaş Marksist burjuva devrimi ve devlet kurulumu düşüncelerindeki temel problem, uluslararasıının olmamasıdır. Bu yaklaşımlarda sosyoloji jeopolitiğe baskın çıkar şekilde, “ulusal gelişme mantığı basit bir şekilde daha geniş dünya-tarihsel eğilimlerden soyutlanarak toplumsal dinamiğin ‘içsel’ (internalist) okuması temelinde yeniden kurulabileceği” (Teschke, 2005: 6-7) düşünülür.

Sadece ulusal dinamiklere dayanan bu yaklaşım aynı zamanda “burjuva devrimi” kavramı temelinde kapitalizme geçişin tek bir modeli olduğu şeklinde bir teorik sabitlenmeyi de beraberinde getirir. Özgüllükleri dikkate

almayan bu yaklaşım bir yönüyle Marksist ortodoksi tarafından ileri sürülen burjuva devrimleri döngüsü yaklaşımıyla yumuşatılsa da uluslararası dikkate almama noktasında diğer yaklaşımlarla bir ortaklığı paylaşır.

Burjuva devrimlerini, kapitalist egemenliğin siyasal koşullarını yaratan bir dönüşüm olarak ele alan Callinicos burjuva devrimlerinin tekil bir yörüngesi olmadığını söyler. 1572 Hollanda, 1640 İngiltere, 1776 Amerika, 1789 Fransa örneklerini kapsayan, küçük üreticilerin geniş bir koalisyonunun eski düzeni yıkmak için seferber olduğu “klasik burjuva devrimleri” ilk örneği oluştururken; bir diğer tür olarak Alman ve İtalyan birleşmeleri, 1861-1865 Amerikan İç Savaşı ve Japonya’daki 1868 Meiji Restorasyonu örneklerinde olduğu gibi burjuvaların var olan devlet aygıtını burjuva egemenliğin önündeki engelleri kaldırmak için kullandığı “yukarıdan devrim” örnekleri arasında ayırım yapan Callinicos bu devrim türlerinden hangisinin meydana geleceğinin ise büyük ölçüde dünya ekonomisinin ulaştığı kapitalist gelişme aşamasına bağlı olduğunu ileri sürer (Callinicos, 1989: 116).

Ancak Teschke’ye göre, Hollanda (1572), İngiltere (1640), Amerikan (1776) ve Fransız (1789) devrimlerinde içsel dinamikler kadar dışsal gelişmeler de önemli rol oynamıştır. Hollanda ve Amerikan devrimleri onların emperyal yöneticileri olan İspanya ve İngiltere’nin mali talepleri tarafından hızlanırken; Fransız devriminin yapısal ön koşullarından biri yıkıcı Yedi Yıl Savaşları (1756-63) ile açığa çıkan Anglo-Fransız jeopolitik rekabeti ve Amerikan Bağımsızlık Savaşına (1775-83) Fransız katılımıyla hızlanan Eski Rejimin (Ancien Regime) ölümcül mali kriziydi (Teschke, 2005: 7-8).

Almanya, İtalya ve Japonya örnekleri açısından bakıldığında ise; Alman deneyimi doğrudan Napolyonik fetih süresince devam eden modernizasyon baskısı tarafından tetiklenirken, Batı emperyal güçlerinin Japon piyasalarına silah zoruyla girmeleri Meiji Restorasyonu’nda etkili olmuştur. Modern İtalya ise Avusturya ve Fransa’nın dışardan müdahaleleri ile büyük ölçüde biçimlenmiştir. Bütün olarak bakıldığında “yukarıdan devrim”lerin ortak karakteri dünya pazarlarının ulus ötesi genişlemesine bir

tepkiden ziyade temel olarak devletler sistemi tarafından yöneltlen jeopolitik askeri ve diplomatik baskılara bir tepkidir. Bu jeopolitik şok bu devletleri, devletler sisteminde başarılı bir şekilde pozisyon alabilmek için kendi askeri-mali sistemlerini yeniden düzenledikleri toplumsal dönüşüm stratejileri yaratmaya zorlar (Teschke, 2005: 7- 9).

Teschke'ye göre çağdaş tarihsel sosyolojide devlet kurulumunu jeopolitik rekabetten çıkaran, Weber – Hintze geleneğine dayanan güçlü bir yaklaşım özellikle 1980'lerden sonra önem kazansa da çeşitli açılardan eksiklik barındırır ve açıklama gücü sınırlıdır.

Bu yaklaşımlar ilk olarak Avrupa'nın siyasal çoğulculuğunu (pluriverse) veri olarak alırlar. Söz konusu çoğulculuk bu modellerde ele alındığı gibi doğal, coğrafi, etnik veya kültürel bir olgu olmaktan ziyade sınıf çatışmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu çerçevede toplumsal mülkiyet ilişkilerinden hareketle sınıf çatışmaları modele dâhil edilmelidir (Teschke, 2003: 123).

Diğer yandan bu yaklaşımlar askeri, mali ve kurumsal merkezileşmeyi kalıcı jeopolitik baskıdan çıkarmalarına karşın savaşın toplumsal teorisinden yoksundurlar. Her şeyden önce her bir yöneticinin dışsal baskılara yanıt vermek zorunda olduğu kabul edilse bile ilk aşamada kimin davranacağı sorusu ortaya çıkar. Bir başka ifadeyle bu yaklaşımlar erken modern devletin neden yayılcı olduğunu açıklamakta başarısızdırlar¹³⁸. Savaşı bir gereklilik haline getiren farklı toplumsal mülkiyet ilişkileri üzerinde durmaktan ziyade adeta prenslerin bir sporu olarak gören bu yaklaşımlar karşısında; savaşın kapitalizm öncesi yönetici sınıfların yeniden üretimleri için gerekli stratejileri yapan ve jeopolitik birikim olarak adlandırılan toplumsal mülkiyet ilişkileri ile toplumsal anlamını yeniden kurmak gerekmektedir. Bu çerçevede jeopolitik

¹³⁸ Bu konudaki açıklamalar, antropolojik olarak insanın güç maksimize eden bir varlık olduğunu veya psikolojik olarak risk minimizasyonunun içsel güvenlik açmazını yarattığı şeklindeki rasyonel-tercih modelini varsaymadığımız sürece bu modelde devletler niye savaşır sorusu yanıtız kalmaktadır (Teschke, 2003: 123).

rekabetin evrensel mantığı devletler içindeki toplumsal güçler aracılığıyla filtre edilmelidir (Teschke, 2003: 123-125).

Toplumsal güçler söz konusu olduğunda jeopolitik rekabet literatürü bir yandan yeni askeri mali ve kurumsal yenilikler üzerine durup toplumsal güçler [sınıflar] arasındaki ilişkileri dikkate almazken; diğer yandan bu ilişkiler üzerinde durduğunda ise sadece doğrudan üreticiler üzerinde odaklanıp hâsılat çekme ilişkilerini dikkate alırlar. Oysa hem yönetici sınıf içi artık çekme ve bölüşüm araçları üzerindeki çatışmaya odaklanan yatay ilişkilere hem de vergi oranı üzerindeki çatışmaya odaklanan dikey ilişkilere bakmak gerekir. Köylüleri bilinçli bir sınıf olarak dikkate almamak “modern öncesi mali sistemin Avrupa ölçeğinde karşılaştırmalı evrimi”nin mali sosyolojisini yanlışla sürükleyen önemli unsurlardandır. Bu nedenle devlet kurulumunun tatmin edici açıklaması geç ortaçağın önemli sınıfları arasında ve içindeki vergilemenin oranı ve bölüşümü (distribution) üzerindeki mücadele şeklindeki sınıf çatışmasını dikkate almak zorundadır (Teschke, 2003: 125).

2.3. ARA DEĞERLENDİRME

Devlete ilişkin olarak ele alınan yaklaşımlara bütün olarak bakıldığında, devletin ortaya çıkış sürecini açıklamaktan ziyade onun varlığını bir ön kabul olarak alıp, sınıflar karşısında özerkliği ve bu özerkliğin derecesi üzerinde bir tartışma yürüttükleri söylenebilir. Marksizm açısından bu genellemenin bir istisnası olarak değerlendirebileceğimiz Devletin Türetilmesi yaklaşımının analizleri, devleti kapitalist üretim ilişkilerinden türetmesi ölçüsünde ulus devlet kurulumuna yönelik bir açıklama sağlamakla birlikte; bu süreçte vergilere bir rol vermemesi nedeniyle, burada ele alınan sorunsal açısından yeterli görülmemektedir.

Marksist devlet teorileri bütünü açısından bakıldığında bir diğer genelleme olarak; yaklaşımların, çeşitli düzeylerde de olsa, ekonomik belirlenimciliği bünyesinde barındıkları söylenebilir. Bunun bir yansıması olarak ortaya koydukları; mekanik, önceden belirlenmiş ve tek çizgili ilerlemeye dayalı tarih anlatısı, özgüllükleri ihmal etmesi nedeniyle ulus devlet kurulumundaki farklılıkları açıklamaktan uzak görünmektedir.

Tarihsel özgüllükleri veya aynı anlama gelmek üzere ulus devlet kurulumundaki farklılıkları dikkate alma açısından bakıldığında Marksizmin ekonomik belirlenimciliği karşısında çok nedenliliğe vurgu yapan analizlerin açıklama gücünün yüksek olduğu söylenebilir. Bu çerçevede Weberci gelenek içinde değerlendirebileceğimiz Giddens ve Mann'ın, toplumların kurulumunda etkili olan farklı güç türlerine dayalı analizleri ön plana çıkmaktadır.

Giddens'ın toplumların kurulumunda etkili olan, tahsis edici ve otoriter güç/iktidar kaynakları arasında yaptığı ayrıma dayanan tarihsel materyalizm eleştirisinin, Mann tarafından da genel olarak paylaşıldığı söylenebilir. İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasal güç arasında ayırım yapan Mann'ı ayırıcı kılan nokta, bu güç türlerinin toplumların kurulumuna olan etkilerini tarihsel bir bağlamda ele almış olmasıdır. Ona göre 18. yy boyunca toplumların kurulumunda ekonomik ve askeri güç etkili iken; 19. yy'a gelindiğinde, askeri güç modern devlette kapsandığından, toplumların gelişmelerinde ekonomik ve siyasal güç belirleyici hale gelmiştir.

Mann'ın güç analizi, Weber'in belirlenime ilişkin genellemelerin yapılamayacağına yönelik görüşünün ötesine geçerek bir belirlenimin varlığını kabul etmesi nedeniyle Marksist geleneğe yaklaşmakla birlikte; devleti toplumsal sınıflardan özerk bir aktör olarak ele alış biçimi açısından Weberci geleneği takip eder görünür. Bu açıdan bakıldığında Mann'ın gerçekte bu iki geleneğin bir sentezini sunduğu söylenebilir. Bütün olarak bakıldığında Mann'ın tek faktöre dayalı bir belirlenimden ziyade farklı güç türleri arasındaki karşılıklı etkileşiminden hareketle toplumsal kurulumu

açıklamaya çalışan yaklaşımı, ekonomik indirgemecilikten uzaklaştığı ölçüde ulus devlet kurulumu için bir çerçeve sağlar görünmektedir.

Mann'ın sunduğu bu çerçevenin önemli bir diğer unsuru da ulus devlet kurulumunun şiddet/savaş/askeri temelde açıklanmasıdır. Onun, askeri gücün modern devlette kapsanmış olduğu yönündeki görüşü, Hintze'den hareketle devleti yurt içi çatışmalardan ziyade uluslar arası düzeyde diğer devletlerle ilişkileri bağlamında ele alan yaklaşımlarla bir ortaklığı paylaşmaktadır. Uluslar arası ilişkilerin çatışmacı doğasının bir sonucu olarak savaş ulus devlet kurulumunun merkezine alan bu yaklaşımlar, aynı zamanda vergilere bu süreç bir rol vermesi nedeniyle önemli görünmektedir.

Elias'ın askeri ve mali tekeli birbirine bağlayan iki tekel yaklaşımına, üçüncü bir unsur olarak kredi/borç veya genel anlamda sermayeyi dâhil eden Tilly, devletlerin savaş yapma kolaylığını sağlayan bir unsur olarak kapitalist etkinliğin artması ile devlet kurulumu arasında bir ilişki kurmaktadır. Ekonominin parasallaşması ve nakdi vergilere geçişi bu çerçevede ulus devlet kurulumunu kolaylaştıran unsurlar olarak ele alan Tilly, bundan hareketle Batı Avrupa ulus devlet kurulumundaki farklılıkları da açıklar. Mann ise gerek askeri örgütlenmelerin harcamalarını finanse etmek gerekse savaşlardan kaynaklı geçmiş borçları ödeyebilmek için yöneticilerin yeni hasılat çekici araçlar yaratma yoluna gitmesinin, bürokratikleşme ve merkezileşmeye doğru bir eğilimi de harekete geçirdiğini ileri sürer. Mann'ın terminolojisinde altyapısal gücün gelişmesi anlamına gelen bu gelişme, aynı zamanda merkezileşmiş modern devletin ortaya çıkış sürecini ifade etmektedir. Devletlerin, savaşların finansmanı için ilave kaynağa olan ihtiyacının artmasını malikâne devletinden modern vergi devletine geçişte temel belirleyici olarak ele alan Bonney'in de benzer bir açıklama getirdiği söylenebilir.

Jeopolitik rekabet modelleri olarak adlandırabileceğimiz savaş ve devlet kurulumu arasında doğrudan bir ilişki öngören bu yaklaşımlara bütün olarak bakıldığında; tüm açıklayıcı güçlerine karşın, ulus devlet kurulumunda

vergilerin oynadığı role sınıf temelli bir açıklama getirme açısından iki temel noktada sorunlu olduğu görülmektedir.

İlk olarak bu yaklaşımların, ekonomik belirlenimciliği eleştirip onun karşısında yer almakla birlikte belirlenimciliğin bir başka türü olan askeri belirlenimcilikten hareket ettikleri söylenebilir. Askeri ve ekonomik faktörlerin bir bileşimini sunan Mann; askeri teknolojinin üretim tarzı tarafından belirlendiği ve sanayileşmenin askeri güç için bir ön gereklilik olduğu şeklindeki görüşleri nedeniyle askeri belirlenimcilikten kaçınmaya çalışsa da onun yaklaşımı da dâhil olmak üzere bu yaklaşımlar askeri, mali ve kurumsal merkezleşmeyi jeopolitik baskıdan çıkarmalarına karşın savaşın toplumsal teorisinden yoksundurlar. Bir başka ifadeyle bu yaklaşımlarda devletler niye savaşır sorusu yanıtızsız kalmaktadır.

İkinci olarak bu yaklaşımlar ulus devlet kurulum sürecinde vergilere bir rol vermekle birlikte, bu rol dolaylıdır. Vergiler, özerk bir aktör olarak ele aldıkları devletin, başta savaş olmak üzere çeşitli harcamalarının finansmanının bir aracı veya “kendiliğinden” bir şey olarak ele alınır.

Jeopolitik rekabet modellerinde eksik olan savaşın toplumsal teorisini geliştirmeye yönelik bir adım olarak Anderson’un mutlakçı devletlerin ortaya çıkışına yönelik analizi önemli açıklamalar getirmektedir. Ona göre, feodal üretim tarzında artık çekme aracı olarak kullanılan serfliğin ortadan kalkması ile feodal sömürü biçim değiştirmiş ve bu biçim değişikliği devletin biçiminde de bir değişiklik yaratmıştır. Bu çerçevede feodal lordun iktidarı, siyasal-yasal zorun merkezleşmiş ve militarize olmuş bir üst organı olan mutlakçı devlete doğru yer değiştirmiştir. Mutlakçı devleti savaş üzerine kurulmuş büyük malikâneler şeklinde yorumlayan Anderson, savaşın farklı toplumsal formasyonlardaki işlevlerini ayrıntılı olarak inceleyen Marksist bir teori olmadığından hareketle feodal üretim tarzında savaşın rolünü yöneticiler için artık çekmenin en rasyonel ve en hızlı genişleyen tarzı olarak ele alır. Ona göre, feodal dönem boyunca gerek tarımsal üretim ve gerekse ticaret

hacminin istikrarlı olmaması ve yavaş gelişen bir yapıda olması, lordların gelir ihtiyacı açısından savaşa özel bir anlam kazandırmaktadır.

Savaşın ekonomik rasyonalitesini servetin maksimizasyonu olarak ele alan Anderson, aynı zamanda savaş finansmanı konusunda başvurulan yöntemlerden biri olarak mutlakçı devletler tarafından uygulamaya konulan vergileri “yerel feodal rant” olarak ele alabileceğimiz senyörel yükümlülükler karşısında “merkezileşmiş feodal rant” olarak değerlendirir. Anderson’un bu açıklamaları, vergileri hala bir savaş finansmanı aracı olarak ele alsa da, savaş ve vergiler arasındaki ilişkilere jeopolitik rekabet modellerinde olduğundan daha gelişmiş bir çerçeve sağlar görünmektedir.

Vergilerin ulus devlet kurulumunda savaş finansmanı aracı olma rolü ötesinde işlevlerini açıklamak için ise Brenner’in öncülüğünü yaptığı siyasal Marksizm bir çerçeve sağlar görünmektedir. Ekonomik olan karşısında siyasal olanı ön planı çıkardığı gerekçesiyle Marksizm içinden eleştirilse de, siyasal Marksizmin kapitalizmin tarihselliği ve özgüllüğüne yönelik vurgusu, ulus devlet kurulumundaki farklılıkları açıklama konusunda da önemli görünmektedir.

Brenner’in feodalizmden kapitalizme geçişe ilişkin sınıf yapılarına dayalı analizinden hareketle vergileri bir savaş finansmanı aracı olmanın ötesinde artık üzerinde yürütülen mücadelelerin bir parçası olarak ele almak mümkün görünmektedir. Mülkiyet ve artık çekme ilişkileri tarafından belirlenen sınıf yapılarını toplumların uzun dönemli gelişim dinamikleri üzerinde temel belirleyici olarak ele alan Brenner’in, lord ve köylü arasında artık üzerinde yürütülen mücadelelerin harekete geçirdiği siyasal birikim dinamiğini, ulus devlet kurulumu olarak da algılamak mümkündür. Brenner’e göre siyasal birikim, lordların yeniden üretimlerini devam ettirmelerinin koşulu olarak başvurdıkları birbirlerinden zor yoluyla alma veya köylülere başta vergiler olmak üzere çeşitli biçimlerde baskı yapmaları sonucu daha büyük ve etkili askeri organizasyonlar kurma ve/veya daha etkili artık çekme mekanizmaları oluşturmak anlamına gelmektedir.

Bir yönüyle Mann'ın altyapısal güç kategorisi ile paralellik göstermekle birlikte Mann'ın askeri örgütlenmelerin finansmanı ve savaşlardan kaynaklı borçların ödenebilmesi sonucu olarak gördüğü yeni hasılat çekici araçlar geliştirme süreci, Brenner'de lordların kendi aralarında ve lord ile köylü arasında artık üzerine yürütülen mücadeleler bütünü içinde ele alınmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Brenner'in siyasal birikime ilişkin açıklamaları temel olmak üzere, devletin uluslar arası düzeyde kurduğu ilişkileri dikkate alan ve bu çerçevede savaş jeopolitik birikimin bir aracı olarak gören bir yaklaşımın ulus devletlerin ortaya çıkış süreçlerinde vergilerin rolüne daha bütünlüklü bir açıklama getireceği düşünülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLTERE

Kıta Avrupası devletleriyle karşılaştırıldığında İngiliz devletinin farklılığı ve “özgüllüğü” konusunda bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün görünmektedir. Genel olarak bürokratik, otoriter kıta devletleri karşısında parlamenter ve “özgürlükçü” İngiltere vurgusunda kendini gösteren bu farklılık, temel olarak 17. ve 18. yy İngiliz devlet kurulumundaki farklılıklardan kaynağını bulur.

Devlet kurulumunu askeri ve mali merkezileşme çerçevesinde açıklayan yaklaşımlar açısından bakıldığında kıta Avrupa’sı ile İngiltere’nin farklı yörüngeler izlemesinde, başka faktörler yanı sıra bir ada devleti olarak İngiltere’nin “başarısız karanlık çağ mirası tarafından sınırlanmamış bakir topraklar üzerinde [kurulmuş]” (Ertman, 1997, 157) olması rol oynamış görünmektedir.

Devletin bu “tarihsel yeniliği” (Mooers, 2000: 203) aynı zamanda onun toplumla, sınıflarla olan ilişkileri açısından da belirleyici olmuştur. Bu tarihsel yenilik sayesinde ki İngiliz devleti bir yandan ekonomik ve hukuksal ilişkilerin sermayenin yararına dönüştürülmesine doğrudan müdahale ederken; diğer yandan kendini tarafsız ve tüm toplumun devleti olarak gösterebilmiştir. Kıta’nın mülkiyete dayalı devlet memurluğu (proprietary officeholding) ve mültezimliğe (tax farming) dayalı mutlakçı devletlerinden farklı olarak İngiltere’de bürokrasi ve baskı aygıtları “kendi yeniden üretimi” için gereken artığın çekilmesinden ziyade onu denetleyen, ama artık çekme gücü devletin kamusal gücünden bağımsız olmayan bir sınıfın gereksinimlerine göre ayarlanmıştı (Mooers, 2000: 199).

Bu açıdan bakıldığında modern bürokratik diyebileceğimiz bir tarzın hâkim olduğu ve “hemen hemen piyasa temelli kamu maliyesi sistemi

şeklinde örgütlenen birtakım merkezi yönetsel, finansal ve askeri bölümlere [sahip]” (Ertman, 1997: 156) olan İngiliz devletinin temel olarak “kapitalist sınıfın kendi yeniden üretiminin koşullarını sağlama [alma]” (Mooers, 2000: 199) amacıyla olduğu söylenebilir¹³⁹.

Aşağıda İngiliz devlet kurulumunun 17. ve 18-19. yy’da geçirdiği gelişmeler bütün döneme damgasını vurmuş vergileme hakkı çerçevesinde yürütülen kral ve parlamento arasındaki gerilimler merkeze alınarak açıklanacaktır.

İlk olarak İç Savaş öncesi gelişmeler, 14. yy İngiliz mali devletinin ortaya çıkışı ve Tudor dönemi merkezileşme yönündeki eğilimler üzerinde durulacaktır. Ardından Anayasal monarşinin kurulumuyla sonuçlanan, gerek siyasal ve gerekse vergisel büyük dönüşümlerin yaşandığı 17. yy gelişmeleri incelenecektir. Modern vergi devletinin erken oluşumunu temsil eden 18.-19. yy gelişmeleri ise son bölümde açıklanacaktır.

3.1. 17. YY ÖNCESİ GELİŞMELER

3.1.1. “Mali Devletin” Ortaya Çıkışı

Genel olarak bakıldığında modern dönemin başında “ulusal” devletlerin yaratılmasının ortaçağ ve hatta feodal döneme kadar geri götürülebilecek bir eğilimin sonucu olduğu söylenebilir (Schulze, 1995/2002: 261). Bonney’in ileri sürdüğü gibi feodal “malikâne devleti”nden modern “vergi devleti”ne geçişle sonuçlanan bu sürecin düz ve kesiksiz bir çizgi izlemeyip çeşitli dalgalanma ve kopukluklar içerdiği de gözlemlenen bir

¹³⁹ Mooers’a göre “parlamentosu ve devlet hizmeti, vergisi, mülkiyet ve suçla ilgili yasaları, dış politikası ve savaşıyla 18. yy İngiliz devleti kapitalizmin gereklerine son derece uygun düşmekteydi (2000: 204)

olgudur. İngiltere özelinde bakıldığında bu dalgalanma ve kopukluklar aynı zamanda kraliyet ve parlamento arasında üstünlüğün birinden diğerine geçtiği, çatışmalı bir ilişkide kendini somutlaştırır.

Oestreich'in devlet kurulumunun üç aşamasına ilişkin görüşlerinden hareketle 1500'leri genel olarak "mali devletin" (finance state) ortaya çıkış dönemi olarak ele alabiliriz. Ona göre devlet kurulumunun ilk aşaması, 14. ve 15. yy'ları kapsayan ikili bir siyasal sistemin hâkim olduğu dönemdir. Modern devlete yönelik ilk hareketlerin yaşandığı "mali devleti" takip eden üçüncü aşama ise 17. yy sonlarında erken modern devlete yönelik daha fazla gelişmenin yaşandığı; askeri, yönetsel ve bürokratik devlet aşamasıdır (Aktaran: Schulze, 2002: 263).

Oestreich'in Alman devletinin gelişmesine ilişkin gözlemlerinden hareketle oluşturduğu bu dönemselleştirme, İngiliz devletinin evrimi açısından tartışmalı olmakla birlikte¹⁴⁰ modern vergi devletine geçiş sürecinde bir ara aşama olarak "mali devletin" varlığını göstermesi açısından önemlidir. Feodal katkıdan ziyade, genel vergileri kapsamı anlamında "mali devletin"¹⁴¹ İngiltere'de ortaya çıkışının 14. yy'a dayandığı söylenebilir.

İngiltere açısından bu gelişmelerin tarihine bakacak olursak, her şeyden önce İngiltere krallığı ortaçağın en güçlü ve merkezi devleti olarak karşımıza çıkar. Daha 9. yy'da başlayan merkezileşme süreci Wessex kralının kendini tüm İngiltere'nin yöneticisi olarak kabul ettirdiği ve otoritesini kurumsallaştırmaya yönelik olarak etkili bir yerel yönetim sistemi yarattığı 11. yy başında en üst düzeyine ulaşmıştır. 11. yy sonunda Norman fetihçilerinin Anglo-Saxon hükümet sisteminin çoğu özelliğini koruyup sürdürmekle kalmayıp bunu kıta feodalizmi ile ilişkili askeri siyasi ve mali güçle birleştirdikleri görülür (Ormrod, 1999: 19). Bu ise giderek yönetim, finans ve

¹⁴⁰ Bu konuda Ormrod ve Barta da benzer görüşleri paylaşarak mali devletin (fiscal state) ne zaman ortaya çıktığına yönelik tartışmaların devam ettiğini söylerler (1995/2002: 53).

¹⁴¹ Oestreich'in "finance state", Ormrod ve Barta'nın "fiscal state" olarak isimlendirdiği kavram her ikisinin de açık bir şekilde tanımlanmamış olmakla birlikte çalışmaların bütününde çıkan anlamdan hareketle, toplumun genelinden toplanan vergilerin yaygınlık kazanması anlamına gelecek şekilde "mali devlet" olarak Türkçeleştirilmiştir.

adalet organlarının uzmanlaşmış kurulumuna yönelik güçlü bir teşvik sağlamıştır (Ertman, 1997: 157).

Bu yöndeki teşvikin gerisinde, 12. yy başlarında Avrupa devletleri arasında baş gösteren jeopolitik rekabet etkili olmuş görünmektedir. Kısa bir süre sonra 1200'ler süresince artan savaş maliyetleri, bütün Avrupa'da olduğu gibi İngiltere'de de ulusal temsili meclislerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak İngiliz parlamentosu, Latin Avrupa örneklerinden sadece şekilsel olarak her biri farklı toplumsal düzeni temsil eden üçlü meclis (curiae) şeklinde örgütlenmekten ziyade, soyluları ve kiliseyi temsil eden yasama meclisi yanında eyalet ve şehirlerden seçilen temsilcileri içeren ikinci bir yasama meclisinden oluşması (Ertman, 1997: 157) açısından farklılaşmaz¹⁴². Aynı zamanda İngiliz parlamentosu “egemen sınıfın erken birliğini” (Wood, 1991/2007: 47) temsil etmesi açısından, İngiliz devlet kurulumunun temel farklılığının da bir göstergesidir.

Erken doğan bu parlamento, İngiliz feodal merkezileşmesinin bir barona ait gücün rakiplerinin üzerinde bir güç haline gelmesinden ziyade, egemen mülk sahibi sınıfın ortak projesi olarak yaşama geçmesinin bir sonucu olarak da görülebilir. Feodal parsellenmenin hiçbir zaman yaşanmadığı İngiltere'de, parlamentonun bu erken doğumu geleneksel “kraliyet parlamentoda”¹⁴³ formülasyonu ile birleştiğinde İngiliz devlet oluşumunun özgül karakterini belirler (Wood, 1991/2007: 47- 48).

Parlamentonun varlığı, özellikle vergileme otoritesi olması nedeniyle krallığın siyasal gücünün paylaşılması anlamına da gelir. Parlamento öncesi dönemde İngiltere krallarının geleneksel “malikâne devleti” tanımına oldukça yakın bir mali sistem uyguladıkları görülür (Ormrod, 1999: 21). Temelde krallık taleplerinin formel olarak belirli toplumsal gruplar ve coğrafi alanlarla sınırlandırılmasına dayalı bu sistem içindeki önemli gelir unsurları harçlar

¹⁴² İngiltere'de soylular ve kiliseyi temsil eden Lordlar Kamarası yanında toprak sahibi gentry ile tüccarları temsil eden Avam Kamarası şeklinde ikili bir parlamento öngörülmüştü (Tilly, 2005: 120).

¹⁴³ İngiltere'nin bu özelliği XIV. Louis'in “devlet benim” anlayışı ile karışıklık içindedir ve bu açıdan İngiltere ve Fransa arasındaki farklılık açısından da oldukça önemlidir.

(tallages) yanı sıra yine bu türde alınan feodal katkılar (aid), askerlik yerine alınan vergi (scutage) ve bazı hediyelerden oluşmaktaydı (Ormrod, 1999: 27-28).

Feodal katkılarının yetersiz olduğu noktada kraliyet, askeri harcamalarını karşılamak için doğrudan vergilemenin alternatif biçimlerini geliştirmeye yönelmiştir. Sadece İngiltere ile sınırlı kalmayacak bir şekilde tüm Hristiyan dünyasında 12. yy'da uygulanan Selahaddin Ondalığı (Saladin tithe) bunun en önemli örneğidir¹⁴⁴. Kapsamı açısından rahipler sınıfı dışında kalanların menkulleri (taşınırları) üzerine konan bu vergi (Dowell, 1884/1965a: 59), daha sonraki yıllarda uygulamaya konulacak doğrudan vergilerin ilk biçimi olarak da değerlendirilebilir. Ormrod ve Barta'ya göre 13. yy Avrupa'sının belirli krallıklarında örgütlü bir vergileme sisteminin gelişiminde 11. yy Papalığı'nın haçlı seferleri için finansal destek sağlamaya yönelik girişimlerinin etkili olduğu görülür (1995/2002: 68).

Yöneticilere önemli bir fırsat sağlamakla birlikte 13. yy sonuna kadar menkul mallar üzerindeki katkılarının hâlâ istisnai olmaya devam ettiği görülür. Ancak I. Edward zamanında (1272-1307) başta Scotland ve Fransa arasındaki önemli savaş olmak üzere, savaş maliyetlerinin büyük ölçüde artması, krallık harcamalarının vergiler dışında finansmanını bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu zorunluluğun bir sonucu olarak İngiltere'de iltizama (tax farming) benzer bir uygulamanın daha 13. yy'da var olduğuna yönelik görüşler ileri sürülür.

Ertman'a göre; 1275'de parlamentonun yün ihracı üzerine koyduğu vergi¹⁴⁵ krala uzun dönemli yeni bir gelir kaynağı sağlamasına karşın, kral Edward kısa dönemli gelir ihtiyacını karşılamak üzere İtalyan Riccardi şirketiyle anlaşmıştı. Bu anlaşamaya göre şirket, kral istediği zaman ona

¹⁴⁴ Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192) sırasında uygulanan bu vergiye İngiliz ve Fransız toplumunun tepkisi farklı olmuştur. Fransa'da bir protesto dalgası ortaya çıkmış ve Philip Augustus sadece önerilen vergiyi kaldırması için değil, aynı zamanda bunun gerisinde yatan ilkeyi de reddetmeye yönelik yoğun baskılara maruz kalmıştır (Ormrod, Barta, 1995/2002: 69).

¹⁴⁵ Bu vergi aynı zamanda kalıcı vergilere yönelik ilk girişimlerden biri olarak da değerlendirilebilir.

nakit sağlayacak, verdiği nakdin güvencesi olarak ise bahsedilen bu gümrük vergisi ona tahsis edilecekti. Ancak Riccardi, iltizam usulünden farklı olarak bu verginin toplanmasına karışmayacak, devlet görevlileri her bir limanda bu vergiyi topladıktan sonra şirket yetkililerine teslim edecekti. İtalyanlar sadece vergiyi toplamakla görevli devlet memurlarının seçiminde söz sahibi olacaklardı (Ertman, 1997: 170).

Bu tür uygulamaların kralla parlamento arasında bir gerginlik kaynağı olacağı açıktır. Her ne kadar Riccardi şirketi 1294'te Fransa ile savaşın başlamasıyla kovulsa da Frescobaldi (1299-1311), Bardi (1312-1346) gibi başka bankerler eliyle devam eden söz konusu kredi sistemi, kralla, parlamento onayı olmaksızın gelir elde etme olanağı sağlarken parlamentonun denetim hakkını elinden alıyordu¹⁴⁶(Ertman, 1997: 171).

14. yy'da giderek sorun haline gelen bu gerilimlerin bir sonucu olarak Parlamentonun, krallığın mali ve yönetsel pratiklerine yönelik saldırısının ilk dalgası 1311 Kanunu (Ordinance) ile sonuçlanmıştır. Bu kanun, Frescobaldi'nin kralın maliyesinde oynadığı rolü keskin bir şekilde eleştirmiş ve bütün devlet memurluklarının değiştirilmesini istemiştir. Ayrıca kanun, bütün gelirlerin hazineye ödenmesi gerektiğinin altını çizmiştir (Ertman, 1997: 175).

14. yy mali devletine yönelik eğilimlerin tek uyarıcısı kuşkusuz kralların kısa dönemli gelir ihtiyaçlarını karşılamak için başvurduğu bu yöntem ve devamında parlamentonun krallık karşısında güç kazanması değildir. Bu gelişme 13. yy sonu ve 15. yy ortalarında "malikâne devleti"ni sürdürme önündeki üç engelden sadece birisidir. Bunun dışında harcamalardaki belirgin artış yanı sıra 12. yy sonu ve 14. yy başı arasında meydana gelen ciddi ekonomik değişiklikler de bu süreçte etkili olmuştur. Önemli ekonomik değişikliklerin başında 13. yy'da gözlenen enflasyon yer alır. Krallık gelirlerinde ciddi bir aşınmaya neden olan enflasyon kaçınılmaz bir şekilde harcamaları

¹⁴⁶ III. Edward zamanında zirvesine ulaşan bu sistem 1353'te tamamen terk edilmiştir (Ertman, 1997: 171).

yukarı çekmiştir. Ardından 13. yy ortalarındaki ekonomik istikrar ve büyüme dönemi sonrasında 14. yy ortalarında tarımsal hâsılada meydana gelen ciddi düşüş ve Kara Ölüm (1348-1349) gibi gelişmeler, artan kraliyet harcamalarının malikâne temelli bir mali sistemle karşılanamayacağını göstermiştir¹⁴⁷. Bütün bunların bir sonucu olarak feodal vergilemeden genel (universal) vergilemeye geçiş İngiltere açısından adeta kaçınılmaz olmuştur¹⁴⁸ (Ormrod, 1999: 27-29).

12. yy'ın malikâne temelli mali sisteminden 14. yy'da vergi temelli bir mali sisteme geçiş bir yönüyle monarşinin İngiliz ekonomisinin doğası ve sömürülebilir kaynaklarında meydana gelen değişimi algıladığını da göstermektedir. Ancak bu yöndeki algılayışın takip eden dönemlerde pek devam etmediği de söylenebilir. 14. yy ortalarından itibaren kraliyet maliyesinin yapısının çok az değişmesi ve özellikle dolaylı vergi sisteminin tarımsal ve kentli ekonomisinde ve servetin toplumsal ve coğrafi dağılımında meydana gelen keskin değişimleri yansıtmada başarısız olması, bunun en açık örneğini oluşturmaktadır¹⁴⁹ (Ormrod, 1999: 38).

Bu başarısızlığın gerisinde hiç kuşkusuz parlamentonun mali ve siyasi kontrolünün azalması da etkili olmuştur. Yönetimsel otoritenin giderek yerellere devredilmesine yönelik eğilimlerin hız kazandığı 15. yy aynı zamanda İngiliz mali tarihinde “mali pragmatizm” (financial pragmatism) (Ormrod, 1999: 33) olarak adlandırılabilir dönem de başlangıcını oluşturur. Özellikle Yüz Yıl Savaşları¹⁵⁰ sonunda parlamentonun kral karşısında gerilediği görülür¹⁵¹. Bu dönemde bir yandan parlamento toplantıları hem kısalmış hem de daha az sıklıkla yapılır hale gelirken (Ertman, 1997: 158); diğer yandan krallığın vergileme hakkı üzerinde

¹⁴⁷ Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Lolarity'de dinsel bir başkaldırıyı takiben 1381'de ciddi bir köylü ayaklanması baş göstermiştir (Moore, 2003: 31).

¹⁴⁸ Kara Ölüm'den önce uygulamaya konulan yün ve tarımsal ürünler üzerine konulan vergi doğrudan vergilemeye yönelik en başarılı deneyim olarak değerlendirilebilir (Ormrod, 1999: 39).

¹⁴⁹ Ortaçağ İngilteresi'nde satış vergilerinin yokluğu 12. yy'dan 14. yy başlarına kadar olan dönemde görece düşük kentleşme ve sanayileşme ile ilişkili görülmektedir (Ormrod, 1999: 32).

¹⁵⁰ 1337'de başlayan ve ancak 116 yıl sonra 1453'te sona eren ve hemen hemen tüm Avrupa devletlerini kapsayan savaşlar dizisidir.

¹⁵¹ Bu gerileyiş 17. yy'da tekrar parlamentonun üstünlüğü ele geçirmesi ile sonlanacaktır.

anayasal sınırlamaları açığa çıkmıştır. Bunların sonucu ise erken Tudor krallarının malikâne temelli finansal sisteme geri dönmesi şeklinde olmuştur¹⁵² (Ormrod, 1999: 33).

3.1.2. Merkezileşme Yönünde Eğilimler

15. yy sonlarında (1485) VII. Henry'nin tahta çıkması ile başlayan ve Kraliçe Elizabeth'le sonlanan (1603) Tudor dilimi, İngiliz siyasal tarihi açısından güçlü bir merkezi otoritenin kurulması ile karakterize edilir. Bu dönem İngiltere'sinin feodalizmden miras kalan devletin parçalılığını, yani "parçalı egemenlik"i ortadan kaldırma yönünde uzun bir yol aldığı söylenebilir (Wood, 2002/2003: 109). Kral ve parlamento arasındaki ilişkiler açısından bakıldığında ise bunun anlamı, krallığın "mutlak" gücünü artırmasıdır.

15. yy sonu ve 16. yy boyunca İngiliz yönetim ve mali karakterinde üç önemli yapısal değişiklik gözlenir. Bunlardan ilki özellikle Güller Savaşı (1455-1485) ve sonrasında büyük sermayedarların (magnates) gücünde meydana gelen azalmadır. Diğer Avrupa devletleriyle karşılaştırıldığında İngiltere'de "beylerin elinde tuttuğu özerk iktidarlar, kent yöneticileri ve diğer yekpare varlıklar...giderek artan bir şekilde merkezi devlette temerküz [etmiştir]" (Wood, 2002/2003: 109).

16. yy'da ortaya çıkan İngiliz merkezileşmesi ve ulusal ekonomisinin maddi temelinde ise diğer Avrupa ülkelerinden farklı ve benzersiz olan İngiliz tarımı yer alır. İngiliz tarımının benzersizliği görece erken bir tarihte toprakların toplulaştırılması (consolidate) ve ücretli emek temelinde çalışan büyük kapitalist kiracılara verilmesine dayanır.

¹⁵² İngiltere'de bu gelişmeler yaşanmasına karşın 15. yy sonunda İspanya ve Fransa "vergi devleti"ni geliştirmişlerdi. Alman bölge devletlerinde kuzey ve orta-doğu Avrupa'da ise mali devlet gelişmemiş durumdaydı (Schulze, 1995/2002: 270).

Bu yöndeki gelişmelerin ilk işareti 14. yy sonu ve 15.yy başlarında nüfusun çözülmesi ile geçmişte köylülerin elinde olan çok sayıda boş toprağın ortaya çıkmasıyla başlar. Söz konusu toprakların soylular tarafından rahatlıkla kendi demesnelere katılması sonucu büyük miktarda toprak geleneksel/ortak kullanımdan (costomary sector) çıkarak kiralık kullanıma (leasehold sector) geçmiştir (Brenner, 1976/1987a: 47).

Soylular açısından toprakların toplulaştırılmasının görece kolay olmayan bir başka yolu bu amaçla giriş harçlarını (fines) kullanmaktır. Toprak sahibi soylulara geleneksel köylü kiracıları başından atmak için ihtiyacı olanı sağlayan giriş harcı, uzun dönemde rekabetçi ticari rantlarla ikame edilmiştir (Brenner, 1976/1987a: 47). Bu yolun kolay olmaması yaygın köylü direnciyle karşılaşmış olmasıyla ilgilidir. Yaygın bir şekilde bu harçlara yönelik itirazlarla geçen 15. yy ardından 16. yy ilk yarısı İngiltere’de, temel talebi köylü mülkiyetinin (tenure) güvence altına alınması ve özelde keyfi harçların ortadan kaldırılması olan tarımsal başkaldırıyla geçmiştir (Brenner, 1976/1987a: 48).

Modern devlet kurulumunun bir ön koşulu olarak da görebileceğimiz bu bölgesel bütünleşme süreci aynı zamanda düzenli vergilemenin de önkoşullarından biridir. Çünkü devletlerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri büyük ölçüde iyi tanımlanmış bir bölgede vergileme kapasitesini artırabilmelerine bağlıdır. Artan merkezileşme ile birlikte tüm Avrupa’da olduğu gibi İngiltere’de de geleneksel soylu hizmetlerinin kanlarıyla sunulacağı ve bu nedenle vergilemeden muaf tutulmaları gerektiğine yönelik algılayış 16. yy boyunca değişerek hizmetlerin yöneticilere parasal ödeme şeklinde yapılmasına dönüşmüştür (Schulze,1995/2002: 265). Tudor disiplini bir anlamda “feodalizmin kolunu kanadını kırarak paraya egemen olmayı insanlara egemen olmaktan daha önemli duruma getirmiştir” (Moore, 2003: 33).

Yapısal değişikliklerden ikincisi Reformasyonla da ilişkili olarak kraliyet yönetiminde rahiplerin giderek meslekten olmayan (laymen) kişilerle yer

değiştirmesinin hız kazanmasıdır. VIII. Henry'nin İngiliz kilisesini Roma'dan kopararak manastırları saraya bağlaması bir yandan ruhban sınıfının devlet denetimine girmesini sağlarken; diğer yandan kilise mülklerine ve gelirlerine el konulması, sarayın gelirlerinde önemli bir artışa yol açmıştır (Tilly, 2005: 120).

VII. Henry zamanında krallık gelirlerinin yaklaşık %14'ü kilise kaynaklarından elde edilirken Reformasyon sonrası VIII. Henry zamanında bu oran %25 düzeyine ulaşmıştır. Reformasyon'dan sonra İngiliz kilisesinin krallığın taleplerini karşılama kapasitesi düşmüş olmakla birlikte bu tür baskılardan, rahip sınıfından alınan vergilerin (clerical taxes) krallığın doğrudan vergilerinin %15'i düzeyinde olduğu I. Charles dönemine kadar yararlanılmaya devam edilmiştir (O'Brien, Hunt: 1999: 76).

Reformasyonun mali sistem yaratma yönündeki tek etkisi kilise mülklerine el koymanın neden olduğu gelir artışıyla sınırlı değildir. Bunun yanı sıra kiliseye ait servet üzerindeki artan kontrol, yöneticilerin tebaası arasında mali yükün daha adil bir şekilde dağılması yönünde gelişmelere de katkı sağlamıştır (Schulze, 1995/2002: 267).

Bunlarla ilişkili ve bir bakıma bu gelişmelere izin veren son yapısal değişme ise parlamentonun konumunda meydana gelen gerilemedir. Parlamentonun gücündeki bu azalmanın gerisinde 16. yy boyunca ve 17. yy ilk yıllarını da kapsar şekilde İngiltere'de geniş ölçekli savaşların yaşanmaması ve bundan kaynaklı mali baskının olmaması yer alır görünmektedir (Ertman, 1997: 178-179).

Askeri maliyetlerin artmasının harcamaları artırdığı ve bunun da vergileme düzeyinde bir artışa yol açtığına yönelik geleneksel yargının en azından 16. yy Avrupa'sı için geçerli olmadığı söylenebilir. Bu yüzyılda ordular dışında kamu kesiminin ve buna bağlı olarak vergilerin artışının başka nedenlerinin var olduğu da unutulmamalıdır (Schulze, 1995/2002: 268).

Bunların başında 16. yy Avrupa'sının nüfus ve ekonomik büyümenin "uzun yüzyılı" olması yer alır. Piyasa için üretim ve artan parasal değişim yüksek vergilemenin de ön koşuludur (Schulze,1995/2002: 268). Sadece bu yüzyılla sınırlı olmamakla birlikte 16. yy boyunca Avrupa devletlerinin değişen ölçülerde geçimlik ve piyasa ekonomisi arasında bir geçiş aşamasında olduğu söylenebilir (Schulze, 1995/2002: 274). İngiltere'nin bu gelişmelerin ilk yaşandığı ülke olması ise tartışmasızdır.

Bir diğer neden ise merkezileşmiş yargılama sisteminin ortaya çıkmasıdır. Hemen hemen bütün Avrupa ülkeleri yazılı hale getirilmiş ceza ve medeni hukukla birlikte daha merkezileşmiş yargılama sistemi geliştirmiştir. İngiltere'de Star Chamber ve Court of Request gibi yeni adalet mahkemeleri bu dönemin ürünüdür. Bunun beraberinde getirdiği ciddi maliyetler, vergilerin artışıdaki bir başka unsurdur (Schulze,1995/2002: 268-269).

Ancak İngiltere'deki Star Chamber ve Court of Request sadece yargısal otoritenin merkezileşmesi ve bunun yol açtığı maliyet artışı açısından değerlendirilemez. Bundan daha önemlisi bu krallık kurullarının köylülerin çitlemeler yoluyla topraklarından atılmalarına karşı ellerindeki tüm yetkiyi kullanarak koruyucu kararlar almalarıdır (Moore, 2003: 41). Bu ise toprak lordları ve krallık arasında köylü artığı üzerindeki mücadelenin bir yansıması olarak krallığın bazı köylü taleplerini de desteklediğini gösterir niteliktedir.

Dolaylı vergilerin gelişimi açısından bakıldığında ise ticari faaliyetin düzeyi dikkate alındığında tüketim vergisi benzeri bir vergi olmamakla birlikte bu kapsamda değerlendirilebilecek gümrük vergisi uygulamasının çeşitli yenilemelerle devam ettiği görülür. İngiltere'de ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte eski bir gelir kaynağı olarak tüccarların krallığa girişte, kendi güvenliklerinin sağlanması karşılığı olarak yaptıkları bir ödeme uzunca bir zamandır varlığını sürdürmekteydi (Dowell, 1884/1965a: 75).

15. yy'a gelindiğinde bir yandan gümrüğe konu malların sınırlı olması diğer yandan verginin tahakkuku (assessment) ve toplanması konusunda etkili bir kontrol mekanizmasının olmaması nedeniyle bu yolla toplanan vergilerin potansiyel düzeyin çok altında olduğu söylenebilir. Verginin ad valorem¹⁵³ olarak değerlendirildiği dikkate alındığında ithal veya ihraç edilen malın piyasa fiyatının olduğundan düşük gösterilmesi de elde edilecek vergi gelirini büyük ölçüde azaltmaktadır. 1507'de VII. Henry, Londra üzerinden ticareti yapılan malların o günkü fiyatlar üzerinden değerlendirilmesine olanak tanıyacak yeni bir oranlar kitabı¹⁵⁴ hazırlatmıştı. Özellikle 1521'den sonraki dönemde ortaya çıkan enflasyon da dikkate alındığında Tudor devletinin malların fiyatlarını değerlendirme konusunda ne denli güçlük çektiği daha açık bir biçimde ortaya çıkar. Oranlar kitabı 1526, 1545 ve Elizabeth döneminde de defaetle düzeltilmişti. Tatmin edici yeniden değerlendirmeler 1558, 1604, 1642, 1660 ve 1685'te de yapılmıştı (O'Brien, Hunt: 1999: 69).

Elizabeth'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra yukarıda bahsedilen yönetsel maliyetleri kısmak amacıyla ticareti yapılan bazı mallar üzerine konulan gümrük vergilerinin tahakkuku ve toplanmasındaki sorumluluğu bazı özel girişimcilere bırakacak düzenlemeye gidilmiştir. 1569'dan kamu memurlarının verginin tahakkuku ve toplanmasında tekrar tam yetkili olduğu 1671'e kadar, çeşitli fakat gittikçe artan oranda gümrük gelirleri mültezimler tarafından toplanmıştı. II. Charles zamanında da devam eden bu usul monarklara denetlemesi zor olan krallık bürokrasisine karşı önemli bir alternatif olma imkânı sunduğu açıktır (O'Brien, Hunt: 1999: 70).

Çatışmalardan kaynaklı mali baskının olmaması ve dolayısıyla parlamentonun gücünde bir azalma olması 16. yy İngilteresi'nde bir başka gelişmeye daha yol açmıştır. Ertman'a göre bu dönem İngiltere'si yaygın iddianın aksine makam/memuriyet satışlarına sahne olmuştur. Her ne kadar sarayın diğer ülkelerde olduğu gibi kamuya satılmak üzere yeni memuriyetler yaratmadığı doğru olsa da 16. yy ortalarında önemli yönetsel pozisyonların

¹⁵³ Vergi miktarının malın ağırlık veya miktarından ziyade değeri üzerinden hesaplanması.

¹⁵⁴ Günümüzdeki anlamıyla tarife cetveli olarak da yorumlanabilir.

hemen hemen tümü gelirlerinin büyük bir kısmını harç (fees) ve bahşışlerden (gratuities) sağlayan özel memurluklar tarafından işgal edilmekteydi (Ertman, 1997: 180-181)¹⁵⁵.

Söz konusu memuriyetlerin özel kişiler arasında alışverişi (traffic) yanı sıra, veraset hakkı da bir gelenek haline gelmişti. Ayrıca 16. yy İngilteresi'nde sadece memuriyete atanma değil, krallık ayrıcalıklarının tamamında bir himaye (patronage) söz konusuydu. 1560'lar ve 1570'lerde geniş ölçüde iki kişinin elinde toplanan – Lord Burghley ve Leicester Kontu – bu himaye ilişkisinin etki alanı kiliseden merkezi hükümete ve kontluklara kadar geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı (Ertman, 1997: 180).

Dönem boyunca düzenli olarak toplanmayan parlamentonun, özel memuriyetler üzerinde etkili bir gözetim kuramadığı doğru olmakla birlikte, bu yöndeki nadir girişimlerin kraliyet tarafından engellendiği görülmektedir. 1552'de parlamentonun memurlukların alışverişini yasaklayan tasarısının “kraliçe tarafından ayrıcalıklı alanlara parlamentonun müdahalesi anlamına geldiği gerekçesiyle veto [edilmesi]” (Ertman, 1997: 182) bunun örneğidir.

Parlamentonun gücünün azalıp merkezi eğilimlerin arttığı devlet örgütlenmesindeki bu yeni aşama, yerel malikânelerden kaynaklı güçlü bir direniş yanı sıra köylü isyanlarıyla birlikte gelişmiştir. 16. yy bütün Avrupa'da özerk feodal lordlar ile merkezileşmiş veya merkezileşmekte olan monarşiler arasında rekabetin yaşandığı yıllar olmuştur. Rekabetin temelinde ise, köylüleri ve onların gelirlerini kontrol altına almak için yürütülen mücadele yer almaktadır. Bir başka ifadeyle vergiler ve rantlar arasındaki gerilim, 16. yy'da isyanların ortaya çıkmasında belirli yapısal koşulları yaratmış görünmektedir (Schulze, 1995/2002: 274).

Dönemin sadece İngiltere için değil, bütün Avrupa için askeri faaliyetlerin düşük düzeyiyle karakterize edilmesi 16. yy'da vergilemeye karşı

¹⁵⁵ Makam satışının nitelik değiştirmekle birlikte İç Savaş sonrasında da devam ettiği görülür. Artık krallığın gücünü artırmak üzere tasarlanmış bir uygulama olmaktan ziyade aristokrasinin denetimi altında bir uygulamaya dönüşmüştür (Mooers, 2000: 186).

isyanların geleneksel düzenin korunmasına yönelik girişimler olarak değerlendirilmesini olanaklı kılar. Merkezi devletin köylülerden vergi şeklinde kaynak çekmesi karşılıklı yükümlülükler temeline dayalı feodal sistemin sürdürülmesini güçleştiren bir uygulama olarak görülür. Çünkü köylünün vergi olarak ödeyeceği her miktar, feodal lorda karşı yükümlülüğü olan rant ödemesinde azalma anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra savaştan dolayı vergilerin artırılması, ülke korumasının bütün vatandaşların yükümlülüğü olduğu şeklinde bir algılayışın yaygınlaşmasıyla birlikte bu saikle ortaya çıkabilecek isyanları da geçersiz kılmaktadır. (Schulze,1995/2002: 273-274).

İngiltere’de yüzyılın başında ortaya çıkan Cornwall isyanı bunun en iyi örneklerindendir. VII. Henry’nin İskoçya’ya seferi için doğrudan askeri yardım yerine büyük bir “tahsisat” yapılmasını talep etmesi sonucu buna karşı çıkan 15.000 kişilik bir kalabalığın Cornwall’dan Londra’ya yürüyüşüyle başlayan isyan kısa bir çarpışmadan sonra krallık güçlerinin zaferiyle sonuçlanmıştır. İsyanı önderlik edilenlerin asılması yanı sıra isyana katılan Cornwall’lulara kesilen para cezası ötesinde bu isyan ve sonrasındaki bastırmanın anlamı, sarayın istediği zaman ve istediği miktarda vergi toplamaya hakkı olduğu ve bu vergiyi alacak gücü olduğunu herkese gösterilmesinde gizlidir (Tilly, 2005: 133).

Çeşitli isyan ve direnişlerin eşlik ettiği süreç sonunda Britanyalılar’ın İskoçya ve İrlanda’da değilse bile İngiltere’yle Galler’de 16. yy sonunda çok güçlü bir devlet yarattıkları görülür (Tilly, 2005: 136). Ancak yüzyıl sonunda bu devletin karşı karşıya olduğu büyük mali baskının¹⁵⁶, parlamentonun siyaset sahnesine geri dönmesinin yol açtığı gerilimle birleşmesi 17. yy’da İç Savaş olarak patlak vermiştir (Ertman, 1997: 158).

¹⁵⁶ Elizabeth nakit bulma uğruna saraya ait arazileri ipotek ettirmekle kalmamış, aynı zamanda en küçük bir gelir kaynağını kaçırmamak için bütün krallığı gözden geçirmiştir. Bütün bunlara rağmen I. James büyük mali sıkıntı içinde bir devlet devralmıştı (Tilly, 2005: 136).

3.2. ANAYASAL MONARŞİNİN KURULMASI

17. yy, İngilizlerin yurtdışında hâkim bir güç durumuna gelirken yurt içinde kral ve parlamento arasında sert mücadelelerin, İç Savaşların (1642-47, 1648-51) ve Devrimlerin (1688) yaşandığı yüzyıl olmuştur. Devlet yönetimi ve maliyesinin yeniden düzenlendiği bu yüzyıl, devlet kurulumu açısından “malikâne devletin” son kalıntıların da ortadan kaldırılıp “vergi devleti”ne doğru yönelimlerin de yaşandığı yüz yıl olmuştur.

Silahlı kuvvetler üzerinde önemli denetim sağlamış güçlü bir kraliçe ya da kral, devlet maliyesini büyük ölçüde gözetimi altında tutan bir parlamento, sarayın hükmü altında yaygın bir ağ oluşturan mahkemeler, hızla proleterleşen kırsal nüfus, giderek küçülen köylülük, küçük ölçekli imalatın çoğalması, refahı yükselmekte olan yeomanlar ve girişimci toprak sahipleriyle tüccarlar arasındaki işbirliğinin oluşturduğu bileşim, İngiltere’yi güçlü bir devlet haline getirmiştir (Tilly, 2005: 121).

3.2.1. İngiliz İç Savaşı

17. yy’da patlak veren ve parlamento egemenliği ile sonuçlanan İngiliz İç Savaşı’nın kökenlerinin, birkaç yüz yıl öncesine dayandığına ilişkin bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün görünmektedir. Kökenleri, artan ticaretle açıklayan Moore’a göre “çağdaş ve laik bir toplum, güçlü ve her yana dal budak salmış feodal ve dinsel bir düzen içinde ağır ağır yolunu açarak ilerlemekteydi” (2003: 31).

Bu ilerleyişe eşlik eden iki önemli gelişme, yün ticareti ve merkezi krallığın sağladığı içsel barış aynı zamanda İngiliz örneğini, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında ayırıcı kılan özelliklerdir. İngiltere’de yün ticareti öteden beri yapılmaktaydı ve yün ticaretinde süren bu canlılığının 16. yy Tudor Barışı

ile birleşmesi, kırsal bölgelerin ticarete yönelik hatta kapitalist bir görünüm almasını destekleyen büyük bir itici güç yaratmıştır. Merkezi krallığın sağladığı barış ile yünün özgül biçimde bir araya gelişi, İngiltere'yi bir yandan kapitalizme öte yandan da bu kapitalizmi sonunda demokratik duruma getirecek olan bir devrime doğru sürükleyen en önemli etmenlerden birine hazırlamaktaydı (Moore, 2003: 34).

Buna karşın Brenner, İngiltere'nin kapitalizme geçişteki özgüllüğünü, sahip olduğu farklı sınıf yapılarına bağlı olarak açıklar. İngiltere'nin ekonomik gelişme başarısında anahtar rol oynayan bu farklı sınıf yapısının ortaya çıkmasının gerisinde ise 14. ve 15. yy'da yaşanan, parçalı toprakların toplulaştırılması yer alır. 17. yy sonlarında İngiliz toprak sahibi soylular, tarıma uygun arazilerin yaklaşık %70-75'ini kontrolleri altında tutuyorlardı ve kapitalist sınıf ilişkileri hiçbir yerde olmadığı kadar gelişiordu. Bu gelişmenin itici gücü ise İngiltere'de tarımsal üretimin dönüşümünü olanaklı kılan "klasik" toprak sahibi soylular, kapitalist kiracılar ve ücretli emekçiler yapısının yükselişiydi (Brenner, 1976/1987a: 49).

Köylülerin toprak üzerinde serbest kullanım hakkını elde edememiş olması, İngiliz toprak sahiplerine toprağı büyük ölçekli arazi yaratmak ve bunu sermaye yatırımı yapabilecek kapitalist kiracıya (capitalist tenants) kiraya vermek üzere işgal etme (engross), toplulaştırma (consolidate) ve çitleme (enclose) imkânı tanımıştır (Brenner, 1976/1987a: 49). Daha 16. yy'da yün üretip satarak elde edilebilecek kârın ya da topraklarını bunu yapanlara kiralayarak kira gelirlerini artırmanın çekiciliğine kapılan malikâne sahibi lordlar, köylüleri serbest toprakları ekip biçme haklarından ve ortak topraklardan, sığırlarını otlatmak, yakacak odun toplamak gibi amaçlar için yararlanma haklarından yoksun bırakmak üzere çeşitli yasal ya da yarı yasal yöntemler geliştirmişlerdir (Moore, 2003: 36).

Toprak sahibi soylu ile kapitalist kiracı arasındaki bu yeni ilişki biçimi aynı zamanda 16. yy sonlarında İngilizler açısından tarım sorununun, bir geçim sağlama yolu olmanın ötesine geçerek sermayenin yatırılacağı bir alan

olarak görülmeye başlanmasına da neden olmuştur. Moore'a göre gittikçe artan miktarda toprağın alım satıma konu olması toprağı, çağımız kapitalistinin "özel mülkiyetine" benzer bir konuma taşımıştır (2003: 34).

Bu yeni ilişki biçiminde eskiden geleneksel kurallara bağlı ve bu kurallara uygun yöntemlerle ekilebilen toprakların önemli bir bölümünün giderek bireylerin inisiyatifinde ve diledikleri gibi kullanılmaya başlandığı görülür. Ayrıca tarımın ticarileşmesi, feodal senyörün giderek malikânesinin maddi kaynaklarını kâr sağlamak amacıyla etkili bir biçimde işleten akıllı bir işadamına benzeyen bir toprak beyine dönüşmesi anlamına da gelir. Ancak bu tür tutumlar bir yandan 16. yy'da yeni ortaya çıkmış alışkanlıklar olmadığı gibi diğer yandan İç Savaş sonrası ve 18.yy ve 19. yy'larda görüleceği kadar yaygınlaşmış davranışlar da değildir. Ayrıca bu alışkanlıklar yalnızca toprak sahibi yukarı sınıflara da özgü olmayıp; köylülüğün üst katmanları arasında da oldukça yaygındır. Bu kimseler üstte gentry'nin altta da daha az zengin tabakaların sınırlarıyla bir parça örtüşebilen bir tabaka olan yeoman sınıfı oluşturmaktaydılar. Koyun üreticiliği yanı sıra gittikçe genişleyen bir pazar için tahıl üretimi, yeoman sınıfın önemli gelir kaynaklarından biriydi (Moore, 2003: 37-38).

Tarımda yaşanan bu dönüşümün mali alandaki göstergelerinden en önemlisi 1623'te geleneksel "on beşte bir ve onda bir" uygulamalarının kaldırılması olmuştur. Demesnelerden toplanan feodal verginin (tallages) 1334'te kaldırılmasından sonra uygulanmaya başlanan bu vergi, İngiltere'de uzun yıllar vergilemenin temeli olarak kabul edilmiştir (Dowell, 1884/1965a: 85-87). Kont, baron, kontluklardaki avam, şehirler ve malikânelerin bağışlarından (grant) oluşan bu verginin kaldırılması devletin feodal bağılıklarından sıyrılmasının bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Devrime öncülük eden bir başka gelişme ise İngiliz yönetiminin kırsal bölgelere kendi iradesini dayatmaya yarayacak etkili yönetsel, hukuksal ve mali düzeneği kuramamış olmasıdır. Restorasyon öncesinde bir yandan gelirlerin tahakkuku ve toplanması diğer yandan harcamaların yapılması

dükalıklar ve meslek odaları (chambers) gibi yerelleri de kapsayacak şekilde çeşitli devlet organları arasında bölüştürülmüştür. Bu dönem boyunca, krallığın gelirlerinin elde edilmesi ve kayıt altına alınması /muhasabeleştirilmesi (accounting) üzerindeki bütün sorumluluğun tek bir otoritede olmaması anlamında bir “mali çoğulculuk”tan (fiscal pluralism) bahsetmek mümkün görünmektedir (O’Brien, Hunt: 1999: 54- 55).

Kırsal bölgede düzeni sağlama durumunda olanların ise genellikle gentry’den gelen, yani doğrudan doğruya söz konusu koruyucu önlemlerin hedefi olan kimselerden oluştuğu söylenebilir. Bu durumda tahtın izlediği politikanın en önemli sonucu, bir kimsenin mülkünü istediği biçimde kullanma hakkına sahip olduğu görüşünü savunan ve bunun toplumsal bakımdan da yararlı olduğunu düşünen kimseleri kendisine düşman etmesi olmuştur. Krallığın bu politikası, kır ve kent arasında zaten birçok birleştirici bağ bulunan, kafaları ticarete yatkın ögelerinin, tahta karşı çıkan, birbirlerini destekleyen bir cephede toplanmalarına yol açmıştır. Stuart’ların izledikleri tarım politikası kırsal kesimde tam bir başarısızlığa uğramış ve son kerte de dinsel dokunulmazlığa dayandığı düşünülen krallık yetkesiyle bireylerin hakları arasındaki bir çatışma olan İç Savaş’ın hazırlanmasına yardımcı olmuştur (Moore, 2003: 41-42).

İç savaşın temel aktörü olan gentry’nin ekonomik ve toplumsal gücündeki yükselme ise Tudor monarşisinin büyük toprak sahiplerinin nüfuzunu dengelemek için yürüttüğü çabaların bir sonucu olarak görülebilir. Reformasyon’la birlikte el konulan kilise topraklarının sunduğu gelir imkânı, 16. yy ortalarında Fransa ile yapılan savaşla birlikte ortadan kalkmıştır. Elden çıkarılan kilise mülklerinden en fazla yararlanan ise gentry olmuştur. Ancak gentry’nin başarılarının tek kaynağı, onların tarımsal etkinlikleriyle sınırlı değildir. Bunun yanı sıra gentry’nin kentlilerin üst katmanları yani sözcüğün dar anlamıyla “burjuvazi” ile de çok çeşitli kişisel ve iş ilişkileri kurduğu görülür (Moore, 2003: 42-43).

1600'lerin ortalarına gelindiğinde gentry ne yerel bir kontun imanlı hizmetlisi ne de krallığın denetiminde bulunan siyasal bir hizipin sadık hizmetkârıydı. Commonwealth'in tam yurttaşı, varlıklı bağımsız kişilerdi. Üniversitelere, barolara akın etmiş, yargıç sıralarını doldurmuş ve diğer toplumsal grupları avam kamarasından sürmüşlerdi. Gentry'nin yükselişi, siyasal açıdan çağın en önemli toplumsal gelişmesini temsil etmekteydi (Mooers, 2000: 185 -186). İngiliz kır toplumunun yapısını değiştiren o kesin tarihsel yönelişi, bir sınıf olarak gentry içinden gelen temsilciler gerçekleştirmişlerdi¹⁵⁷ (Moore, 2003: 43).

Bu dönemde, yükselen gentry'nin parlamento aracılığıyla dile getirdiği hak talepleri, kral ve parlamento arasındaki gerilimlerin de temel kaynağı olmuştur. 1628'deki Haklar Bildirgesi (Petition of Right) parlamentonun bu mücadeleden “geçici” bir zaferle çıkması anlamına gelir. Haklar Bildirgesi ile gelirlerin toplanmasında yarı zorlamaya dayalı (semi-compulsory) hibe (gift), yardım (benevolences) ve ödünç verme gibi araçlara son verilmesi (Dowell, 1884/1965a: 159-160) yanı sıra kralın parlamento onayı olmaksızın vergi toplayamayacağı da kesin hükme bağlanmıştır. Zaferin geçiciliği ise kralın bir yıl sonra parlamentoyu dağıtması ve 11 yıllık bir dönem için bir daha toplantıya çağırılmaması ile ilişkilidir.

Kraliyet mutlakçılığının sonunu getiren bunalım, I. Charles'ın İskoçya ile yapılan savaşı kaybetmesi ile ateşlenmiştir. 11 yıllık parlamentosuz yönetimden sonra 1640'da I. Charles, Uzun Parlamento'dan daha geniş bir İskoçya seferi için kaynak sağlamaya çalışıyordu. Üstelik bu kez kendisine karşı geldiklerinde parlamentoyu feshedecek gücü de yoktu (Tilly, 2005: 146). Ayrıca, karar alma süreçlerinde parlamentonun rolünü tanımaması, parlamento onayı olmaksızın vergileri artırması ve sulh yargıçlarının gücünü azaltma şeklindeki gentry'nin iktidarına yönelik müdahaleleri nedeniyle bu

¹⁵⁷ Moore'a göre Stuartlar'ın çitlemelere karşı olmalarına karşın zengin gentry'nin bir bölümü de krallık tarafında yer almıştır. Bu konuda Moore “varlık sahiplerinin toplumsal düzeni ayakta tutan iki temel direğin kralla kilisenin tepelenmesini gönül rahatlığıyla kabul edebileceklerini beklememek [gerektiğini]” (Moore, 2003: 45) ileri sürer.

kez karşısında daha da güçlenmiş birleşik bir muhalefet vardı (Mooers, 2000: 187- 188).

Kral'ın bu girişimi, hem savaşın mali giderlerini daha fazla karşılamaya yanaşmayan büyük tüccarlar oligarşisini hem de mülkiyet haklarına daha fazla saldırılmasına kuşkuyla bakan toprak sahibi sınıfları kendinden soğutmayı başarmıştı. Parlamento'ya hâkim mülk sahibi kesimler, kralcı mutlakçılığın yarattığı tehdit karşısında birleşerek ilk amaçlarına ulaştılar. Krallığın kendi rızaları olmadan vergi koyma yetkisini elinden aldılar (Mooers, 2000: 188).

Uzun Parlamento'nun mülk sahibi sınıfların ve gentry'nin çıkarlarına uygun olarak yaptığı diğer uygulama ise, 1641 Temmuz'unda kralın çitleme hareketlerine girişen toprak beylerine karşı kullandığı başlıca silah olan Star Chamber'ı dağıtmasıdır. Star Chamber'ın dağıtılmasıyla, köylüler çitleme hareketinin ilerlemesini engelleyebilecek en büyük koruyucularını yitirmişlerdir (Moore, 2003: 45-47).

Parlamentodaki örgütlü muhalefete rağmen, Uzun Parlamento'nun 1641'de toprak dışında önemli bir doğrudan vergi tabanı olan, kişiler üzerine bir vergiyi (kelle vergisi/poll tax) onayladığı görülür. Kişilerin "dereceleri, saygınlıkları, makamları, meslekleri, mal mülkleri ve niteliklerine göre toplanan bu vergi" (Dowell, 1884/1965a: 161) çeşitli nedenlerle uygulanması güç olan dolaylı vergilerin bir alternatifi olarak da görülebilir.

16. yy'ı da kapsar şekilde 17. yy boyunca tüketim vergisi ve ülke içinde üretilen ve tüketilen mallar üzerine konulan benzeri yükümlülüklerin uygulanamadığı görülür. Bunun önündeki en önemli engel ise, toplumun büyük bir kısmının geçimlik düzeyde olması ve onların tükettiği gıda malları üzerine bir vergi koymanın siyasal olarak güç olacağı konusunda, gerek parlamento ve gerekse krallığın hemfikir olmasıdır. Zorunlu olmayan mallar veya lüks mallar açısından bakıldığında ise bu malların çok az kısmının yurt içinde üretildiği ve farklı bölgelere dağılmış durumda olan geniş bir küçük

üreticiler ve tüccarlar grubunu kapsamayı nedeniyle vergilendirilmesinin önünde yönetsel güçlükler vardır (O'Brien, Hunt: 1999: 67- 68).

İthal veya ihraç edilen mallar açısından ise bu mallar üzerindeki gümrük vergisi uygulamasının, başta diğer ülkelerle ticaret ve dış ilişkiler olması yanı sıra yerel üreticilerin ithal mallar karşısında teşviki gibi etkenler tarafından sınırlandırıldığı söylenebilir. Ayrıca yönetsel açıdan verginin sadece Londra ve Bristol gibi limanlardan ve yasal olarak çıkış yapan mallardan toplanması mümkündür (O'Brien, Hunt: 1999: 68).

Bu sınırlılıklarına rağmen gümrük vergisi uygulamasına devam edilmekle birlikte, toplanma yönteminde dönemin ruhuna uygun olarak bir değişikliğe gidildiği görülür. Kraliçe Elizabeth döneminde başlayan gümrük vergilerinde iltizam usulü, Uzun Parlamento tarafından 1643'te değiştirilerek Kralsız Ara Dönem boyunca gümrük vergilerinin doğrudan toplanmasına dönülmüştür¹⁵⁸ (O'Brien, Hunt: 1999: 72). I. James ve I. Charles zamanında borçlanmanın yeniden başlamasıyla da yakından ilişkili olan¹⁵⁹ bu sisteme parlamentonun karşı çıkışının gerisindeki mantık, krallara parlamento onayı olmaksızın gelir elde etme olanağı sağlamasıdır.

Parlamento, krallık karşısında elde ettiği bütün kazanımlarını, mülk sahiplerini, krallık otoritesi ile giderek daha sert çatışmalar içine sürükleyen halk mücadelelerine taraf olarak sağlamıştı. Parlamentodaki radikaller kral karşısında kendilerini güçlendirmek ve destek için Londra'daki kentli kitlelere başvurmuşlardı. 1641'de "Büyük Sitem" in yayınlamasıyla devrim, dramatik bir evreye girmiş Londralı sıradan yurttaşlar kitlesi sahneye çıkmıştı (Mooers, 2000: 189).

Bu halk ayaklanmasının azmasından duyulan korku, parlamentonun bir bölümünü kralcı kampa sürüklemişti. Böylece parlamento, biri düzenin

¹⁵⁸ Gümrük vergilerinde iltizamın ortadan kaldırılması ise Restorasyon Dönemi'nde 1671'de gerçekleşmiştir.

¹⁵⁹ Önceki bölümde de açıklandığı gibi gümrük vergisinde iltizam uygulaması, Kral Edward'ın kısa dönemli nakit ihtiyacını karşılaması karşılığı İtalyan Ricardi şirketine, bu vergiden elde edilecek geliri tahsis etmesiyle başlamıştır.

öteki halkın partisi olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Hâkim sınıf içerisinde meydana gelen bu bölünme, parlamentoda I. Charles'ın öldürülmesi ve İngiliz devriminin başlamasına yol açtı (Mooers, 2000: 189). Parlamenter sınıfın birliği bir kez parçalandığında toplumsal devrim de mümkün hale gelmişti (Mooers, 2000: 190).

3.2.2. Kralsız Ara Dönem ve Restorasyon

İç savaş sonrası Aristokratik düzen ayakta kalmaya devam etmekle birlikte, bunu ancak yeni bir biçim alarak yapabilmiştir. İlk olarak aristokrasinin temeli, artık soya değil paraya dayanmaya başlamıştı (Moore, 2003: 48). Bunun yanı sıra Anayasal monarşinin bu yoldan kurulmasının etkisiyle I. Charles'ın yazgısının geleceğe ürpertici bir anı olarak kalması ve bu tarihten sonra hiçbir İngiliz kralının mutlakçılığı ciddi olarak düşünmeyeceği bir döneme girilmiştir (Moore, 2003: 44). Gerek Kralsız Ara Dönem (Interregnum)¹⁶⁰ gerekse sonrasında gelen “tutucu” Restorasyon’un temel karakterinin “kapitalizmin güçlerini ve parlamentonun egemenliğini” kuvvetlendirmek olduğu söylenebilir (Mooers, 2000: 191).

Gerçi Cromwell’in “testi kırıldıktan sonra parçaları bir araya getirmeye çabalamaktan” öte bir şeye benzemeyen diktatörlük girişimleri, diğer ülkelerle özellikle “ancien regime’in çok daha büyük bir yıkıma uğratıldığı Fransız Devrimi’nin yarı diktatörlük dönemiyle karşılaştırılabilecek bir yanı yoktur” (Moore, 2003: 44). Örneğin Cromwell döneminde çitlemelerin doğurduğu etkileri durdurmak yolunda bazı girişimlerde bulunulduysa da bunlar bu tür çabaların son örnekleri olmuşlardır.

¹⁶⁰ İngiltere siyasal tarihinde Kral I. Charles’ın 1649’daki idamı ile başlayan ve 1660’da II. Charles’ın tekrar kral olarak çağrıldığı Restorasyona kadar geçen dönem Kralsız Dönem, Commonwealth ve Cumhuriyetçi Hükümet olarak adlandırılır.

1660'da parlamentoya hâkim toprak sahibi sınıfların halk muhalefetinden duydukları korkunun mutlakçılıktan duydukları korkuya ağır basması nedeniyle krallık yanlısı kesimin geçici zaferini temsil etmesine rağmen parlamento dışı vergilemeye karşı yasaları da onaylamaktan geri kalmamışlardır (Mooers, 2000: 191). Bunun yanı sıra Restorasyon ile birlikte çitleyenler, önlerindeki tüm olanaklardan yararlanarak ilerleme yoluna koyulmuşlardı (Moore, 2003: 47). 1661 ve 1677 tarihli yasalarla küçük kiracıların toprakları ellerinde tutma hakları (copyholds) zayıflatılarak, kiralardan yükseltilmesi (rack-renting), tahliye edilmesi ve çitlemeye giden yol açılmıştır (Mooers, 1991: 160).

I. Charles ve Parlamento arasındaki mücadelenin masraflarının artması, İç Savaş döneminde gerek kralı gerekse Parlamento'yu gönüllü katkılar dışında daha sistematik yöntemlere başvurmaya zorlamışlardır. Etkileri Kralızsız Ara Dönem'de de devam eden bu gelişmeler sonucu İngiltere'de, benzerine daha önce rastlanılmamış olan vergiler uygulamaya konulmuştur (Dowell, 1884/1965b: 3-4).

Doğrudan vergiler açısından bakıldığında, mülkün (property) vergilendirilmesinde parlamento ilk olarak Tudor döneminin tahsisatını (subsidy) denemiştir. Bu verginin yıllık veya en fazla altı aylık olarak tahakkuk ettirilmesi, onların daha hızlı ve daha sürekli bir kaynağa olan ihtiyacını karşılayamadığı için aylık tahakkuk sistemine geçilmiştir. Verginin tahakkuku ve toplanmasının yerel güçlere bırakıldığı bu sistem Commonwealth süresince de devam etmiştir (Dowell, 1884/1965b: 4-6).

1660'daki Restorasyon sonrasında hızlanmakla birlikte bu dönemde ağırlığı gümrük vergilerinin¹⁶¹ oluşturduğu tüketim, damga vergisi (stamp duties)¹⁶² gibi dolaylı vergilere doğru bir eğilimden bahsetmek mümkün görünmektedir (O'Brien, Hunt: 1999: 61). İngiliz siyasal ve yönetsel tarihindeki bu devrimci dönem, aynı zamanda dolaylı vergilerin mali sistemin

¹⁶¹ Kralızsız Ara Dönem'de gümrük vergileri, dolaylı vergilerin %90'ını oluşturmaktaydı (O'Brien, Hunt, 1999: 68).

¹⁶² Damga vergisi uygulaması esas olarak Kralızsız Devrim sonrasında gerçekleşmiştir.

ayrılmaz parçası olarak tüketimi kapsayacak şekilde genişlemesine tanık olunan yıllardır.

Gümrük vergileri açısından bakıldığında parlamento uzunca bir zamandır var olan gümrük vergilerini kullanmaya devam etmiştir. Ancak bu vergilerin gerisinde yatan geleneksel koruma mantığına gelir etme amacının da eklendiği söylenebilir. Ayrıca gümrük vergilerinin en büyük kısmını oluşturan yün ihracı üzerindeki vergi, 1647’de yün ihracının yasaklanması nedeniyle yürürlükten kaldırılmış ancak şarap ve diğer mallar üzerinden alınan gümrük vergileri uygulamasına devam edilmiştir (Dowell, 1884/1965b: 6).

İngiltere’nin çağdaşı devletlerle karşılaştırıldığında “biricik ve mükemmel” olarak değerlendirilmesine neden olan dâhilde tüketilen mallar üzerine vergi koymaması özelliği İç Savaş sırasında tersine dönmüştür. Vergilemenin bu yeni sisteminin kuruluşu, aşamalı olarak gerçekleşmiştir. İlk olarak 1643’de parlamentonun cetvele bağladığı belirli tüketim malları üzerine vergi konulmasına ilişkin kararıyla başlamış, yıl bitmeden vergiye konu mallara yeni eklemeler yapılmıştır (Dowell, 1884/1965b: 8- 9).

I. Charles döneminde kumaş, nişasta, sabun, gözlük, altın ve gümüş tel, oyun kartı gibi mallar üzerinden alınan bir tüketim vergisi vardı. II. Charles’ın krallığa geri döndüğü 1660’da tüketim vergileri bu mallar yanı sıra bira ve diğer alkollü içecekler, tuz, safran, şerbetçiotu, kurşun, kalay, demir, cam, yağ, gibi malları da kapsar şekilde genişletilmiştir. İngiliz mali tarihinin bu noktasında tüketim vergileri toplam dolaylı vergilerin %40’ını oluşturuyordu ve bu katkının yaklaşık %60’ı bira ve diğer alkollü içeceklerden geliyordu (O’Brien, Hunt: 1999: 72).

Tüketim vergilerinin uygulanmaya başlanmasının gerisindeki en önemli neden özellikle Restorasyon sonrasında yurt içi ekonomik faaliyetin vergilemeye uygun bir temel haline gelmesidir. Bunun yanı sıra gerek I. Charles ve gerekse Cromwell tarafından uygulanan doğrudan vergilere geri

dönme alternatifinin siyasal gündemden çıkarıldığı bu dönem; mülk sahibi sınıfın vergilemenin yüksek düzeyinin gerekliliğini kabul ettiği, siyasal elitin ise gelir ve servet üzerindeki doğrudan vergilerin devletin krizine yol açmaksızın minimize edilemeyeceğine razı edildiği bir dönemi ifade eder (O'Brien, Hunt: 1999: 72-73). Bu koşullar altında tüketim malları üzerine vergi koyma dışında bir yol olmadığı açıktır.

Tüketim vergilerinin tahakkuku ve toplanması başlangıçta gümrük vergilerinde olduğu gibi iltizam usulüne dayanmaktaydı. Ancak Restorasyon sonrasında her iki verginin yönetim biçiminde temel değişikliğe gidilmiştir. Çeşitli dirençlerle karşılaşmış olsa da iltizam uygulaması gümrük vergileri için 1671'de, tüketim vergilerinin değerlendirilmesi ve toplanması için 1683'de kaldırılmasına rağmen; dolaylı vergilerin toplanması için etkili kamu yönetiminin gelişmesi uzun bir zaman almıştır. 17. yy sonuna kadar dış ticaret ve iç üretimin vergilendirilmesi yönündeki potansiyelin değerlendirilememiş olmasında krallığın mali stratejisinin büyük ölçüde İngiliz hane halkı ve kilisenin gelir ve serveti üzerindeki doğrudan vergilerin yönetiminin iyileştirilmesine dayanması yatmaktadır (O'Brien, Hunt: 1999: 75).

Gümrük vergilerinden elde edilen gelirin 1671 ile 1815 arasında ciddi bir şekilde yükselmesine rağmen, bunda gümrük vergilerinin yönetimi konusunda yasal iyileştirmelerden ziyade, bu dönem boyunca İngiliz limanlarından geçen malların miktarlarındaki artış yanı sıra tarife cetvellerinde 1660 ve 1685'te yapılan yeniden değerlendirmeler etkili olmuş görünmektedir (O'Brien, Hunt: 1999: 74-75).

1688'e gelindiğinde İngiltere'de gümrük, tüketim ve arazi vergilerinin merkezleşmiş sistemi devlet maliyesinin başlıca dayanaklarından biri haline gelmiştir (Hart, 1995/2002: 285). Ayrıca bu vergilerin parlamento denetimi altında uygulanıyor olması gerek lordlar ve gerekse avam kamarasının siyasal yaşamdaki etkisinin giderek artmasına da yol açmıştır (Tilly, 2005: 120).

3.2.3. Kansız Devrim

Restorasyon'dan krallığın kansız bir şekilde el değıştirdiği 1688'e kadar olan dönem, gerek aşığıdan gelen ve 1640'da dizginlerinden boşanmış olan tehlikeye, gerekse yeniden hortlayan mutlakçılık korkusuna karşı toprak sahiplerinin mülkleriyle dilediklerini yapma özgürlüklerini savunmaya çalıştıkları siyasal istikrarlıkla dolu yıllar olmuştur (Mooers, 2000: 190).

1688'de Katolik olan II. James'in oğlu yerine Protestan William of Orange'ın tahta çıkarılmasıyla varılan çözümde 1640'ların radikalizmine esin kaynağı olan bir tür "popüler" politikadan geri adım atıldığına tanık olunmaktadır. Aristokrasi, halk hareketinden duyduğu korkunun baskın gelmesi nedeniyle mutlakçılığı tercih etmiş görünmektedir. Ancak kraliyet bütün devlet görevlilerini atama, parlamentoyu açma kapama, savaşıa karar verme, parlamentodan çıkan yasaları geri çevirme hakkı gibi belli yetkileri elinde bulundurmasına rağmen bu yetkiler "hukukun üstünlüğü" (rule of law) ilkesinin kabulüyle sınırlanmış durumdaydı. Söz konusu olan "mali bakımdan parlamentoya bağımlı anayasal monarşiydi" (Mooers, 2000: 191).

Krallığın parlamentoya bağımlılığı sadece vergi yasalarını onaylamakla sınırlı değildir. Bu döneme damgasını vuran ve İngiltere mali tarihinde "finansal devrim" olarak adlandırılan borçlanmanın keyfilikten çıkarılıp yasal bir statüye kavuşturulması da bu bağımlılığın bir uzantısıdır.

16. yy'da sadece birkaç devlet uzun vadeli borç alabilirken; 17. yy sonunda hemen hemen bütün devletler kendilerini kalıcı bir borç içinde bulmuşlardır (Hart, 1995/2002: 286). Benzer gelişmelerin yaşandığı İngiltere'yi ayırıcı kılan borçlanmaya getirdiğı yeni bir yöntemdir. İngiliz devletin 1694'te kurulan merkez bankası diyebileceğimiz banka aracılığıyla

uzun dönemli hükümet kâğıtları satmasına dayanan bu sistem (Hart, 1995/2002: 288), bir yandan borcu kralın kişisel sorumluluğundan çıkarıp bir devlet borcu haline getirirken diğer yandan bununla ilişkili olan geçmişte borçlar karşılığı verilen çeşitli iltizam uygulamalarının sonlanıp borçların genel vergilerden toplanan gelirlerle ödenmesi kuralını getirmiştir.

Sürekli büyüyen kamu borçlarının sürdürülmesi için ihtiyaç duyulan gelir ise gittikçe artan ölçüde dolaylı vergilerden sağlıyordu. Dahili ekonominin genişlemesi, kentleşmenin hızlanması ve yeni vergilerin uygulamaya konulması gibi gelişmeler sonucu artan dolaylı vergileme, 1688'den 1815'e kadar mali devletin yükselişinin temelini oluşturmaktaydı (O'Brien, Hunt: 1999: 61).

Bu çerçevede ilk defa 1694'te uygulamaya konulan Damga Vergisi, devlete gelir sağlama işlevi yanı sıra devletin giderek yaşamın her alanını kontrol etmeye başlaması ve "rule of law"un bir gereği olarak özel sözleşmelere resmiyet kazandırması açısından da önemlidir. Esas olarak Hollanda'daki modele dayanılarak hazırlanmakla birlikte, Damga Vergisi uygulamada bu örnekten farklılaşır. Hollanda'daki sistemde, damgalanmış kâğıtların hükümetin tekelinde olmasına rağmen İngiltere'de hükümet kâğıtlarının kullanılması zorunlu olmayıp kullanılan kâğıtlar Damga Merkezlerinde (Stamp Office) damgalanabiliyordu. Uygulama ile birlikte altı farklı damga kullanıma sokulmuştu (Dowell, 1884/1965b: 60).

17. yy sonuna gelindiğinde İngiltere "kaynaklarını yoğunlaştıran ve merkezileştirmeyi başaran devletlere" (Hart, 1995/2002: 283) en iyi örnek olarak karşımıza çıkar. Yerellerin sahip olduğu çeşitli vergisel ayrıcalıkların modern vergileme ile ortadan kaldırılması yönünde önemli mesafeler alınmış olmakla birlikte, başta İrlanda olmak üzere İskoçya'nın krallık mali sistemine katılımı daha sonra gerçekleşmiştir. İskoçya, İngiltere ve Galler arasındaki birliğe 1707'de katılmakla birlikte, 19. yy'a kadar Londra hazinesine önemli katkılar sağlamamıştır. İrlanda ise 1817'ye kadar resmi olarak mali krallığın dışında kalmıştır (O'Brien, Hunt: 1999: 78).

Bu devlet “gelişmekte olan bir tarım kapitalistleri sınıfının gereksinimlerine giderek daha çok karşılık gelen” bir devlet olması yanı sıra aynı dönem Fransa’sında geçerli olan vergi/makam devletinden kökten farklı toplumsal temellere dayanan bir devlettir. Kıtanın mutlakçı devletlerinden farklı olarak İngiltere devleti, artık vergi ve görev satışı gibi yollarla köylü uyruklardan ekonomik artık çekmesi için aristokrasinin bir aracı olmaktan çıkmıştı (Mooers, 2000: 192).

3.3. MODERN VERGİ DEVLETİ

Biçimlenişi daha sonraki yüzyıllarda devam etmekle birlikte, İngiliz devletinin temel kurulumunun 18. yy’da tamamlandığı söylenebilir. İngiltere’de kurulumu tamamlanan, aynı zamanda sanayi devrimini olanaklı kılan tarımsal kapitalizmdir.

18. yy’a gelindiğinde ortak toprakların büyük kısmı çitlenmiş, köylülüğün çözülüşü hızlanmış, tarımda kapitalist ilişkiler yaygınlaşmıştı¹⁶³. Bütün bunlar Devrim sonrasında büyük toprak sahibi soyluların denetimine giren parlamento eliyle yasal bir boyuta da taşınmıştır. Parlamento temsiliyeti, toprak sahiplerine köylülerle mücadelesinde “yasallık çerçevesinde yürütülen şiddet” (Moore, 2003: 49) uygulamaları da dâhil çeşitli avantajlar sağlamış görünür.

Bu uygulamaların en önemlilerinden biri olan çitleme dalgasının, 18. yy boyunca ve 19. yy başında parlamento eliyle gerçekleştirilmesi zaten uzun bir zamandan beri süren köylü mülkiyetinin çözülüş sürecine, yalnızca yasal bir kılıf geçirmekten başka bir şey olmadığı ileri sürülebilir (Moore, 2003: 54).

¹⁶³ İngiliz toplumunda yaşanan bu değişikliklerin hangi tarihler arasında iyice hızlandığı ve tam anlamıyla gerçekleştiği kesin olarak saptanabilecek kadar açık olmamakla birlikte, çitleme hareketinin büyük bir olasılıkla 1760 dolayında adam akıllı hızlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Hareketin en büyük hızına Napolyon Savaşları (1800-1815) sırasında ulaştığı ve sonra da sönmeye yüz tuttuğu söylenebilir (Moore, 2003: 53).

Bundan böyle “bir toprak beyinin parlamento tarafından çıkarılmış karara dayanarak belli bir toprağı kapatmak üzere girdiği çitleme işlemi açık ve demokratik bir işlem olarak [görölmeye]” (Moore, 2003: 50) başlanmıştır.

Özellikle İç Savaş sonrasında, krallık karşısında parlamentonun güç kazanmasıyla köylüler çitleme karşısındaki önemli sığınaklarından birini kaybetmişlerdi. Ayrıca Parlamento’nun ağırlıklı olarak toprak sahibi aristokratlar ve kısmi olarak kentli ticaret çevreleri temsilcilerinden oluşması, yerelde ise gentry ve unvan sahibi aristokrasinin hâkimiyeti, köylülere adeta yaşam şansı tanımamaktaydı. Bu yapının ortaya çıkmasında Tudor ve Stuart’ların yerel otoriteyi denetleyecek güçte bir bürokratik aygıt oluşturamaması etkili olmuş görünmektedir (Moore, 2003: 51).

İngiliz aristokrasisinin bu gücünün gerisinde vergi/makam yoluyla devlet içine çekilmenin bedelini, bağımsız bir sınıf olarak sahip olduğu güçte kesin bir azalma ile ödediği, Fransa’dan farklı olarak böylesi bir sınırlamaya yanaşmamaları yer alır. İngiltere’de devlet, toprak sahibi sınıfların rakibi olmaktan ziyade “sivil toplumun” kapitalist dönüşümüne nezaret eden bir konumdaydı (Mooers, 2000: 197).

Diğer yandan Fransa örneğinde olduğu gibi mutlakiyetçi devlette memuriyet, feodal sömürünün “yukarıya doğru merkezileşmesi”ni temsil etmekteydi. Söz konusu olan köylünün artı ürününe rant biçiminde değil, vergiyle el konulmasıydı. İngiltere’de ise egemen sınıflar, servetlerini mülklerinin verimli kullanımından sağlıyorlardı. “İktisadi (kapitalist) servet edinme biçimleri çok gelişmiş olduğundan devletin üreticilerin artı emeğine el koyması, siyasi güce dayanarak elde edilen mülkiyet, tüzel ayrıcalık ve yargı yetkisinden doğan kazançlar, toprak sahibi aristokratlar açısından fazla önemli değildi (Wood, 1991/2007: 43).

Ancak bu, İngiliz egemen sınıfının iyi maaşlı devlet görevleriyle hiç ilgilenmediği anlamına gelmez. Toprakların doğrudan denetimine sahip olan aristokratlar, bütünüyle “iktisadi” biçimlerde servet biriktirmeye

yoğunlaştığından, üreticilerden doğrudan ve zorla artı ürün almak yerine toprağı birbirleriyle rekabet ederek verimli hale getirmeye çalıştılar. Devletteki iyi maaşlı işler, devlet görevliliğı, devlet himaye ve yardımları hatta doğrudan yolsuzluklar gibi devleti bir sömürü kaynağı olarak kullandıkları zaman bile, bunu daha çok iktisadi araçlarla biriktirdikleri serveti bu alanlarda yeniden değerlendirerek yaptılar (Wood, 1991/2007: 48).

İngiltere’de toprak mülkiyeti, para, siyaset ve makam arasında, vergi sisteminin aracılık ettiği bir döngüden bahsetmek mümkün görünmektedir. Parlamento’da hâkim konumda olmalarına karşın toprak sahibi sınıfların, özellikle Toprak Vergisi gibi doğrudan vergilere rıza göstermelerindeki “çelişik” durumun gerisinde de bu döngünün yattığı ileri sürülebilir. Toprak sahibi aristokratlar vergi olarak ödediklerinin makam biçiminde veya eğer hükümete borç vermişlerse faiz biçiminde, kendilerine dolaylı olarak geri döneceğini bilmekteydiler (Mooers, 2000: 197).

Bunun yanı sıra bir başka “çelişik” durum da Toprak Vergisi’nin gümrük ve tüketim vergileriyle kıyaslandığında, mutlakçılığı çağrıştırması ve krallık tarafından tercih edilen bir vergi olmasına rağmen parlamento tarafından bir dirençle karşılaşmadan onaylanmasıdır. Bunda ise verginin toplanmasındaki yöntem büyük ölçüde etkili olmuş görünmektedir. Verginin toplanması ve denetimi büyük ölçüde toprak sahibi sınıfın kontrolü altındaydı ve işleyişi yerel olarak denetlenebilmekte, bürokratik yollarla idare edilmesi gerekmemekteydi. Merkezde verginin toplanmasına aşağı gentry, kiracı çiftçi ve yeoman sınıfından olan tahsildarlar ve tahakkuk memurları nezaret ederken; yerelde verginin tahakkuku ve toplanması işlemlerinde görevli toprak vergisi memurları ise yerel gentry ve sulh yargıçları arasından seçilmekteydi (Mooers, 2000: 192).

Ödeme usulü açısından ise lorda ödenen kira içinden düşüldükten sonra, kiracı vergiyi düzenli bir biçimde ödemekten şikâyet etmiyordu. Bu nedenle vergi zora değil rızaya dayanmaktaydı. Ayrıca vergi, tarımsal ücretli emek sömürüsünden gerçekleştirilen işlemlerin bir bölümü olarak, kendi

kapitalist kiracıları tarafından büyük malikâne sahiplerine ödenen kapitalist arazi kiralardan alınan bir vergiydi. Başka bir ifadeyle 17. yy sonlarında ortaya çıkan İngiliz tarım kapitalizminin üçlü yapısına son derece uygun düşen bir vergiydi (Mooers, 2000: 193).

18.yy'a gelindiğinde Merkantilist ve Kameralist fikirlerin Avrupalı yöneticiler üzerinde daha az etkili olmaya başlaması ve gelirlerini ekonomik gelişme ve nüfus artışının bir sonucu olarak özellikle dolaylı vergiler yoluyla artırmaya çalışmaları yönündeki genel kural İngiltere için de geçerli olmuş görünür (Bonney, 1995/2002: 315-317).

Dolaylı vergilerin özellikle tüketim vergilerinin, 18.yy'da yaygınlaşmaya devam etmesi hâkim sınıflar arasında bir tepkiyle karşılaşmıştır. Tüketim vergilerine karşı çıkışın gerisinde bu verginin ücretleri artırıp kârları azaltacağı yönünde açıkça kapitalist olan bir dizi kaygı yer almaktaydı. Bu kaygı, doğrudan vergilerde olduğu gibi dolaylı vergilerin toplanmasında da iltizamın kaldırılmasıyla birlikte bu vergiyi de denetleyen ve meyvelerini toplayanların bağımsız mutlakçı otoriteden ziyade kendileri olması ile bir ölçüde giderilmiş görünür (Mooers, 1991: 164).

18. yy'ın önemli savaşların yaşandığı dönem olmasına karşın, 19. yy'a gelindiğinde savaşların sonlandığı görülür. 17. yy'ın açık ve devrimci şiddeti ile 18. yy'a damgasını vuran üstü örtülü ve yasalara dayanan şiddetiyle karşılaştırıldığında "19. yy barışçı değişme çağıdır" (Moore, 2003: 58). Dönemin temel aktörü olan burjuvazi, giderek parlamentoda egemenliğini artırmaktaydı. Bunun yanı sıra başta çitlemeler olmak üzere diğer politikalarla köylülüğün tamamen ortadan kaldırılması ile çağdaşlaşma "çok büyük bir tutucu ve gerici güçler yedek ordusuyla karşılaşmadan [ilerleyebilmiştir]" (Moore, 2003: 59)¹⁶⁴.

Napolyon Savaşları sona erdiğinde artık kentli kapitalist sınıflar azımsanmayacak bir güce kavuşmuşlardı. Siyasal düzen çoktan

¹⁶⁴ Bunun bir anlamı da Rusya ve Çin'dekine benzer köylü devrimlerinin İngiltere tarihinin gündeminden çıkarılmış olmasıdır (Moore, 2003: 59).

ussallaştırılmış, çağdaş bir devlet çoktan kurulmuş bulunuyordu. O devletten sağlanan küçük bir destekle, dünyanın tam anlamıyla kapitalistleşmiş ilk burjuvazisi olarak yeryüzünün önemli bir kesimini kendi ticaret bölgeleri durumuna dönüştürebildiler (Moore, 2003: 62).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FRANSA

Modern devletin ortaya çıkışı açısından İngiltere'den “farklı bir yol” izleyen Fransız deneyimi, diğer Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında merkezi devletlerini görece erken bir tarihte kurmaları açısından bir ortaklığı paylaşır görünürler¹⁶⁵. İngiltere’de 17. yy’da anayasal monarşinin kurulması ile sonuçlanan gelişmeler Fransa’da farklı bir gelişim seyri izleyerek mutlakçılıkla sonuçlanmıştır.

Merkezileşme yönünde eğilimlerin 16. yy’da başladığı Fransa’da feodal parsellenmiş egemenliğe karşı aileden geçen tek bir mutlakiyetçi güç fikrinin giderek yaygınlık kazanması, zamanla feodal güçlerden birinin rakiplerinin üstünde bir yer edinmesine yol açmıştır (Wood, 1991/2007: 45). Fransız mutlakçılığının kurulmasıyla sonuçlanan bu gelişmeler doğrusal bir çizgi izlemekten ziyade “tekrarlanan bölgesel parçalanma ve anarşiyi takiben Krallık gücünün yoğunlaşmasına (concentration) yönelik tepkilerin artması ile kesintiye uğrayan ve sonunda oldukça sert ve istikrarlı bir yapıya ulaşan bir [süreç]” (Anderson, 1974/1977: 86) olarak karşımıza çıkar¹⁶⁶.

Söz konusu sürecin İngiltere’de temsili meclisin kraliyet karşısında ağırlık kazanması ve anayasal monarşinin kurulması ile sonuçlanan gelişmelerden farklılığının temelinde ise eski rejim Fransa’sının farklı sınıfsal yapısı yer alır görünmektedir. İngiltere ile olan bu sınıfsal farklılıklar, Fransız mutlakçılığının ortaya çıkış koşullarını hazırlayan unsurlar olarak da görülebilir.

¹⁶⁵ Burjuva Devrimleri açısından bakıldığında ise Fransa ve İngiltere, daha sonraki bölümlerde ele alınacak olan Almanya ve Osmanlı/ Türkiye devrimleri ile karşılaştırıldığında “aşağıdan devrim” örnekleri olmaları bakımında da bir ortaklığı paylaşırlar.

¹⁶⁶ Söz konusu süreci kesintiye uğratan üç büyük olay olarak Anderson Yüzyıl Savaşları (15. yy), Din Savaşları (16. yy) ve Fronde’yi (17. yy) görür. Aşağıda bu gelişmelerin ayrıntıları üzerinde durulacaktır.

Köylülük açısından bakıldığında İngiltere ile Fransa arasındaki temel farklılık, İngiltere’de toprak soylularının parçalı toprakları çitlemeler yoluyla toplulaştırması ve bunları ücretli emek temelinde çalışan büyük kapitalist kiracılara vermelerine karşın; Fransa’da böylesine bir toplulaştırmanın görülmemesi ve köylü mülkiyeti ve bu temele dayalı üretimin devam etmesidir (Brenner, 1976/1987a: 46). Yaygın bir çitleme hareketinin olmaması nedeniyle Fransa’da her zaman “toprağa aç, bu yüzden de kiracı olarak baskı gören bir [köylülükle]” (Mooers, 2000: 64) karşılaşırız. Köylülüğün bu konumu İngiltere’dekine benzer bir tarımsal devrimin Fransa’da yaşanmamasının nedenlerinden biridir. Çünkü bu koşullar altında “lordların üretimde iyileştirmeler yapması için en ufak bir güdü söz konusu [olmamaktadır]” (Mooers, 2000: 64).

İngiltere’nin tersine Fransa’da bir tarım devriminin yaşanmamış olmasının bir diğer nedeni de mutlakçı devletin köylü mülkiyetine sağladığı korumadır. “Köylü mülkiyetini muhafaza etmek suretiyle devlet, girişimci lordların yeni tarımsal teknikleri devreye sokmalarını, malikânelerini çitlemelerini ve İngiltere’deki muadillerine benzer türde bir kapitalist çiftçilik yapmalarını fiilen olanaksız hale [getirmiştir]” (Mooers, 2000: 66).

Mutlakçı devletin köylü mülkiyetine sağladığı korumanın gerisinde ise Fransız köylülüğü ile monarşik devlet arasında var olan karşılıklı ilişki yer alır. Ortaya çıkışı itibariyle Fransız merkezileşmesinin İngiltere’dekinden temel farkı, Fransız devletinin sınıf benzeri (class-like) bir olgu olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Bunun anlamı, özellikle “toprağı vergilendirme gücü temelinde artığın bağımsız/özerk (independent) çekicisi olarak devlet”tir (Brenner, 1976/1987a: 55). Eski rejim Fransa’sında “artık emeğin birincil kaynağı olan ve aynı zamanda sürekli artan vergi yükünü taşımaya mahkum edilen köylülerin, rant düşkünü toprak sahiplerinin yıkıcı saldırılarından, sırf artık sızdırmak amacı taşıyan vergi düşkünü monarşik devlet tarafından [korunduğu]” (Wood, 2002/2003: 128) görülür.

Devletin bu niteliğini sürdürebilmesinin koşulu olan, köylü mülkiyetine sağladığı koruma karşısında Fransız köylülüğü oldukça ağır bir bedel ödemiş görünür. “Monarşinin finansal temeli olarak kendilerini potansiyel sömürünün etkisine açık hale [getiren]” (Brenner, 1976/1987a: 55) köylülüğün sınıf dayanışması ve köy toplumunun bütünlüğü ciddi sıkıntılar ve üretici köylü kitlelerinin yoksulluğu pahasına muhafaza edilebilmiştir (Mooers, 2000: 71). Köylü yoksulluğu artı ürün üzerinde var olan ikili bir çekme mekanizmasının sonucu olarak ortaya çıkar. Köylünün elinde, bir yandan merkezi devlete vergi olarak ödediği diğer yandan ise toprak soylularının rant olarak aldıkları sonunda oldukça küçük bir miktar kalmaktadır.

Soyluluk açısından bakıldığında ise Fransa’da İngiltere’deki gibi ticari tarıma yönelen toprak sahibi bir üst sınıf yerine daha çok köylülerin sırtına yüklenen yükümlülükler yoluyla onlardan koparabildikleriyle yaşayan bir soylulukla karşılaşırız. Soyluluğun yaşamasının köylülerden artık sızdırmaya bağlı olmasının sonuçlarından biri, köylü mülkiyetinin yıkılışından ziyade “gerek devrim öncesinde gerek devrim sonrasında bu mülkiyetin yavaş yavaş [sağlamlaşması]” (Moore, 2003: 71) şeklinde karşımıza çıkar.

Fransız soyluluğunun köylerden toplanan ödentilere bağımlı olmaları Fransız monarşisinin İngiltere’den farklı gelişiminde de büyük ölçüde etkili olmuştur. Fransız soyluluğunu tarihin geri kalan döneminde İngiliz gentry’sinden ayıran en önemli özellik, köylülere olan bağımlılığıdır. (Moore, 2003: 73). İngiltere’de demokrasinin gelişimini belirleyen etmenler arasında toprak sahibi soyluların ve gentry’nin tahta bağımlı olmamaları yer alırken; Fransa’da tersine soyluların kraldan bağımsızlaşarak ilerlemek yerine “kralın çevresinde [adeta] onun beslediği bir süs ögesi durumuna [gelmesi]” (Moore, 2003: 71) etkili olmuş görünmektedir.

Soyluluğun bu konumu onu bir yandan devlete sıkı sıkıya bağlarken diğer yandan devlette edindiği unvanlar ve memuriyetler sayesinde “...kar, faiz, rant ve serbest meslek ücretleri olarak cebe indiremediklerini maaş biçiminde [tamamlamalarını]” (Marx, 2002: 59) da sağlamış görünür.

Fransa’da mutlakçı devlet bir yandan köylülerin ürettiği aynı artık için toprak sahibi sınıflarla rekabet ederken; diğer yandan da hâkim sınıfların önemli bir kesimi için bir gelir kaynağı olarak da hizmet görmüştür. Aristokrasinin bazı kesimleri, monarşinin özerk güçlerini bastırma çabalarına karşı mücadele ederken diğerleri aynı devlette ya mülkiyet sahibiydiler ya da mülk edinmeye çalışmaktaydılar. Benzer şeyler burjuvalar için de geçerlidir. Burjuvalar bir yandan soyluluk imtiyazlarına ve imtiyazı olmayan Üçüncü Tabaka’nın taşıdığı aşırı vergi yüküne karşı çıkarken; diğer yandan da artı emeğe vergilendirme yoluyla el koymanın bir aracı olarak devlet memurluğu peşinde koşmaktaydılar (Wood, 2002/2003: 127-128).

Gerek soyluların gerekse soylu olmayanların devlette makam sahipliği alanında yürüttüğü mücadele, İngiltere’deki gibi bir burjuva muhalefetin izlerini taşımaktan uzaktır. İngiltere devleti 17. yy sonlarında süratle özgüvene sahip bir girişimci tarım kapitalistleri sınıfının çıkarlarına göre hareket eden bir “toprak sahipleri [komitesine]” dönüşürken; Fransa’nın parlamenterleri mutlakçı devlette son derece kısmi ve ılımlı reformlar yapılmasını talep etmekteydiler (Mooers, 2000: 68).

Mutlakçı yönetim döneminde gerek ekonominin gerekse devletin parçalı yapısını ortadan kaldırmaya yönelik bu “reform” girişimleri etkili olmaktan uzak görünmektedir. Fransa’da siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetin ya da “ekonomi dışı” sömürü biçimlerinin varlığı nedeniyle Fransız mutlakçılığı feodal geçmişin parçalı yapısını tam olarak önleyememiştir.

Parçalı devlet yapısını birleştirme ve merkezileştirme projesi, Devrim ve bunu izleyen Napolyon döneminde sağlanmış görünür (Wood, 1991/2007: 62). Devrimden arta kalan siyasi ve iktisadi birliği engelleyen “orta seviyedeki kurumlar” yanı sıra tüzel güçler ve parçalı yargı yetkisi gibi neo-feodal kalıntıları yok eden Napolyon, modern devleti kurma yanı sıra ticaretin önündeki iç engelleri kaldırarak rekabetçi ulusal bir piyasa yaratma yolunda da önemli adımlar atmıştır (Wood, 2002/2003: 116).

Aşağıda Napolyon’a kadar olan dönem içinde Fransız devletinin gelişimi incelenirken ilk olarak eski rejim Fransa’sının temel özellikleri üzerinde durup mutlakçılığın ortaya çıkış koşulları açıklanacaktır. Bu çerçevede mutlakçılığın yerleşip kök saldığı 17. yy gelişmelerinin İngiltere ile karşılaştırılmalı olarak ele alındığı alt bölümün ardından devlet yönetiminde “başarısız” reform çabaları üzerinde durulacaktır. Modern Fransız devletinin gelişimi açısından önemli olan devrim ve sonrasında Napolyon dönemi ise takip eden bölümün konusunu oluşturmaktadır.

4.1. FRANSA’DA ESKİ REJİM

Marx’ın *Fransa’da İç Savaş*’ta belirttiği gibi “sürekli ordu, polis, bürokrasi, din adamları ve yargıçlar gibi...her yerde var olan organlarıyla merkezi devlet iktidarı,...” (2005: 58-59) mutlak monarşi zamanında ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında mutlak monarşi yılları Fransız devletinin gelişimi açısından önemlidir. Bunun yanı sıra mutlakçılık öncesi dönemi de kapsar şekilde Eski Rejim yapıları ve çatışmaları üzerinde durmak “neredeyse Avrupa’ya egemen olmak durumundan askeri yenilgilerin ve hanedan iflasının utancına düşen” (Skocpol, 2004: 110) Fransa’da devrimi başlatan özgül siyasal krizin anlaşılması açısından da önemlidir.

Genel olarak bakıldığında Eski Rejim Fransa’sının siyasetini farklılaştıran iki temel özellikten bahsetmek mümkün görünmektedir¹⁶⁷. Bunlardan birincisi, İngiltere’nin tersine Fransız yöneticilerin ulusal temsili meclisi yönetimlerinin bir parçası olarak gören anlayışın uzağında olmalarıdır. Başlangıçta, ihtiyaç duyulduğunda başvurulmuş bu organ zamanla tamamen gözden çıkarılmıştır. İkinci olarak ise yöneticilerin yönetim, adalet ve mali altyapı üzerindeki kontrolünün tam olmamasının sonucu olarak, alınıp

¹⁶⁷ Ertman bu özelliklerin Fransa yanı sıra güney Hollanda, İspanya ve İtalya’yı da kapsar şekilde Latin Avrupa ülkelerinin tamamında ortak olduğunu ileri sürer.

satılabilen makamlar şeklinde devlet memurlarının (proprietary officeholders), devlet memuru-finansörlerin (officeholder-financier) ve mültezimlerin (tax farmer) yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülür¹⁶⁸ (Ertman, 1997: 35).

Ayırt edici olan bu temel özelliklerin ortaya çıkışının, kökenlerinin ortaçağ dönemine uzanan bir tarihi vardır. Ortaçağ'ın parçalı egemenlik sisteminin Fransa için de geçerli olduğu görülür. Bütün ortaçağ monarşilerinde olduğu gibi Fransa'da da monarklar, aralarında lordlar, şehirler (yerel güç odakları) ve kilise gibi "devlet benzeri işlevler gören siyasal varlıklarla" (Henneman, 1999: 101) gücü paylaşırlar. Adalet hizmetlerinin yürütülmesi yanı sıra gelirlerin toplanması anlamına da gelen bu güç paylaşımının önemli sonuçlarından biri, birleşik bir devlet maliyesinden bahsetmenin olanaksızlığıdır. Bu açıdan bakıldığında 1789 öncesinde Fransa'da "devlet maliyesinden bahsettiğimizde temel olarak kraliyet (royal) maliyesi kastedilir" (Henneman, 1999: 101).

Kraliyet maliyesinin evrimi açısından bakıldığında ise senyörel haklarla başlayan süreç, zamanla kraliyet yetki alanının genişlemesine bağlı olarak ilave gelirlerin katılması ve giderek "bütünüyle yeni gelirlerin yeni ilkeler/kurallar ve yeni idareler ve kurumsal yapılarla [yönetilmesine]" (Henneman, 1999: 103) doğru bir gelişim gösterir. 14. yy ortalarında II. John döneminde kalıcı ve düzenli vergilemenin kurulmasıyla (1356) sonuçlanan, uzun bir dönemi ve kuşakları kapsayan bu süreç, aynı zamanda Schumpeter'in "malikâne devletinden" modern vergi devletine" geçiş olarak adlandırdığı sürece de karşılık gelir.

Fransız krallarının temel senyörel gelirleri kırsal alandan elde edilen rantlar, ödentiler ve değiş tokuş hizmetleri (commuted service), tekellerin (banalites) işletilmesi, orman hakları, ticaret üzerindeki araçlar ve adalet yönetiminden gelen cezalardan oluşmaktadır. Krallık yetkisine bağlı olmayıp

¹⁶⁸ Ertman bu sonucun ortaya çıkmasında etkili olan iki faktör olarak; yerel idarecilerin katılımcı olmayan (nonparticipatory) bileşimi ve geniş ölçekli savaşlar şeklinde kendini gösteren jeopolitik rekabet üzerinde durur.

bütün feodal lordların da kullanabildiği bu gelir kaynaklarına ilaveten krallığın elinde bunlardan farklı ve ayırt edici bir gelir kaynağı olarak para basma (minting of currency) yetkisi de bulunmaktadır (Henneman, 1999: 103).

Para basma dışındaki diğer gelirlerin tarımsal hâsılaya bağlı olması, krallık gelirlerinde dönemsel dalgalanmalar yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. 10. yy'dan 14. yy başına kadar süren ekonomik genişlemeden¹⁶⁹ kaynaklı olarak gelirler artarken; 14. yy ve 15. yy'lardaki ekonomik kriz nedeniyle krallık gelirlerinde bir azalma görülür.

Krallığın ilave gelire olan ihtiyacı, ekonomik gelişmeden kaynaklı gelir dalgalanmaları dışında özellikle savaş gibi dışsal başka gelişmelerden de etkilenir. Ertman'a göre 11. yy ve 12. yy'da devlet kurulumuna ilişkin gelişmelerin gerisinde savaşlar önemli rol oynamıştır. 12. yy sonlarına doğru artan baskı monarkları merkezi ve yerel yönetimlerde daha geniş, daha uzmanlaşmış tam zamanlı memurların çalıştığı organlar kurmaya yöneltmiştir (Ertman, 1997: 60).

Fransa'da *provost* (prevost) olarak adlandırılan ve topladığı verginin bir kısmını kendine alan görevlilerin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. 12. yy'da kraliyet maliyesinin yönetimi alanında yaşanan önemli değişikliklerden bir diğeri de gezici yargıçlar diyebileceğimiz *baillis*'lerin kurulmasıdır. "Krallık adaletini dağıtma yanı sıra çeşitli kraliyet yükümlülüklerinin de toplayıcısı olan" (Ertman, 1997: 67) bu kişiler, aynı zamanda *provost*'ların hesaplarını incelemekle de görevlidirler. II. Philip (1180-1223) zamanında gerek *provost*'ların gerekse *baillis*'lerin hesaplarını düzenli olarak kontrol etmek amacıyla yılda üç defa iki kraliyet memuru ve Paris burjuvazisinden altı kişiden oluşan bir inceleme heyeti oluşturması ile krallık, olağan gelirlerini izleyebilme alanında önemli bir adım atmıştır (Henneman, 1999: 104).

¹⁶⁹ Bu ekonomik genişlemenin gerisinde ise Ertman'a göre tarımsal kalkış yanı sıra uzun mesafe ticaretinin yeniden başlaması yer alır. başlangıçta Akdeniz'le sınırlı olan ticaret daha sonra batı ve kuzey Avrupa'ya da yayılmıştır (Ertman, 1997: 50).

13. yy sonlarına doğru bir yandan tarımsal ekonominin durgunluğa girmesi nedeniyle krallık gelirlerinde bir azalma yaşanırken diğer yandan da başta Haçlı Seferi olmak üzere savaşlardan kaynaklı mali baskının artması, Fransa'da önemli değişikliklerin yaşanmasına yol açmıştır. Dönem boyunca devam eden savaşların gelecek devlet kurulumu üzerindeki en önemli etkisi, askeri hizmetin, karşılığı ödenemeyen feodal yükümlülük olmaktan çıkarak paralı askerlerden oluşan orduların kurulmaya başlamasıdır (Ertman, 1997: 62).

Monarkların kendilerine gerek finansal gerekse ideolojik destek sağlamak üzere toplantıya çağırdıkları Fransız temsili meclisi bu gelişmelerin bir ürünü olarak 13. yy'da ortaya çıkmıştır. Her birinde ayrı ayrı oylamanın yapıldığı, soylular, ruhban sınıfı ve kentli temsilcilerden oluşan üçlü bir yapıya dayanan bu meclis, sadece örgütlenişi açısından değil gelecek dönemlerdeki siyasal ağırlığı açısından da İngiltere'deki çağdaşından farklılık gösterir. Çoğunlukla savaş dönemlerinde artan mali ihtiyaçları karşılamak için toplantıya çağrılan meclisin barış dönemlerinde toplanamadığı görülür. 1320 ve 1321'de en son toplantısını yapan meclisin yönetimin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi için Yüz Yıl Savaşlarının başlaması (1337) beklenmiştir (Ertman, 1997: 72).

Bu dönem bir yandan temsili meclislerin toplanmasına tanıklık ederken diğer yandan da vergisel alanda önemli gelişmelerin yaşandığı yıllar olmuştur. 13. yy ortalarında IX. Louis haçlı seferi sırasında krallık maliyesinin yönetiminde önemli bir değişikliğe gitmiştir. Bu savaşın maliyetinin olağan gelirlerle sağlanamayacağını anlayan Louis ihtiyacı olan parayı bulabilmek için *meslek vergisi* (occupational tax) diyebileceğimiz bir vergi koymuştur (Henneman, 1999: 104). Geneli kapsamaktan ziyade farklı dinsel kimliklerini sürdürebilmelerinin bir karşılığı olarak Yahudi'ler üzerine konulan bu verginin, taşıdığı ayırımcı niteliği açısından çağdaş vergileme anlayışının oldukça uzağında olduğu söylenebilir.

Benzer sorunlarla yüz yüze kalan IV. Philip'in (1285-1314) bulduğu ilk çözüm ise kilise kaynaklarına başvurmak şeklinde olmuştur. Kilise ondalıkları (tenths) ve papalık gelirlerinden alınan onda bir'i (annates) yıllık temelde toplamaya başlama¹⁷⁰ yanı sıra Philip genel bir uzlaşi aramaksızın ilk olarak güneye (1294) ardından ülkenin geri kalanına (1295) genel emlak vergisi/servet vergisi (property tax) koymuştur (Ertman, 1997: 72).

IV. Philip zamanında vergisel alanda yaşanan bir diğer önemli gelişme ise İngiltere'dekine benzer şekilde ihraç edilen mallar üzerine vergi konmasıdır. Geçiş ücreti olarak da adlandırabileceğimiz *haut passage*, yün ve kumaş ihracatını yasaklayan kanun uyarınca bunlar hariç tüm mallar üzerine konulan bir vergidir. Uygulama açısından ise bir tür lisans satışı şeklinde olan bu vergi, Fransa'da ihracat üzerinden alınan vergilerin ilk örneğini oluşturmaktadır. Bunu, ihraç edilen mallardan lira başına 4 kuruş şeklinde uygulanan *droit de reve* adında ikinci bir vergi takip etmiştir (Henneman, 1999: 108-109).

Gelirlerin artan savaş maliyetlerini karşılamaya yetmediği durumda borçlanma yoluna gitmek, diğer ülkelerde olduğu gibi Fransız krallığı açısından da bir seçenek olmuştur. Daha sonraki yıllarda Fransa'yı hanedan iflasına kadar götürecek sürecin başlangıcı da bu döneme rastlar. İngiltere'de olduğu gibi İtalyan'ların önemli bir yer tuttuğu özel bankerler eliyle yürütülen borçlanmaya Philip döneminde bir yenilik olarak zenginlik sahibi burjuvalar da dâhil edilmiştir (Henneman, 1999: 105).

14. yy başlarında ağırlıklı olarak Yahudi ve İtalyan bankerlerden alınan borçlara senyörel gelirlerde yaşanan düşüşün eklenmesiyle, krallık maliyesinde ciddi bozulmalar başlamıştır. Barış dönemlerinde gelir toplama konusundaki yeteneksizliği Fransa'nın her zaman yeni başlayan savaşa mali açıdan hazırlıksız yakalanmasına neden olmuştur. Yüz Yıl Savaşları'nın başlangıcında da böyle bir durumla karşı karşıya kalan Fransız krallığının

¹⁷⁰ Bu uygulamanın Papa VIII. Bonafice tarafından tepkiyle karşılanması üzerine Philip destek için 1302'de Genel Meclise (Estates General) başvurmuştur (Ertman, 1997: 72)

askeri hazırlıklar için gerekli kaynak kıtlığını aşabilmek için yeni yaklaşımlar denediği gözlenir. 15. yy ortalarına kadar devam eden Yüz Yıl Savaşlarının Fransa'ya bıraktığı en önemli miraslardan biri monarşinin ortaçağ askeri ve mali yönetiminden kurtulmuş olmasıdır (Anderson, 1974/1977: 86).

Monarşinin savaşın başlangıcında geliştirdiği, her bir bölge için belirli sayıda asker yetiştirmesi ve bunlara yapılacak ödemeler için kendi seçecekleri vergileri yerel düzeyde uygulamalarına dayanan sistem, Genel Meclis'te (Estates General) de onaylanmıştır (Henneman, 1999: 109-110). 14. yy ortasında bütün Avrupa'da etkili olan Kara Ölüm nedeniyle kesintiye uğramakla birlikte bu sistem, ülke genelinde olmasa da en azından bölgesel düzeyde vergisel alanda bir örnekliliği sağlaması açısından önemlidir. Ülke genelinde kalıcı vergilere doğru geçiş ise yine benzer nedenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

1355-1356'daki İngiliz saldırısı diğer savaşlarla benzer mali yükümlülükler doğurması yanı sıra iki açıdan diğerlerinden farklıdır. İlk olarak, Genel Meclis'te mali duruma çare bulacak politikalar konusunda birlik sağlanamamıştır. 1355'te Paris'te toplanan meclis, vergilerin biçimi ve toplanması konusunda yerellerin yetkilerini elinden alan bir uygulamaya gitmiştir. Bunun yanı sıra 1356'daki toplantısında ise zengin soyluların vergi yükümlülüklerini artıracak doğrudan bir vergi uygulamasını gündeme almıştır. Ancak bu uygulamaların hiç biri krallığın ihtiyacı olan parayı toplamada başarılı olamamıştır. Buna Kral II. John'un esir düşmesi ile yaşanan felaketin eklenmesiyle Fransız mali tarihinde yeni bir döneme girilmiştir (Henneman, 1999: 111).

II. John'un 1356'da esir alınmasının Fransız mali tarihindeki önemi, kralın kurtarılması için gerekli fidyeyi ödemek ve gelecek barış sonrasında işsiz kalacak asi askerlere karşı önlemler almak için gerekli kaynağı bulmak amacıyla düzenli ve kalıcı vergilere yol açmış olmasında gizlidir. 1360'da imzalanan ve II. John'un serbest bırakılmasıyla sonuçlanan anlaşma ancak

ağır bir yıllık vergiyle ödenebilecek büyük miktarda bir kefarete gerektirmiştir (Henneman, 1999: 112-113).

Bu amaçla iki tür vergi uygulamaya konulmuştur. İlk krallığın 1340'lardan beri ara sıra topladığı tuz üzerinden alınan özel bir vergi olan *gabelle*'dir. Diğer ise yine dolaylı vergiler kategorisinde değerlendirilebilecek *aides*'dir. Kelimenin uygun anlamıyla herhangi birinin feodal lordunun kefareti için yapılan ödeme anlamına gelen bu vergi zamanla dolaylı vergilerin genel bir adı haline gelmiştir (Henneman, 1999: 113). Çoğu mal için bütün işlemlerin değerinin %5'i olarak hesaplanmakla birlikte şarap için başlangıçta yaklaşık %8 ardından %25'e çıkarılan özel bir oran uygulanması nedeniyle *aides*, şarap üzerinden alınan bir vergi olarak da değerlendirilebilir (Ertman, 1997: 73).

Başlangıçta *gabelle* ve *aides*'e, bu vergiler uygulamada iken başka vergilerin konulamayacağına ilişkin bir şart getirilmesi yeni oluşmaya başlayan beledi vergilendirme sisteminin ve geçmişte yapılan gelir paylaşımı sisteminin beklenmedik bir şekilde durdurulmasını da beraberinde getirmiştir. *Routiers* olarak adlandırılan savaş sonrası işsiz kalan askerlerin yağmalarıyla yüz yüze kalan krallık bu şartı uzun süre sürdürememiş ve *aides*'lerin bir kısmının yerel savunmada kullanılmak üzere yerele bırakılmasına karar vermiştir (Henneman, 1999: 114).

Ayrıca 1363'te toplanan Genel Meclis bu dolaylı vergiler yanı sıra *fouage* olarak adlandırılan ve hane başına ortalama 3 frank şeklinde alınan bir vergiyi de (hearth tax) onaylamıştır. Hanelerin ödeme güçleri dikkate alınacak şekilde 1 frankla 9 frank arasında değişen miktarlarda tahakkuk eden bu vergi, diğer iki verginin tersine doğrudan bir vergidir. Bunun yanı sıra gerek *gabelle* ve gerekse *aides*'in daha ziyade kentli nüfus üzerine konulmasına karşın bu vergi aynı zamanda kırsal kesimi de etkilemiştir (Henneman, 1999: 115).

Kraliyet kefareti için toplanan bu vergiler bu ana kadar Fransız krallığında toplanan en ağır vergiler olması yanı sıra barış dönemlerinde de toplanmasına karşın çok az tepkiyle karşılanmıştır. Krallık maliyesinde gerçek bir devrim olarak da yorumlanabilecek bu başarının gerisinde ise ilk olarak hiç kimsenin bu vergilere olan ihtiyacı yadsımasının mümkün olmaması yer alır. Kralın geri dönüşü ve İngiltere ile barış anlaşmasının imzalanması ancak olağandışı vergilendirme ile karşılanabilecek bir durum anlamında “belirgin ihtiyaçlar” (evident necessity) kriterini gündeme getirmiştir (Henneman, 1999: 113).

Bu vergilerin başarısının gerisinde yatan bir diğer neden ise vergilerin beraberinde getirdiği kurumsal düzenlemelerdir. Vergilerin sadece *elus* adı verilen ve meclis tarafından atanmış kişiler tarafından toplanabileceğine ilişkin düzenlemenin, senyörel gelirleri yerelde toplayanlar konusunda var olan kuşkuyu ortadan kaldırması yanı sıra krallık gelirlerinin meclis tarafından denetlenmesinin de yolunu açtığı söylenebilir. 1360’da krallık *aides* ve *gaballes*’i uygulamaya başladığında yerelde yeni krallık memurları olarak *elus*’ları da kurmakla kalmamış aynı zamanda merkezi gözetleme/denetleme kurulu olarak da yeni bir örgütlenmeye gitmiştir¹⁷¹ (Henneman, 1999: 114).

Fransız kraliyet maliyesinde önemli rol oynayan iltizam uygulamasından giderek uzaklaşılması anlamına da gelen bu yeni örgütlenme “*grenetiers*, *elus*, onların yardımcıları ve onları denetleyen *genereaux de finance* ve *tresoriers*’lerden oluşan yeni bir gelir memurları [ordusunu da]” (Ertman, 1997: 76) beraberinde getirmiştir. Ulusal vergileme yanı sıra daha geniş ve sofistike olmuş merkezi idareyi de gerektiren bu gelişmelerden hareketle Fransa’da devlet maliyesinin eksiksiz (definitive) doğuşunun 1360’ların başı olduğu söylenebilir (Henneman, 1999: 117).

Yüz Yıl Savaşlarının tüm şiddetiyle devam ettiği 15. yy’da sürekli ordunun finansmanı için gerekli kaynağın büyük ölçüde Fransız tarihinin

¹⁷¹ Zaman içinde adı değişmekle birlikte isminin bir parçası olarak her zaman *generaux*’yu kullanması söz konusu kurulun merkezi bir organ olduğunu gösterir niteliktedir

devam eden yıllarında da uygulanması süren *taille*'den sağlandığı görülür. Esas olarak 1360'ların *fouage*'sinin halefi sayılan *taille*'nin toplanmasına savaşın sona ermesinden sonra da devam edilmiştir (Ertman, 1997: 73).

Savaşın sona ermesiyle birlikte temsili meclise olan "ihtiyacın" ortadan kalkması, bu meclisin gözden çıkarılmasına uygun bir zemin hazırlamıştır. Savaşın başarılı bir şekilde sonuçlanmasında önemli bir payı olmasına karşın Genel Meclis (Estates General) barış dönemlerinde gerek yöneticiler ve gerekse finansörler için bir ayak bağı olarak görülmeye başlamıştır. Meclisin sonunu getiren gelişme ise 1484'te gündemine aldığı memurlukların alım satımı, gelir toplama ile ilgili memurların çoğunun görevden alınması ve vergi yükünün adil dağılımını içeren düzenlemeler olmuştur. Açıkça kraliyet yetkilerine müdahale ve özel finansörlerin çıkarlarına aykırı olan bu düzenlemeleri gerçekleştiremeden dağıtılan Meclis 1560'a kadar bir daha toplanamamıştır (Ertman, 1997: 91-93).

Temsili meclisin yokluğu, etkisini özellikle 1494'teki İtalya işgali ve sonrasında hissettirmiştir. İtalyan işgalinden 1559'daki barışa kadar olan dönem boyunca özel finansörler, mülk sahibi memurlar ve askeri girişimcilerin Fransız devlet aygıtlarında oynadıkları rol artmış ve giderek yerleşik hale gelmiştir. 1789'a kadar Eski Rejim olarak karakterize edilen özelliklerin çoğu İtalyan savaşı dönemi boyunca ilk olarak uygulanmıştır (Ertman, 1997: 91).

Savaşın ilk yılları gerek enflasyon ve gerekse ekonomik büyümeden kaynaklı olarak kraliyet gelirlerinde yaşanan artışlar nedeniyle sorunsuz geçmiştir. Ancak savaş ilerledikçe krallığın olağan vergi gelirleri harcamaları karşılamaya yetmemeye başlamıştır¹⁷². Bunun yanı sıra bütün erken dönem hükümdarlarının karşılaştığı vergi gelirlerini nakde dönüştürme sorununun üstesinden gelebilmek için I. Francis'in bulduğu çare borçlanmaya başvurmak şeklinde olmuştur.

¹⁷² I. Francis zamanında (1515-1547) gelir ve harcama arasındaki fark yıllık 1.5 milyon'dan II. Henry zamanında (1547-1559) 4 milyona ulaşmıştır (Ertman, 1997: 97)

Lyon'da yılda dört defa kurulan ve İtalya, İsviçre, güney Almanya ve Fransa'dan tüccar ve bankacıların katıldığı ve birbirlerine borç verdiği fuar, kraliyet borçlanması için de önemli imkânlar sağlamış görünmektedir. 1520'lerden sonra Fransız krallığı ihtiyacı olan parayı büyük ölçüde Lyon'dan borçlanmıştır. Bir sonraki fuarda ödenmek üzere alınan ve yıllık %12 ile %16 arasında değişen oranlarda faizi olan bu borçların geri ödemelerinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle hemen hemen her zaman borç anapara ödemelerinin ertelendiği görülür (Ertman, 1997: 97).

Fransız krallığının kalıcı borçlanması da kaynağı olan bu borç ertelemelerinin giderek borç verenlerde yarattığı kuşkuyu ortadan kaldırmak için krallık, günümüzdeki anlamıyla borç konsolidasyonu diyebileceğimiz bir uygulamaya gitmiştir. Dönem açısından yeni sayılabilecek bu uygulama ile krallık, 3.5 milyon'un üzerindeki ödenmemiş borcu, *Grand Parti* olarak adlandırılan bir tür finansal kurumda/şirkette birleştirmiştir (incorporated into). Bu sayede krallık, %1'i anaparadan düşülmek üzere %5 faizle bütün kısa dönem borçlarını 10 yıllık bir vadeye yaymıştır (Ertman, 1997: 97-98).

I. Francis'in borçlanma alanında getirdiği bir diğer yenilik ise Eski Rejim tarihinde önemli bir yer tutacak olan devlet bonusu diyebileceğimiz *rentes* satışlarına başlamış olmasıdır. Sadece Fransa değil tüm batı Avrupa'da ortaçağ boyunca aşırı faizlerden kaçınmanın bir aracı olarak geliştirilen bu sistem daha önce Fransa'da 1425 ve 1455'te de uygulanmıştır. Francis'in getirdiği yenilik, bu borçlanma aracını sistematik bir şekilde kullanmasıdır. Faizi yıllık olarak hesaplanan ve bir seferde ödenen *rentes*'lerin satışını kolaylaştırabilmek için Francis, Paris belediye yönetiminin dolaylı vergilerinin bazılarını faiz ödemelerine karşı garanti olarak göstermiştir¹⁷³ (Ertman, 1997: 98-99).

Bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerden bir diğeri de özel devlet memurluğunun yaratılmasıdır. İspanya ile mücadeleden kaynaklı mali baskı sonucu hükümetin yeni çareler aramasının bir sonucu olarak kâr amaçlı

¹⁷³ Bundan dolayı bu *rentes*, *rentes sur l'Hotel de Ville de Paris* olarak da adlandırılır.

satılmak üzere yeni memuriyetler yaratılmıştır. I. Francis 1522'de Paris parlamentosunda 20 yeni memuriyet yaratma yanı sıra yeni bir yöntem olarak bir makamın birden fazla kişi tarafından paylaşılması anlamına gelen *presidiaux* uygulamasını başlatmıştır (Ertman, 1997: 100-101).

Zaman içinde sayıları hızla artan memuriyetlerin krallığa gelir sağlama dışında ülkenin mali yönetim yapısında yaşanan önemli değişikliklerle de ilişkisi vardır. Bu dönemde kısmen savaşların yönetsel baskılarına bir yanıt olarak kısmen de yeni pozisyonların yaratılmasının bir sonucu olarak eski mali yönetim sistemi genişlemiş ve daha sistematize edilmiştir (Ertman, 1997: 101).

16. yy ortalarında yaratılan ve devrime kadar çok fazla değişmeden devam eden söz konusu bu sistemin temelinde birbirinden ayrı üçlü bir yapı yer almaktadır. Bir yanda mali meselelerden sorumlu subaylar diyebileceğimiz *officier de finance* yer alır. Bölgesel düzeyde Fransa'nın Veznedarları diyebileceğimiz *tresoriers de France*, yerel düzeyde ise *elus* olarak adlandırılan bu memurların görevi *taille*'i bölüştürme yanı sıra, gelir toplanmasını denetleme ve mali meselelerle ilgili anlaşmazlıkları yasal olarak çözümlenektir (Ertman, 1997: 101).

İkincisi sayman olarak adlandırabileceğimiz *comptables*'dir. Onların görevi ise vergi gelirlerini toplamak ve harcamaları yapmaktır. Bu saymanların sorumlu olduğu ve Paris merkezinden bütün sistemi, koordine etmekle görevli *ordonnateurs*, *surintendant* ve *intendants des finances* ise üçüncü yapıyı oluştururlar (Ertman, 1997: 102).

İtalyan savaşı sona erdiğinde krallığın mali sorunlarının artarak devam etmesinin bir sonucu olarak gerek yeni memuriyetlerin yaratılması gerekse mevcutların ikiye bölünmesi uygulamasına devam edilmiştir. 1515'te satılık makam sayısı yaklaşık 4.000 civarında iken yüzyıl sonunda bu sayı 11.000'e ulaşmıştır. 1570'den sonra ise memuriyetlerin ikiye bölünmesi uygulaması bütün *comptables*'leri kapsar hale gelmiştir (Ertman, 1997: 103).

Bunun yanı sıra 1559'dan sonra *rentes*'lerin önemi daha da artmıştır. 1522'den 1559'a *rentes* satışlarından 7.6 milyon gelir elde edilirken 1560 ile 1586 arasında elde edilen gelir 37 milyona çıkmıştır. 1572'den sonra *rentes* satışlarında yeni bir yöntem olarak *partisan* olarak adlandırılan profesyonel finansörlere değerinin altında doğrudan satış yapılmaya başlanmıştır (Ertman, 1997: 104).

Partisan'ların kraliyete sağladığı nakdin garantisi olarak çeşitli vergi gelirlerini alması küçük ve yerel düzeyde uygulanmakta olan iltizamın daha geniş bölgeleri kapsar hale gelmesine neden olmuştur. 1578'de kuzey Fransa'nın hemen her yerinde konulan tuz vergisi *grandes gabelles* adı altında tek bir iltizamda toplanırken; 1584'te önemli gümrük vergilerinin çoğu için benzer bir uygulamaya gidilmiştir. Bunun yanı sıra memurlukların satımı da dâhil olmak üzere vergi şeklinde olmayan çeşitli gelirlerde de iltizama geçilmiştir. Paris parlamentosunda memurlukların satımı 1575 yılında iltizam usulüyle yapılmıştır (Ertman, 1997: 104-105).

Gerek *partisan*'ların mali yönetimdeki artan rolü ve gerekse memurluk satışlarında iltizam uygulaması bu alandaki patronajları tehlikeye giren soylular ve devletle herhangi bir bağı olmayan ikincil burjuvazi (*bourgeois secondaire*) arasında hoşnutsuzluğun artmasına neden olmuştur. Gerek Protestan gerekse Katolikler Birliğinden (Catholic of the Ligue) gelen, satılık makamlar ve *partisan*'ların kaldırılması ve Genel Meclisin toplantıya çağırılması yönündeki talepler III. Henry (1559-1589) tarafından dikkate alınmış ve 1576'da meclis toplantıya çağırılmıştır.

Çoğu, Birlik taraftarlarından oluşan Meclis, alım satıma dayalı memurluğun yerine memurların seçimle iş başına gelmeleri, *partisan*'ların mali yönetimden çıkarılması ve Genel Meclis toplantılarının düzenli yapılmasına ilişkin reform paketini kabul etmiş ve bu paket 1579'da III. Henry tarafından kanunlaştırılmıştır (Ordinance of Blois) (Ertman, 1997: 105).

Uygulama alanı bulamaması nedeniyle ölü doğmuş bir metin olarak kalan bu girişim, IV. Henry döneminde (1589-1643) Birlik ile kraliyet arasındaki mücadelenin (Din Savaşı) krallık lehine sonuçlanması ile adeta tersine döndürülmüştür. Bu tarihten sonra yaşananlar, “bürokratik ve askeri muazzam örgütlenmesi ile, yaygın ve becerikli devlet aygıtı ile, yarım milyonluk ordusunun yanı sıra bir başka yarım milyonluk memurlar ordusu ile...Fransız toplumunun bütün bedenini bir zar gibi saran ve bütün deliklerini tıkayan...” (Marx, 2002: 120) korkunç bir asalak yapının yerleşip kök salması anlamına da gelir. Söz konusu gelişmelerin fitili ise Croquant’ta ateşlenmiştir.

4.1.1. Croquant’dan Fronde’ye: Fransız Mutlakçılığının Yerleşmesi

Bir yandan savaş maliyetlerini karşılamak için sürekli artırılan krallık vergileri diğer yandan yerelde karşı karşıya kalınan senyörel yükümlülüklerin neden olduğu köylü yoksulluğu, 1590’da Croquant’ta kitlesel bir tepkiye dönüşmüştür. Yoksulluk ve beraberinde getirdiği isyanın çözüm biçimi ise Fransız devletinin bundan sonraki gelişimi açısından önemli sonuçlar doğurur niteliktedir.

15.000 ila 40.000 arasında insanın seferber olduğu isyan, özünde senyörlük karşıtı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. İsyancı köylülerin temel talebi yerel lordların dayattığı sert koşullar karşısında krallığın kendilerini koruması şeklindedir. Köylülük açısından “siyasal [olarak] monarşik yönetim ilkelerinden bir kopmanın [yaşanmaması] (Mooers, 2000: 69) anlamına da gelen bu “koruma” talebi, aynı zamanda İngiltere ile karşılaştırıldığında Fransa’nın farklı bir gelişim seyri izlemesinin de nedenlerinden biridir.

Krallığın kendi vergi tabanını sürdürebilmesinin doğal bir sonucu olarak köylü mülklerine sağladığı korumanın uzun dönemli etkisi, mülklerin parçalanması ve genel köylü yoksulluğunun artması şeklinde olmuştur. Köylü

mülklerine getirilen koruma, diğer yandan girişimci lordların yeni tarımsal teknikleri devreye sokmalarını, malikânelerini çitlemelerini ve İngiltere'deki muadillerine benzer türde bir kapitalist çiftçilik yapmalarını fiilen olanaksız hale getirmiştir. Bunun yanı sıra krallık vergileri ve senyörlük resimlerini ödedikten sonra köylünün elinde kalan miktar, 16. yy İngiltere'sine benzer şekilde pazar yönelimli bir küçük üreticiler sınıfının ortaya çıkmasını da engellemiştir. Bütün bunların bir sonucu olarak kırsal gelişme açısından bakıldığında mutlakçılığın ortaya çıkması, feodal ilişkilerin geleneksel örüntüsünde hemen hiçbir değişikliğe yol açmamıştır (Mooers, 2000: 66).

Soyluluk açısından bakıldığında ise “sıradan insanların isyanıyla karşı karşıya gelen yerleşik sınıflar, sonunda krallık otoritesini toplumsal anarşiye [yeğlemişler] ve aralarındaki hizip çekişmeleri ile bencil çıkarlarını bir yana koyarak IV. Henry'yi tanımak zorunda [kalmışlardır]” (Aktaran: Mooers, 2000: 65).

Bu “tanımadan” hareket edildiğinde Bourbon Mutlakçılığının yerleşmesi ile sonuçlanan Croquant, köylü artığı üzerinde yürütülen krallık ile soylular arasındaki mücadelenin¹⁷⁴ en azından görünürde, krallık lehine sonuçlanması şeklinde de yorumlanabilir. Oysa soyluluğun mutlakçı devlete eklemlenme biçimi olarak da görülebilen memuriyet sayesinde soylular ve bir kısım burjuvalar “...kar, faiz, rant ve serbest meslek ücreti olarak cebe indiremediklerini maaş biçiminde [tamamlarlar]” (Marx, 2002: 59).

Fransa'ya özgü olmamakla birlikte geniş bir uygulama alanı bulan ve giderek tüm Fransız toplumunun karakterini belirleyen bir nitelik kazanan memuriyet uygulaması, soylular açısından basit bir telafi mekanizması olmanın ötesinde “artık emeğin doğrudan üreticiden vergi biçiminde sızdırılmasının” (Wood, 2002/2003: 107) başlıca araçlarından biri olarak işlev görmüştür. Bu ise İngiltere ile karşılaştırıldığında Fransa'nın farklı bir gelişim seyri izlemesinin bir diğer nedeni olarak karşımıza çıkar.

¹⁷⁴ Aşağıda açıklanacağı gibi Fronde'de bir isyana da yol açan, mutlakçı devlet ile soyluluk arasında makamların miras yoluyla devrini mümkün kılan *paulette* üzerinde yürütülen mücadele kastedilmektedir.

17. yy'da kapitalist gelişme yörüngesine giren İngiltere'nin askeri, adli ve siyasi bir güce gereksinim duymaksızın pazar ilişkileri dolayısıyla tamamen iktisadi araçlarla artığa el koymasına karşın¹⁷⁵ Fransa'nın memuriyete dayalı devlet yapısı, iktisat dışı araçlarla artığa el koyma yollarını denemektedir. Artığa el koyma biçimindeki bu farklılık İngiltere'de nihai olarak kapitalizme yol açarken Fransa'da mutlakiyetçi vergi/memuriyet yapısının ortaya çıkmasının gerisindeki nedendir. Bu açıdan bakıldığında Croquant sonrasında Fransa'da mutlakçılığın yerleşmesi “ekonomi-dışı merkezi sömürü biçimleri[nin] eski senyöral [artık] sızdırma biçimleriyle [yarişması] ve giderek senyöral biçimlerin yerini [alması]” (Wood, 2002/2003: 107) şeklinde de yorumlanabilir.

I. Francis döneminde ağırlıklı olarak devletin mali yönetiminde uygulanmaya başlanan devlet memurluğu daha sonraları askeri ve mali görevleri şahsında toplayan *intendant*ların ortaya çıkmasıyla bir sisteme kavuşturulmuştur. Bu sistem krallığa hem memuriyetlerin satışından hem de bu makamları satın alanların topladıkları vergilerden kaynaklı önemli miktarda gelir sağlamıştır¹⁷⁶. Bu yolla sağlanan gelir, Fransız krallarının para bulmak için ulusun rızasını almak zorunda olmamaları ölçüsünde onların “aristokrasinin ve bir parlamentonun etkili denetiminden bağımsız [davranabilmelerinin]” (Moore, 2003: 92) de temelini sağlamış görünür.

Memuriyet sistemi mutlakçılığın geleceği açısından daha da önemli bir işlev görerek soylular ve özellikle burjuvaların mutlakçı devlete kişisel bağlılıklarının da kaynağını oluşturmuştur. Fransız mutlakçılığının özellikle burjuva muhalefetin yaratacağı “yıkıcı” etkilerden uzun süre uzak kalabilmesinin gerisinde bu neden yatar görünmektedir.

¹⁷⁵ Bir önceki bölümde açıklandığı gibi İngiltere'de devlet kurulumunun anayasal monarşi ile sonuçlanmasını da belirleyen bu gelişmelerin gerisinde İngiltere'ye özgü farklı sınıf yapıları etkili olmuştur.

¹⁷⁶ Örneğin 1605 ile 1609 arasında *paulette* ve diğer memuriyet vergilerinden elde edilen gelir devletin toplam gelirlerinin %12'si düzeyindedir (Ertman, 1997: 106)

Kendi geleceğini soylular ve bir kısım burjuvanın memuriyetler yoluyla devlete olan bağlılığının devamında gören mutlakçılık, giderek daha fazla memuriyet yaratma yanı sıra memuriyetlerin miras yoluyla gelecek kuşaklara devrini de mümkün kılan düzenlemelere gitmiştir. IV. Henry'nin 1604 uygulamaya koyduğu *paulette* bu yönde atılmış önemli adımlardan biridir.

Paulette, 16. yy sonunda başlayan ve IV. Henry'nin Birlik karşısındaki zaferi ile sonuçlanan mücadelelerin ardından Fransa'da onun bakanı Sully tarafından uygulamaya konulan yapısal reformların¹⁷⁷ parçalarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Soylular tarafından ödenen bir tür vergi olarak da değerlendirilen *paulette*'la birlikte makam veya memuriyet sahipleri, sahip olduğu makamın değerinin 1/60'ını her yıl krallığa ödemesi karşılığında bu makamı dilediği bir anda bir başkasına devredebilme hakkını elde etmiştir.

Bir vergi şeklinde konulmuş olmasına rağmen *paulette* memuriyete “siyasal olarak oluşturulmuş bir mülkiyet” statüsü sağlayarak soyluluğun uzunca bir zamandır bu yöndeki taleplerinin bir karşılığı olmuştur. Bu açıdan bakıldığında “IV. Henry'nin zaferi devlet memurlarının [bir zaferi]” (Aktaran: Ertman, 1997: 106) olarak da değerlendirilebilir.

Makamların devrine olanak sağlayan *paulette* dışında Sully, krallığın borçlanmasını düzenlemeye yönelik iki temel reform daha yapmıştır. 1604'te *rentes*'lerin çekiciliğini artırmak için faizlerin zamanında ödenmesini garanti altına alma yanı sıra 16. yy'da doğrudan *rentes* satışlarında rol oynayan profesyonel finansörler olan *partisans* ve *traitants* gruplarının konumunu güçlendirecek şekilde özel bir mahkeme olarak *chambres de justice*'i oluşturmuştur (Ertman, 1997: 106-107).

Sully'nin reformlarıyla birlikte kurulan memurlar, *partisans* ve kraliyet arasındaki ittifaka dayanan bu sistem, Fransa'da krallık monarşisinin maddi ve ideolojik olarak yeniden üretiminin de temelini oluşturur (Ertman, 1997:

¹⁷⁷ Fransız devletinin temel karakterini değiştirmekten ziyade onun mevcut özel devlet memurluğu ve maliye/finansman sınırları altında en etkin çalışmasını sağlamaya yönelik bu reformları Ertman “irrasyonelin rasyonalizasyonu” olarak adlandırır (1997: 106).

107). Bu temeli sarsıcı etkiler bir yandan sisteme içsel nedenlerden kaynaklanırken diğer yandan da savaşlar gibi dışsal bir takım gelişmelerden kaynaklanmış görünür.

İçsel olarak *paulette*'la birlikte, kral ile makamı satın alan/memurluğa atanan kişi arasında var olan bağıllık temeline dayalı birebir ilişki, zamanla makamların miras gibi yollarla başkalarına devri nedeniyle ortadan kalmış ve krallık giderek kendisine bağıllığı şüpheli olan memurlarla çalışmak zorunda kalmıştır. Buna bir çözüm olarak krallığın bazı memurların yaptıklarını gözetim altında tutmak üzere yeni memurluklar ve müfettişlikler yaratması, sorunu çözmekten ziyade bir açmazın ortaya çıkmasına neden olmuştur (Moore, 2003: 91-92).

Bunun yanı sıra IV. Henry'nin Genel Meclise başvurmak zorunda kalmaksızın gelecekteki savaşlar için ihtiyaç duyacağı kaynağı sağlayacağına inandığı sistem ilk savaşla zora girmiş görünür. 1618'de başlayan Otuz Yıl Savaşları Fransa'yı ciddi bir finansal zorlukla yüz yüze bırakmıştır. Bunda savaş harcamaları yanı sıra geçen yüzyıldan birikmiş borçların da büyük bir etkisi vardır¹⁷⁸.

Başlangıçta ihtiyaç duyulan gelir büyük ölçüde *taille* gibi vergilerin artırılması yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bunu yeni memuriyetlerin yaratılması ve *rentes* satışları izlemiştir. 1627-1634 arasında doğrudan vergiler %65 artışla 20.7 milyondan 34.2 milyona çıkarken; aynı dönemde topladıklarının belirli bir oranına el koyma hakkı olan *droits alienes* olarak adlandırılan memurluklarının satımı yoluyla 73.2 milyon lira elde edilmiştir (Ertman, 1997: 108-109).

Ancak 1630'larn sonu ve 1640'lar boyunca bütünüyle güvenli (delicate) olan bu yapı yavaş yavaş sarsılmaya başlamış ve Fransız monarşisi tekrarlanan vergi karşıtı isyanlara sahne olmuştur. 1635'te *droit alienes* satışları kaldırılmakla kalmamış aynı zamanda *intendants*'ların sayıları

¹⁷⁸ Örneğin 1627'de devlet gelirlerinin yaklaşık %56'sı birikmiş borçların ödenmesi için kullanılmaktaydı (Ertman, 1997: 108).

artırılarak devasa *taille* bürokrasisi yoğun bir şekilde gözetlenip denetlenir hale gelmiştir. Aşırı vergi yükü altında ezilen sıradan insanların yereldeki kraliyet görevlilerine başlangıçta öfke dolu fakat sessiz karşı çıkışları sonraları açık bir düşmanlık halini almıştır (Ertman, 1997: 109).

1635'te Guyenne'nin şehirlerinde barlarda satılan şarap üzerine yeni bir vergi konması isyana neden olurken; Saintonge, Angoumois, Poitou, Perigord ve diğer bölgelerdeki ayaklanmalar ise *taille*'nin iki katına çıkması ve bu bölgelerde (province) yer alan diğer mali talepler nedeniyle ortaya çıkmıştır. Vergilemeden duyulan nefret 1639'da Normandy'de Nu-pieds'in isyanına da esin kaynağı olmuştur. İsyan daha önce muaf olan alanlara *gaballe*'i genişletme projesine karşı olarak başlamıştır (Hart, 1995/2002: 290).

Vergilemeden duyulan rahatsızlık sadece köylü kitlelerine has bir durum değildir. Bunun yanı sıra soyluların da kraliyetin vergi uygulamalarından duyduğu rahatsızlık giderek artmaktadır. Fransa'da soyluluğun temel ayrıcalıklarından olan *taille*'den muafiyetin azaltılmasıyla başlayan soyluların tepkileri 1648'de *paulette*'un artırılması gayretleriyle en üst seviyesine ulaşmıştır.

1640'da mali yükün daha adil dağılımını sağlamak amacıyla toprak vergisi (land tax) alanında yeni arazi kayıtları kurma ve %5'lik satış vergisi (*sol pour livre*) getiren düzenleme 1643'teki direniş nedeniyle geri alınmıştır (Hart, 1995/2002: 285). Bunun yanı sıra XIV. Louis'nin çocuk yaşta olması nedeniyle kontrolü elinde tutan Mazarin'in *rentes* ve makam satışlarına giderek daha çok başvurmasının yol açtığı makamların uğradığı değer kaybı soylular arasında huzursuzluğu daha da artırmıştır.

Soyluların giderek artan rahatsızlıklarının önemli bir diğer nedeni de krallık yetkilerinin yereli kapsar şekilde genişletilmesinin yol açtığı eyaletlerdeki güçlerini kaybetmeleridir. Askeri, yargısal ve mali bütün yetkileri elinde toplayan *indendant*'ların sayılarının Mazarin tarafından artırılmasıyla

“köy toplulukları, yerel toprak sahipleri, köy papazları ve tüccarların [tamamı] etkili bir yönetim olarak bölgesel iktidar sahiplerini değil gittikçe artan bir ölçüde kraliyet temsilcilerini muhatap almaya [başlamışlardır]” (Tilly, 2005: 145).

Paris parlamentosunun krala karşı biriken tepkisi Mazarin’in *paulette*’u artırma girişimiyle kitlesel bir isyana yol açmıştır. Görünürdeki bu nedene karşın 1648’de başlayan Fronde isyanı asıl olarak yerel soyluluk karşısında giderek güçlenen merkezi krallık otoritesi arasındaki gerilimin bir sonucudur. Bu gerilim çağdaşı İngiltere’de olduğu gibi mutlakçılığa karşı bir mücadele biçiminden ziyade “kralın gücünün mutlak olmakla birlikte sınırlandırılması” talebine dayanmaktadır. İsyân sırasında ne Paris parlamentosu ne de taşra ya da yerel parlamentolardan her hangi biri krallığın egemenliğine meydan okumaya kalkışmıştır (Mooers, 2000: 68).

Buna karşın “merkezileşen krallığa karşı bölgesel soylu kesimlerin son kez silaha sarılması” (Skocpol, 2004: 110) olarak da değerlendirilebilecek Fronde sonrasında mutlak monarşi Fransa’da XIV. Louis’nin hükümdarlığı altında hâkim bir gerçeklik haline gelmiştir. Başta soylular olmak üzere tüm Fransız halkı gelecek 150 yıl bu gerçeklikle yaşamak durumunda kalmıştır.

4.1.2. Mutlakçılıkta Reform Çabaları: XIV. Louis ve Colbert

1789 Devrimi öncesinde kraliyet mutlakçılığını sınırlandırmaya yönelik son girişimden zaferle çıkan XIV. Louis yönetimi, Eski Rejim’in karmaşık ve çok katmanlı devlet yapısında önemli bir değişikliğe gitmeyip, kurumlaşmış düzenlemeler üzerine yeni denetimler getirme şeklindeki kraliyet geleneğini sürdürmüş görünür. Mutlakçı yönetim otoritesi merkezdeki bütün gücüne rağmen ademi merkezi eğilimler taşıyan yerel ortaçağ kurumları, mahkemeler ve yerel idareler üzerinde tam olarak egemenlik sağlayamamıştır. Yerelde

askeri, adli ve mali görevleri bünyesinde toplayan otuz kadar *intendant*'la kraliyet otoritesini temsil etmeye çalışmıştır (Skocpol, 2004: 111).

Mali açıdan ise *paulette*'a dokunmayıp bu anlamda makam sahiplerinin haklarını tanıyan XIV. Louis, olağandışı vergilendirmeye gitmek, satılmak üzere yeni makamlar yaratmak ve *rentes* satışları yoluyla borçlanmak gibi geleneksel yöntemleri kullanmaya devam etmiştir.

Bu geleneksel yöntemin mali açıdan sürdürülebilmesinin giderek imkânsız hale gelmesi¹⁷⁹ beraberinde reform düşüncelerini de getirmiştir. Bunda 1659'da İtalyan'larla imzalanan anlaşmanın sağladığı uzun dönemli barış ortamı kadar Colbert'in kıvrak zekâsı ve kişisel çabaları da etkili olmuş görünmektedir.

Mali konulardaki başarısını¹⁸⁰ Mazarin'in kişisel maliyesini yönettiği dönemlerde açıkça gösteren Colbert, Fransız tarihinde devlet yönetimi alanında getirdiği düzenlemeler kadar akraba kayırma (nepotism) ve himayeciği yerleştirmesiyle de önemli bir yer tutar. Bütün erken modern dönem devlet adamları gibi Colbert de ülkesinin geleceği yanı sıra kendi ailesinin geleceğiyle de yakından ilgili olduğu görülür (Ertman, 1997: 125). Bu ilgi onun reform çabalarının gerisindeki güdü olarak da değerlendirilebilir.

1660'da Mazarin'in ölümünden sonra kralın en önemli bakanı haline gelen Colbert, takip eden yaklaşık otuz yıllık süre içinde Fransız mali yönetiminde önemli değişikliklere gitmiştir. Colbert'in reformlarının temelinde, devletin birikmiş borçlarından sorumlu tuttuğu özel finansörlere duyduğu düşmanlık yer alır görünmektedir. Geçmiş 25 yılın Fransa'sının finansal hastalığını, başında Fouquet'nin olduğu finansörlerin hırsızlığına bağlar. Sorunu bu şekilde ortaya koyması bir yandan geniş halk kitleleri nazarında

¹⁷⁹ 1654'e gelindiğinde olağandışı vergilendirmeden sağlanan gelirler toplam gelirin %63'üne ulaşması, 1661'de ise *rentes* ve kredi olarak bankerlerden alınan toplam borç miktarının 451 milyon düzeyinde olması kraliyetin karşı karşıya olduğu mali sıkıntıyı gösterir niteliktedir (Mooers, 2000: 70).

¹⁸⁰ Colbert'in bu yöndeki başarısının en önemli göstergesi Mazarin'in öldüğünde, muhtemelen eski rejim tarihinin en büyük servetini oluşturan, 35 milyona ulaşan servetidir (Ertman, 1997: 127)

krallığın azalan meşruiyetini artırırken diğer yandan uygulamaya koyacağı reformlara önemli bir destek de sağlamıştır (Ertman, 1997: 128).

Özel finansörlere karşı açtığı savaşın yansımalarından biri olarak 1661'de *chambre de justice*'i yeniden uygulamaya koymuştur. 16. yy sonlarında Sully tarafından da kullanılan bu mahkeme yüz yılın başındaki uygulamasının tersine bu kez hükümete, finansörlere karşı olan yükümlülüklerinin çoğundan kaçınabilme olanağı sağlaması yanı sıra onlara kesilen büyük para cezaları sayesinde önemli bir gelir de sağlamıştır¹⁸¹.

Ancak Colbert için *chambre de justice* hükümetin mali konumunu iyileştirme ötesinde başka işlevler de görmüştür. Söz konusu mahkeme aynı zamanda mali sistemin kendisini dönüştürmek için fırsat da sağlamıştır. Mahkeme aracılığıyla Colbert eski *comptables*'ların çoğunu sahip oldukları makamları satmaya zorlamış ve bu yerleri kendi adamlarıyla doldurmuştur. Bu sayede, birbiriyle bağlantı içinde olan ve kendisine sadık bir devlete borç verenler ağını (Le Lobby Colbert) Fransız mali aygıtının kalbine yerleştirmiştir (Ertman, 1997: 128-129).

Her ne kadar kendi kontrolünde olsa da devletin kısa dönemli gelir ihtiyacını karşılamak üzere *comptables*'lere başvurması aynı dönem İngiltere'sinin, geri ödemesi parlamento garantisi altında olan Hazine Kâğıtları (Treasury Order) aracılığıyla yaptığı borçlanmanın tam karşısında yer alır. Yönetilme biçimlerindeki farklılıklara paralel şekilde İngiltere'nin borçlanmasını parlamento onayına bağlamasına karşın Fransız mutlakçılığı, bu tür bir organı gerektirmeyecek şekilde devlet aygıtının içinde yer alan mevcut potansiyeli kullanmayı denemiştir. Söz konusu potansiyel, memurlar, yüksek soyluluk, din adamları ve mültezimlerden kaynaklanmaktadır¹⁸². Bu kişilerin harekete geçirilebilmeleri ise bir zorlamadan ziyade kendi

¹⁸¹ 1665'te Chamber de justice'de kesilen para cezaları toplam hükmet harcamalarının yaklaşık iki katı düzeyinde 157 milyon civarındaydı (Ertman, 1997: 128).

¹⁸² Colbert'in devlet borçlanmasını söz konusu bu kişilerden yapmaya dayalı sistemi "içsel kredi" olarak da adlandırılır.

geleceklerinin devletin yaşamasına bağlı olduğuna ikna edilmesiyle mümkün olmuştur (Ertman, 1997: 129).

Sahip oldukları potansiyel açısından kısa dönemli gelir kaynaklarından bir diğeri olan dolaylı vergi mültezimlerine yönelik getirdiği düzenlemeyle ise Colbert, bir yandan kendi adamlarını mültezim olarak atarken diğer yandan da farklı vergilerin iltizamlarını birleştirerek ölçeğini genişletmiştir. İltizamların birleştirilmesinin gerisinde ise birleştirilmiş iltizamın kirasının önceki halinden daha yüksek olması yanı sıra “yönetimsel olarak daha etkin olması” (Hart, 1995/2002: 285) yer alır.

1664'te tek bir iltizamda birleştirilen *gaballe* ve dış ticaretten alınan gümrük vergisine (duties) 1668'de *aides* de dâhil edilmiştir. 1680'de ise buna kraliyet demesnelerinin iltizamı da eklenerek dolaylı vergilerinin hemen hemen tamamından sorumlu olan bir yapı ortaya çıkmıştır. Söz konusu yapı, Genel İltizam olarak adlandırabileceğimiz *fermes generales*'dir (Ertman, 1997: 130).

Merkeze yönelik bu düzenlemeler yanı sıra Colbert aynı zamanda taşra (province) yönetiminde de çeşitli düzenlemelere gitmiştir. Bu alanda Colbert'in en önemli dayanağı Mazarin döneminden miras kalan yereldeki kraliyet temsilcileri olan *intendant*'lardır.

İlk olarak Colbert 1661'den sonra bütün *intendant* atamalarını kontrolü altına almış ve tıpkı *comptables*'lerde olduğu gibi bu pozisyonları da kendi yandaşlarıyla doldurmuştur. Ardından 17. yy ortalarından beri var olan *intendant*'ların kullanım amacını değiştirmiştir. Colbert'in taşrada oluşturduğu bu güvenilir yapı 1630'lar 1640'lardakinden farklı olarak Paris'in isteklerini zor yoluyla uygulayan merkezi hükümetin birer ajanı olmaktan ziyade; hükümet ile yerel elitler arasındaki uzlaşmanın birer aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bunu ise merkeze sağladığı bilgiler (information) yoluyla gerçekleştirmişlerdir (Ertman, 1997: 131).

Intendant’ların yerelde üstlendiği bir diğer önemli işlevi ise doğrudan vergilerin toplanmasına birer gözlemci/denetçi olarak katılmalarıdır. 17. yy ortalarında *taille* toplanmasıyla görevli olan ve bu amaçla askeri güç dâhil her türlü zorlamayı kullanma yetkisine sahip *intendant*’lar Colbert’in düzenlemesiyle bu süreci denetleyen birer yetkiliye dönüşmüşlerdir. Vergi toplanmasında zor kullanımının yaratacağı tepkilerin farkında olan Colbert sadece *intendant*’ların değil bunun yanı sıra *elus* ve *tresoriers de France* gibi merkezden gelen görevlilerin, yerel nüfus ile mültezimler arasındaki ihtilaflara aracılık etmesinin, hükümet gelirlerini artırmada daha etkili olacağını düşünmektedir (Ertman, 1997: 132).

Colbert’in hükümet gelirlerini artırabileceğini düşündüğü bir diğer reform önerisi ise 1665’te memurlukların alınıp satılmasına son verilmesine yönelik önerisidir. Gerçekleşmemiş olmakla birlikte bu önerinin gerisindeki mantık, memurlukların alım satımı sırasında elden ele dolaşan ve miktarı hiç de küçük olmayan paranın gerçek anlamda ticarete yatırılacağı ve devletin bu yolla toplayacağı vergilerle daha kazançlı çıkabileceği şeklindeki öngörüdür (Moore, 2003: 93). Bu aynı zamanda Colbert’in izlediği merkantilist politikalarla da tutarlı bir öneridir.

Bu merkantilist politikaların kaçınılmaz sonuçlarından biri olan savaştan Fransa ancak 1688’e kadar uzak durabilmiştir. Colbert’in reformlarının da sonu¹⁸³ anlamına gelen İngiltere savaşının başlamasıyla Fransa tekrar savaş maliyesi yürütme durumunda kalmıştır.

İngiltere ile yürütülen savaş ekonomik etkileri açısından bakıldığında anayasal monarşi ile mutlak monarşi arasındaki farklılıkları da göstermesi açısından önemlidir. Ekonomik açıdan dönemin İngiltere’si Fransız ekonomisi ile karşılaştırıldığında neredeyse yarısı kadar olmasına karşın İngiltere’nin

¹⁸³ Colbert, reformlarının önemli bir savaş baskısı altında mahvolacağını bildiğinden 1672’de Louis’in Hollanda’yı istila planına karşı çıkmıştır (Ertman, 1997: 133)

toplumdan çektiği kaynak Fransa'dan oldukça fazladır. Ayrıca İngiltere bu kaynağı görece daha kolay bir yoldan sağlamıştır¹⁸⁴ (Ertman, 1997: 133).

Bu ayrılık büyük ölçüde İngiltere'de parlamentonun savaştan kaynaklı harcamaların artması karşısında tatmin edici vergi artışlarını oylamaya istekli olmasına karşın; Fransa'da karar vericinin sadece Louis ve onun danışmanları olması ile ilgilidir. Fransız toplumunun, 1630 ve 1640'larda tekrarlanan bir şekilde yabancı ülkelerdeki maceralar ve istila savaşları için ödeme yapmaya istekli olmaması bu savaşta da etki doğurmuştur. Bunu bilen Louis ve bakanları savaşın ilk beş yılı boyunca ne doğrudan ne de dolaylı vergileri artırma yönünde önemli bir girişimde bulunmamışlardır (Ertman, 1997: 134).

Gerek *taille* gerekse *fermes* gelirleri 1694'de, 1684'teki düzeylerinin altında kalmıştır. Vergiler yoluyla maliyetleri karşılamayı başaramayan hükümet daha belirsiz, güvenilmez ve uzun dönemde tehlikeli olabilecek gelir kaynaklarına yönelmiştir. 1689-1694 arasında savaş harcamaları ile vergi gelirleri arasındaki açığı kapatmak için başta yeni *rentes* satışları olmak üzere paranın değerinin düşürülmesi ve *affaires extraordinaires* uygulamasına gitmiştir¹⁸⁵ (Ertman, 1997: 135).

Bu tür önlemlerin yetmediği noktada Fransız hükümeti yeni vergi uygulamalarına da gitmiştir 1695'te uygulamaya konulan *capitation* bunlardan en önemlisidir. Hane halkının her bir ferdi tarafından ödenen bir tür "baş vergisi" (Hart, 1995/2002: 285) şeklinde uygulanan *capitation* takip eden yüzyılda da toplanmaya devam etmiştir.

Nüfus, derecelerine göre 22 kategoriye bölünmüş ve en yükseği 2000 en düşüğünün ise 1 lira ödemesine yönelik bu düzenleme içerdiği çeşitli özel

¹⁸⁴ Harcamalar açısından bakıldığında Fransa'da 1670'lerde yıllık ortalama 128 milyon olan harcamalar 1680-1688 arasında 148 milyona ulaşmıştır. Ulusal gelire oran olarak ise 1689-1699 arasında %8.7 olan oran, 1702-1715 arasında %10.3 düzeyine ulaşmıştır. İngiltere'de ise 1687'de %4.2 olan harcamaların ulusal gelire oranı 1690'larda %11.4'e ve 1700'lerde %14'e çıkmasına karşın bunu karşılamak görece daha kolay olmuştur. 1713'te savaştan ayrıldığında İngiltere'nin mali potansiyeli tüketilmemişti (Ertman, 1997: 133-134).

¹⁸⁵ Bu yolla hükümetin yıllık 54 ila 69 milyon civarında gelir elde ettiği tahmin edilir.

düzenlemelerle vergi ödeycilere kaçınma olanakları sağladığından, en azından başlangıçta, istenilen sonucu doğurmaktan uzak kalmıştır¹⁸⁶.

1695'ten sonra savaşın yükünün iyice artması nedeniyle Fransız hükümetinin, Colbert döneminin uzlaşmacı veya iknaya dayalı yaklaşımının tersine açıkça zora yöneldiği görülür. Temsili bir organın yokluğunda iknaya dayalı yaygın bir vergilemeye gitme olasılığı olmayan hükümet, elindeki tek imkân olan memuriyet sahipleri ve özel finansörleri zorlamaya yönelmiştir. Krallık veya hükümet açısından zorlamanın temel dayanağı, söz konusu kişilerin geleceklerinin eski rejim devletinin yaşamasına bağlı olmasıdır. Rejimin değişmesi, açıkça onların da sonu olacaktır (Ertman, 1997: 137).

4.1.3. Devletin Mali Krizi ve Son Umut": Terray, Turgot ve Necker

1695'ten sonraki yirmi yıl içinde savaş maliyetlerini karşılamak için başvuru makam satışı ve borçlanma döngüsünün hızlanarak artması, devletin mali iflasına giden süreci de başlatmıştır¹⁸⁷.

1715'te XIV. Louis'in ölümünden sonra 1741'e kadar Fransa kesintisiz bir barış ve refah dönemi yaşamıştır. Başbakan Cardinal Fleury bu uygun ortamdan yararlanarak içsel kredi ve iltizama dayalı eski Colbertçi finansal sistemi yeniden kurmayı denemiştir. İlk olarak 1726'da yaşanan ekonomik büyüme ile birlikte Genel İltizam'ı (*fermes generales*) yeniden organize etmiştir.

Ekonomik genişlemenin bir diğer etkisi mültezimlerin devlete verdiği borçlardaki artışta kendini göstermiştir. Dolaylı vergilerdeki artışın bir sonucu

¹⁸⁶ Bünyesinde barındırdığı bu sorunlar nedeniyle yıllık toplam güç bela 18 milyona ulaşmıştır (Ertman, 1997: 137).

¹⁸⁷ 1715'te devlet gelirlerinin %70'i doğrudan savaş harcamalarına gitmekteydi ve devletin bütçe açığı yaklaşık 45 milyon'a ulaşmıştı (Mooers, 2000: 70).

olarak mültezimler devlete başlangıçta kısa dönemli ardından uzun dönemli kredi verme konusunda daha istekli davranmışlardır. Bu çerçevede XIV. Louis'in savaşlarını sürdürebilmesine imkân tanıyan, mültezimler tarafından sadece kısa dönemli olarak çıkarılan *billets* ve *rescriptions*'lar normal hale gelmiş ve giderek hükümet finansmanında merkezi rol oynamaya başlamışlardır (Ertman, 1997: 140).

Yaklaşık yirmi yıl süren bu barış döneminde sağladığı tasarruflar sayesinde Fransa, 1741'de Avusturya Savaşı'na önemli bir finansal ve siyasal manevra kabiliyetine sahip olarak girmiştir. Ancak 1748'de savaş sona erdiğinde bu tasarruflardan eser dahi kalmamış, hemen hemen tamamı bütünüyle yabancı macerada israf edilmiştir (Ertman, 1997: 141).

Ardından gelen Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile ülke giderek ağır bir borç batağına saplanmaya başlamıştır. 1.3 milyara ulaşan savaş maliyetinin sadece %29'u vergilerle karşılanabilmiş geri kalan için ise borçlanmaya gidilmiştir. Bu derece ağır borçlanmanın kaçınılmaz sonucu ise devletin borç yükünün artması olmuştur¹⁸⁸. Borç yükünün artan ağırlığı ise ülkeyi iflasın eşiğine getirmiştir (Ertman, 1997: 141). 1740'lardan itibaren katıldığı savaşlarla Fransa, Avrupa'ya egemen olma bir yana "kendine ait olanı da koruyamayacağı" (Skocpol, 2004: 113) bir durumla karşı karşıya kalmıştır.

Her ne kadar savaşlar uyarıcı olsa da karşı karşıya kalınan mali kriz mutlakçı Fransız devletinin yönetsel, mali ve askeri altyapısının yetersizliğinden kaynaklanan yapısal bir krizdir. Fransız örneğinin de gösterdiği gibi mutlakçılığın doğasında var olan çeşitli eğilimler büyük güç olmanın maliyetlerini karşılamaya yetersizdir (Ertman, 1997: 142).

İlk olarak, önemli bakanlıklarda ve mahkemelerde işgal ettikleri özel konumlara rağmen, mülk sahibi memurların hükümet harcamalarının mutlak düzeyi üzerinde, isteseler bile sınırlayıcı bir güçleri yoktur. Bunun bir sonucu olarak harcamalar sürekli artmaktadır. Gelirler açısından bakıldığında ise

¹⁸⁸ 1753'te 85 milyon olan borçlar 1760'larda 196 milyona çıkmıştır. Bu son rakam Fransız kraliyetinin 1769'daki bütün gelirlerinden 26 milyon daha fazladır (Ertman, 1997: 141)

mülk sahibi memurlar, devlet soyluları ve diğer ayrıcalıklı grupların bir araya gelmesinin yaratacağı siyasal etki, vergi tabanının genişletilmesini imkânsız kılmaktadır. Ayrıca eski rejimin içsel kredi ve iltizam gibi ikiz iki kurumu çevresinde toplanmış birleşik gelir toplama ve kısa dönemli finansman sistemi, devletin mevcut vergi tabanını tam olarak kullanmasını da engeller niteliktedir (Ertman, 1997: 142).

Mutlakçı devletin doğasından kaynaklı bu sınırlamaların ortadan kaldırılmasına yönelik “son” reform çabaları 1770’lere damgasını vurmuştur. Terray ve Maupeou, Turgot ve Necker gibi üç başarılı bakan, ilk defa ülkeyi mali iflastan korumak için devlet işlevlerinin özel kontrolüne doğrudan saldırmaya cesaret etmiştir (Ertman, 1997: 143).

1769’un sonunda hükümette etkili kontrolü ele geçiren Terray ve Maupeou’nun ülkenin karşı karşıya bulunduğu mali iflasa giden gelişmelere ilk tepkisi alışıldığı üzere borçların yeniden yapılandırılması şeklinde olmuştur. Bu çerçevede anapara ödemelerini durdurma, *rentes*’ler üzerindeki faizleri zor yoluyla azaltma ve bütün bunlar içinde en şiddetlisi genel alıcılar (*receivers general*) ve mültezimler tarafından düzenlenmiş senetlere yapılacak ödemeleri geçici olarak durdurma yoluna gitmişlerdir (Ertman, 1997: 143).

Bunun yanı sıra Eski Rejim boyunca devlet soylularına (*nobles d’etat*) yönelik en çarpıcı darbe Maupeou’dan gelmiştir. Vergi reformunun önündeki en önemli engellerden olan eski vergi mahkemeleri (*cour des aides*) bütün olarak kaldırılmıştır. Bunu hem Paris hem de taşradaki *parlements*’leri maaşlı ve görevleri alınıp satılmayan yargıçların çalıştığı yeni bir üst mahkeme sistemi ile yer değiştirerek yapmıştır (Ertman, 1997: 143).

Devlet soylularının yoğun tepkisini çeken bu uygulama yeni kralla birlikte eski haline getirilmiştir. XV. Louis’nin 1774’te ölümüyle saraydaki Terray ve Maupeou karşıtları bu kamu baskısını yeni kralı ikna etmede

kullanmışlar ve XVI. Louis eski egemen krallığı bütün ayrıcalıkları ve haklarıyla birlikte yeniden kurmuştur.

Parlements'lerin 1774'te geri dönmesi aynı zamanda gerçek bir vergi reformunun mutlakçılık altında siyasal olarak imkânsız olduğunu da göstermiştir. Bu durumda XVI. Louis'in bakanı Turgot soyluların ayrıcalıklı konumlarına dokunmadan kendi "minimum programını" uygulamaya koyabilmiştir.

Temel olarak ekonomik büyümeden kaynaklı vergi gelirlerini artırmaya dayanan program bu amaçla ticaretin önündeki sınırlayıcı engellerin ve bazı feodal ayrıcalıkların kaldırılması önerisine dayanmaktadır. En önemli adımı ise 1774'te Tahıl ticaretinin serbestleştirilmesiyle atan Turgot bu sayede *taille*'nin alternatif toplayıcılarını ortadan kaldırılmış ve çiftçiler üzerinde yakın hükümet kontrolü uygulamaya koymuştur (Ertman, 1997: 144).

1776'da Turgot, programının ikinci aşaması olarak daha radikal ekonomik ve toplumsal reformlara yönelmiştir. Loncaların (guilds) ve çeşitli feodal yükümlülüklerin kaldırılması yanı sıra *corvee* yerine yol yapımına soylular ve ruhban sınıfından olanların da katılmasını kapsayan bu program, başını Paris parlamentosunun çektiği bir dirençle karşılaşmış ve uygulama alanı bulamamıştır (Ertman, 1997: 145).

Turgot'un düşüşüne katkı yapan diğer bir diğer gelişme de Amerikan Bağımsızlık Savaşına Fransa'nın müdahalesine karşı çıkmış olmasıdır. Turgot açısından sonuç tıpkı Terray ve Maupeou gibi kovulmak olmasına rağmen Fransa açısından sonuç mali yıkım olmuştur¹⁸⁹. 1776'dan sonra rakip politikacılar, saray eşrafı (courtiers) özel mülk sahibi memurlar ve finansörler ittifakı bütün reform çabalarını tersine çevirmişlerdir (Ertman, 1997: 145).

¹⁸⁹ 1770'den sonra Fransız hükümetinin olağan harcamaların büyümesini durdurmuş olmakla birlikte borç servisi olağan gelirlerin en azından %42 ve muhtemelen yaklaşık %50'sini emmekteydi (Ertman, 1997: 145).

Devletin karşı karşıya kaldığı mali sorunları çözmesi ve Amerikan Savaşı'nın finansmanı için XVI. Louis devletin maliyesini İsviçreli bir banker olan Necker'e emanet etmiştir. Geçmiş reform deneyimlerinin gösterdiği, mevcut vergilerin oranını artırmak ve ayrıcalıklar üzerine yeni vergiler koymanın siyasal olarak imkânsız olduğundan hareket eden Necker, yönetsel alanda bir reform üzerinde durmuştur (Ertman, 1997: 146).

Mali yönetimin dört temel alanına yönelik düzenlemeler içeren Necker planı; gelirin toplanması, paylaşılması (disbursement), kısa dönemli kredinin düzenlenmesi ve bütün devlet maliyesinin koordinasyon ve kontrolünü kapsamaktadır. Bunun yolu ise tek ve merkezi bir hazinenin yaratılmasından geçmektedir. Bu sayede bir yandan devletin harcamalarına etkili bir gözetim getirilerek israf ve savurganlık ortadan kaldırılırken; diğer yandan devletin kısa dönemli kredilerin yönetimini de üstlenmesi nedeniyle borçlanma maliyetleri de azaltacaktır. Son olarak ise gelir toplamının "ulusallaştırılması" yoluyla gayri safi vergi hâsılatı artırabilecektir (Ertman, 1997: 146).

Eski rejimin memurlar, finansörler ve *comptables*'lere dayanan mali yönetimini kendi planı doğrultusunda değiştirmek üzere Necker'in attığı en önemli adım sayıları 500'ü bulan finansörleri ortadan kaldırmak ve *comptables*'ler dışında mali işlerden sorumlu bağımsız memurları, *controleur general* olarak adlandırılan merkezi bir denetçiye karşı sorumlu olan maaşlı memurlara dönüştürmektir. Ayrıca bu *controleur general* memurluklarının etkili bir gözetim ve koordinasyon birimlerine dönüştürülmesi için Necker 1777'de Eski Rejim'den kalma *intendant*'ları kaldırıp onların yerine hükümet çalışanı olacak şekilde yeni elemanlar almıştır (Ertman, 1997: 147-148).

Controleur general'in Fransız devlet maliyesinin tüm resmini doğru ve düzenli bir şekilde görmesini sağlamak üzere Necker, bütün mali işlerden sorumlu hazineدارlar (treasurers) ve alıcıların düzenli bir şekilde aylık olarak beyanname vermelerini zorunluluk haline getirmiştir (Ertman, 1997: 148).

Necker'in getirdiği bir diğer düzenleme ise doğrudan vergi toplanmasını, Eski Rejim'deki 24 ayrı *caisses*'den ziyade *recette general* olarak adlandırılan tek gelir idaresince yönetilen maaşlı 12 hükümet komiserinin başkanlığında bir *regie*'ye (reji) vermesidir. Necker aynı zamanda ikincil derecede önemli kraliyet gelirlerinin toplanmasını ve kraliyet demesnelerinden elde edilen gelirleri de yeniden düzenleyip eskiden iltizama verilen bu gelirleri iki ayrı *regie*'de toplamıştır. Ayrıca sayıları 506'ya ulaşan demesnelerin yönetiminden sorumlu gereksiz memuriyeti de ortadan kaldırmıştır (Ertman, 1997: 147-148).

Borç operasyonları ile ilgili olarak ise hem hazinedarlar hem de yeni *regie*'nin bono veya diğer borç araçlarını onaylama ve bu bonoların tamamının *comptables*'lerin bireysel borçları olmaktan ziyade kraliyet tarafından ciro edildiğini açıklama yoluyla çeşitli derecede merkezi kontrol sağlamayı denemiştir. Bu yolla Necker bütün kısa dönemli borçların merkezileştirilmesi yönünde ilk adımı atmıştır (Ertman, 1997: 148).

Necker'in Amerikan savaşının finansmanı sağlamaya yönelik bu reform planı da daha önceki reform planlarıyla benzer kaderi paylaşmıştır. Benzer şekilde finansörler, özel mülk sahibi memurlar ve kraliyet ailesinin küskünleri koalisyonu onu yerinden etmeye yetecek karşı bir grup oluşturmuştur. 1781'e gelindiğinde bu grubun etkisiyle Necker'in bakanlıktan ayrılmasıyla Fransa aslında son umudunu da tüketmiş olmaktadır.

Takip eden altı yılda Necker'in halefleri Joly de Fleury, D'Ormesson ve Calonne onun tüm reformlarını tersine çevirmişlerdi. Eski hazinedar memurluklarının çoğu ve *payeur* yeniden yaratılmış, *recette generale* dağıtılmış ve doğrudan vergilerin toplanmasında 48 genel toplayıcı usulüne yeniden dönülmüş, *indendants de finance* yeniden diriltilmiş ve *comptables*'lere borç verme konusundaki özgürlükleri geri verilmiştir. Özel mülk sahibi memurluk ve "içsel" kredi bir kez daha zafer kazanmış ve Fransa 1760'lara geri dönmüştür (Ertman, 1997: 150).

Fakat bu kez durum Yedi Yıl Savaşları sonrasında olduğundan daha kötüdür. Necker'in reformlarının tersine dönmesinin sonucu devletin bütçesinin bozulması şeklinde olmuştur. 1782'de fazla veren bütçe 1783'te savaşın sona ermesiyle açık vermeye başlamıştır. Calonne zamanında bu açık gittikçe büyümüş ve 1786'da 85 milyona ulaşmıştır.

Mali açıdan mutlakçı Fransa'nın yolun sonuna ulaşması anlamına gelen bu duruma karşı Lomenie de Brienne tarafından girilen son radikal reform denemesinin de söz konusu ittifak tarafından mağlup edilmesiyle Fransa'da devlet 1788 yazında fiili olarak iflas etmiştir (Ertman, 1997: 150).

XIV. Louis için geriye kalan tek bir seçenek 1 Mayıs 1789'da Genel Meclisi resmen toplantıya çağırmak olmuştur. Fransa'da mutlakçılığın sonunu getiren gelişmelerin fitili bu sayede ateşlenmiştir.

4.2. FRANSIZ DEVRİMİ

Amerikan Bağımsızlık savaşı sonrasında devletin 1788'de fiilen iflas etmesi ile başlayan Devrim, 1789-1791 reformcularına Terray ve Necker'in başarısız olduğu alanları düzenlemeye yönelik önemli imkanlar sağlayarak iki yıldan az bir süre içinde Fransız devlet aygıtının bütün karakterini dönüştürme imkânı sağlamıştır.

Ancak böylesine bir açıklama devrimi dışsal nedenlere bağlayarak sistemin yapısından kaynaklı içsel sorunları dikkate almamak şeklinde bir sakıncayı da beraberinde getirir. Oysa savaş ve onun beraberinde getirdiği iflas devrime yol açmış olsa da "Fransa devletinin mali bunalımı belli bir artık çekme biçimini gerektiren kökleri çok daha derinlere uzanan bir bunalımın ifadesi olarak da görülebilir" (Mooers, 2000: 83). Mutlakçılığın "siyasal birikim" dinamiğinin temel özelliği, devletin savaşabilme gücünü elinde bulundurabilmesidir. Bunu sağlayamadığı noktada devletin dayandığı bütün

bir üretim ilişkileri yapısında ciddi bunalımlar meydana gelir ki Fransa'da yaşanan tam olarak budur. 18. yy olayları baş gösterdikçe Fransız monarşisinin *raison d'être*'ini (varoluş nedeni) yerine getiremediği gitgide daha görünür hale gelmiştir (Skocpol, 2004: 124).

Diğer yandan savaş, harcamaların artışına neden olsa da Fransa için daha da temeldeki sorun gelirlerin yetersizliğidir. Bunun gerisinde ise “kilise mensupları ve soylular kadar memurların, vergi toplayıcılarının, ticari ve sanayi gruplarının da dâhil olduğu sayısız ayrıcalıklı seçkinin [sahip olduğu] vergi muafiyet ve indirimlerinden dolayı vergilendirme sisteminin kalbura [dönmesi]” (Skocpol, 2004: 125-126) yer alır görünmektedir.

Bourbon krallarının çoğunun borçlanmadan ve iflastan sağ salim çıkmasına karşın XVI. Louis'nin mali sorunlarının büyük bir krize dönüşmesinin Fransız topluma içsel olan bir diğer nedeni de 18. yy Fransız toplumundaki gelişmelerin eski bir kaçış mekanizması olan *chambre de justice* olanağını kapatmış olmasıdır. Bosher'e göre;

“Bourbon monarşisindeki diğer bütün mali krizler halkın dikkatini, vurguncu ve bundan dolayı sorunun sorumluları olan muhasebeciler, mültezimler ve diğer finansörlere yönlendirerek Adalet Komisyonunda [Chamber of Justice] çözerdi. Adalet Komisyonları aynı zamanda finansörlere olan borçları iptal etmek ve onlardan yeniden büyük miktarları zor yoluyla borç almada uygun bir yasal araç sağladı....fakat uzun bir seri şeklindeki Adalet Komisyonları 1717'de son buldu....finansörlere saldırı niteliğinde bir girişimde bulunan maliye bakanları, özellikle Terray, Turgot ve Necker siyasal yenilginin acısını çektiler ve istifa etmek zorunda kaldılar. Bu ortamda mali sorun bir büyük krize doğru olgunlaştı” (Bosher, 1970: 304-305).

Sistemin bu yapısal özelliklerinden kaynaklı zayıflıkların savaşın yol açtığı mali krizle birleşmesi, devrime giden süreci başlatmıştır. Devrimde bu yapısal sorunlar kadar içsel sınıf çelişkileri de etkili olmuş görünür. Bunlardan en önemlisi yükselen burjuvalar ile soylular arasında var olan çelişkilerdir.

Soylular ve burjuvaların devletten makam alma konusunda giderek birbirlerini dışlamaya başlamaları bu çelişkinin kaynağını oluşturur. Eski rejimin sonlarına doğru mutlakçılığın başlıca çelişkilerinden biri, ordunun üst rütbeleri ile devletin yüksek makamlarının geleneksel olarak büyük servet sahibi kimselere ve eski soylu ailelere ayrılması nedeniyle, devletin burjuvaların satılık makamlara olan talep artışına ayak uydurmakta yetersiz kalmasıdır. Buna bir de sadece daha zengin maliyecilere ve bankerlere ayrılmış olan *secretares du roi* gibi makamlar değerlerini muhafaza erken aşağı makamların değerinin enflasyon nedeniyle düşmesinin eklenmesi burjuvaların hoşnutsuzlukları daha da artırmıştır (Mooers, 2000: 82).

18. yy ikinci yarısından itibaren devletin bozulan maliyesini düzeltmeye yönelik reform çabaları ise toplumun tüm kesimi, özellikle de “toplumsal olarak önemli ve devlet mekanizması içinde stratejik konumda bulunan zengin ayrıcalıklı [gruplar]” (Skocpol, 2004: 127) tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 1787’de monarşinin mali bakımdan tehlikede olduğu haberleri egemen sınıf içinde genel bir güven bunalımı başlatmıştır (Skocpol, 2004: 132).

Krallığın daha fazla gelir elde etme girişimlerine karşı en ciddi direniş *parlement*’lerden gelmiştir. Kraliyet yönetiminin bir parçası olarak Paris ve önde gelen eyalet kentlerinde yerleşik bulunan bu yargı kuruluşları, daha çok sivil ve ceza davalarına bakan istinaf mahkemeleri olmakla birlikte; kraliyet iktidarına karşı üst sınıfların manivela işlevi gören birçok niteliğe de sahiptirler (Skocpol, 2004: 127).

Her şeyden önce sahip oldukları vergi bağışıklıkları nedeniyle oldukça yüklü bir servetleri vardır. Bunun yanı sıra tıpkı diğer memurluklar gibi sahip

oldukları konumları aynı zamanda kendilerinin mülkü olduğundan; yerlerinden edilebilmeleri oldukça güçtür. Kendi konumlarını da ilgilendirmesi nedeniyle senyörlük haklarıyla ilgili ihtilaflarda her zaman soyluların olduğu kadar burjuvaların da elinde bulunan bu “tuhaf mülkiyet biçimini” savunmaktaydılar. Son olarak gelenek sayesinde *parlement’*ler ülkenin geleneksel uygulamalarını ihlal ettiğini düşündükleri kraliyet fermanlarına itiraz etme hakkına sahiptirler (Skocpol, 2004: 127-129).

Sahip oldukları bu özelliklerin aralarında var olan sıkı ilişki ve dayanışmayla birleşmesi, onların vergi reformları konusundaki bakanlık girişimlerine karşı çıkışlarının gerisindeki gücün kaynağını göstermektedir. Bu güce dayanarak *parlament’*lerin 1787-88’deki bakanlık önerilerine karşı üst sınıfların ve halkın desteğini bir kez daha harekete geçirerek Etats Generaux’un toplantıya çağırılması talebini dillendirmesi, Devrime giden kapıyı aralamıştır (Skocpol, 2004: 129).

Devletin sorunlarını mutlakçılığın çözebileceğine güveni kalmayan ve kendi ayrıcalıkları için korkuya kapılan egemen sınıf, krala tavsiyede bulunacak ve devletin karşı karşıya kaldığı mali krizi çözmek üzere yeni vergilendirmeye onay verecek temsili bir kurumun toplanması talebini desteklemişlerdir (Skocpol, 2004: 132).

Soylular açısından varlıklarının mutlakçılığın yaşamasına bağlı olduğu gerçeği bir kez daha etkili olmuş ve adeta bir danışma organı olarak meclisi kabul etmişlerdir. Ancak Etats Genereaux’nun toplanması, kraliyetin mali krizinin çözülmesine değil, devrimin başlatılmasına hizmet etmiştir. Meclis “[köylülere]...eski binayı yerle bir edecek bir dinamiti [sağlamıştır]” (Aktaran: Skocpol, 2004: 219). “Köylü ayaklanması olmaksızın ‘kurucu meclisin feodal sisteme karşı bu kadar ağır darbeler [indiremeyeceği]’ ve Devrim[in] hiçbir zaman anayasal reformların ötesine [geçmeyeceği]” (Skocpol, 2004: 231) söylenebilir.

1789'da patlak veren köylü ayaklanmalarının potansiyeli ise 18. yy Avrupa'sındaki Fransa'ya özgü bir tarımsal toplum yapısı içinde saklıydı (Skocpol, 2004: 232). İngiltere'nin çitlemeler yoluyla gittikçe mülksüzleşen köylülerinin tersine Fransız köylüsünün mülkiyet hakkı geleneksel olarak krallık tarafından korunmaktaydı. Ancak bu koruma mülklerin ufulanması nedeniyle aynı zamanda köylü yoksulluğunun da nedenlerinden biriydi. Rantların yüksekliği ise köylü yoksulluğunun bir diğer nedeniydi¹⁹⁰.

Bu yoksulluğun 1789'da yükselen ekmek fiyatlarıyla birleşmesi köylü ayaklanmalarının fitilini ateşlemişti. Ancak köylüler ekmek isyanlarının ötesine geçerek senyörlük sistemine saldırmaya başladılar. Kırsal ayaklanmaların ilk dalgası *tithe*'leri, feodal hakları ve feodal hakların kendilerine verdiği şeyleri alan insanları hedef alıyordu. Çoğu zaman hedef yerel senyörlerin feodal kayıtlarıydı, ancak tahıl depolarına el koymalar da oluyordu. Kargaşa ya da karışıklık, ayaklananların olgunlaşmakta olan tahıl mahsulüne saldıracağı şeklindeki Büyük Korku (Grande Peur) ile yoğunlaşarak ülkenin büyük bir kısmına yayıldı (Skocpol, 2004: 240).

Etats Generaux'nın toplanmasıyla bir bekleme sürecine giren köylüler meclisin özgürlük beklentilerine yanıt vermekte yavaş davranması nedeniyle *tithe* toplayıcılarına, senyörlere ve hatta kraliyet vergi toplayıcılarına ödeme yapmayı durdurma kararına vardılar. Çoğunluğun daha güvenli ve etkili pasif bir direniş sürecini benimseyip ödeme yapmayı reddetmesine rağmen kızgın azınlıklar ayrıcalıklı yerlere ve şatolara yabalarla ve meşalelerle saldırmışlardır (Skocpol, 2004: 240).

Köylü ayaklanmalarının Fransız Devrimi için çok önemli sonuçları olmuştur. "Devrim'in başta gelen sürükleyici gücü olmamakla birlikte köylülüğün devrimin yazgısını belirleyen güç olduğunu söylemek yanlış olmaz" (Moore, 2003: 112). İlk olarak köylü ayaklanmalarının başarısının doğrudan etkisi, var olan sınıf yapısına bir saldırı, artıya el koymanın ve

¹⁹⁰ 1720-29 ile 1780-89 arasında rantlardaki artış %142'ye ulaşmıştı. Devrimin eşğine gelindiğinde ise toprak rantları yüzyılın ikinci çeyreğiyle karşılaştırıldığında %50 kadar daha yüksekti (Moore, 2000: 70).

tarımsal mülkiyet ve üretim tarzlarından birinin saf dışı bırakılmasıdır. Bunun yanı sıra ulusal kurucu meclisin eylemleri üzerindeki etkisi sayesinde köylü ayaklanmaları, sadece senyörlüğün değil fakat ayrıca Eski Rejim'in birçok kurumunun ortadan kaldırılmasına da yardım etmiştir (Skocpol, 2004: 345).

4 Ağustos 1789'da Kurucu Meclis'in feodalizmi lağvederek¹⁹¹ bütün ayrımları, ayrıcalıkları ve özel yerel imtiyazları kaldırması ile Fransa tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Eski Rejim Fransa'sında var olan coğrafi ayrımları ortadan kaldırıp yeni bir teritoryal birlik sağlayan Devrim'le mutlakçı devletin işlerinin kilise ile soyluluk saflarından devşirilen yerel görevliler tarafından halledildiği dolaylı egemenlik ve yönetim sistemi yerini doğrudan egemenliğe dayalı birleşik bir ulus devlete bırakmıştır (Mooers, 2000: 92).

Mali açıdan bakıldığında bu dönüşüm ayrıcalıklı devlet memurluğu ve içsel kredi sisteminin maaşlı profesyonel bürokrasi ve doğrudan mali yönetiminin merkezileşmiş sistemi ile yer değiştirmesi şeklinde olmuştur¹⁹² (Ertman, 1997: 139-140). Bundan böyle bütün Fransızların aynı haklara sahip olacağı, aynı yükümlülöklere bağılı olacağı ve aynı vergileri ödeyeceğı kabul edilmiştir (Mooers, 2000: 90).

Mutlakçılığın yerinden oynayan merkezi sütunu yerine anayasa, vergi ve maliye komitelerinde temsil edilen meclis üyelerinin yeni devlet aygıtı kurmaya başladıkları bu yeni dönem, aynı zamanda "modern vergi devleti"nin doğuşu olarak da nitelendirilebilir.

Bu kuruluma üç temel ilkenin eşlik ettiğı söylenebilir. Birincisi, yönetsel organın toplumsal kökenleri ve ailelerine bakılmaksızın yeteneklerine göre seçilmiş ve maaşlı, profesyonel memurlar tarafından

¹⁹¹ Bunun bir abartı olduğunu söyleyen Moore, toprağı dayalı feodal ödentilerin ortadan kaldırılışının tazminat ödenmesi koşuluna bağlanmış olmasını bu hakların daha uzunca bir süre yürürlükte kalacağı anlamına geldiğini söyler. Ayrıca feodalizmin, içinde onursal ayrıcalıkların da bulunduğu öteki kalıntıların da devam ettiğini vurgular. Feodal yapının bu tür kalıntıların temizlenmesi işinin ancak devrimin daha ileriki ve daha radikal evrelerinde çıkarılan yasalarla gerçekleştirildiğini söyler (Moore, 2003: 113)

¹⁹² Cobban'ın deyişiyile "1789'dan önce... ölkede seçilmiş tek bir gerçek meclis yoktu, ortalıkta sadece devlet memurları vardı; 1790'da ise memur yoktu, fakat sadece seçilmiş organlar vardı" (Aktaran: Skocpol, 2004: 343)

yönetileceğidir. İkincisi bütün kamu yönetiminin adeta iyi yağlanmış bir makine gibi çalışacak şekilde organize edilmesidir. Sonuncusu ise yeni bürokratik düzenin yozlaşmasını engellemek için yönetim ve maliye alanında ciddi bir denetlenmenin getirilmesidir (Ertman, 1997: 152).

Bu ilkeler çerçevesinde hareket eden meclis “liberal dönem” (Skocpol, 2004: 349) olarak adlandırılan 1789-1791 arasında modern devlet aygıtının gerektirdiği bütün önemli kurulumları başarmıştır. Bunlar arasında mülk sahipliğinden maaşlı memuriyete geçişe ilave olarak vergi toplamının ve doğrudan ve dolaylı vergilerin eşitlikçi bir sisteme kavuşturulması (Ağustos 1789- Mart 1791), kısa dönemli hükümet borçlarının merkezleştirilmesi ve ulusallaştırılması (Aralık 1789- Eylül 1790), 83 bölge (departements) çevresinde kurulmuş bölgesel yönetim çerçevesinin yaratılması (Ocak 1790), kraliyet maliyesinin kamu maliyesinden (public) ayrılması (Haziran 1790), gerek gelirler ve gerekse harcamalar üzerinde kontrolü olan ulusal hazinenin kurulması (Mart 1791), ve son olarak da yönetimin kabine ve altı bakan çevresinde yeniden organize edilmesi (Nisan 1791) sayılabilir (Ertman, 1997: 152).

Mali yönetimle ilgili bu reformların Eski Rejim deneyimleri göz önüne alındığında özel bir önemi vardır. Bir yandan bütün gelirlerin toplandığı ve bütün harcamaların yapıldığı tek ve merkezi hazine oluşturulurken¹⁹³ diğer yandan mali yönetim İngiliz Hazine’sinden farklı bir şekilde kurulmuştur. Mali gücün bu şekilde merkezileşmesinin siyasal sonuçlarından duyulan korku meclisi mali meseleler konusundaki sorumluluğu iki ayrı güç arasında bölüştürmeye yöneltmiştir. Bir yanda sadece teknik bir kurum olarak hazine (tresor) diğer yanda ise yeni vergilerin yönetiminden sorumlu ve hükümete bağlı olması anlamında siyasal bir kurum olarak kamu gelirleri bakanlığı yer almaktadır (Ertman, 1997: 152-153).

¹⁹³ Bu kurulumla 1791’de başlanmış olmakla birlikte eski rejimden kalma tüm *comptables*’lerin tamamen ortadan kaldırılması 1796’da gerçekleşmiştir.

1789-1791 döneminde idari ve mali anlamda temel kurumlarıyla ortaya çıkan devlet aygıtının bu bürokratik altyapısı; 1792'de monarşinin sonlandırılıp Konvansiyon'a (Cumhuriyet'e) geçilmesi, 1795'te Konvansiyon'un Direktuar'a dönüşmesi ve 1799 Konsüllüğü'nün ardından 1804 Napolyon'un kendini imparator olarak ilan etmesiyle sonuçlanan siyasal çalkantılardan önemli ölçüde etkilenmeden ve gittikçe genişleyerek¹⁹⁴ ayakta kalabilmiş ve Napolyon döneminde muazzam boyutlara ulaşmıştır.

4.3. NAPOLYON VE MODERN FRANSA

Fransa'ya modern devleti getiren mutlakçılıktan ziyade mutlakçılığın sonlanmasıdır. Fransız devlet aygıtına kurucu meclisi getiren devrim dışında 1792-1815 arasında rejimin çeşitli değişikliklerinden etkilenmeden kalmıştır. Fransa'nın yeni bürokratik altyapısı takip eden yirmi yılda temsili kurumların düşüşüne karşın yaşamayı sürdürmeye yetecek kadar güçlü olmasına rağmen; benzer şeyler devrim tarafından başlanmış tecrübesiz kamu maliyesi sistemi için doğru değildir. Temsili meclisin Fransız devletinin kalıcı bir parçası haline geldiği 1815'ten sonra İngiltere'dekine benzer etkili bir kamu kredi sistemi gerçeklik olabilmıştır (Ertman, 1997: 140).

Napolyon'la birlikte söz konusu olan Devlet organizasyonu alanında devrimin başarılarına yönelik bir tehdit olan 1792-1795'in radikalizasyonu değil aslında yeni tür bir mutlakçılığın geri gelmesidir. Oldukça sürpriz bir şekilde yoğun devrimci hareketler dönemi 1787-1791 arasında kurulan devlet aygıtlarının pekiştirilmesinde olumlu bir rol oynamıştır. Terör dönemindeki siyasal karışıklığa rağmen yönetim ve mali yapı çok az değişikliğe uğramıştır. Aynı zamanda Konvansiyon ve onun komisyonlarının yoğun savaş bakışı altında tevakkuz halinde olma ve dikkatsiz uygulamaları genişleyen

¹⁹⁴ Örneğin merkezi bakanlıkların çalışanlarının sayısı 1788'de 420'den 1796'da 5000 üzerine çıktığı tahmin edilir (Skocpol, 2004:373).

bürokrasiyle yazılı işlemsel süreçleri daha fazla geliştirmiştir (Ertman, 1997: 153).

1800'de Napolyon'un diktatörlüğü döneminde savaş Fransız devleti üzerinde oldukça farklı bir etkiye sahip olmuştur. Hazinesinin bağımsızlığı azaltılmış ve bakanın pozisyonu monarkın isteklerine bağlı hale gelmiştir. Napolyon savaş maliyetlerini *assignat*'lar yoluyla kamu kredisi sistemini yeniden kurma yoluyla değil devrimcilerin kovduğu finansörlere bir kez daha dönerek sağlamıştır. Waterloo'dan sonra ise eski sisteme tekrar dönmüştür (Ertman, 1997: 153).

Devrim makam ve nüfuz satışına (venality of office), soyluluğun mali dokunulmazlıklarına ve özel yasal ayrıcalıklarına son vermiş olmakla birlikte memuriyet (office-holding) hala vergilendirmenin kazançlı bir yeniden dağıtılma biçimi olarak [varlığını devam ettirmiştir]" (Mooers, 1991: 73). Konsüllük ile Birinci İmparatorluk sırasında ortaya çıkan yeni devlet seçkinleri ezici çoğunlukla eski üçüncü tabaka'dan gelen kodamanlardan oluşmaktaydı. Napolyon'un amacı devlet bürokrasisinin idari çatısı altında birleşmiş kalıtsal bir yeni bağımlı devlet kodamanları sınıfı yaratmaktır. 1808 ile 1814 arasında Napolyon'un yarattığı soylu unvanlarının sayısı 3000'i geçiyordu ve bunların çoğunluğu askeri nitelikteydi (Mooers, 2000: 98). Napolyon, feodal kabuğundan soyduğu ama yine de makam gelirlerine dayanmayı sürdüren yeni bir devlet aristokrasisi yaratmıştı. (Mooers, 2000: 100).

Napolyon'un oluşturduğu yeni idari aygıtın merkezinde valilikler bulunmaktaydı. Valiler merkezi yönetimin temsilcilerine vergi, polis, topluluk hakları, maliye vs. konularında büyük oranda genişletilmiş yetkiler tanımakla yerel yönetimin temellerinin çürütülmesine hizmet eden yeni kurulmuş *arrondissements*'in çekip çevrilmesinden sorumluydular (Mooers, 2000: 98).

Napolyon döneminde yıldızları parlayan devlet seçkinlerinin mutlakçılık döneminde makam sahiplerinin yaptığı gibi konumlarını yasal ya da kalıtsal güvencelerle sağlama alma yoluna gitmedikleri doğrudur. Onun yerine

kodamanlık yetenekle birleşmişti. Buna karşın toprak sahipliği ile makam sahipliği arasında hala güçlü bir bağ mevcuttu (Mooers, 2000: 98).

Makam sahipliği ile toprağa dayalı zenginlik arasında var olan bu bağın belki de en önemli örneği askeri haraç ile soyluluk statüsü arasında var olan ilişkide yatmaktadır. Kişisel serveti küçük olanlara gerek imparatorluk mülkünden gerekse neredeyse kesintisiz süregelen ve rejime damgasını vurmuş savaşlarda ele geçirilen fethedilen topraklardan mülk bağlanması sıkça karşılaşılan bir uygulamaydı (Mooers, 2000: 98-99).

Napolyoncu devlet faaliyetlerinin mali giderlerini gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak topladığı vergilerle karşılıyordu. Eski Rejim'in tütün, oyun kağıtları ve içki gibi ürünlere uyguladığı dolaylı vergilerin bir çoğunu yeniden gündeme getirmişti. 1806'da tuz vergisi devrim öncesinin *gaballe*'ini hatırlatacak şekilde yeniden konuldu. Droits reunis olarak bilinen ve %50 artırılan, hükümet giderlerinin yaklaşık dörtte birini oluşturan bu dolaylı vergiler sayesinde, toplam olarak alındığında gelirler yükselmişti. Bu verginin yükünü küçük köylüler çekmekteydi. Emlak vergilendiriliyor ve doğrudan vergiler şeklinde hükümet giderlerinin önemli bir kısmını oluşturuyor olsa da bunun 1813'te getirdiği miktar yürürlüğe konduğu 1791'dekiyle aynıydı. İmparatorluğun denetimindeki toprakların genişletilmesi ve toprağın değerinin sürekli artması karşısında bunun son derece orantısız bir durum oluşturduğu aşıkardır (Mooers, 2000: 99).

Napolyoncu devletin oluşturduğu mali sistem mutlakçılık döneminde sadece kusurlu bir işleyiş yapısı olan sistemin pek çok bakımdan mükemmelleştirilmiş şekliydi. Vergi toplama sistemi, bağımsız vergi tahsildarlarınca yürütüldüğü mutlakçılık döneminde olduğu gibi az çok özel yapısını hala muhafaza etmekle birlikte Napolyon her ayın başında vergi olarak alacakları tutara eşit miktarı içeren bir senet imzalatmak suretiyle tahsildarları daha sorumlu bir hale getirdi. Hazine söz konusu senetleri özel bankerlere kıldırarak süreci hızlandırdı. Bununla birlikte devlet yavaş yavaş doğrudan artık kaldırılmayacak peşin vergilere oranlı bonolar çıkararak büyük

bankerleri atlatmayı başardı. Bu sayede devletin zenginliğin kendi kasasına akışını sağlama alması ve vergi gelirleri üzerinde daha doğrudan bir denetim kurması mümkün oldu (Mooers, 2000: 99-100).

Fakat devletin mali işlemlerde gerçekleştirdiği bu iyileştirmelerin bile bir süre sonra yetersiz olduğu ortaya çıktı. Savaşın dur durak bilmeyen talepleri hazinenin soluğunu kesiyordu. 1812’de devlet harcamalarının (1.000 milyon frank) %60 ila %80 arasında kalan miktarı askeri ihtiyaçlara ayrılmıştı. 1813’te askeri harekâtın maliyetinin 817 milyon frank tutacağı tahmin ediliyordu. Başka bir deyişle maliyesini merkezileştirmek ve verimliliğini artırmak yönündeki girişimlerine rağmen Napolyoncu devlet mutlakçılık döneminde sürekli olarak tekrarlanan bir olay örüntüsünün kurbanı olmuştu: savaşın ve teritoryal genişlemenin talepleri köylülerden sızdırılan dolaylı ve olağan dışı vergilere giderek daha fazla bel bağlaması ve borçlanma döngüsünün hızlanması anlamına gelmekteydi (Mooers, 2000: 100).

Napolyon diktatörlüğünden sonra Fransa birçok siyasal rejime sahip oldu. Bonaparte’ın kendi yönetimi 1814’te son buldu, onu ilk önce yenilenmiş Bourbon monarkları, ardından bir burjuva monarşisi ve yirminci yüzyıla dek bir ikinci cumhuriyet bir ikinci imparatorluk bir üçüncü cumhuriyet izledi. Bu rejimlerin birçoğu liberal parlamenter siyasal denetimleri kurumsallaştırmak için daha önemli girişimlerde bulundu (Skocpol, 2004: 377).

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALMANYA

İngiliz ve Fransız örnekleri ile karşılaştırıldığında farkı bir ulus devlet kurulumu modelini temsil eden Almanya'nın bu farklılığı, ulusal birliğini görece geç tamamlamış olması yanı sıra toplumsal dönüşümünü alttan gelen çelişkilerin yol açtığı bir devrimden ziyade yukarıdan devrim diyebileceğimiz bir biçimde gerçekleştirmiş olması ile ilgilidir.

Fransa ve Almanya'nın izlediği tarihsel yollar, farklı modernleşme yollarının varlığını göstermek için sıklıkla kullanılır. Bu çerçevede "Fransa'nın, Ancien Regime'den Louis Napoleon'un düşüşüne kadarki tarihi, modern endüstriyel kapitalizmin gereklerine uygun siyasal kurumların tedrici olarak sağlamlaştırıldığı bir süreç olarak görülürken; Almanya...başarısız ya da kısmi bir 'modernleşme' örneği olarak" (Mooers, 2000: 126) ele alınır. Almanya'nın izlediği bu farklı yol, "sadece Avrupa'daki genel eğilimlerden bir sapma olarak değil, [aynı zamanda] yirminci yüzyılın faşist rejimleri için de bir peşrev olarak görülmüştür" (Mooers, 2000: 126). Hamerow'un vurguladığı gibi, "1848'de yapılan hataların bedeli 1849'da değil, 1918'de, 1933'te ve 1945'de ödenmiştir" (1958: viii).

Fransız devrimi öncesi dönemde Almanya, çağdaşı Avrupa devletleriyle karşılaştırıldığında oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir. Alman prenslikleri, Fransa'da olduğu gibi mülkiyete dayalı memurluk, iltizam ve içsel finansman gibi uygulamaları içermeyen bir yönetsel ve mali altyapıya sahiptirler. Söz konusu altyapının büyük ölçüde tam zamanlı, profesyonel ve üniversite eğitimi almış memurlardan oluşan proto-modern bir bürokrasi çevresinde kurulduğu söylenebilir (Ertman, 1997: 224).

Tarihsel olarak bakıldığında Almanya'nın izlediği bu farklı yolun gerisinde, karanlık çağ devlet kurulumu olarak ele alabileceğimiz 14. yy'a

kadarki süre içinde Alman toplumuna yerleşmiş olan, yukarıdan aşağıya düzenlenmiş yerel yönetim ve idare örüntüsünün yer aldığı söylenebilir. Latin Avrupa'da olduğu gibi Alman prenslikleri de, onları mutlakçılığa doğru bir yönelime sevk edecek parçalı, merkezi olmayan bir siyasal ortamı paylaşmakla birlikte; Almanya'nın yeni nesil devlet kurucu prenslerinin yerel bütünleşme sorununa, katılımcı olmayan, merkezi çözümler geliştirdiği görülür (Ertman, 1997: 224).

Almanya'nın çağdaşlarının gelişim çizgisinden farklı bir yol izlemesinin bir diğer nedeni ise devletlerarası rekabete geç katılmış olmasıdır. Alman prensliklerinin 1400'lere kadar gerçek devletler olarak ortaya çıkamamaları ve bu tarihe kadar jeopolitik rekabete tabi olmamalarının en önemli etkisi, Alman prenslerinin kendi altyapılarını kurup geliştirirken kendilerinden önce yaşanmış örneklerden yararlanmalarını olanaklı kılmasıdır. Bu modellerin hatalarından ders alıp; maliye, hukuk ve eğitim gibi başarılı alanları kendilerine örnek almışlardır. Bunun bir yansıması olarak kendilerini, çalıştırmayı düşündükleri eğitilmiş personel karşısında 1100 1200 ve 1300'lerde İngiltere ve Latin Avrupa devlet kurucularının sahip olduğundan daha güçlü pazarlık pozisyonunda bulmuşlar ve sonuçta Fransa'da olduğu gibi mülkiyete dayalı bir memurluk yaratmak zorunda kalmamışlardır (Ertman, 1997: 225).

Aşağıda Almanya'nın bu farklı yanlarını vurgular şekilde ilk olarak Alman mutlakçılığının tarihsel kökenleri üzerinde durulup ardından 17. yy Hohenzollern mutlakçılığının kuruluşu ve bunun 18.yy'la birlikte bürokratik mutlakçılığa doğru dönüşümüne değinilecektir. 19. yy Bismarck yukardan devrimi ise son bölümde incelenecektir.

5.1. ALMAN MUTLAKÇILIĞIN TARİHSEL KÖKENLERİ

Prusya'da Hohenzollern mutlakçılığının kuruluşu, Otuz Yıl Savaşları'ndan hayli sonra gerçekleşmiş olmakla birlikte, "bu mutlakçılığa ayırd edici niteliğini veren toplumsal harçların çoğu, çok önceleri, 14. yy sonu ile 15. yy başlarında Avrupa çapında patlak veren tarımsal bunalımdan başlayıp, Fiyat Devrimi ile tarımsal iyileşme dönemini de içine alacak şekilde 16. yy'a uzanan bir zaman kesitinde atılmıştır" (Mooers, 2000: 129-130).

13. yy'a varıncaya değin Almanlar, çeşitli hanedanların yönetimleri altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. İlk olarak bütün Almanya'yı fethedememiş olmakla birlikte Romalılar, İÖ 1. yy'dan sonra, orta Avrupa'nın Almanya'yı da kapsayan büyük bir kısmını birleştirmeyi başarmışlardır. Bunun yanı sıra imparatorluk sınırının ötesinde özgür Almanlar olarak tanımlanan yerleşimcilerle sadece geçici düşmanları olarak değil aynı zamanda düzenli ticaret ortakları ve askeri müttefikleri olarak ilişkiye girmişlerdir. İS 3. yy başlarında Almanların çoğunun orduda ve devlette hâkim pozisyonlara gelmeleri sürecinin, 5. ve 6. yy'larda da devam ettiği görülmektedir (Ertman, 1997: 227).

8. yy'da Karolenj'lerin yükselişi ile birlikte Almanların bu özerkliği de tehlikeye girmiş ve Alman bölgeleri Frank'ların kontrolüne geçmiştir¹⁹⁵. Almanları vasal konumuna sokan bu kontrol, aynı zamanda tabi kılınan Alman grupların doğal yönetsel yapılarının Frank kontlar tarafından idare edilen şehirler ağına dâhil olma ile yer değiştirmesi anlamına da gelmektedir (Ertman, 1997: 227-228).

9. yy, bütün Batı'da olduğu gibi Doğu Francia'da da Karolenj sisteminin gerilemeye başladığı yıllar olmuştur. 843 Verdun Anlaşması Karolenj imparatorluğunun üçe ayrılması ve ayrı bir Doğu krallığının kurulması ile sonuçlanmıştır. Ancak Macarlar ve Vikinglerden kaynaklı

¹⁹⁵ Bu kontrol altına alınma uygulamada, paganizm karşısında kilise hiyerarşisinin kurulması anlamına da gelmektedir.

saldırıları gibi çeşitli kargaşalıklar nedeniyle Doğu Francia'da parçalanmış merkezi otorite nedeniyle 900 yılına kadar bu bölge tam olarak ayrı bir kimlik elde edememiştir (Ertman, 1997: 228-229).

Son Karolenj olan Louis the Child'ın 911'de ölümünden sonra Doğu Frank aristokrasisi yeni bir kral çevresinde birleşse de bu kralın gerek Macarlara karşı gerekse kendi krallığını kabul etmeyen düklerle karşı başarısız olması nedeniyle aristokrasi yeni bir aileyi tahta geçirmeyi uygun bulmuştur. Böylece 919-1024 arası hüküm süren Ottonian hanedanlığı ile yönetim Sakson'ların eline geçmiştir. (Ertman, 1997: 229).

Büyük ölçüde Karolenj mirası üzerine kurulan Sakson hanedanlığını Paganlara yönelik mücadeleleri ayırıcı kılmıştır. Batı'da olmayan bu tür bir mücadele, beraberinde monarşiye belirli bir prestij getirmiş ve çeşitli Germanik kabileler arasında ortak amacın unutulmasına yol açmıştır (Ertman, 1997: 229-230).

11. yy'da Polonya, Macaristan ve Danimarka'da Hristiyan krallıkların kurulmasından sonra düzenli askeri mücadeleler bundan böyle bütünleştirici bir rol oynama işlevini yitirmiş görünmektedir. Bundan dolayı 1024'te kurulan Salian hanedanlığı, emperyal kilise sistemi olarak adlandırılan sisteme daha bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Fakat 1076'dan sonra bu sistem, Papa ve imparator arasındaki Atama Savaşı (Investiture Conflict)¹⁹⁶ nedeniyle geri dönülmesi mümkün olmayacak şekilde yıkılmıştır (Ertman, 1997: 231).

Atama Savaşı'nın neden olduğu, emperyal kilise merkezinde imparatora sadık kalan ve bu bağlılığı reddedenler şeklindeki bölünmeye,

¹⁹⁶ Söz konusu çatışmanın temelinde, 9. yy sonu ve 10. yy başlarında gerek Batı Francia'da gerekse İtalya'da Karolenj iktidarının gerilemeye başlaması nedeniyle kilisenin emperyal bir korumadan mahrum kalması ve reformcu faaliyetlere açık hale gelmesi yer almaktadır. 1073'te IV. Henry ve VII. Gregory arasında Milan başpiskopos'unun atanması sürecinde yaşanan gerilim, Almanya ve kuzey İtalya'da kilisenin emperyal kontrolü alanında büyük bir sorun kaynağı olmuştur. Papa Henry'yi aforoz ederken Henry Roma'yı işgal etmiş Papayı şehirden sürmüştür. Atama Savaşı olarak bilinen bu mücadele tarafların ölümü sonrasında da devam etmiş ve 1122'de yüksek kilise görevlilerinin atanması yerine kurallara bağlanmış bir seçimin uygulanması ile son bulmuştur. Aynı zamanda imparatorluğun piskopos ve başrahibine arazi ve yargılama yetkisi yanı sıra daha önceden kendisine verilen hakları kullanmasına izin verilmiştir (Ertman, 1997: 231-232)

orta Avrupa'da 11. yy'da yaşanan yerel lordlara pahalı şatolar yapmak için ihtiyaç duydukları kaynağı sağlayan ekonomik kalkışın eklenmesi, Almanya'da yerel siyasal görünümün parçalanmasıyla sonuçlanmıştır. 1076'dan sonra Almanya genelinde emperyal gücün iç savaş nedeniyle gerilemesi ile birlikte şato kurma oranının hızlandığı görülür (Ertman, 1997: 232-233).

Salian (1024-1125) ve Hohenstaufen (1137-1254) imparatorlarının bu eğilime karşı aldıkları önlemler ise gerçekte durumu düzeltmekten ziyade daha da kötüleştirmiştir. Salianlar'ın kilise reformu nedeniyle kaybettikleri yönetsel kapasiteyi yeniden ele geçirmek için kendi topraklarında şatolar kurmak ve bunları *ministeriales* olarak adlandırılan bağımlı şövalyeler eliyle idare etmeye yönelik düzenlemeleri, malikânelerin bütün Almanya ve kuzey İtalya'ya dağılmış olması nedeniyle beklenen etkiyi gösterememiştir¹⁹⁷. Benzer şekilde Hohenstaufen'lerin, Fransa'daki Capetianlara benzer şekilde, feodalizmi kullanarak fiefleri yazılı kurallara bağlı hale getirmeleri ise Fransa'daki başarısına kaşın; imparatorlukta böylesine bir başarı elde edememiştir (Ertman, 1997: 233-234).

Sonuçta Capetianların Fransa'da 1100'ler boyunca bağımsız yönetsel altyapıyı kurmaya başlamalarına karşın; Atama Savaşı ve 50 yıl süren iç savaştan kaynaklı olarak merkezi devlet iktidarına doğru esen yıkıcı rüzgarlar, Salians ve Hohenstaufen'i dağılık krallık topraklarında bir *ministeriales* şebekesi kurmaktan daha fazlasını yapamayacak şekilde zayıf kılmıştır (Ertman, 1997: 234).

Bu gelişmeler ışığı altında 13. yy'a gelindiğinde "merkezdeki otoritenin gerilemesi iktidar odağının bölgesel ve yerel düzeye kaymasına neden olmuştur" (Ertman, 1997: 226). Bölgesel lordların ayrıcalıklı uyrukları, Salian – Hohenstaufen İmparatorluğunun enkazından sürekli devletlerin (durable states) ortaya çıkışında önemli rol oynamışlardır. 13. yy sonlarına doğru

¹⁹⁷ Benzer gelişmelerin yaklaşık yüzeli yıl öncesinde gerçekleştiği Fransa'da imparatorluğun sahip olduğu toprakların büyük ölçüde stratejik Île-de-France'da yoğunlaştığı görülür (Ertman, 1997: 232, 233).

soylular, rahipler ve imparatorluğun parçalanmış bölgelerinin şehirleri, tıpkı Latin Avrupa'lı rakipleri gibi, çıkarlarını, kendi otoritesini kurma ve genişletme çabası içinde olan lordlarına karşı korumak için statü temelli gruplar halinde örgütlenmeye başlamışlardır (Ertman, 1997: 236).

Her ne kadar 15. yy'a kadar tek bir temsili mecliste bir araya gelmeseler de bu malikâneler, yine de devlet kurulumu süreçlerini, vergilerin konulmasından önce kendilerine danışılması hakkını kazanmaları ve daha da önemlisi lordların topraklarının yaşayan erkek mirasçıları arasında bölünmesine yönelik geleneksel uygulamaya karşı çıkmaları yoluyla etkileyebilmişlerdir (Ertman, 1997: 236).

15. yy ortalarına gelindiğinde ise yerel lordlar kendilerini bundan böyle Alman siyasi gelişmelerinde söz sahibi olacak gerçek devletlere (full-fledged states) dönüştürmüşlerdir (Ertman, 1997: 226-227). Bu prensler arasındaki rekabet ise Almanya'da temsili meclislerin ortaya çıkışının koşullarını hazırlamıştır.

15. yy sonu 16.yy başlarında komşu prenslikler arasındaki artan savaşların, çatışan tarafların maliyeleri üzerindeki yıkıcı etkilerine İmparatorluk çapında bütün yöneticilerin bulduğu çözüm, yeni vergilerin konulmasında malikâneleri ile müzakereye olanak sağlayan temsili meclisler kurmak şeklinde olmuştur. *Landtage* adı verilen bu meclisler Almanya'da "kurumsal olarak örgütlenmiş malikânelerden oluşturulmuşlardır" (Ertman, 1997: 237)¹⁹⁸.

Kurumsal olarak, malikânelere dayalı olması nedeniyle Alman temsili meclislerinin, yöneticiler karşısındaki gücünün görece zayıf olduğu söylenebilir. Bu zayıflık, bir yandan orta Avrupa'da 8. yy'dan beri temsil edilen yönetimin emperyal kavramsallaştırmasından kaynaklı Alman yöneticilerin kalıtsal olarak güçlü olmaları ile ilgiliyken; diğer yandan temsili meclislerin

¹⁹⁸ İlk olarak Trier'de 1456'da, oluşturulan meclisler Cologne'de 1463'te, Württemberg'de 1457, Alsace'de 1463/1472, Brandenburg'da 1472, Mecklenburg'da 1489'da, Bavaria'da 1505'te kurulmuştur (Ertman, 1997: 239)

İngiliz parlamentosunda olduğu gibi özerk yerel siyasal toplulukları temsil etmekten ziyade kendi hakları ve ayrıcalıkları ile ilgili yasal düzenlemeler için bir araya gelmiş soylulardan oluşması ile ilgili görünmektedir (Ertman, 1997: 238).

Almanya’da malikâneler, yöneticilerin yasa koyma, iç işleri, savunma ve dış ilişkiler üzerindeki geniş çaplı yetkilerini tanımlarına karşın; olağandışı vergileme gibi alanlarda etkili olmaya çalışmışlardır (Ertman, 1997: 238). Bunun bir yansıması olarak “*Landtage*’lerin doğrudan vergileme dışında önemli roller üstlendiğini söylemek güç görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında Alman temsili meclisleri İngiliz, Polonyalı ve Macar muadilleri gibi hiçbir zaman eş yönetici konumuna ulaşamamışlardır” (Ertman, 1997: 241).

16. yy ve 17. yy boyunca, temsili meclislerin ilgilendiği temel alan mali işler olmaya devam etmiştir. Bunda, reform hareketleri yanı sıra Habsburg hegemonyasının Batı Avrupa’da belirmesiyle bağlantılı olan Otuz Yıl Savaşları gibi daha geniş ölçekli savaşlardan kaynaklı nakit ihtiyacının artması etkili olmuş görünmektedir (Ertman, 1997: 240).

Bu dönemde malikânelerin sürekli yeni vergiler kabul etmesi, prensliklerin gelir temellerini, malikâne katkılarından düzenli vergilemeye doğru kaydardıklarının da bir göstergesidir. Malikâne devletinden vergi devletine doğru bu evrim, her yerde aynı zamanda gerçekleşmemekle birlikte genel olarak Avrupa’nın çoğunda vergilemenin yükselişi ve sonuç olarak vergi devleti, malikâne devleti yitip giderken güçlenmiştir (Hart, 1995/2002: 285-286).

Ancak Almanya’nın 16. yy başında kristalize olmuş Alman devletlerinin gelişmemiş altyapılarının bu tür vergileri ne toplayacak ne de yönetecek araçlara sahip olmadığından, çoğu bölgedeki malikâneler bu işlerin yönetimini kendi adamlarını istihdam ederek ve onların doğrudan kontrollerinde olan ayrı hazineler oluşturarak kendileri yapmışlardır (Ertman,

1997: 240). Malikânelerin yönetsel altyapılarını geliştirerek bu süreçte doğrudan rol oynamaları, Prusya deneyiminin Avrupa'nın diğer yörelerinde geçerli olan, malikâne devletinden vergi devletine geçiş şeklindeki sürecin düz bir çizgi izlemediği ve çeşitli istisnalar barındırdığının da bir kanıtı olarak görülebilir (Bonney, 1995/2002b: 463).

Almanya özelinde söz konusu sürecin, Alman prensliklerinin 16. yy boyunca kaydettiği altyapısal gelişmeler¹⁹⁹ sonunda ancak yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiği söylenebilir. Bu büyük çaplı altyapısal genişleme dalgası sonucunda orta Avrupa devletleri 17. yy başlarında yönetsel, mali ve yargısal araçlara sahip olmuşlardır. Bu yeni araçların merkezinde eğitilmiş yargıçlardan oluşan ve yönetsel koordinasyon yanı sıra yüksek mahkeme olarak da işlev gören *Hofrat* (Danışma Meclisi) yer almaktadır²⁰⁰.

Kurumsal altyapıya yönelik düzenlemelerden bir diğeri de çoğunlukla malikânelerin elinde bulunan olağanüstü mali önlemlerin tersine, olağan mali meseleler, savunma ve kilise ile ilgili işlerin yönetimi için ayrı komisyonların (boards) oluşturulmasıdır²⁰¹. Son olarak mahkemeler arasında yerel ve/veya bölgesel düzeyde bir ağ oluşturulması ve askeri ve mali alanda çalışacak uzmanlaşmış memurlukların yaratılması veya genişletilmesi de bu kapsamda değerlendirilebilecek düzenlemelerdendir (Ertman, 1997: 243).

Oluşturulan bu yeni altyapıların görece bürokratik bir tarzda işlev görmelerine olanak tanıyan unsur, Latin Avrupa ve iç savaş öncesi İngiltere'sindekinden farklı olarak buralarda çalışan memurların makamlarının bir mülk şeklinde olmamasıdır. Bunda Alman prenslerinin Fransız örneğinin farkında olmaları ve bundan kaçınmak istemeleri yanı sıra, geçen birkaç yüzyıl boyunca memurluğun imtiyaz sahibi rahipliğin etkisinden giderek

¹⁹⁹ Ertman bu gelişmeleri 15. yy boyunca Alman prensliklerinin karşı karşıya kaldığı jeopolitik baskıların bir sonucu olarak ele alır (1997: 243).

²⁰⁰ 16. yy sonu 17. yy başlarında ortaya çıkan ve kendilerini *Hofrat*'tan ayıran ve birkaç yakın danışmandan oluşan *Geheimer Rat* (gizli meclis secret council) ise kurumsal altyapıyı oluşturan bir diğer organdır (Ertman, 1997: 243).

²⁰¹ *Hofkammer* (Court Chamber: Yargı Odası), *Kriegsrat* (War Council: Savaş Meclisi) ve Konsisterei (Kilise İdare Heyeti) bunlardan bazılarıdır (Ertman, 1997: 243).

sıyrılması yönündeki gelişmeler etkili olmuştur. Daha da önemlisi, hükümet görevlilerinin sahip olduğu yönetsel ve hukuksal yetenekler, orta Avrupa’da sayıları hızla artan üniversiteler²⁰² sayesinde, 13. ve 14. yy’larda olduğu gibi ulaşılması güç olmaktan çıkmıştır. Bunun doğal sonucu olarak memurluğa atanma konusunda sahip olunan bilgi ve yetenekler yöneticilerinden taviz elde etmek için zorlayıcı birer unsur olmaktan çıkmışlardır (Ertman, 1997: 244).

17. yy ortalarında Prusya mutlakçılığının bürokratik bir mutlakçılık şeklinde ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer gelişme de 16. yy ortalarında yaşanan köylü isyanları olmuştur. Mooers’a göre “1525 tarihli Köylü İsyanı’nın batı Almanya’da hanedancı mutlakçılığın ortaya çıkışıyla doğrudan bir bağlantısı olmakla kalmamış, aynı zamanda bu mutlakçılığın niteliğini [de] önemli ölçüde belirlemiştir” (Mooers, 2000: 132).

1525’te, lordların köylüler üzerindeki yargısal denetimlerini yeniden kurmak ve otlaklarla ilgili göreneksel haklarla, ortak kullanıma açık topraklardan yararlanma haklarının temelini oymaya çalışmak suretiyle aldıkları vergilerin miktarını yükseltmeleri nedeniyle ortaya çıkan isyan neredeyse yüzyıldır süren ve köylülerin tedrici kazanımlar elde ettikleri münferit köylü isyanlarına bir son vermiştir.

Lordların bu talepleri karşısında, ortaçağın sonlarında itibaren Almanya’nın siyasal düzeninden köylüleri lordlarla birlikte sorumlu tutan *Gemeinde*’nin (köy topluluğu) vergi yükünün hafifletilmesi yanı sıra lordlarla eşit haklara sahip olma talepleri yer almaktaydı (Mooers, 2000: 131). Benecke’nin deyişiyle “Alman topraklarının geri kalanında 1525 bir yüzyılın sonuydu ve kırsal şiddetin büyük bölümü yönetici prensler ve yerel idarelerin (municipalities) hukukuna ve düzenine yönelmişti” (1974: 10).

Ortak bir program etrafında birleşmiş görünen bir köylülükle karşı karşıya gelen lordlar ile bölgesel prenslerin kendi aralarındaki iç savaşları

²⁰² 1348 ile 1498 arasında orta Avrupa’da 16 üniversite kurulmuştu ve 1502 ile 1648 arasında buna 18 tane daha eklenmişti (Ertman, 1997: 244).

unutup bir araya gelmelerinin etkisi, bütün Avrupa'da feodal lordların öz örgütlenmelerinin güçlenmesi şeklinde olmuştur. İsyan sonunda köylülük savaş alanında kesin yenilgiye uğramakla birlikte; 17. yy'ın bürokratik mutlakçı devletine niteliğini veren köylülere yönelik koruma, Bauernschutz uygulamasının kökenini oluşturacak şekilde talepleri, takip eden dönemdeki mini mutlakçı devletlerini oluşturan hanedanlıkların anayasalarına dâhil edilmiştir (Mooers, 2000: 132).

5.2. BÜROKRATİK MUTLAKÇILIĞIN KURULUŞU

Yeni ve bürokratik olarak örgütlenmiş araçlarla donatılmış Alman prensleri, Otuz Yıl Savaşlarını takip eden dönemde malikânelerin kalan etkilerini azaltmak ve bazı durumlarda bu tür yapıları bütün olarak ortadan kaldırmak suretiyle davranışlarını sınırlayan engellerden büyük ölçüde kurtulmuşlardır (Ertman, 1997: 244).

Bu, imparatorluğun çoğu bölgesinde *Landtage*'ın kendi egemenlerinin iç ve dış politika kararlarına müdahale etmeksizin onların kredi garantilerini ve borç servislerini sağlamaya devam etmelerinden dolayı görece kolay olmuş görünmektedir. Malikânelerinin kredilerini ve doğrudan vergi toplama kapasitelerini, onlar tarafından kontrol edilen vergi yönetimini ele geçirerek tüketen prensler, aynı zamanda kolaylıkla ayarılabilir küçük komiteleri²⁰³ meclisler yerine kullanarak meclisleri nötralize etmeyi başaramışlardır (Ertman, 1997: 244)

Otuz Yıl Savaşları sonrasında sayıları 27'yi bulan bu prensliklerden bazılarını bir araya getirerek modern Brandenburg – Prusya devleti, Frederick William'ın (Büyük Elektör) hükümdarlığı döneminde (1640-1688)

²⁰³ Günü gününe artan yükümlülüklerini denetlemek için ve acil olarak ortaya çıkan ihtiyaçlara çabucak cevap verebilmek için malikânelerin çoğu, bütün üyelerin hazır olduğu toplantılar arasında onları temsil etmek üzere sürekli komiteler oluşturmuşlardı (Ertman, 1997: 241).

kurulmuştur. Frederick William 11 farklı bölgeyi, evlenmeler ve diplomasi yoluyla, düzenli ordu kurmak ve bunu destekleyecek ulusal yönetim ve mali sistemin kurulması yoluyla bir araya getirmeyi başarmıştır (Ertman, 1997: 245).

17. yy'da Alman yöneticileri arasında Prusya gücünün genişlemesi anlamında var olan hareketlilik 1648 Westphalia Anlaşması sonrasında Frederick William'ın, Halberstadt ve Magdeburg yanı sıra Pomerania'nın yarısının da idaresini ele alması nedeniyle belirli bir düzeye ulaşmıştı (Ertman, 1997: 245-246).

Söz konusu bölgeleri elinde tutmanın ancak askeri gücünü artırmaya bağlı olduğunun bilincinde olan Frederick William takip eden 20 yıl içinde kendi bölgelerinde yer alan temsili meclislerin her birinden kalıcı vergileme hakkını elde etmiştir (Ertman, 1997: 246). Genel olarak "Brandenburg Prusya'da daha önceki vergiler 1660'larda kalıcı hale gelmiş ve artırılmıştır" (Hart, 1995/2002: 285).

Frederick William'ın genişlemesi 1653 *Brandenburg Recess*'i ile Kurmark'ı da kapsamıştır. Bu anlaşma ile gelecek altı yıllık dönemde malikânenen ziyade hükümet tarafından uygulamaya konulacak 530.000 thaler'lik yeni bir doğrudan vergi öngörülmekteydi. Bunun karşılığında Frederick William, soyluların vergiden muaf olma statülerini onaylama²⁰⁴ yanı sıra toprak sahiplerinin köylülerini feodal yükümlülükleri uygulamaya zorlamalarına destek olacağına da söz veriyordu (Ertman, 1997: 246).

Aristokrasi ile mutlakçı devlet arasında bir uzlaşmayı temsil eden bu anlaşma ile bir anlamda "mutlakçı devletin yetkileri özel malikânelerin kapısında [durdurulmaktaydı]" (Mooers, 2000: 140). Bu düzenlemeler yanı sıra aksi kanıtlanmadığı sürece köylülerin Leibeigen yani serf olduklarının kabul edilmesi gibi önlemler her ne kadar malikânelerin mutlakçı devlet karşısında pazarlık şanslarını arttırsa da bunları bu dönem Prusya'sının

²⁰⁴ Bu muafiyet anlaşmanın sona erdiği 1660 ve devamında 1670'te tekrarlanmıştır.

“görece zayıflığından kaynaklanan zorunlu imtiyazlar” (Mooers, 2000: 140) olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Teritoryal büyüme için gerekli askeri aygıt henüz oluşturulmadığı için “askeri gücün belkemiğini oluşturan kesimlere pahalı mali ve ekonomik ödünlerde bulunmak” (Braun, 1975: 312) adeta bir zorunluluktur.

1659’da Frederick William gerek Brandenburg gerekse Prusya’da artık daha önceki gibi bir rıza aramaksızın doğrudan vergiler koymaya başlamıştı. Uygulamaya koyduğu bu vergiler, 1667’den sonra, çeşitli gıda malları ve ticari faaliyet üzerine konulan bir tür tüketim (excise) vergisi olan *Aksize*’e ilave olarak uygulamaya konulan vergilerdi (Ertman, 1997: 247)²⁰⁵.

Bu düzenlemelerin bir sonucu olarak 1688’e gelindiğinde Brandenburg, Prusya ve Kleve-Mark, yıllık toplam vergilerin yaklaşık 1 milyon thaler’lik kısmını ödemekteydiler. Geri kalan 600.000’lik kısmı ise daha küçük bölgelerden elde edilmekteydi.

Vergisel alanda yaşanan bu gelişmeler yanı sıra Büyük Elektör aynı zamanda yeni ve hükmet kontrolü temeline dayanan yönetsel bir aygıt kurmaya yönelik faaliyetlerde de bulunmaktaydı. 1640 öncesinde vergi gelirlerinin hemen hemen tamamını kontrol eden ve kraliyet borçlarının ödenmesi için kullanan Kurmark malikânesinin bu rolünün, Recess sonrasında değiştirilmesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Frederick William eski vergilerin bu amaçla malikâne hazinesine girmesi uygulamasını sürdürmekle birlikte söz konusu hazinenin kontrolünü doğrudan Elektörün denetimine bağlamıştır. 1659’da Kurmark Malikânesinin ortadan kalması ile birlikte onun gelecek borçların garantörü olması rolü de ortadan kalkmış ve eski Malikâne Kredi Ajansı’nın (Estates’ Credit Agency) faaliyetleri eski borçların geri ödenmesi ile durdurulmuştur (Ertman, 1997: 247).

²⁰⁵ Bu vergilerin Almanya’nın 17. başlarında Hollanda’dan aldığı bir uygulama olması ve Brandenburg’un 1684 Kanunun, 1683 Hollanda kanunundan kelimesi kelimesine kopya edilmiş [olması]” (Ertman, 1997: 247) Alman devlet kurulumunun geç kalmışlığını bir avantaja dönüştürmesinin örnekleri olarak da görülebilir.

Devletin en tepesinde olan Kraliyet Konseyi (Danışma Kurulu) veya *Geheimer Rat*'ın, güçlü Brandenburg soylu klğinin hâkimiyetinden, çoğu aristokratlar ve akademiklerden oluşan uzman memurların istihdam edildiği yönetsel bir organa dönüştürölmesi ve Hohenzollern topraklarının tamamındaki politikaların bütün yönleriyle ilgilenmeye başlaması da bu kapsamda yapılan düzenlemelerdendir (Ertman, 1997: 248).

Yeni bileşik devletlerin mali kurumlarında da benzer değişiklikler uygulamaya konulmuştur. Her bir organ kendi artı gelirini doğrudan Berlin'e aktarmaya zorlanmıştır. Bunun yanı sıra Büyük Elektör'ün ölümünden kısa bir süre sonra bölgesel *Amtskammer*'lerin faaliyetlerini kontrol etmek üzere meslektaşlardan oluşmuş bir heyet (collegial board) olarak *Hofkammer* yaratılmıştır (Ertman, 1997: 248).

1684'ten sonra Elektör'ün topraklarının yönetimini görevlilerin (bailiffs) elinden alarak özel çiftçilere sabit bir para rant karşılığında kiraya vermesi uygulaması ile önemli miktarda bir gelir artışı sağlanmıştır. Bu değişiklikle 1640'da 600.000 olan Elektörün topraklarından elde edilen toplam gelirler hanedanlığının sonlarına doğru 1.6 milyon thaler düzeyinde ulaşmıştır (Ertman, 1997: 248).

Büyük Elektör zamanında uygulamaya konulan reformlardan en ünlüsü, gelir toplama ve askeri idare işlerini birleştiren *Kriegskommissariat* veya Savaş Komiserliği olarak adlandırılan yeni ulusal bürokrasi yaratmış olmasıdır²⁰⁶. Bu komiserliklerin temel görevi daha sonraları vergi gelirlerinin yerel toplayıcılardan Berlin'deki Genel Komiserlikten (*Generalkommissariat*) gönderilen emirler doğrultusunda kendi bölgelerindeki alaylara aktarılması işini düzenlemek olmuştur (Ertman, 1997: 249).

Frederick William'ın 1670'lerde Genel Savaş Komiserliğini oluşturması, devletin ve toplumun askeri zorunluluklara tabi kılınmasında ilk evreyi oluşturmaktadır. Bu düzenleme ile orduya yapılan harcamaların vergi

²⁰⁶ Otuz Yıl Savaşları sırasında İsveç askeri yönetimi, bu düzenlemeye esin kaynağı olmuş görünmektedir (Ertman, 1997: 249).

gelirlerinden karşılanması gerektiğinden, vergilendirme askeri aygıtın bir işlevi haline gelmiştir. Carsten'in belirttiği gibi “....Genel Savaş Komiserliği rüşeym halindeki Hohenzollern devletinin en önemli ve en tipik otoritesi durumuna [gelmiştir]” (Aktaran: Mooers, 2000: 143).

Takip eden birkaç on yıl içinde ise ikinci evre olarak, hem merkezi hem de yerel komiserlikler, Prusya geleneğine uygun olarak, mesleki heyetlere (collegial board) dönüşmüşlerdir (Ertman, 1997: 249)²⁰⁷. Prusya'yı çağdaşı diğer devletlerden ayırıcı kılacak şekilde bir tür hizmet soyluluğu şeklinde yaratılan bu memuriyetler teritoryal genişlemenin yarattığı bir mecburiyet olarak ortaya çıkmıştır (Mooers, 2000: 141).

Fransa'da görülen makam satışlarına benzemekle birlikte temel noktalarda ondan ayrılan hizmet soyluluğu²⁰⁸, soyluların bahtını devletin geleceğine bağlarken devletin askeri ve mali gereklerini dikkate değer ölçüde birleştirmiştir. Fransa'da vergi tahsildarlığı sonra da intendantlık askeri ve mali işlerle birleşmesine karşın; bu görevler ekseriyetle onları satın alanların özel mirasları olarak görüldüğünden mali açıdan Almanya'da buna denk bir rol oynayan askeri komiserlerin ancak yarısı kadar verimli olabilmıştır Bunun yanı sıra hizmet soyluluğunun zamanın diğer mutlakçı devletlerinin fersah fersah ötesinde etkili bir bürokrasi sistemi kurmak gibi bir etkisi de vardır (Mooers, 2000: 142-143).

Merkezi yönetim alanında bu başarılar elde edilmesine karşın yeni Prusya devletinde kalıcı bir temsili meclisi olmamasının önemli yapısal sonuçları olmuştur. Bunların en önemlisi Büyük Elektör'ün yönetimi altında da görülen mali güçlüklerdir. Kendi hükümdarlığı boyunca Frederick William'ın

²⁰⁷ Bu heyetler vergi toplama ve askeri yönetimin tüm yönleri ile ilgili sorunluluğu üzerlerine almışlar daha sonraları ise sadece yerel ekonomi üzerinde değil aynı zamanda hukuk ve düzen üzerindeki geniş düzenleyici otorite haline gelmişlerdir (Ertman, 1997: 249)

²⁰⁸ Temel olarak Fransa'daki gibi mülkiyete dayalı olmaması ve ortaya çıkış gerekçeleri açısından farklılaşır. Fransa'da devletin köylü haklarını korumak ve vergi yoluyla köylü artığından payını almak amacıyla müdahale etmesi üzerine feodal lordların uğradığı gelir kaybının telafi etmek ve kronik borç batağında bulunan devlet için kolay ve tükenmez görünen bir gelir kaynağı olarak ortaya çıkan görülen mülkiyete bağlı memurluk Prusya mutlakçılığının ilk yıllarında soyluluk ile devlet arasında var olan güç dengesi, Fransız modeline göre büyük ölçüde bir makam satışının ortaya çıkması için uygun değildi (Mooers, 2000: 142)

doğrudan ve dolaylı vergiler şeklinde topladığı para miktarı 30.000 kişiden oluşan sürekli bir ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olmamıştır (Ertman, 1997: 250).

Bütün mutlakçı rejimlerin temel özelliklerinden biri olan olağan gelirleri ile harcamaları arasındaki sürekli dengesizlik, Prusya mutlakçılığı için de geçerli görünmektedir. İktidarını dengeleyecek temsili meclisler gibi kurumsal örgütlenmelerin olmadığı durumda mutlak yönetici, özellikle dışsal güçlerden kaynaklı jeopolitik veya kültürel rekabet gibi olgulara bağlı olarak politika belirlemekte ve bu politika belirlemede egemenliği altındakilerin ona olağan vergiler şeklinde yapacağı ödeme güçleri gibi başka değişkenleri dikkate almamaktadır. Bunun yanı sıra mutlakçı rejimi çeşitli güçlü grupların saldırılarından korumak için mali ayrıcalıklar verilmesi ise olası vergi tabanını daraltıcı bir etki doğurmaktadır. Bundan dolayı mutlakçı ayrıcalıklar yöneticileri, harcamalarında sınırsız bırakırken; elitlerin desteklerine olan ihtiyaç hükümetin gelir kaynaklarını sınırlandırmaktadır (Ertman, 1997: 250).

Özellikle savaş dönemlerinde artan nakit ihtiyacının karşılanması sorunu temsili meclislerin varlığı durumunda görece kolay olurken bu tür kurumların olmadığı ülkelerde sorun daha da şiddetlenmektedir. Bu çerçevede İngiltere’de parlamentonun, kralın iç kredi piyasasından aldığı kısa ve uzun dönemli borçların garantisini yasal olarak vermesi İngiliz devletine silahlı güçlerine devlet kapasitesini zayıflatmaksızın ödeme yapabilme olanağı vermesine karşın temsili meclisin olmadığı Fransa’da ise borçların tatmin edici bir şekilde garantiye alınabilmesi için yöneticilerin içsel krediye başvurdıkları görülür. Bu açıdan bakıldığında Alman sistemi ise uzun dönemde maliyetli askeri mücadeleleri finanse edecek araçlardan yoksun görünmektedir (Ertman, 1997: 250).

Frederick William, zamanında ortaya çıkan finansal çıkmaza çareler de geliştirmiştir. Bu çerçevede askeri girişimcilik, kraliyet memurlarından borç alma, yabancı güçlerden devlet desteği sağlama ve kendi uyrukları üzerine yeni yükümlülükler salma şeklinde önlemler denenmişse de bu yöntemlerin

hiçbiri Büyük Elektörün aşırı büyük ordusunun ihtiyaçlarını tam olarak karşılamaya yetmemiştir (Ertman, 1997: 250-251).

5.2.1. Prusya Askeri Mutlakçılığı'nın Zirvesi

Prusya tipi bürokratik mutlakçılığının doğasında bulunan çelişkiler 18. yy'ın iki önemli monarkı, Fredrick William I ve onun oğlu Frederick the Great (Büyük Frederick) zamanında en üst seviyeye ulaşmıştır. Söz konusu monarklar bir yandan orduyu büyütmeyi isterlerken aynı zamanda kendinden öncekilerin ve Latin Avrupa'lı çağdaşlarının gelirleri artırmak ve artan nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla kullandıkları yöntemlerden kaynaklı bütün maliyetlerden de kaçınmak istemekteydiler. Bu amaçları yerine getirmek için uygulamaya koydukları örgütsel ve mali çözümler kısa vadede Prusya'ya büyük askeri başarılar getirse de uzun dönemde diğer önemli güçlere karşı kendilerini savunma yeteneklerini önemli ölçüde azaltmıştır (Ertman, 1997: 253).

I. Frederick William Prusya'yı gelecek yüzyılda diğer Avrupa'lı devletlerden belirgin bir şekilde farklılaştıracak yöntemleri uygulamaya koyan bir hükümdar olmuştur. Onun yarattığı yeni askeri-mali sistem üç temel bileşene dayanmaktadır.

İlk olarak, yönetimin tüm düzeylerinin köklü bir şekilde askerileşmesi yoluyla devletin çekirdek alanlarındaki patrimonyalist eğilimleri ortadan kaldırmıştır (Ertman, 1997: 253). I. Frederick William'ın 1723'te, Büyük Elektör tarafından oluşturulan yönetsel aygıtta uygulamaya koyduğu temel yapısal değişiklik, adalet alanı dışındaki bütün sivil yönetim alanlarının yasal olarak ordunun ihtiyaçları ve çıkarlarına bağlı hale getirilmesidir. Bu amaçla komiserlik bürokrasisi ile bütün bölgelerdeki heyetleri (domain board system) *Generaldirektorium* adı altında birleştirmiştir.

Prusya bürokrasisinin askerileşmesi olarak da değerlendirilebilecek bu uygulama, orta Avrupa hükümetlerinin çoğunun baskın örgütsel özelliği olarak ortaya çıkan, ayrı ve uzmanlaşmış bakanlık bürokrasileri şeklindeki örgütlenmenin tam tersi yönde olması nedeniyle aynı zamanda Prusya mutlakçılığının ayırıcı bir özelliğini oluşturmaktadır.

Bürokrasi alanında gerçekleştirdiği bir diğer düzenleme ise devlet bürokrasisini, doğrudan makam satışlarını tamamen kaldırmamakla birlikte büyük ölçüde azaltarak, artan düzeyde “profesyonelleştirmesidir”. Bunu, makam sahibi olmak isteyenlerin orduya yeni alımları artırmak üzere hazırlanmış Askere Alma Fonu’na (*Rekrutenkasse*) mali yardımda bulunmaları karşılığında, makama atanmaları şeklindeki düzenleme ile gerçekleştirmiştir. Bu düzenleme ile aynı zamanda devlet bürokrasisi içinde görev almanın ölçütü olarak soyluluk rütbe ayrıcalıklarının önemi azalarak “yeteneğe dayalı ilerleme” ilkesi ağırlık kazanmaya başlamıştır (Mooers, 2000: 145).

Devlet hizmetinde liyakat sisteminin giderek egemen duruma gelmesi, aynı zamanda mutlakçı devletin özerliğinin artmakta olduğunun bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. Bu sistem sayesinde bir yandan iktisat dışı gücün merkezileşmesi sağlanırken diğer yandan da bürokrasinin toplumun daha geniş katmanlarına açılması sağlanmaktadır. Devlet doğrudan üreticiden artık çekme hakkını, dokunulmaz bir hak olarak kendine saklarken; aynı zamanda daha geniş bir ölçekte “kamu” görevinin icrası yoluyla bu artığın özel temellükünü de onaylamış olmaktadır. (Mooers, 2000: 146).

Frederick William’ın yarattığı askeri ve mali sistemin ikinci bileşeni ise bununla bağlantılı olarak 1732-33’te yeni bir askere alma ve orduya bakma yöntemi olarak *Kantonsystem*’i uygulamaya koymasıdır. Bunun etkisi ise toplumun büyük bir kısmının askerileşmesi şeklinde olmuştur (Ertman, 1997: 253-254).

Getirilen düzenlemelerin son bileşeni ise mali alanı kapsamaktadır. Frederick William, bütün saray harcamalarını minimum düzeye indirerek bu sayede ortaya çıkan bütçe fazlalarını yeni topraklar (domain) satın almak için kullanılmıştır. Bu sermaye kazançlarından elde edilen kârlar ise, savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan kısa vadeli ihtiyaçları karşılamak üzere bir devlet hazinesi (state treasure) yaratmak için biriktirilmiştir²⁰⁹ (Ertman, 1997: 253).

Mali alana yönelik düzenlemelerinden bir diğeri de eyaletlerin mali meseleler ve vergilendirme ile ilgili sorunlara katılmalarını tamamen yasaklamasıdır. Bu yasağın ardından bütün vergisel düzenlemelerde tek söz sahibi olan Frederick William, çok sayıda vergi ve resmin yerine soyluların, özgür köylülerin ve köylü varislerin ödeyeceği genel bir Toprak Vergisi'ni uygulamaya koymuştur. Ayrıca, borçlu soyluların malikânelerini kapatarak krallık mülküne dâhil etmiştir²¹⁰ (Mooers, 2000: 147).

I. Frederick William ellerinde kaldığı kadarıyla soylu meclislerinin (Standestaat) güçleri karşısında da önemli bir zafer kazanmıştır. Junkerlerin mutlakçı monarşiye karşı itirazlarının kurumsal kalesini oluşturan *Regierungen*'e (Temyiz Mahkemeleri) gelmiş dava dosyaları üzerinde yasal denetim kurmak suretiyle bu haklara büyük bir darbe indirmiştir (Mooers, 2000: 144).

Bu tür önlemlerle soyluluğun ekonomi dışı yetkilerinin yasal bir aygıt içinde kutsanmış olan otoritelerinin temellerine saldırmaktaydı. Soyluluk için son derece aziz olan özerk hukuk sistemi ile mutlakçı devletin vesayeti altında ortaya çıkan kamu hukuku arasında süregelen bu egemenlik mücadelesi, aynı zamanda rant ya da vergi biçiminde artık çekme sürecinin

²⁰⁹ Bu tasarruftan sağlanan 9 milyon thaler kiraya verilmek üzere yeni topraklar satın almak için kullanmıştır. Bu sayede Frederick William kendi topraklarından elde ettiği geliri yıllık 1.8 milyondan 3.3 milyona çıkarabilmiş ve oğluna miras olarak 8.7 milyon thalerlik nakit bir servet bırakmasına olanak tanıyan bir birikime sahip olmuştur (Ertman, 1997: 255)

²¹⁰ Saltanatının son yıllarında ekilebilir toprakların yaklaşık üçte biri doğrudan krallığın denetimi altına alınmış ve buralardan elde edilen gelir bütün gelirlerinin yaklaşık yarısı düzeyine ulaşmıştır (Mooers, 2000: 147)

ekonomi dışı bir zorlamanın uygulanmasına dayandığından, hâkim sınıflar arasında ekonomik artığın nasıl dağıtılacağı konusundaki bir çekişme anlamına da gelmektedir (Mooers, 2000: 144).

Saltanatının sonlarına geldiğinde Frederick William, yapmayı tasarladığı şeylerin çoğunu gerçekleştirmiştir. Bunlar içine belki de en önemlisi, devletin mali özerkliğini sağlam temellere dayandırmayı başarmış olmasıdır (Mooers, 2000: 147).

Ardından tahta geçen Frederick the Great (Büyük Frederick), (1740-1786) ise Frederick William döneminde gerçekleştirilen düzenlemeleri daha da genişleterek devam ettirmiştir.

Soyluların ayrıcalıklı konumuna karşı saldırı da benzer bir tutum sergileyen Büyük Frederick, herkesi kapsayan tek bir Toprak Vergisi ile yetinmeyip *Kontribution* ile daha da fazlasını istemiştir. Bunun yanı sıra sebepsiz yere ya da daha sonra masum oldukları ortaya çıkacak suçlardan dolayı soylu kökenden gelen yüksek devlet görevlilerini hapse atmak ve orada belirsiz süre tutmak gibi yöntemlere de başvurmuştur (Mooers, 2000: 150).

Doğumla gelen kana dayalı ayrıcalıklara karşı “profesyonellik” ve liyakat uygulaması devam eden bir başka uygulamadır. Frederick’in saltanatı sırasında başlanan bir dizi idari reformla bürokrasinin türdeşleşme süreci daha da güçlendirilmiştir. 1769’dan sonra Prusya’nın denetimindeki taşra yönetimlerini oluşturan Harp ve Memalik Meclislerine [War and Domain Chamber] ve savaş işine nezaret eden *Genel Direktörlüğün* üst kademelerine sadece meziyetli soyluların ve aklıyla sivrilmiş burgher’lerin [kentsoyluların] getirilmesi bu çerçevede değerlendirilebilecek düzenlemelerdendir (Mooers, 2000: 151).

İktidarının ilk yıllarında devlet görevlisi adaylarının araştırılması ve bu görevler için eğitim verilmesine yönelik düzenleme, 1770 tarihli idari reformlardan biri olarak, bütün devlet bürokrasisi için zorunlu hale getirilmiştir.

1740'lara kadar en azından yarısının soylulara bırakıldığı yargıçlık mesleğine girebilmek için mesleki yeterliliği şart koşan yasal reformlarla soyluların geleneksel güçleri önemli ölçüde aşındırılmıştır. Bu reformlarla patrimonyal yargı yetkisi kısıtlandığı gibi yasal hukuki meseleleri nitelikli dava vekilleri aracılığıyla kendi mahkemelerinde görmek, kiracılar kadar malikâne sahipleri için de bir mecburiyet halini almıştır (Mooers, 2000: 151-152).

Soyluluğa verilen ödünler belli bir süre daha reformların önünü tıkamaya devam etse de bu reformların nihai amacı, yargıyı merkezi devletin denetimi altına almaktır. Bu amaç, II. Frederick'in 1791'de ölümünden sonra yayınlanan Genel Örfi Hukuk'ta ifadesini bulmuştur. Yine bu yasa ilerde 1806'dan sonra ortaya çıkan ve kralın yetkilerini ciddi biçimde törpülemek, merkezinde bürokrasinin yer aldığı "liberalleştirilmiş bir mutlakçı yönetim kalıbı"nı yerleştirmek üzere harekete geçen reformcular kuşağına dayanak oluşturacaktır (Mooers, 2000: 152).

Büyük Frederick, bürokrasinin artan gücü karşısında malikânelerin bazı yetkilerini dengeleyici bir unsur olarak muhafaza etmek suretiyle böyle bir gelişmenin önünü almayı umut etmiştir. 1766 tarihli buyruğunda gerek kentlerin ekonomik işlerinden sorumlu olan *Steurrat*'ın gerekse kırsal vergilerin (*Kontribution*) toplanmasına nezaret eden *Landrat* sisteminin rolüne kökten bir çeki düzen vermeye girişmiştir. Bu çerçevede Frederick, bölgesel *Landrat*'ın her ne kadar kral tarafından belirlenmiş olsa da soylular tarafından seçilme usulünü yeniden getirerek aynı anda taşradaki malikâneleri ve kırsal vergileri tümüyle gözden çıkarmak isteyen merkezi idarecilere ters düşmekle birlikte bu sayede yerel soyluluk ile krallık arasında bir bağ kurmuştur (Mooers, 2000: 152).

Merkezi bürokrasinin yetkilerini ve gücünü dengelemek maksadıyla Büyük Frederick'in yaptığı ikinci büyük yenilik, Genel Direktörlüğün mali otoritesini dengeleyici bir unsur olarak *Regi*'yi (Reji: Genel Vergi İdaresi) kurmak olmuştur. *Reji*, özünde çürümeyi ve rüşveti devletin vergi sisteminden tamamen söküp atmak ve Yedi Yıl Savaşları sonunda düşmüş olan vergi

gelirlerini artırmak için Frederick'in kiraladığı Fransız vergi görevlilerinin oluşturduğu bir konsorsiyum olarak ortaya çıkmıştır (Mooers, 2000: 152-153).

Reji, vergi idaresinin neredeyse tamamını ve mallardan alınan başlıca kentsel tüketim vergisi olan *Akzise*'nin toplanma işini eline geçirmiştir. Bunların yanı sıra *Reji*, işleyişi az çok devlet tekellerini andıran Genel Tütün İdaresi gibi pek çok yeni kurumlaşmalar oluşturmuş ve kahve, un gibi çok sayıda malı denetimi altına almıştır (Mooers, 2000: 153).

Frederick, *Reji*'nin sağladığı mali kaynakların bir kısmı ile yapmayı düşündüğü tarım reformunun giderlerini karşılamayı umuyordu. Frederick'in bu düşüncesinin gerisinde, kraliyet hazinesi için köylünün ürettiği artığın vergilendirilmesinden sağlanacak yeni gelir beklentisi yer almaktaydı. Bütün modern görünümüne rağmen Frederickçi tarım reformu, istikrarlı ve müreffeh bir hazinenin ön koşulu, istikrarlı ve müreffeh bir köylülüktür söyleyişinde anlamını bulan köylülüğün korunması (Bauernschutz) geleneği çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu mantık açısından bakıldığında, devletin köylünün ürettiği artık üzerinde denetim kurma düzeyi arttıkça, özerkliği de artacak ve muhtemelen soyluluğa ödemek zorunda olduğu maliyeti yüksek ödünlerin sayısı azalacaktır (Mooers, 2000: 153-154).

Köylülüğün korunması her zaman için Frederickçi politikanın köşe taşı olmuştur. Yedi Yıl Savaşlarının 1763'te sona ermesini ardından Frederick, Genel Direktörlüğe üretkenliklerini, dolayısıyla da vergilendirilebilir artığın miktarını artırmak amacıyla krallık mülklerindeki köylülerin angaryalarının ve resimlerinin azaltılması için kesin buyruklar vermiştir (Mooers, 2000: 154).

5.3. BİSMARCK VE YUKARIDAN BURJUVA DEVRİMİ

Jeopolitik rekabet ve savaş gibi dış baskılarla 19. yy'ın sonlarında Alman birliği nihayet sağlandığında bu süreç hala kapitalizm öncesi mantıkla iç içeydi. Dış baskılar nedeniyle devletin merkezileşmesi nasıl tepeden dayatılmışsa, Alman kapitalizmi de kendi organik gelişmişlik düzeyinin çok ötesine geçmeye, dış güçlerce ve tepeden zorlandı. Devletin merkezileşmesi açısından Alman ve Fransız örneklerinin ortak noktası her ikisinde de siyasi bütünleşme sürecinin zorla tepeden dayatılması ve değişik derecelerde olmakla birlikte her iki durumda da devletin kapitalizmin gelişiminin dışsal destekçisi olmasıydı (Wood, 1991/2007: 47).

1862 ve 1879 arasında Bismarck döneminde yaşanan ve tayin edici bir önem taşıyan siyasal dönüşümlerin neden devletin yukarıdan radikal değişimi kılığında gerçekleştiğini tam olarak anlayabilmek için içsel gelişmelerin dünya ekonomisinde ortaya çıkan değişikliklerden yalıtılarak ele alınması yeterli olmayacaktır. Bu çerçevede Eley'in ileri sürdüğü gibi Bismarck'ın yukardan devrimini anlamak için "klasik Marksist eşitsiz ve birleşik gelişme kavramı gibi şeye gereksinmemiz vardır. Yani Bismarck'ın devleti şiddet yoluyla yeninde düzenlemesinin Prusya devleti üzerinde neden zorlayıcı bir güç oluşturduğunu tam olarak, ancak devletlerarasındaki askeri rekabetle dünya pazarının yol açtığı rekabetçi zorlamaların hâkim sınıfın seçimlerine nasıl kesin sınırlar koyduğunu anlarsak takdir edebiliriz (Mooers, 2000: 175).

1860'larda Almanya gibi daha az gelişmiş durumdaki ülkelerin daha gelişmiş kapitalist devletlerle rekabet edebilmeleri ve onları yakalayabilmeleri ancak mevcut toplumsal ve siyasal yapıları hızla dönüştürmek suretiyle mümkün olabilmekteydi. Eley'in belirttiği gibi "Hollanda İngiliz Amerikan ve Fransız devrimleri kapitalist ilişkilerin bırakın dünya ölçeğinde Avrupa ölçeğinde genel bir zafer kazanmasından önce ortaya çıkarken; Almanya'nın

ve İtalya'nın birleşmeleri kapitalizmin zaferini önvarsaymışlardır" (Aktaran: Mooers, 2000: 175).

Bir imparatorluk devletinin kapitalizme giden yolu hangi iç dinamiklerle ve nasıl hazırlandığına yönelik olarak iki farklı yaklaşımın varlığından bahsedilebilir. İlk olarak Engels Bismarckçı devleti özünde Junker soyluluğunun egemenliğinde geri kalmış siyasal bir yapı olarak görür. Devlete sanayi öncesi seçkinlerin egemen olması yüzünden Alman devletinin kapitalist çıkarları ancak eksik olarak temsil ettiği düşünür. Buna karşın Eley ile Blackbourn ise devletin ilerlemeci karakterini ve kapitalizmle uyuşmasını öne çıkartarak bu görüşe karşı çıkmışlardır (Mooers, 2000: 175- 176).

Bismarckçı Almanya'nın Bonapartist yorumuna yeni bir soluk kazandıran Wehler'e göre Bonapartizm "en iyi ilk olarak sanayi öncesi seçkinlerin hala güçlerini gösterebildikleri; burjuvazinin bir yandan hızla ilerleme kaydederken aynı anda da işçi hareketince aşağıdan tehdit edildiği sanayileşmenin görece ilk evresinde ortaya çıkmış otoriter bir yönetim biçimi olarak anlaşılabilir...Bismarck geleneksel ve modern unsurları Bonapartizme özgü bir bileşim içinde dengelemişti. Örneğin, mutlakçı tarzda bir askeri politikayla devlet müdahaleciliğini, müktesep çıkarlar yararına bir araya getirmiş ve bunu bir plebisitle aldığı onay üzerine dayandırmıştı. 1871'e kadar bir savaş politikası ve 1880'lerde toplumsal ve ekonomik bir emperyalizm politikası izleyerek dikkati dış meselelere çekmiş ve böylelikle içerdeki sorunları boğuntuya getirmeye çalışmıştır" (Mooers, 2000: 176).

Engels gibi o da siyasal yönetimi elinde bulunduran siyasal güçlerin siyasal geri kalmışlığını öne çıkarmaktadır. Wehler'e göre Bismarckçı devletin otokratik yarı-mutlakçı sahte anayasacılığı, 1879'a kadar devlete hâkim olan sanayi öncesi seçkinlerden ya da egemen tutucu güçlerin tekelden kaynaklanmaktaydı. Burjuvazi ile Junker aristokrasisi arasındaki dengenin ikincisinden yana olduğu kesindi ve bu gerçek, Almanya'nın gelecekteki gelişmesi açısından derin sonuçlar yaratacaktır. Wehler'e göre "toplumsal etkileri açısından bu artçı eylem Alman toplumunun her yanında

modernleşmenin önüne toplumsal bakımdan tutucu ve özgürlükçülük karşıtı bir engel olarak dikildi ve ancak kısmi değişiklikler yapılmasına olanak tanıdı” (Mooers, 2000: 177).

Wehler için imparatorluk devletinin karakterini bunalıma yatkın kılan şey Bismarckçı Bonapartizmin iki veçhesi arasındaki uyuşmazlıktı. “imparatorluk politikasının bütün belli başlı sorunlarının kökeninde üstesinden gelinmesi mümkün olmayan bir gerilemeye sebebiyet veren şu ikilem yatmaktaydı: bir yandan sanayi toplumuna doğru hızlı bir ekonomik ve toplumsal gelişme ile öte yandan geçmişten devralınan taşlaşmış bir siyasal yapı” (Mooers, 2000: 177).

Eley ile Blackbourn ise imparatorluk devletinin içinde kapitalist çıkarlara uygun düşmemek gibi bir eğilim barındırdığı iddiasını reddederek Wehler’in açıklamasında yer alan vurguyu tersine çevirmektedirler. Onlara göre, “...imparatorluk devleti ...kapitalist bir devletten yerine getirmesi beklenen kapitalist yeniden üretim koşullarını güvence altına almak, meşruiyeti sağlamak...egemen sınıfların birliğini örgütlemek, halkın rızasını almak gibi görevlere uyum sağlayabileceğini akla uygun bir biçimde göstermiştir” (Mooers, 2000: 178).

Her iki yorumun da Bismarckçı devletin temel özelliklerini yakaladığı söylenebilir. Her şeyden önce burada Prusya toplumundaki en gerici güçlerden birinin kapitalizmin çıkarlarına olmak üzere yukardan bir devrimi gerçekleştirmesinin beklendiği bir süreç söz konusuydu (Mooers, 2000: 178).

Bu durumda feodalizm koşullarında kurulmuş bir devlet bir burjuva devletine nasıl dönüştü? sorusu yanıtlanmalıdır. Verilebilecek yanıtların ilkinde kapitalizm öncesi karakterine rağmen devletin kapitalizm öncesi çıkarları ve mantığı izlerken nihai olarak kapitalizmin gelişmesine ön ayak olduğu öne sürülebilir. Bu nedenle Bismarckçı devletin faaliyetlerini çözümlerken güdüsünü siyasal birikim mantığından alan dolaysız amaçları ile

kapitalizmin üstünlük kazanması için yapabileceklerinin giderek azalması arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir (Mooers, 2000: 179).

Brenner'in kapitalizm öncesi aktörlerin çıkara dayalı ussal eylemlerinin amaçlanmamış sonucu adını verdiği şeyi örnek almak, bu sürecin çelişkili doğasını anlamakta yararlı bir model olacaktır. Yani Bismarckçı devletin yeni artık kaynakları bulmak için attığı adımlar kendisini, amaçlanan sonuç kapitalizm öncesi toplumsal ilişkileri yeniden pekiştirmek bile olsa, kapitalizmi güçlendirmek gibi bir etkiye sahip politikalar izlemek zorunda bırakmıştır (Mooers, 2000: 179).

Bismarck'ın politikalarının gerisinde kapitalizmin gelecekteki gerekliliklerine ilişkin tarih üstü bir görüş ufkundan ziyade dünyevi bir pragmatizm bulunmaktaydı. Bismarck'ın gerek burjuvaziyi gerekse aristokrasiyi yatıştırmaya yönelik umarsız girişimleri bu sınıfın varlığının devamı için gereken ekonomik temeli süratle kemiren koşullar altında yeniden bağımlı bir devlet soyluları tabakası yaratma genel stratejisinin bir parçasıydı. Sheehan'a göre “Bismarck, adeta genleşmiş soyluluğunun üstünlüğünü siyasal kurumlara aşılama çalışmıştı. Bu, aristokrasi ile yüksek burjuvazinin karşılıklı tavizlerde bulunmasını, yönetimin her iki grubu da teşvikini ve böylesine cendereye alınmış ayrıcalığa halktan gelecek herhangi bir itirazı bastırarak ya da yatıştıracak bir gayreti gerektirmekteydi” (Mooers, 2000: 180).

Aynı gerilimleri devlet bütçesi üzerine kopan ihtilaflarda da görmek mümkündür. Anayasa hakkında 1860'larda yeniden patlak veren çatışmalarda, daha önceki ihtilafları belirleyen aynı takıntıları bulmak mümkündür. Tartışmanın odağında, devletin el koyduğu artıkları nihai olarak kimin denetleyeceği sorusu yer almaktaydı. Sheehan'ın yorumladığı gibi “liberaller yeni çağın başından itibaren istedikleri şeyi 60'lı yıllar boyunca da istemeye devam ettiler. Sadece hükümete egemen olma hakkı değil, bütçe, yasal güvenciler üzerinde denetim kurmak ve görüşlerini parlamento aracılığıyla ulusa sınıma hakkı” (Mooers, 2000: 180).

Liberallerin 1858'de kazandıkları seçim zaferinden sonra askerlik süresi üzerinde kopan tartışma orduya yaramıştı. Prusya parlamentosunun alt meclisindeki liberal üyeler iki yılın yeterli bir hizmet süresi olacağını öne sürerken; I. William üç yılda ısrar ediyordu. Görünüşte gizli yürütülen tartışmalarda bile devletin mali aygıtını hangi grubun denetleyeceği üzerine bir çekişmenin süregeldiğini görmek mümkündür. "Bir Prusyalının kaç yılını kıta hizmetinde kaç yılını ihtiyari er olarak geçireceği ve kaç yeni alayın kurulacağı gibi karmaşık teknik meselelerin gerisinde parlamentonun, ordunun yaptığı harcamalar üzerindeki denetimini sürdürüp sürdüremeyeceği dolayısıyla da bütçeyi denetleyip denetleyemeyeceği gibi temel bir sorun yatmaktaydı" (Mooers, 2000: 181).

Ordunun sadece devlet iktidarının bir simgesi değil devletin elindeki mevcut ekonomik artığı arttırmasını mümkün kılan vergi dışındaki başlıca araçlardan birini oluşturduğu düşünülecek olursak bu tartışmaların yarattığı anayasal bunalımın anlamı daha iyi anlaşılacaktır. Büyük Elektör zamanından bu yana savaş hali mutlakçı politikanın merkezinde yer almaktaydı. Bu, her şeyden evvel mutlakçılığın yöneticilerinin kendilerini Junkerliğin pençesinden kurtarmanın ve siyasal birikime bağımsız bir temel kazandırmanın başlıca yollarından biri olmuştur.

Bu açıdan bakıldığında Bismarck'ın ülkeyi birleştirmek için yaptığı savaşların kapitalizm açısından yaşamsal sonuçları olmuştur. Birlik, doğmakta olan kapitalist üretim tarzının, ulusal pazara kurumsal temellerinin kazandırılmasının ve Almanya genelinde bir sanayileşme sürecinin varlığı için gerekli koşulları sağlamıştır. Teritoryal büyüme Bismarck'ın gözüne, yeniden bağımlı bir devlet soyluluğu oluşturmanın maddi gerekliliklerini karşılayabilmenin aracı gibi görünmüş olmalıydı (Mooers, 2000: 181).

Kapitalist gelişmenin eşitsiz ve birleşik niteliği böyle bir girişim için gereken toplumsal temelin süratle ortadan kalkması anlamına geldi. Kent çıkışlı kapitalizmin dünya tahıl pazarında ortaya çıkan değişikliklerle birleşerek kaydettiği hızlı ilerleme, Junkerleri kapitalist ilkelere uygun bir

biçimde çiftçilik yapmak zorunda bıraktı. Sermayenin kendi tarımsal alanlarına sızmasına karşı uzun süre direnen Junkerler sermayenin mantığı karşısında sonunda pes ettiler (Mooers, 2000: 182).

Kırsal alanda kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle birlikte Junker-kapitalistler geçinmek için devlete daha az bağımlı hale geldiler dolayısıyla da devlet soyluluğu saflarına katılmayı daha az çekici bulmaya başladılar. Servetlerini artığa özel yollardan el koyarak büyüttükleri sürece ekonomik şartlar nedeniyle devletin el koyduğu artıktan gelen gelire bel bağlamak zorunda kalmadılar (Mooers, 2000: 182).

Burjuvazi için ise devlet hizmeti çok daha az bir cazibe unsuruydu. 1870'lerde siyaset işlerinden uzak durmayı bir erdemlilik sayan yeni bir soylu siyaset tarzı ortaya çıktı (Mooers, 2000: 182). Büyük oranda devletin yörüngesi dışında sivil toplum içinde kök salmış bu yeni soylu siyaset, kapitalist toplumsal ilişkilerin sessiz bir zaferini önvarsaymaktaydı. O nedenle sonunda bizzat devletin amaçlanmamış bir yan ürünü olarak Bismarck'ın eski türde istikrarlı bir devlet soyluluğu yaratma çabasını boşa çıkartan, gerek kentte gerekse kırdaki yaşamın kapitalist niteliğinin büyümesi oldu (Mooers, 2000: 183).

1880'lere gelindiğinde Prusya mutlakçılığı aslında başka bir devlet tipine dönüşmüştü. Kuramsal olarak bakıldığında bu dönüşümü olanaklı kılan koşullar Almanya'nın Batı'ya olan coğrafi yakınlığından ibaret değildi; bunlar her şeyden önce kapitalizmin egemenliği altına girmiş olan bir dünya ekonomisinden kaynaklanan zorlayıcı baskılara bir yanıtı. Kapitalist toplumsal ilişkilerin Alman endüstrisine yayılması ve tarımsal üretimin uluslararası kapitalizmin devrine dâhil edilmesi, sonunda ekonomi dışı artık çekme biçimlerinin üzerine dayandığı toplumsal ilişkileri aşındırdı. Siyasal birikimin üzerine dayandığı zorunlu alt tabaka kapitalizm öncesi devletin seçkin üstyapısının altından iskemleyi bir kerede ve sonsuza dek çekti. Bundan böyle Alman devletinin elindeki devasa kaynaklar kuşku götürmez bir biçimde sermayenin hizmetine koşuldu (Mooers, 2000: 183)

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI – TÜRKİYE

6.1. KLASİK OSMANLI DÜZENİ

14. yy başında Anadolu'daki Selçuklu Sultanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır boylarında küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlı devleti, kuruluşu takip eden yüz elli yıl içinde önce Rumeli ve Balkanlar, ardından Anadolu'da olmak üzere yoğun bir fetih faaliyetine girişerek topraklarını sürekli genişletmiş ve merkezi bir imparatorluk olma yolunda önemli adımlar atmıştır. Esas olarak I. Beyazid zamanında (1389-1403) başlayan merkezileşme sürecinin, Ankara Savaşı sonrasında kesintiye uğramasının ardından II.Mehmed döneminde (1451-1481) tamamlandığı söylenebilir. Bu süreç aynı zamanda temel Osmanlı kurumlarının da ortaya çıktığı dönemi ifade eder.

Osmanlı Devletinin kuruluşu üzerine mitler/söylenceler²¹¹ bir yana bırakıldığında kuruluş ve onu takip eden Osmanlı yayılmasına yönelik önemli tartışma alanlarından biri, bu süreçte gazilerin oynadığı role ilişkindir. Bu konudaki hâkim yaklaşımın “[Osmanlı] tarihinin gidişatının elektriği gazâ tarafından sağlanan bir tezgahta dokunup örülmesi” (Lindner, 1987/2005: 408) şeklinde olduğu söylenebilir.

Witteck (1938/1958)'in öncülüğünü yaptığı bu yaklaşım, Osmanlı devletinin yükselişinin gerçek sebebinin “Bizans sınırındaki araziye cazip bulan İslam için savaştan Türk kutsal savaşçı (gazi) ordusunun [varlığı]” (Jennings, 1986/2005: 430) olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşıma göre; bir İslam devleti olarak Osmanlı da, başta Selçuklu'lar olmak üzere kendinden önceki diğer Müslüman devletler gibi Darülislam'ın tüm dünyaya yayılması amacıyla

²¹¹ Bu konuda sıklıkla kullanılan söylence Osman Gazi'nin gördüğü bir düş üzerinedir. Bu ve kuruluşla ilişkin diğer ayrıntılar için (Kafadar, 1995)'e bakılabilir.

hareket etmiş ve sınırlarını sürekli genişleterek bir imparatorluk düzeyine ulaşmıştır.

Osmanlı genişlemesindeki temel itici güç olarak gazâ'nın önemini vurgulamanın Osmanlı devletinin İslam'la olan ilişkisinde en azından kuruluşun ilk yıllarında bir abartmayı barındırdığı söylenebilir. İslam'ın Müslüman toplumlara kolektif bir yükümlülük olarak vazettiği cihat veya gazâ'dan hareket edildiğinde Osmanlı ordularında ilk dönemden itibaren var olan gayrimüslimlerin açıklanması güç olduğu gibi (Jennings, 1986/2005: 431) Osmanlı'nın çağdaşı Müslüman devletlere karşı giriştiği, sayıları hiç de az olmayan fetih ve savaşları açıklamak da güçleşir²¹² (Kaldy-Nagy, 1979-80/2005: 403).

Bu durumda Lindner'in öne sürdüğü gibi genelde İslam'ın özelde ise gazâ'nın Osmanlı devletinin genişlemesinde itici bir güç olmaktan ziyade meşrulaştırıcı bir işlev üstlendiğini söylemek mantıklı görünmektedir. Bu meşrulaştırıcı işlev kendini devletin tarihini daha kuruluştan itibaren İslam'la ilişkili bir şekilde kurma yanı sıra özellikle Müslüman devletlere yönelik olanlar başta olmak üzere savaşlar öncesinde din âlimleri tarafından verilen fetvalara duyulan ihtiyaçta gösterir.

Aralarında 15. yy'da yazan Aşıkpaşazade de olmak üzere daha sonraki dönem kronik yazarlarının geçmiş tarihi açıklarken kullandıkları dinsel motifler, orta ve Doğu Anadolu'nun artan güvensizliği karşısında kendilerine himaye bulmaya başlayan din alimlerinin “efendilerine olan borçlarını, onların tarihini Ortodoks Müslüman bir çerçeve ile yeniden şekillendirerek [ödemelerinin]” (Lindner, 1987/2005: 414-415) bir ürünü olarak görülebilir²¹³. Diğer yandan I. Selim'in İran seferi öncesinde Şii Müslümanların kâfir oldukları ve öldürülmelerinin günah olmadığına yönelik çıkardığı fetva ise

²¹² Osmanlıların ilk fethi olan Karacahisarın Müslüman Germiyanogullarından kazanılmış olması bunun örneklerinden biridir (Lindner, 1983: 4).

²¹³ Lindner'e göre bir başka neden de kimi tarihçilerin “15. yy kurumlarını Osman Bey zamanında da varederek Osmanlı kuruluş macerasını ölümsüz ezeli-ebedi bir yapılanma olarak [görmeleridir]” (1983: 19).

fetihlerde dinin meşrulaştırıcı işlevine yönelik bir örnek olarak değerlendirilebilir (Kaldy-Nagy, 1979-80/2005: 403).

Fetihlerin gerisindeki itici gücün gazâ veya yağma ve beraberinde getirdiği gelir beklentisi²¹⁴ gibi başka bir etken olması, Osmanlı yayılmasının gerçekliğini değiştirmedeği gibi gazâyâ dayanan diğer Müslüman devletlerle karşılaştırıldığında sahip olduğu özgüllüğü görmemizi de engellemez. Söz konusu özgüllük, fetih ve yayılmanın uzun zaman alması anlamında yavaş olmasıyla ilgilidir. Fethedilen topraklardaki farklı unsurların sistemle bütünleşmesinin ani ve köklü bir dönüşümden ziyade bir süreç içinde tedricen gerçekleştiği söylenebilir. Osmanlılar “...güçler koalisyonu kurarken ve şekli değiştiğinde yeniden kurarken [ve] aynı zamanda siyasal aygıtlarını kurumsallaştırırken zamanlarını [harcamışlardır]” (Kafadar, 1995: 9). Osman Bey zamanından başlayıp II. Mehmet’in Bizans’ın başkentini fethine kadar süren yavaş ve çatışmalı bir süreç sonunda gerçekleşen bu siyasal kurumsallaşma, Osmanlıların varlığını uzun süre sürdürebilmiş olmasını açıklamada önemli dayanaklardan biri olarak görülebilir²¹⁵.

Rumeli ve Balkanlar’a geçişle birlikte sistematik olarak Osmanlı’nın uyguladığı yöntemin temel karakterinin, fethedilen topraklarda tımar sistemini oluşturmak ve “merkezileşmiş sultani bir devletin [buyruklarına bağlı]” (Kafadar, 1995: 117) görevlilerin idaresinde bir yönetim aygıtı kurmak şeklinde olduğu söylenebilir. Ele geçirdiği topraklarda eski feodal ve aristokrat unsurları çeşitli yöntemlerle tasfiye ederek merkezi bir yönetim kurma amacına yönelik bu yapıdaki önemli kurumlar ise, başta tımar sistemi olmak üzere kul sistemi ve sancak idaresi olarak karşımıza çıkmaktadır.

²¹⁴ Şeriat açısından bakıldığında zor kullanılarak alınan yerlerin askerlerin ganimeti sayılıp üç gün süreyle yağmaya açılması zorunluluğu fethedilenlerin gelir beklentisi içine girmelerinin temelini oluşturmaktadır (İnalcık, 1973/2009a: 31). Buna karşın Linder yağmayı din ya da siyasi düşmanlıkla ilgili olmayıp göçebe hayatının doğal bir bileşeni olarak görür ve “göçebeler için yağmacılık kırsal yaşam biçiminin üretmediği zorunlu gereksinimleri veya arzulanan malları karşılamının olağan ve masrafsız” (Lindner, 1983: 11) yolu olarak değerlendirir.

²¹⁵ Ankara Savaşı sonrasında dağılan merkezi Osmanlı idaresinin II. Mehmet’le yeniden toparlanması bu kurumsal sağlamlıkla ilgili görünmektedir. II. Mehmet’in Tuna ile Fırat arasında kesintisiz bir şekilde uzanan coğrafyada oluşturduğu bu yapı Osmanlı imparatorluğunun sağlam çekirdeği olarak 19. yy’a değin ayakta kalmıştır.

Osmanlı fetihlerinin esas olarak iki aşamadan geçtiği söylenebilir. Komşu devletler üzerinde bir çeşit “siyasi himaye” (İnalcık, 2005: 443) kurmaya dayalı birinci aşamada Osmanlılar, yerel yöneticilerin önce “müttefiki sonra da koruyucusu konumunda kendi denetimlerini [kurmuşlardır]” (İnalcık, 2004: 50). Yerel yöneticilerin Osmanlılarla ittifak kurmaları ve onların himayelerini kabul etmeleri, Balkanlarda hâkim olan parçalı feodal yapı ile ilgili görünmektedir. 14. yy ortalarında başlayan Balkanlardaki Osmanlı yayılması “bir yığın bağımsız kral, despot ve ufak tefek beyin kendi yerel çekişmelerinin çözümü için dış yardım aramakta tereddüt göstermediği politik bir parçalanma dönemine denk [düşmektedir]” (İnalcık, 1973/2009a: 17).

16. yy ortalarına kadar sürdürülen “işgal edilen toprakların zamanla özümlemesine ilişkin bu [politikanın]” (İnalcık, 2004: 50) en önemli bileşenlerinden biri ise Osmanlıların uyguladığı kolonizasyon ve sürgün yöntemidir. Bu yöntemle bir yandan sorun yaratan ya da yaratması muhtemel gruplar bulundukları bölgeden uzaklaştırılarak bir anlamda cezalandırılırken²¹⁶; diğer yandan derviş zaviyeleri eliyle yeni fethedilen bölgelerin Türkleştirilip İslamlaştırılması sayesinde merkezle olan bağının güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Yerel hanedanları tasfiye ederek söz konusu ülkede doğrudan egemenlik kurmaya dayalı ikinci aşama ise “fethedilen ülkenin nüfusu ve ekonomik kaynaklarının sistemli bir şekilde deftere kaydedilmesi üzerine kurulu tımar sisteminin uygulanması anlamına [gelmektedir]” (İnalcık, 2005: 443). Dağınık feodal yönetim yerine merkezi bir yönetim oluşturmadaki önemli adımlardan olan bu sistemle²¹⁷ Osmanlılar, toprağa yönelik tüm yerel sahiplik ayrıcalıklarını kaldırılarak tarımsal arazinin tamamının devlet

²¹⁶ Bu sürgünler dışında özellikle 15. yy’da Timur’un Anadolu’yu istilası nedeniyle Balkanlara gönüllü göçler de yaşanmıştır.

²¹⁷ Tımar sisteminin ayrıntıları Osmanlı Toprak Sistemi’nin incelendiği takip eden bölümde ele alınacaktır.

mülkiyeti altına alınması ve ardından başta fetihle rol oynayan sipahiler olmak üzere çeşitli kesimlere²¹⁸ “kiraya” verilmesi yoluna gitmişlerdir.

Osmanlı sultanlarının böyle bir değişimi gerçekleştirebilmesinin gerisinde “merkezin emrinde esaslı bir askeri güç yaratabilmiş; Avrupa’nın ilk daimi ordusu olan yeniçeri ocağını kurmuş olmaları” (İnalcık, 2004: 51)²¹⁹ yanı sıra Balkanlarda hâkim olan toplumsal koşullar da etkili olmuş görünmektedir. Bizans merkezi otoritesinin gerilemesiyle birlikte yerelde etkili askeri ve dini güç odaklarının ayrıcalıklarını sürekli genişlettiği ve varlıklarını sürdürebilmek için toprak ve köylüler üzerindeki kontrol ve sömürülerini pekiştirmeye yönelik olarak ağır vergi ve emek yükümlülükleri koyduğu bir ortamda Osmanlıların “Kânun-i Osmânî’nin basit vergi hükümlerinde buyrulmamış bütün yerel vergileri kaldırılarak... feodal beylerin kişisel yetkisinde olagelmış vergi ve ayrıcalıklar yerine genel hükümler [koyması]” (İnalcık, 1973/2009a: 19) onlar lehine bir tercihin toplumda yerleşmesini kolaylaştırmıştır²²⁰. *Vergilerin kanuniliği*²²¹ olarak değerlendirebileceğimiz bu yöntemin özellikle I. Beyazid döneminde yeni bir mali yöntem olarak defter tutmaya dayalı “kayıt ve muhasebe sistemine geçilmesi” (İnalcık, 1973/2009a: 71) ile sistematize edildiği söylenebilir²²².

Söz konusu kanunların uygulanması ve denetimi ise sultanın merkezi otoritesini temsil eden görevliler eliyle yürütülen bir idare sisteminin kurulması ile mümkün olmuştur. 14. yy sonlarında kul sistemi ve ardından devşirme yönteminin yerleşmesi ile birlikte ele alındığında bu idari örgütleniş, Balkanların parçalı yapısı karşısında açıkça merkezi bir yönetim aygıtının

²¹⁸ Bu kesimler arasında eski feodal lordlar da bulunmaktaydı. Toprakların bir bölümünün tekrar eski sahiplerine verilmesi olarak görülse de bu feodal lordlar sıkı devlet denetimi altındaki Osmanlı tımar sahipleri konumundaydılar (İnalcık, 2004: 51).

²¹⁹ Doğrudan sultana bağlı olan bu ocağın mevcudu 1360’larda 1000 dolayından I. Bayezid döneminde 5000’e ulaşmıştı (İnalcık, 2004: 51).

²²⁰ Örneğin Sırp kralı Dušan’ın yasalarına göre köylü haftada iki gün beyi hesabına çalışmak zorundaydı; Osmanlı kuralları reayanın sipahinin toprağında yılda ancak üç gün çalışmasını gerektiriyordu (İnalcık, 1973/2009a: 19).

²²¹ Tahrir defterlerinin başında bölgede uygulanacak vergi kanunları da belirtilirdi.

²²² Bu konudaki ilk girişimlerin I. Murda döneminde başladığı görülür. Onun döneminde Çandarlı Kara Halil Efendi ve Karamanî Rüstem’in girişimleriyle Osmanlıların defter tuttukları bilinmektedir (Genç, Özvar, 2006: 13).

kurulması anlamına gelmektedir. I. Beyazid döneminde tam olarak yürürlüğe girmiş görünen bu sistemin en önemli özelliklerinden biri devlet idaresinin “sadık ve etkili araçları olarak yetiştirilen saray hizmetkârlarına [dayanmasıdır]” (İnalcık, 2004: 52).

Devletin merkez ve taşra idaresinde sultana sadık “kulların” kullanılması yöntemi, Batı Avrupa’da örneğine rastlanılmaması anlamında Osmanlı merkezileşmesinin ayırıcı özelliklerinden biri olarak da değerlendirilebilir. Daha ziyade Doğu toplumlarında “sarayda ve devlet hazinesinde kullanılmak üzere kölelerden gençler [yetiştirilmesine]” (İnalcık, 1973/2009a: 83) dayanan bu sistem, Osmanlılar tarafından kullanılmakla kalmayıp daha da geliştirilmiştir. Osmanlılar, kul (gulam) sistemine ekledikleri devşirme yöntemiyle bir yandan kul teminine yeni kaynaklar eklerken diğer yandan kulları sadece saray hizmeti ve askeri alanda kullanmakla kalmayıp yönetim aygıtının önemli kademelerine getirdiği de görülür.

Kökeni 9. yy’a dayanan ve çağdaşı olan Mısır Memlûkları tarafından da kullanılan köleler veya kullardan oluşan bir muhafız gücünün sultana/hükümdara savaş sırasında eşlik etmesi şeklindeki İslam geleneğini Osmanlıların ilk yıllarından beri takip ettiği görülür²²³. Beyliğin ilk yıllarında beyin “şahsi maiyeti [hassa kuvveti]” (Palmer, 1952/2005: 483) şeklinde olan bu köleler I. Murat devrinde (1362-1389) yeniçeri ordusunun kurulması ile devletin asıl askeri gücü haline gelmişlerdir. Başlangıçta kaynağı sadece savaş esirleri ve “özellikle Kırım’dan İskenderiye’ye giden yük gemileriyle boğazlardan geçen Cenevizli tüccarlardan satın alma” (Palmer, 1952/2005: 483) şeklinde olan kul sistemine Osmanlıların getirdiği en önemli yenilik Hristiyan ailelerin çocuklarını toplama şeklindeki devşirme yöntemidir.

Balkanlardaki yayılmanın ilk aşamalarında kullanılan “haraçgüzar beyin oğlunun [sarayda] rehin tutulması” (İnalcık, 1973/2009a: 18) şeklinde başlayan bu uygulama zamanla fethedilen topraklardaki Hristiyan ailelerin

²²³ Palmer, 14. yy kroniklerinden alıntılarla bu geleneğin Osmanlılar tarafından da kullanıldığını gösterir. Daha Orhan zamanında ordu da ak börk (başlık) takan köleleri daha sonra kurulacak yeniçerilerin kökeni olarak belirtir (Palmer, 1952/2005).

çocuklarının gerek zor gerekse rıza yoluyla toplanıp getirilmesi şeklini almıştır²²⁴. Bu şekilde elde edilen devşirmelerden Osmanlıların iki şekilde yararlandığı görülür. Acemioğlanı olarak adlandırılanlar ileride yeniçeri olmak üzere Anadolu'daki Türk köylülerinin yanına gönderilirken geri kalanları da iç oğlanı olarak saraya ayrılmıştır.

Bu gruptan olanların sarayda aldıkları disiplinli ve iyi bir eğitim sonrasında padişaha bağlı kullar olarak devlet yönetiminin çeşitli kademelerinde göreve getirilmeleri, Osmanlıların kul sistemine getirdiği bir diğer yeniliktir. Önceleri kullara sadece askeri makamların verilip maliye ve yazı işleri başta olmak üzere önemli görevlere Müslüman Türk unsurların getirilmesi II. Mehmet zamanında değiştirilerek kul sisteminden gelenlere vezirlik dahil devletin icra makamlarında önemli görevler verilmeye başlanmıştır (İnalcık, 1973/2009a: 83-84).

Bu görevlerin sadece merkezle sınırlı olmayıp taşra idaresini de kapsadığı görülmektedir. 15. yy ilk yarısından itibaren sancakbeyliği ve beylerbeyliği gibi önemli yerel yöneticiliklerde padişah ve bey kullarına rastlanmaktadır. Ayrıca zeamet ve tımarların da giderek artan ölçüde bu gruptan gelenlere verildiği görülür (İnalcık, 1973/2009a: 88). Bu ise devletin kuruluşunda rol oynamış akıncı uç beylerin (gazilerin) siyasi gücünde bir gerilemeyi beraberinde getirmiştir²²⁵. Daha önce fethine katıldığı topraklarda siyasi denetimi de elinde tutan gazilerin II. Mehmet'le birlikte "İstanbul'da kapıkulu denetiminde bir merkezi yönetim [gücünün oluşturulması karşısında]" (Kafadar, 1995: 148) güçlerini kaybettikleri görülür²²⁶.

²²⁴ 16. yy'da sayıları 7-8 bine ulaşan kulların yaklaşık üç bini devşirmelerden oluşmaktadır (İnalcık, 1973/2009a: 84).

²²⁵ Gerçi Ankara savaşı sonrasındaki Fetret Devrinde sınırdaki uçbeyleri denetimi tekrar ele geçirme yönündeki mücadeleleri II. Murad'ın (1421-1451) merkeziyetçi politikaları karşısında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İnalcık, başta Şeyh Bedreddin (1416) ayaklanması olmak üzere bu dönemin ayaklanmalarının bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer (2004: 49).

²²⁶ Kunt ise, 16. yy Sancak Tevcih Defterleri üzerine yaptığı incelemeden hareketle "Osmanlı sancakbeylerinin en aşağı %40'ının kul değil ümera oğlu ya da akrabası" olduğunu ileri sürer. Bundan hareketle "Osmanlı düzeni hakkında [ileri sürülen]... Mehmed II'nin Osmanlı imparatorluk düzenini tamamen yerleştirmesinden sonra kul asıllı yöneticilerin tamamen ön plana çıktığı ve hatta devletin

Fetihlerin ilk yıllarında Osmanlıların uyguladığı yöntemin temel karakterlerinden biri fethedilen topraklarda arazi sayımı yapıp bunları tımar sistemi dâhilinde yeniden dağıtmak iken bir diğeri de söz konusu bölgeyi devlet merkezine bağlamanın bir aracı olarak başında sancakbeyinin olduğu sancak idaresini kurmalarıdır. İslam-Ortadoğu geleneğini takip etmekle birlikte Osmanlıların bu sistemi sancakbeyinin hem askeri hem de sivil yönetimin başı olması nedeniyle öncüllerinden önemli ölçüde farklılaşır. Fetih ve yayılmanın amaç olduğu bu ilk dönemde “hükümdarın temsilcisi olarak sivrilmiş kişilerin çeşitli bölgelerdeki askeri birliklerin [kumandanları]” (Kunt, 1978: 15) olmaları ve idari örgütlenmenin askeri örgütlenmeyi takip etmesi doğal bir durum olarak değerlendirilebilir²²⁷. Bununla birlikte, sancak yönetiminin kuruluşunda sancakbeyinin sahip olduğu askeri ve sivil yetkileri sınırlayıcı bazı mekanizmaların da gözetildiği görülür.

İlk dönemden itibaren Osmanlılar fethettiği bölgeyi yönetmek için daima iki yetkili atamışlardır. Asker kökenli sancakbeyi karşısında “ulema kökenli ve sultanın yasal yetkisini temsil eden [kadıy]” (İnalçık, 1973/2009a: 108) bir arada görevlendirmişlerdir. Bu güçler ayrılığıyla bir yandan adil bir yönetim anlayışı yerleştirilmeye çalışılırken²²⁸ diğer yandan sancakbeyinin yetkilerinin denetlenmesi ve sınırlandırılmasının da amaçlandığı söylenebilir. Adli yetkili olarak kadının görev alanına askeri meselelerin de dâhil edilmesi yanı sıra atanmasının sancakbeyinden bağımsız olarak doğrudan merkez tarafından yapılması bunun göstergelerindendir²²⁹.

bütün önemli görevlerinin kulların eline geçtiği hakkındaki [genellemenin]” geçersiz olduğunu ileri sürer (Kunt, 1978: 65-66).

²²⁷ Kunt ise, sancakbeyinin kişiliğinde bu iki görevi birleştirdiği konusuna kesin bir şey söylenemeyeceğini ileri sürer. Ona göre, “14. yy boyunca sancakbeyi teriminin ne dereceye kadar sancağı altında belirli bir yörenin birliklerini toplayan bir kumandan manasında, ya da buna karşı sancak adı verilen bir idari-bölgesel kesitin amiri ve idarecisi manasında kullanıldığını ya da daha çok birinci mandan daha çok ikinci manaya doğru bir gelişmenin mi söz konusu edilebileceğini kestirmek kolay [değildir]” (Kunt, 1978: 16)

²²⁸ Bu kendinden önceki yönetimlerin “adaletsiz” ve “keyfî” uygulamaları karşısında Osmanlıların geniş toplum kesimlerinde kabulünün ve meşruiyetini de bir aracı olmuştur. Bu konuya ileride Adalet Dairesi çerçevesinde tekrar değinilecektir.

²²⁹ Kadının yanı sıra gümrük emini gibi merkezden doğrudan atanmış başka görevlilerin de bulunması sancakbeyinin yetkisini sınırlayan başka unsurlar olarak da görülebilir.

Toprakların genişlemesiyle sancak sayısının artmasının bir sonucu olarak sancakbeylerinin başına bir beylerbeyi atanması da sancakbeyinin yetkilerini sınırlamaya yönelik bir diğer mekanizma olarak değerlendirilebilir. Başlangıçta “taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin topluca amiri” (Kunt, 1978: 26) konumunda olan beylerbeyi, I. Murat döneminde Rumeli Beylerbeyliğinin kurulması ve bunu takiben Anadolu ve Rum (Sivas-Amasya) Beylerbeyliği ile bölgesel bir anlam kazanmıştır. 15. yy ortalarına kadar imparatorluğun temel omurgasını oluşturan bu Beylerbeyliklerin sayısı zaman içinde artarak 16. yy sonlarına doğru on altıya ulaşmıştır. 16. yy sonlarına gelindiğinde ise çeşitli etkenlerin bir sonucu olarak bu yapı önemli ölçüde değişmiştir²³⁰.

Değişimin nedenleri ve yönünü açıklamadan önce klasik Osmanlı düzeninin temel karakterlerini ortaya koyacak üç nokta üzerinde durulmalıdır. Bunlardan ilki, ancak cumhuriyetle birlikte temelden değişecek olan Osmanlı toprak sistemi iken; ikincisi Osmanlı ekonomisi ve sonuncusu Osmanlı mali sistemidir.

6.1.1. Osmanlı Toprak Sistemi

Osmanlı devletinin ekonomik ve sosyal tarihi açısından toprak sistemi özel bir önem taşımaktadır. Bu önemi vurgulayan Barkan, “Zırai bir ekonominin hükümları olduğu Osmanlı imparatorluğu nizamı içinde daha fazla halk yığınlarının hayat şartlarıyla alakadar olmak isteyen sosyal ve ekonomik bir tarih işçiliği için...toprak meselelerinin tetkikini zaruri bir methal [giriş]” (1937/1980f: 281) olarak değerlendirir. Genel olarak şahısların toprak üzerindeki mülkiyetlerini istisna kılıp tarımsal arazi üzerinde devlet mülkiyetini esas alan bu sistem, söz konusu toprakların kullanım biçimi olarak tımar ile birlikte, Osmanlı toprak sisteminin temel karakterini oluşturmaktadır. Batı

²³⁰ Bu değişim çeşitli yönleriyle bir sonraki bölümde incelenecektir.

Avrupa ile karşılaştırıldığında Osmanlıların özgüllüğünü yansıtan bu sisteminin²³¹ yeniliği konusunda aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir²³².

Mülkiyet biçimi açısından bakıldığında üzerinde tarım yapılan toprakların mülkiyetinin devlete ait olması, kaynağını İslam hukukunda bulan bir ilkedir. İslam hukukunda fetih kavramına dayandırılan, devletin “toprakların tamamı üzerinde dominium eminens [rakabe, yüksek/mutlak mülkiyet hakkı] sahibi...biricik meşru otorite” (İnalcık, 2004: 146) olması, Osmanlılar tarafından da benimsenmiştir.

İslamda tarım topraklarının bu şekilde devlete ait (mirî) kılınmasının gerisindeki en önemli nedeninin, mevcut toprakların korunması ve özellikle yenilerinin eklenmesi amacıyla oluşturulacak orduların beslenmesi ve donatılması²³³ yanı sıra merkezi bir hazine oluşturmak olduğu söylenebilir. Bu sayede bir yandan orduların iaşesi sağlanırken diğer yandan ağırlıklı olarak tek kaynaktan (topraktan) sağlanan devlet gelirlerinin kontrolünün de görece kolay olacağı açıktır.

Kendinden önceki İslam devletleri örneklerini takiple Osmanlı devletinde de “bütün tahıl ekilen tarım topraklarının mirî yani devlete ait [olduğu]” (İnalcık, 1973/2009a: 113) kabul edilmiştir. Bütün Doğu imparatorluklarının ortak temelini yansıtan “toprak ve reaya sultanıdır” (İnalcık, 2004: 147) ilkesinde ifadesini bulan bu mülkiyet hakkını Osmanlı sultanları da, “...herhangi bir toprak parçası üzerindeki egemenlikleri sorgulandığında daima söz konusu toprağı ‘kılıç hakkıyla’ fethetmiş oldukları gerekçesine [başvurmalarından da]” (İnalcık, 2004: 145) görüldüğü gibi, fetihe dayandırmışlardır.

²³¹ Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olarak nitelendireceğimiz bu sistemin ayrıntıları ve klasik feodalizmden farklılıkları bu bölümün sonunda incelenecektir.

²³² Sistemin Osmanlılar tarafından keşfedilmemesi anlamına gelen bu yeni olmama özelliği, Osmanlıların gerek İslam geleneğini devam ettirmesi gerekse İslam devletlerini de kapsar şekilde bütün Doğu’da geçerli bir üretim tarzı olarak ATÜT kapsamında değerlendirilmesi açısından geçerli görünmektedir.

²³³ Doğu’da toprağın devlet mülkiyetinde olmasını sulama şebekesinin kurulması ile sınırlamayıp kamu işlerini yerine getirmenin bir sonucu olarak gören Marx’da benzer gerekçeleri sıralar.

Osmanlıların ele geçirdikleri ülkenin tarımsal topraklarının rakabesini devlete ait kılması, toprakta var olan bütün özel mülkiyet hakları yanı sıra buna bağlı olan siyasal hak ve ayrıcalıkların da ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Merkezi bir imparatorluk oluşturmada “toprak asaleti sınıflarının nüfuzuna karşı... devamlı bir [mücadele]” (Barkan, 1937/1980f: 282) şeklini alan bu gelişme, aynı zamanda Osmanlıların özgüllüğünü yansıtan “malikâne sisteminden sipahi tımarına doğru” (Barkan, 1937/1980f: 282) bir ilerleme olarak da yorumlanabilir.

Bu yöndeki ilerlemenin ilk adımında ise fethedilen toprakların sayılıp deftere kaydedilmesi anlamında tahrir yer almaktadır. Başka şeyler²³⁴ yanı sıra toprakların statüsünün de belirlendiği tahrir işlemiyle, tarla olarak kullanılan topraklar mirî sayılıp, bunun dışında kalan bağ, bahçe gibi tarım toprakları ise mirî arazi dışında değerlendirilmektedir. Bunun gerisinde, İslam geleneği kadar Osmanlıların uygulamaya çalıştığı belirli bir ekonomik ve sosyal rejimin yer aldığı da söylenebilir. Büyük kitlelerin geçimi yanı sıra ordu ve sipahilerin iâşesinin buğday ve arpa gibi hububat ekimine bağlı olması, devletin hububat ekimini kontrol altında tutmasını adeta bir zorunluluk haline getirmiştir²³⁵.

Mirî arazi dışındaki topraklar, bağ bahçe gibi görece küçük miktardaki arazi ile sınırlı olmayıp çeşitli biçimlerde oluşturulan ve “rakabesi şahıslar veya hukuki şahsiyetler elinde bulunan hakiki mülk [toprakları da]” (Barkan, 1941/1980d: 231) bu kapsamda değerlendirilmektedir. Kaynağını tarıma açma (şenletme) ve sultanların temliklerinde (bağışlar) bulan bu tür toprakların, ağırlığı zaman içinde değişmekle birlikte, mülkiyeti devlete ait topraklar yanında varlığını her zaman sürdürdüğü görülür (Barkan, 1938/1980a: 137).

²³⁴ Tahrir sonunda oluşturulan mufassal ve icmal defterleri ile sadece toprakların değil kişilerin de statüsü askeri ve reaya şeklinde belirlenirdi. Bu nokta ileride açıklanacaktır.

²³⁵ Tarlanın bağ bahçe haline getirilmesi yanı sıra belirli bir süre ekilmeden boş bırakılmasının yasaklanmasından da görüldüğü gibi bu zorunluluğun kanunnamelerde çeşitli biçimlerde dile getirildiği görülür (İnalçık, 1989/1996a: 3).

İslam hukukunun Osmanlılar tarafından da benimsenen mülkiyete ilişkin ilkesine göre, daha önce üzerinde tarım yapılmayan bir arazinin (mevat/ ölü arazinin) tarıma açılması, fetih dışında mülkiyet hakkını doğuran bir diğer olaydır. Ancak tarıma açılan topraklar üzerinde şahıslar lehine mülkiyet hakkının kurulabilmesinin, sultanların temlikleriyle mümkün olabilmesinden hareketle, mülkiyet hakkının asıl olarak fetihe bağlı olduğu söylenebilir.

Çorak toprakların, ormanların veya bataklıkların işgal edilip çitle çevrenmesi ve çeşitli iyileştirmeler sonucu tarıma uygun hale getirilmesiyle başlayan süreç, söz konusu arazinin “sultanlar tarafından sahih bir şekilde temlik [edilmesiyle]” (Barkan, 1941/1980d: 231) tamamlanmaktadır. Bu şekildeki arazi temliklerinin gerisindeki mantığın tarım yapılan toprakların miktarındaki artışa bağlı olarak gerek tarımsal hasılanın artması gerekse vergi tabanında bir genişleme sağlaması olduğu söylenebilir. Mülkiyetin kime ait olduğundan bağımsız olarak ortaya çıkan bu sonuç, devletin özel toprakların varlığına göz yummasının en önemli nedenlerinden biri olarak görülebilir.

Sultanların arazi temlikleri, mevat arazinin ıslahı sonucunda gerçekleşenler yanı sıra “yeni fethedilen memleketlerin topraklarından bir kısmını[n] ganimet olarak gazilere [verilmesi]” (Barkan, 1941/1980e: 250) ve “fethedilen diyarlarda Türk kırsal yerleşimlerinin ortaya çıkmasında hayati bir rol oynayan derviş zaviyelerinin kurucularına yapılan [bağışları da] (İnalçık, 2004: 166) kapsamaktadır. Ayrıca mirî topraklar içinden bir kısmının “devlete hizmeti geçmiş olan büyük memur ve askerlere temlik etme” (Barkan, 1941/1980e: 250) gibi şahıslara toprak üzerinde mülkiyet hakkı veren başka temlik biçimleri de söz konusudur²³⁶.

Hangi türde olursa olsun temlik sonucu şahısların mülkü haline gelen arazinin sınırları “sınırname denilen ve şeklen bir padişah beratı olarak

²³⁶ Genel olarak bedelsiz yapılmakla birlikte bazı durumlarda temlik karşılığı bir bedel alındığı da görülür. Bedelli temliklerde kamu yararının (menfaati amme) gözetilmesi Osmanlı sistemi açısından önemli bir diğer husustur. (Barkan, 1941/1980d).

düzenlenen özel bir belge” (İnalcık, 2004: 165) ile kesin bir şekilde belirlenmektedir. Belirlenmiş bu sınırlar içinde devlet, “...vergi toplamak ve suçluları takip için araziye girmek dâhil tüm haklarını temlik sahibine devretmiş [sayılmaktadır]” (İnalcık, 2004: 165). Bu açıdan bakıldığında temlik edilmiş toprakların mirî toprak rejimi sistemini bozucu etkiler taşıdığı söylenebilir. Ancak ulaştığı boyutun görece küçük olması²³⁷ ölçüsünde bu etkinin de küçük olduğu söylenebilir. Ayrıca devletin temlikler nedeniyle vazgeçtiği gelirin öşür ile çeşitli örfi resimlerle sınırlı olup İslami bir vergi olan cizye gibi vergileri toplama hakkından feragat etmemesi, temliklerin sistemin bütünü açısından bir tehdit olarak algılanmasını engeller niteliktedir²³⁸.

Bunların dışında ve daha da önemlisi sultanların çeşitli gerekçelerle mülk topraklara el koyma hakkını her zaman saklı tutması, sistemin devamının en önemli güvencesidir. Fatih Sultan Mehmet’in 1476 yılında bütün imparatorlukta vakıf ve mülkiyet haklarını gözden geçirip büyük bir kısmına el koymasında da görüldüğü gibi, bu tür topraklara el koymanın temel gerekçesinin, toprak sahiplerinin merkezi devlet aleyhine büyüyüp güçlenmelerini engelleme amacı olduğu söylenebilir. I.Selim ve I. Süleyman zamanında olduğu gibi bazı durumlarda ise topraklara, büyük çaplı askeri girişimlerin daha çok sipahi gerektirmesi gerekçesiyle el konulduğu da görülür (İnalcık, 1973/2009a: 114). Ayrıca hububat ekiminin Osmanlı sistemi açısından taşıdığı önemin bir göstergesi olarak toprağın üç yıl süre ile ekilmeyip boz bırakılması gibi “temlik sahibinin temlik koşullarına uymadığı durumlar” (İnalcık, 2004: 168) da topraklara el konulmasının gerekçesi olabilmektedir.

El konulabilme riski taşımaya rağmen şahısların çorak toprakları tarıma açmalarının gerisindeki dürtünün, bu tür topraklardan elde edilen buğday fazlalarının toprak sahipleri tarafından biriktirilerek “gerek imparatorluğun kent merkezleri ve gerekse Avrupa gibi uzak pazarlara

²³⁷ Örneğin 16. yy ortalarında (1528) toprakların yaklaşık %87’si devletin kontrolü altındaydı (İnalcık, 1973/2009a: 114).

²³⁸ Temlik sonucunda doğrudan üretici olarak köylüler açısından ise temlikle gerek yasal statü ve gerekse yükümlülükleri açısından herhangi bir değişiklik yaratmaz.

[ihracından]” (İnalcık, 2004: 169) kaynaklı gelir beklentisi olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra toprak sahipliğinin özellikle yerelde siyasal güç anlamına gelmesi bu konudaki etkenlerden kuşkusuz en önemlisi olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında devletle bireyler arasında toprak sahipliği alanında yürütülen mücadele, imparatorluğun toplumsal tarihinin en önemli yönlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toprak sahipliği alanındaki mücadelenin taraflarından bir diğeri de vakıf toprakları, özellikle de evlatlık vakıflardır. Osmanlı sisteminde dini amaçlı vakıflar dışında aile veya evlatlık vakıflar olarak adlandırılan vakıf türü de özel mülk toprakları gibi değerlendirilebilir. Bu tür vakıfların kurulmasının gerisinde hayır işleme amacı yanı sıra şahısların “...ailesine ve ahfadına daimi emin bir gelir sağlamak” (İnalcık, 2004: 168) olduğu söylenebilir. Devlet sınırları içinde geçerli olan İslam miras hukukunun “asillerin mülklerini inhilal ettirici [tesirlerinden]” (Barkan, 1940/1980c: 211) kaçınabilme yollarından biri olan bu vakıflar aracılığıyla “...aile mülkleri mirasçılar arasında parçalanıp ufalanmadan vakf’ın tayin edeceği şartlar dahilinde, daima ailenin...bazı mümessillerinin istifade edebileceği bir şekilde, nesiller elinde bütün [olarak kalması]” (Barkan, 1940/1980c: 212) mümkün olmaktadır²³⁹.

Bu istisnalar bir yana bırakıldığında Osmanlı toprak sisteminde hâkim yapı olan mirî toprakların²⁴⁰ kullanım biçimi açısından bakıldığında ise söz konusu toprakların üzerinde yaşayan köylülere “kiraya” verilmesi yönteminin benimsendiği görülür. Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında Osmanlı sisteminin bir diğer özgül yanını oluşturan bu uygulama da tıpkı mülkiyet biçiminde olduğu gibi Osmanlıların icat ettiği bir ilke olmaktan ziyade kaynağını İslam hukukundan alır²⁴¹.

²³⁹ Bu tür vakıfları Barkan “imparatorluk nizamına yabancı bir devrin bakayası” olarak değerlendirip diğer vakıf ve mülkler karşısında “ehemmiyetlerinin gayet az” olduğunu belirtir (1941/1980e: 252).

²⁴⁰ 16. yy ortalarında (1528) toprakların yaklaşık %87’si devletin kontrolü altındadır (İnalcık, 1973/2009a: 114).

²⁴¹ Barkan’a göre “...köylünün başkalarına veya devlete ait arazi üzerinde daimi ve irsi bir kiracı vaziyetinde çalışması şeklindeki bir toprak rejimi, toprak münasebetlerinin tarihi kadar eski zamandan

Roma hukukunda olduğu gibi İslam hukuku da toprak mülkiyetinin üç temel unsuru kapsadığını varsayar. Bu çerçevede İslam hukuku, çıplak mülkiyet olarak da adlandırabileceğimiz rakabe veya dominium eminens, tasarruf ve intifa (yararlanma) haklarının varlığını kabul etmekle birlikte; Roma hukukundan farklı olarak bu üç hakkın birbirinden ayrı düzenlenebilmesine olanak tanımaktadır. Bu sayede toprağın çıplak mülkiyetini elinde tutan devletin, bunun tasarruf ve intifa haklarını başka kişilere devredebilmesi mümkün olmaktadır (İnalcık, 2004: 148).

Osmanlı kanunnamelerinde, “çift öküzle sürülen arazi mirî’dir; tapuyla verilir; kanun budur” (İnalcık, 2004: 151) şeklinde yer alan düzenlemeden de görüldüğü gibi, mülkiyeti devlet ait olan tarım topraklarının kullanım hakkı, düzenlenecek bir tapu sözleşmesi aracılığıyla köylülere devredilmektedir. Tapu sözleşmesine konu olan bu topraklar, mirî özelliği devam etmekle birlikte tapulu arazi²⁴² olarak tahrir defterlerinde kayıt altına alınmakta ve başta öşür olmak üzere diğer tarımsal vergilerin konusu haline gelmektedir²⁴³.

Tapu sözleşmesi uygulamada bir satış sözleşmesi şeklinde düzenlenmekte, köylü tapu resmi adı altında peşin bir ödemede bulunmaktadır. Köylünün toprak üzerinde tasarruf hakkı kazanmasının karşılığı olarak ödediği bu tapu resmi’nden hareketle bu sözleşmelerin bir satış olarak değerlendirilmesi mümkün olsa da sistemin bütünü açısından bakıldığında devletin mülkiyet hakkından hiçbir zaman vazgeçmeyip söz konusu olanın sadece toprağın kullanım hakkının devri olduğu söylenebilir.

beri her yerde ve her zaman mevcut bulunabilmiş bir toprak işçiliği tipi teşkil etmektedir” (1938/1980a: 132).

²⁴² Bu topraklar hukuk dilinde “sürülen arazi”, “ekip biçilen arazi” ve “öşür alınan arazi” şeklinde de tanımlanmaktadır.

²⁴³ Mirî toprakların büyük bir kısmı bu şekilde devletin doğrudan vergi topladığı tapulu araziler olarak kullanılırken bir kısmı da vergi gelirlerinin özel şahıslara kiraya verildiği mukataa’lı arazi olarak kullanılmaktadır. Zaman içinde tapulu araziden mukataalı araziye doğru yaşanan değişim tımar sisteminden iltizama doğru bir geçişin de göstergesi olarak yorumlanır. Bu konuya ilerde ayrıntısıyla değinilecektir.

Her şeyden önce tapu ile devirde toprağın satılması, bağışlanması, ipotek edilmesi, üçüncü şahıslara miras olarak bırakılması, bağ bahçe haline getirmek veya üzerine bina inşa etmek gibi özgün kullanım biçimini değiştirmesi gibi mülkiyete bağlı bazı hakların sınırlandığı veya dışlandığı görülmektedir. Köylünün toprak üzerindeki hakkı sadece toprağın işletilmesi şeklindeki fiili tasarruf hakkıdır.

Ancak Osmanlı sisteminde köylünün bu fiili tasarruf hakkı (tesahüb) Batı Avrupa feodalizminde serfin geçim araçlarına sahip olması şeklindeki tasarruf hakkından farklıdır. Tapu sözleşmesiyle köylü, tüm üretim sürecinin örgütlenmesinde “tam yetkili” (tefviz) kılınmıştır²⁴⁴ (İnalcık, 2004: 153). Tohum yanı sıra toprağı işlemede kullanacağı saban ve öküz gibi araçları da kendisi temin eden köylü, “tam olarak emanet edilmiş” (İnalcık, 2004: 148) tarım arazisine adeta “toprağın hakiki sahibiymiş gibi” (Barkan, 1938/1980a: 128) tasarruf edebilmektedir.

Bunu sağlayan unsurların başında kiracılığın “*daimi ve irsi bir kiracılık*” (Barkan, 1938/1980a: 128) şeklinde düzenlenmesi yer almaktadır. Osmanlı sisteminde köylünün toprağı üçüncü şahıslara miras bırakması yasaklanmış olsa da topraklar, sahibi öldüğü zaman herhangi bir düzenlemeye gerek kalmaksızın oğluna “bir mülk gibi” geçmektedir. Ayrıca sistem, oğlu olmadığı durumda toprak sahibinin kızı veya erkek kardeşine, tapu bedeli ödemek kaydıyla ölen kişinin topraklarını kiralamada bir öncelik hakkı da tanımaktadır.

Tapu sözleşmesi köylüye bu haklar yanı sıra önemli bazı yükümlülükler de yüklemektedir. Söz konusu yükümlülükler, basit bir kira sözleşmesinin taraflara yüklediği yükümlülükler ötesinde toprağın kullanıcısı olarak köylülük statüsüyle ilgili görünmektedir. Osmanlı sisteminde tapu, “...geçmişte bir noktada ‘tabi kılınmışlıktan’ türeyen ve öşür vermenin yanı sıra çift resmi’nin ya da ispençe’nin ödenmesi gibi bazı kişisel yükümlülükleri

²⁴⁴ Tesahüb ve tefviz ayrımında somutlanan bu farklılık Osmanlı köylüsünün serften farklı olarak “özgür” olmasıyla yakından ilgilidir. Köylünün sahip olduğu bu özgürlüğün boyutları üzerinde ileride durulacaktır.

de içeren belirli bir kulluk statüsüyle elde [edilmektedir]" (İnalcık, 2004: 150). Bir başka ifadeyle tapulu araziler sadece köylülere verilmekte, onlar dışında kalan özellikle askeri sınıf mensupları ilke olarak bunun dışında tutulmaktadır²⁴⁵.

Köylünün bu statüsü fethi takiben yapılan ilk işlemlerden olan tahrirlerle belirlenmektedir. Tahrir sonrası tutulan mufassal defter aracılığıyla topraklar yanı sıra nüfusun da statüsü belirlenmekte, deftere reaya (köylü) olarak kaydedilenlerin bu statüsü bir sonraki tahrire kadar değişmeden kalmakta ve ikamet edecekleri topraklar yanı sıra ödeyecekleri vergiler de ayrıntılı bir şekilde belirlenmektedir²⁴⁶. Bu sayede merkezi yönetimin reaya ve köylü çiftliklerini oldukça yakından sıkı bir şekilde denetleyebilmesi mümkün olmaktadır.

Merkezi yönetimin bu denetimi sağlamada başvurduğu yöntem ise toprakların, başta bu toprakların fethine katılan sipahiler olmak üzere askeri sınıf üyeleri ve padişah kulları arasında paylaştırılmasına dayanan tımar sistemidir²⁴⁷. Tımar sistemi, merkezin taşrada denetimi sağlaması anlamında idari bir düzenleme olması yanı sıra bünyesinde taşıdığı askeri ve mali özellikler nedeniyle Osmanlı merkezileşmesinin temel yapı taşı olarak da değerlendirilebilir.

Her şeyden önce tipik Osmanlı vilayeti tımar sisteminin geçerli olduğu bir yönetim birimidir²⁴⁸. Sırasıyla subaşı, sancakbeyi ve beylerbeyinden oluşan bu idari örgütlenişin en altında sipahi bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında her birinin yerelde sultanın "yürütme gücünü temsil ettiği"

²⁴⁵ Bu aynı zamanda vergi veren köylü ve köylü artığı üzerinde pay sahibi olan saray, askeri (seyfiye) ve ilmiye şeklindeki Osmanlı toplumunun sınıf yapısını da ortaya koymaktadır. Brenner'den hareketle mülkiyet ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu sınıf yapılarına ve bunun uzun dönemli gelişme dinamiklerine etkisi üzerinde bölümün sonunda tekrar durulacaktır.

²⁴⁶ Köylüler de kendi içinde ödeyecekleri vergilere göre farklı isimlerde adlandırılmaktadır. Bu konu üzerinde aşağıda tımarın mali yönü açıklanırken durulacaktır.

²⁴⁷ Bu sistem çerçevesinde topraklar üzerinden elde edilecek yıllık gelirlerine göre tımar, zeamet ve has olarak dağıtılmakta ve bu dağıtımın aldığı biçim, her birinin konumu, vergi mükellefi sayısı ve gelir tutarı gibi bilgileri içerecek şekilde icmal defterinde gösterilmektedir (İnalcık, 2004: 176)

²⁴⁸ Osmanlı sisteminde tımar sisteminin geçerli olmadığı ve bu anlamda mali bakımdan özerk Mısır ve Budin gibi Beylerbeyilikler de bulunmakla birlikte yerel yönetimin temel yapı taşı olarak tımar sistemi ele alınmıştır.

(İnalcık, 1979/2009a: 121) bu yapının temel çekirdeğinin tımar sahibi sipahi olduğu söylenebilir.

Herhangi bir sipahinin tımar alabilmesinin ancak sultan onayıyla mümkün olması, tımarlı sipahinin temsil ettiği yürütme gücünün dayanağını oluşturmaktadır. Tımar almaya aday sipahilerin, hizmet gördükleri komutan tarafından seçilip hükümete tavsiye edilmesiyle başlayan bu yetkilendirme süreci, sultanın beylerbeyine söz konusu adaya kendi bölgesinde tımar verilmesi emrini göndermesi ve adayın bölgede kendi koşullarına uygun boş bir tımar bulmasıyla sonuçlanmaktadır²⁴⁹ (İnalcık, 2004: 159).

Bu şekilde tımar alan sipahiye belirli sayıda raiyet çiftliğinin bulunduğu bir köyün yönetimi devredilmiş olmaktadır. Bir yönetici olarak sipahinin en temel görevinin, kendi tımar bölgesindeki toprakların “tasarruf ve kullanım sürecini [denetlemek]” (İnalcık, 2004: 158) olduğu söylenebilir. Bu çerçevede sipahi, “sahibi”²⁵⁰ olduğu topraklar üzerindeki boş arazileri tapu sözleşmesi ile talep eden köylünün tasarrufuna vermek, tapu devir işlemlerini onaylamak gibi devletin toprak yasalarını uygulamakla yetkilidir (İnalcık, 1973/2009a: 114). Bunun yanı sıra tımar bölgesindeki asayiş sağlamaya görevli bir polis gücü oluşturmak da sipahinin görevleri arasında yer almaktadır (İnalcık, 1973/2009a: 121).

Bu görevlerin bir karşılığı olarak sipahiye maaş şeklinde herhangi bir ödeme yapılmayıp tımarını oluşturan köyde kendisine tahsis edilen “hassa çiftlik” veya bağ, bahçe gibi araziden elde ettikleri ile geçimini sağlaması beklenmektedir²⁵¹. Esas olarak askeri hizmetle görevli olduğundan sipahinin topraklarında çalışmak üzere köylülere kanunla çeşitli yükümlülükler getirilmiştir. Bu çerçevede köylü, sipahiye ev yapma yanı sıra “öşür

²⁴⁹ Tımarların sınırlı olması göz önüne alındığında bu süreçte beylerbeyi ve çevresine rüşvet dağıtma da tımar elde etme sürecinde karşılaşılan bir durum olduğu söylenebilir (İnalcık, 2004: 159).

²⁵⁰ Her ne kadar tımarlı sipahi toprak sahibi anlamında “sahib-i arz” olarak adlandırılrsa da Osmanlı toprak sisteminde devlet, sipahi ve köylünün eş zamanlı haklarının bulunduğu parçalı bir iyelik sistemi olduğu söylenebilir.

²⁵¹ 16. yy ikinci yarısında bu sipahi çiftliklerinin de köylülere verilmesiyle birlikte tımarlı sipahi devletin toprak yasalarını uygulayan bir devlet görevlisi durumuna gelmiştir (İnalcık, 1973/2009a: 115).

mahsulünü koymak için bir ambar yapmak, sipahinin öşrünü ambara ya da satmak için bir günlük yoldan uzak olmayan pazara [taşımakla]" (İnalcık, 1973/2009a: 116) yükümlü kılınmıştır.

Askeri açıdan bakıldığında ise tımar sisteminin temelinde "büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme [kaygısının]" (İnalcık, 1973/2009a: 111) yer aldığı söylenebilir. Ekonominin parasallaşmadığı tarıma dayalı bütün ortaçağ devletlerinin karşı karşıya kaldığı temel sorunlar, Osmanlılar için de geçerli görünmektedir. Bu çerçevede devletin temel gelir kaynağı olan tarımsal üretimden alınan vergilerin aynı olarak toplanması, büyük ordular besleyebilmenin koşullarını sınırlayan en önemli etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Avrupa ülkelerinin bu soruna bulduğu bir çözüm olarak vergi gelirlerini önceden alınacak bir nakit karşılığında özel kişilere satmaları anlamında iltizam sistemini uygulamasına karşın; Osmanlılar kendinden önceki İslam geleneğini takiple ikta/tımar sistemini benimsemişlerdir. Tarımsal üretimden sağlanacak gelirin askerlere maaş karşılığı bırakılmasına dayanan bu sistemde asker, bir anlamda mültezimin yerini almakta ve aynı olarak toplanan verginin nakde çevrilip merkeze gönderilmesi işini üzerine almaktadır.

Bundan daha da önemlisi sipahilerin, imparatorluğun esas savaş gücü olacak şekilde örgütlenmiş olmalarıdır. Bir asker olarak sipahinin savaş durumunda üstleneceği görevler, idari örgütlenişe paralel bir şekilde düzenlenmiştir. Bu çerçevede sipahiler, sefer emri aldığı anda subaşılardan kumandasında sancak beyinin sancağı altında toplanırlar; sancak beyleri ise emrindeki bu askerlerle beylerbeyinin bayrağı altında girerler ve beylerbeyi emredilen yer ve zamanda sultanın ordusuna katılırlardı (İnalcık, 1973/2009a: 118). Bu sayede görece kısa zamanda büyük bir ordu toplayabilen Osmanlıların askeri alandaki güçlerinin gerisinde tımar sisteminin yer aldığı söylenebilir.

Askeri ve idari örgütlenişi adeta birbirine bağlayan tımar sistemi aynı zamanda devlet maliyesinin de temelini oluşturmaktadır. Tımar sistemi sayesinde Osmanlıların merkezi bir mali örgütlenmeyi de yaşama geçirdikleri söylenebilir. Bir vergi toplayıcı olarak sipahiden başdefterdara kadar uzanan bu yapıda en küçük ekonomik ve mali birim tımarlı sipahinin denetimi altındaki raiyet çiftlikleridir.

Osmanlı sisteminde bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte “bir toprak birimine tasarruf eden evli bir köylü aileden (hane) oluşan” (İnalcık, 2004: 190) bu standart birim, “ekonomik bakımdan...verimli [bir] işletme” (İnalcık, 1989/1996a: 3) olması yanı sıra “verimli bir vergi [mevzuu]” (Barkan, 1938/1980a: 136) olarak da ele alınır. Toprak, toprağı işlemek için kullanılan hayvan gücü ve üzerinde yaşayıp onu işleyen köylü hanesi ile birlikte bir bütün oluşturan raiyet çiftlikleri, bir tarımsal üretim birimi ve vergi ünitesi olmanın ötesinde “belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo ekonomik [yapıyı da simgelemektedir]” (İnalcık, 1989/1996a: 6). Söz konusu yapı, Batı Avrupa feodalizmi ile karşılaştırıldığında Osmanlı sisteminin özgül bir yanını ifade etmektedir.

Bu özgüllük, üretimin örgütlenmesinin aile emeğine dayalı köylü çiftliği şeklinde olması²⁵² yanı sıra bu yapının devamlılığı için merkezîyetçi bir devlet denetimini gerektirmesinde kendini gösterir. Osmanlı sisteminde şehirde ticari hayatın esnaf loncaları aracılığıyla yürütülen denetiminin,²⁵³ kırsal alanda raiyet çiftliklerinin oluşturulması ve devamlılığının sağlanması anlamında korunması şeklini aldığı görülür²⁵⁴.

Raiyet çiftliklerinin oluşturulmasında belirli aralıklarla yapılan arazi tahrirleri önemli rol oynarken; çiftliklerin bütünlüğünün korunması, tarım topraklarının mirî sayılıp, daimi ve irsi bir kiracılık şeklinde köylü hanelere

²⁵² Chayanov aile emeğini dayalı bu üretim sisteminin “bağımsız bir üretim tarzını” simgelediğini (İnalcık, 2004: 188-189) ve sadece Asya değil Rusya’da da “ekonomi ve toplumun tarihi yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak [anlaşılması]” gerektiğini ileri sürer (İnalcık, 1989/1996a: 8).

²⁵³ Bu denetimin bir parçası olarak narh müessesesi de sayılabilir.

²⁵⁴ İnalcık’a göre Tanzimatla birlikte ortadan kaldırılana kadar bu iki kurum Osmanlı sisteminin adeta “anayasal” esaslarını oluşturmaktadır (İnalcık, 2004: 190). Bu değişime ileride değinilecektir.

kiraya verilmesi yanı sıra çiftlik biriminin bölünmezliği ve köylülerin topraklarını bırakıp başka yere gitmelerinin kanunla yasaklanmasıyla sağlanmaktadır. Osmanlıların temel üretici birim olarak raiyet çiftliklerini “hem bir aileyi besleyecek hem de yeniden üretim masrafları çıktıktan sonra himaye bedelini (vergiyi de) karşılamaya yeterli bir ürün fazlası bırakabilecek büyüklükte” (İnalcık, 2004: 190) tutmak için yoğun çaba harcadıkları görülür.

Köylülerin bu himaye ve korunma karşılığında ödemekle yükümlü oldukları çift resmi, Osmanlı mali sisteminin en önemli unsurları arasında yer alır. Gerek kanunnameler ve gerekse tahrir defterlerinde “ilk sırada daima çift resminden söz edilmesi” (İnalcık, 1989/1996a: 7), bu önemi gösterir niteliktedir. “Kulluk akçesi” (İnalcık, 2004: 195) olarak da adlandırılan bu verginin şahsi yönü ağır basmakla birlikte gerçekte tahsil edilecek miktarının köylü emeği yanı sıra toprak miktarına da bağlı olmasından hareketle “kombine bir vergi” (İnalcık, 1989/1996a: 7) olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

Şahsi bir vergi olarak çift resmi, köylünün toprak sahibine borçlu olduğu kulluk ya da emek hizmetlerinin parasal karşılığı olarak değerlendirilebilir. Osmanlıların Batı Avrupa feodalizminde varolan yerel lorda karşı yerine getirilmesi zorunlu emek hizmetlerini nakdi ödenen bir vergiye dönüştürmesinin “devrimci bir nitelik [taşıdığı]” (İnalcık, 2004: 196) ileri sürülebilir. Bu sayede bir yandan angarya ortadan kaldırılıp köylü emeğinin sipahi tarafından sömürülmesinin önüne geçilirken; diğer yandan köylü emeğinin merkezi devlet tarafından denetlenmesi sağlanmış olmaktadır. Bir gelir unsuru olarak bakıldığında ise özellikle hasat dönemlerinde ve iki taksit şeklinde tımar sahibine nakit olarak ödenmesi nedeniyle çift resminin, merkezi hazineye doğrudan bir gelir katkısından ziyade özellikle sefer sırasındaki harcamaları azaltıcı bir etki doğurduğu söylenebilir.

Bir kombine vergi olarak ise çift resmi, her şeyden önce tek bir kişiden ziyade bu kişinin reisi olduğu hanenin bütün fertlerinin emek kapasitelerine yönelmektedir. Osmanlı köylüsü, üzerinde ailesi ile birlikte yaşadığı topraktan

elde ettiği ürünün sekizde biri olarak belirlenen öşür yanı sıra bir köylü aile vergisi olarak çift resmini de ödemekle yükümlü kılınmıştır. Bunun yanı sıra vergi oranının belirlenmesinde emek ve toprağın bir bileşimi ya da emek unsuru öne çıktığında köylünün medeni halinin dikkate alınması da çift resmini kombine bir vergi olarak değerlendirmemize olanak tanımaktadır (İnalcık, 2004: 197).

Osmanlı kırsal toplumundaki katmanlaşmayı da ortaya koyan bu vergi sisteminde en yüksek vergiyi ödeyen, evli ve tam çift sahibi köylü ailesi olmaktadır. Bu ailenin reisi, yıllık 22 akçe²⁵⁵ ödemekle yükümlü kılınırken; yarım çift sahibi aileler için miktar 12 akçe olarak belirlenmiştir. Tasarruf edilen toprağın yarım çiftten az olması durumunda ise vergi oranı, köylünün medeni haline yani temsil ettiği emek potansiyeline göre tespit edilmektedir. Bunlar içerisinde bennak olarak adlandırılan, evli erkeklerin ödeyeceği vergi miktarı 9 akçe iken; bekâr erkekler ve toprağı olan dul kadınlar ise 6 akçe ödemekle yükümlüdürler. Kırsal alanda yaşayan ve tarım ameleliği, arabacılık, demircilik gibi işlerle uğraşan ve toprağı olmayan köylüler ise emek kapasitelerine göre vergilendirilmektedirler (İnalcık, 2004: 194-197).

Emek kapasiteleri açısından bakıldığında bir başka özel durum, devlet tarafından belirli bir hizmetin ifasıyla görevlendirilenler için ortaya çıkmaktadır. Dağ geçidini bekleyenler ya da maden veya tuzlalarda çalışanların ödeyeceği vergi miktarında önemli oranda indirim uygulanırken; yaşlılar, sakatlar, evlenmemiş kadınlar ve çocuklar gibi üretken faaliyette bulunamayacak olanlar, çift resminden tümüyle muaf tutulmaktadırlar.

Merkezin köylü üzerindeki koruma ve denetiminin bir başka boyutu da yerelde uygulanacak vergilerin gerek oranları gerekse tahsil usullerinin sultanlar tarafından çıkarılan kanunnamelerle düzenlenmiş olmasıdır. Tahrir sonrasında hazırlanan sancak kanunnamelerinde yasal dayanağını bulan

²⁵⁵ Bu miktar zamanla bölgesine göre 33, 50 ve 100 akçeye kadar çıkarılmıştır (İnalcık, 1973/2009a: 115).

vergiler ve hizmet yükümlölükleri dışında yenilerinin eklenmesi yasaklanmıştır.

Bu yasal düzenlemelere karşın uygulamada sipahi ile köylü arasında özellikle sipahilerin eski feodal gelenekleri sürdürme çabalarından kaynaklı sorunların da yaşandığı görölmektedir. Sık sık karşılaşılan çatışma konuları arasında sipahilerin köylülerden kanunlarda gösterilenler dışında emek hizmeti talep etmesi, öşürü ürün yerine nakit olarak almaya çalışması, eski yerel vergileri canlandırmak istemesi sayılabilir. Bunun yanı sıra her yeni tapu sözleşmesi karşılığında tapu resmi almaları nedeniyle sipahilerin, tapulu toprakları köylülerin elinden alıp bir başkasına verme yönünde genel bir eğilim içinde oldukları da görölür. Bu tür anlaşmazlıkların çözümünde yerel kadılara ve hatta divan-ı hümayuna başvurmak²⁵⁶ bir yöntem iken sorunların ağırlaştığı ölçüde köylünün bireysel veya toplu bir şekilde toprağı terk etmesi de karşılaşılan bir durumdur²⁵⁷.

Askeri idari ve mali yönleri kapsar şekilde bütün olarak bakıldığında tımar sistemi Avrupa feodalizmine benzer bazı özellikler taşısa da aralarında önemli farklılıklar olduğu görölür. Farklılıkların temelinde ise Osmanlı tımar sisteminin sahip olduğu sıkı ve merkezi denetim özelliğı yer almaktadır. Merkezin tımarlar üzerindeki denetimi ise çeşitli biçimlerde olmaktadır.

İlk olarak Osmanlı tımar sisteminde merkezi denetimin bir yansıması olarak hiyerarşik bir bağımlılık ilişkisi yoktur. Osmanlı tımarlı sipahisinin Batılı feodal lordlardan farklı olarak, gerek toprak gerekse köylü üzerindeki hakları kanunlarla sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede kendilerine tahsis edilen vergiler dışında vergi toplayamayacakları gibi köylülerden kanunda tanımlanan hizmetler dışında başka hizmetler talep etmesi de yasaklanmıştır.

Bunun yanı sıra toprak üzerinde sınırlı hakları olan tımarlı sipahilerin tasarrufu altında bulunan topraklarda yerleşip kök salması ve giderek

²⁵⁶ Osmanlı toplumunda var olan dilekçe hakkının Adalet Dairesi çerçevesinde üstlendiğı meşrulaştırıcı rol takip eden bölümde incelenecektir.

²⁵⁷ Büyük Kaçgun bu çerçevede değerlendirilebilir.

merkezi yönetim aleyhine güçlenmelerini önleyecek sisteme içsel çeşitli mekanizmalar da bulunmaktadır. Tımarların aktif hizmet koşuluna bağlı olması ve üçüncü şahıslara devrinin yasaklanmış olması bu çerçevede değerlendirilebilir.

Osmanlı sisteminde “has tevcihlerinin herhangi bir yüksek mevkide bulunma süresiyle sınırlı olması yanı sıra tımar ve ziamet’ler de aktif hizmet koşuluna bağlı [bulunmaktadır]” (İnalcık, 2004: 159). Herhangi bir sebeple azledilen tımar sahipleri toprak, reaya ve vergi geliri üzerindeki her türlü hak ve kontrollerini kaybetmektedir. Zaman içinde savaşta gösterdiği yararlılıkların bir karşılığı olarak tekrar tımar almaya hak kazansalar da bu kişiler “köylü gibi toprağı ekip biçmeye başlar ve yedi yıl süreyle askeri hizmette bulunmazsa sipahi ünvanıyla birlikte askeri sınıfa özgü bütün ayrıcalıklarını da yitirmekte... köylü (raiyet) olarak bütün bağımlılık (kulluk) hizmetlerini yerine getirmek ve vergilerini ödemekle yükümlü [tutulmaktadır]” (İnalcık, 2004: 159).

Benzer kural tımar sahibinin oğlu açısından da geçerli görünmektedir. İlke olarak tımarların aile mirası olarak oğullara kalması yasaktır. Oğullar da tıpkı babaları gibi sipahi sınıfından sayılmakla birlikte babasının tımarını alabilmesi savaşta göstereceğı yararlığa bağlıdır. Benzer şekilde yedi yıl süre ile askeri görevde bulunmamaları durumunda sipahilerin oğulları da bu konumlarını yitirmekte, reaya olarak kaydedilip vergiye tabi olmaktadırlar. Bu bakımdan “tımar sisteminde kan soyluluğı sorunun hiç [olmadığı]” (İnalcık, 1973/2009a: 119) söylenebilir.

Buraya kadar yapılan açıklamalarda ele alınan mirî toprak rejimi ve bu toprakların kullanım biçimi olarak tımar sistemi, bütün olarak Osmanlı toplumsal düzenini Batı feodalizminden farklı bir üretim tarzı çerçevesinde değerlendirmemize imkân tanınması yanı sıra sistemin gelişim dinamikleri ve değişimin aldığı biçim açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. İnalcık’ın da vurguladığı gibi; “Devletin toprak mülkiyetinin Osmanlı imparatorluğunun asyatik veya Asyalı olarak nitelenen tüm sosyo ekonomik sisteminin esas

hukuki temeli ve üretim ilişkilerinin belirleyicisi olduğunu vurgulayan Marksist yorumların, söz konusu devlet mülkiyetinin önemi, anlamı ve sonuçlarına ilişkin daha geniş bir bakış açısı getirdiği kabul edilmelidir” (İnalcık, 2004: 149)²⁵⁸.

Marksist yaklaşımlar açısından bakıldığında Osmanlı devleti ile sınırlı olmayıp başta Hindistan ve İran’ı da kapsar şekilde Doğu devletlerine özgü bir üretim tarzı olarak Asya Tipi Üretim Tarzı’nın (ATÜT) temel karakteristiği, toprağın devlet mülkiyetinde olmasıdır. Marx’ın “Doğu cennetinin gerçek anahtarı” (Aktaran: Divitçioğlu, 1971: 21) olarak değerlendirdiği toprakta özel mülkiyetin olmamasının bu devletler açısından temel gerekçesi ise “asli ve tek üretim aracı olarak topraktan mahsul alınabilmesinin...geniş sulama tesislerini [gerektirmesi]” (Divitçioğlu, 1971: 22) olduğu ileri sürülmektedir.

Engels’e göre “...buralarda sun’i sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün ya vilayetin ya da merkezi hükümetin görevidir” (Aktaran: Divitçioğlu, 1971: 22). Merkezi hükümetin görevlerini sulama şebekesi kurmakla sınırlamayan Marx ise toprakta devlet mülkiyetinin temelini daha geniş bir çerçevede ele alır. Ona göre “bütün Asya hükümetlerine düşen iktisadi görev, kamu işleri (public works) yapmaktır” (Aktaran: Divitçioğlu, 1971: 23). Kamu işlerine ilişkin ayrıntılı bir açıklama Marx’ta yer almamakla birlikte gerek savunma gerekse fetih amaçlı bir ordu oluşturmak ve ordu için gerekli olan silah, malzeme, erzak ve insan temin etmek yanı sıra ülke çapında bir ulaştırma şebekesi kurmak da bu kapsamda değerlendirilebilir (Divitçioğlu, 1971: 24).

Gerekçesi her ne olursa olsun devletin toprak üzerinde mutlak mülkiyet hakkının olduğu ATÜT’te topraklar kullanım için köylülere bırakılmış

²⁵⁸ Osmanlı sistemini Batı feodalizminden farklı görmekle birlikte burada olduğu gibi ATÜT bağlamında değerlendirmeyip feodal yönüne vurgu yapan yaklaşımların da var olduğu belirtilmelidir. Örneğin topraktaki feodal ranttan hareket eden Mutaftchieva, vergi olarak “rant” toplayan tımarları elinde tutan askerler ve vakıf topraklarına sahip “büyük feodalleri” aynı feodal yapının birer parçası olarak görür. Ona göre “ranta” el koyan kişinin devlet tarafından atanıp atanmadığı veya fetih hakkından kaynaklı olarak bu hakkı elinde tutmasının analiz açısından önemli olmayıp feodal lord olarak değerlendirilir (Aktaran: İnalcık, 1995a: 32)

durumdadır. Köylünün toprak üzerindeki tasarruf hakkından hareket edildiğinde feodalizme yaklaşmakla birlikte gerek mülkiyetin lord gibi özel ellerde toplanmayıp devlette olması; gerekse köylünün feodal serften farklı olması nedeniyle feodalizmden ayrılır. ATÜT'te toprağı tasarruf eden birey, kölelik üretim tarzının kölelerinden farklı olduğu gibi feodal üretim tarzının serfinden de farklıdır. Bu farklılık köylünün özgür olmasıyla ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında köle ve serf “üçüncü kişiler için...hem emeğin aracı hem de amacıdır; yani üretim aracının kendisi [iken] Asya üretim tarzında ise birey üretim aracı değildir emek hürdür” (Divitçioğlu, 1971: 44).

Köylünün hür olması ve toprakta kullanım hakkına sahip olması onların sömürülmediği anlamına gelmemektedir. ATÜT'te geçerli bu mülkiyet ilişkilerinin ima ettiği artık çekme/sömürü ilişkileri ise bütün kapitalizm öncesi üretim tarzlarında olduğu gibi, artığa iktisat dışı zor yoluyla el koyma biçimindedir. Feodal üretim tarzında lord eliyle yürütülen bu zorun ATÜT'te aldığı biçim, merkezi devletin topladığı vergiler şeklinde olmaktadır. Toprak üzerindeki mülkiyetin devlete ait olması devletin toprakta yaratılan artık üzerinde hak sahibi olmasının temel gerekçesidir²⁵⁹. Divitçioğlu'na göre “Asya üretim tarzını belirleyen temel kıstas ürünü yaratan emekçiler ile emekçilerin yarattığı artık ürünü elde eden devlet arasındaki ilişkilerdir [ve] bu ilişkiler toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bir fonksiyonudur” (1971: 42).

Bu mülkiyet ve artık çekme ilişkileri tarafından belirlenen sınıf yapıları açısından bakıldığında ise ATÜT'te temel olarak iki sınıfın varlığından bahsedilebilir. Köylü artığının üretimi ve bu artığa el konulması üzerindeki siyasi kontrolü sağlayan devlet mekanizması içinde yer alan bürokratlar ve artığı üretenler şeklinde belirleyebileceğimiz bu sınıfsal yapının Osmanlı özelinde yansıması, saray, askeriye (seyfiye) ve ulemadan (ilmiye) oluşan ve köylü artığını çekip aralarında paylaşanlar ile esnaf ve tüccarı da kapsar şekilde vergi vermekle yükümlü reaya şeklindedir.

²⁵⁹ Özel mülkiyetin olmamasının bir sonucu olarak sömürünün bireysel düzeyde toprak sahibi ve köylü arasında olmayıp devlet ve tüm köylü arasındaki ilişkiden ortaya çıkması anlamında Asya toplumlarında “genelleşmiş kölelikten” bahsedilir (Divitçioğlu, 1971: 45).

Brenner'in öne sürdüğü gibi “farklı sınıf yapıları, özellikle mülkiyet ilişkileri veya artık çekme ilişkileri bir kez kurulduğunda toplumların uzun dönemli ekonomik gelişmeleri üzerinde keskin sınırlar ve imkânlar [getirmektedir]” (Brenner,1976/1987a: 12). Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toplumunun değişimi de büyük ölçüde mülkiyet ilişkilerine bağlı bu sınıf yapılarının çözülüşü sonucu ortaya çıkmaktadır²⁶⁰.

6.1.2. Osmanlı Ekonomik Algılayışı

Klasik dönem Osmanlı iktisadi sisteminin temel karakterinin üretim faktörleri üzerinde devlet denetimi olduğu söylenebilir. Zaman içinde değişiklikler göstermekle birlikte esas olarak toprak, emek ve sermayenin çeşitli mekanizmalarla kontrolüne dayanan bu sistem, çağdaşı Batılı merkantilist ekonomilerle karşılaştırıldığında Osmanlıların özgül bir yanını ifade eder.

Toprakta devlet mülkiyeti ile sağlanan denetimin köylü emeği söz konusu olduğunda aldığı biçim, reayanın hareketliliği üzerindeki sınırlamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kent ekonomisi açısından “usta, kalfa ve çırak sayıları üzerindeki sınırlayıcı düzenlemeler” (Genç, 1991/2007e: 90) yanı sıra lonca sistemi ve narh uygulamaları ise gerek kentli emeğin gerekse “sermaye” üzerindeki denetimin örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı sisteminde, bu örneklerin gösterdiği üretim faktörleri üzerindeki denetimin, uygulamada aldığı biçim anlamında sistematik bir iktisat politikasından bahsetmek güç görünmektedir. Devletin örgütlenmesinde bu işle görevli özel organların bulunmayıp “iktisadi mahiyette kararları alan veya uygulayan organların [kazasker, kadı, defterdar, darphane nazırı, gümrük emini gibi] bürokrasi içindeki fonksiyonları

²⁶⁰ Bu yapıların çözülüşü ve gerisindeki nedenler konusundaki tartışmalar “17. yy Geçiş Dönemi” başlıklı bölümde incelenecektir.

itibari ile tamamen iktisat-dışı alanlarda görevli olan organlar olması” (Genç, 1989/2007b: 45) bunun en açık göstergesidir. Bunun yanı sıra tarıma dayalı ve parasal ilişkilerin gelişmemiş olduğu bir ortaçağ devleti olarak Osmanlı devletinde iktisadi ilişkiler, toplumda farklılaşmış bir şekilde bulunmayıp “din, siyaset, ahlak, aile, cemaat, tarikat ilişkileri” (Genç, 1989/2007b: 46) içinde gömülü durumda bulunmaktadır.

Toplumsal ilişkiler içine gömülü bulunan bu iktisadi ilişkileri bulup çıkarmak adeta “çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar [zor]” (Genç, 1989/2007b: 46) olsa da imparatorluk sınırları içindeki iktisadi hayatı yönlendiren çeşitli ilkelerin varlığından bahsetmek mümkün görünmektedir. Mirî toprak rejimi, esnaf örgütleri, narh uygulaması, gümrük rejimi, kapitülasyonlar gibi Osmanlı devletinin ekonomiye yönelik eğilim ve uygulamalarını anlaşılır kılan üç ilke ön plana çıkmaktadır. İaşe (provizyonizm), fiskalizm (gelircilik) ve gelenekçilik (tradisyonalizm) olarak adlandırılan bu üç ilkeden oluşan model, Osmanlı ekonomisinin 19. yy ortalarına kadar süren klasik dönemini açıklamada genel bir çerçeve sunmaktadır (Genç, 1994/2007d: 85).

Bu ilkelerden ilki olan iaşe ilkesine göre “iktisadi faaliyetin [temel] amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır” (Genç, 1989/2007b: 47). Osmanlı sisteminde toplumun tüm katmanlarının ihtiyaçları yanı sıra devletin aynı ihtiyaçlarını karşılama amacına yönelik olarak devletin “üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz [olmasını]” (Genç, 1989/2007b: 48) sağlamayı kendisine hedef olarak aldığı görülür. Çağdaşı devletler tarafından da farklı biçimde uygulanmakla birlikte Osmanlı iaşeciliğinin ayırıcı yönü, sadece gıda malları için değil hammadde ve mamul mallar ayrımı yapmaksızın tüm mallar için genel ve yaygın bir şekilde uygulanmış olmasıdır. Bunun yanı sıra uzunca bir süre değişmeden aynı ilkeyi devam ettirmiş olması, Osmanlı iaşeciliğinin ayırıcı bir diğer yönünü oluşturmaktadır (Genç, 1994/2007d: 83).

Osmanlı sisteminin temel karakterlerinden olan üretim ve ticaret üzerindeki kontrollerin gerisinde de bu ilkenin yer aldığı söylenebilir. Üretim açısından bakıldığında, esas üretken faaliyetin tarım olmasından hareketle tarımsal üretimin çeşitli araçlarla kontrol altında tutulduğu ve teşvik edildiği görülür²⁶¹. Toprak mülkiyetinin devlete ait olması, toprakların ideal işletme tipi olarak raiyet çiftlikleri şeklinde bölümlenmesi, bu çiftliklerinin kuşaklar boyu bütünlüğünü kaybetmeden kalmasını sağlamak üzere daimi ve irsi kiracılık sisteminin uygulanması, toprağın ekilmeyip boş bırakılmasının cezalandırılması ve köylülerin toprak üzerinde hareketliliğinin sınırlandırılması gibi uygulamalar, iaşe ilkesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Ticaret üzerindeki kontroller açısından bakıldığında ise iaşe ilkesi, üretimin gerçekleştiği yerde tüketilmesine yönelik kural ile birlikte bir anlam ifade etmektedir. Osmanlı sisteminde ziraî üretimin başlıca tüketim merkezi olarak raiyet çiftliklerinin oluşturduğu köylerin bağlı olduğu kazalar karşımıza çıkmaktadır. Üretilen ürünün satıldığı ve tüketici olarak köylülerin ihtiyaçlarını karşıladığı kaza merkezinde gerçekleşen ticaret üzerindeki denetimin en önemli aracı ise esnaf loncalarıdır. Ziraî üretimden gelen gıda maddeleri ile hammaddelerin satın alınması, işlenmesi ve tüketiciye satılması işiyle uğraşan esnaf loncalarının, üretilen ve satılan mallara göre farklılaşması, üretim ve tüketim arasındaki dengeyi sağlamaya hizmet etmektedir²⁶².

Kazalar düzeyinde böylesine bir dengenin sağlanması, bir başka deyişle her tüketim biriminin kendi kendine yeterli olması, arzu edilen bir durumu ifade etse de başta ordunun ihtiyaçları olmak üzere saray ve büyük bir nüfusu barındıran imparatorluk merkezi İstanbul'un iaşesi için ortaya çıkacak ürün fazlasının bu merkezlere ulaştırılması gerekmektedir. Böyle bir durumda Osmanlı devletinin benimsediği yöntem, iaşe ilkesinin bir uzantısı

²⁶¹ Sultan I. Süleyman'ın köylü reayayı insanlığın asıl velinimetini olarak değerlendirmesi tarıma verilen bu önemi vurgular niteliktedir (İnalçık, 2004: 82). Bu algılayışın cumhuriyet döneminde köylü milletin efendisidir şeklindeki söylemle gösterdiği paralellik de ilginçtir.

²⁶² Loncaların belli bir ortalama büyüklüğü aşmayacak kapasitedeki dükkan ve işlerinden oluşması Osmanlı sisteminde sermaye birikiminin önündeki en önemli engel olarak görülebilir. Bu konu üzerinde ileride durulacaktır.

olarak ihtiyaçların kademeli olarak giderilmesi eklinededir. Kazanın ihtiyaçlarını karşılamak şartıyla ürün fazlasının, ihtiyacı olan bölge ve şehirlere belli i gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından gönderilmesine izin verilmektedir (Genç, 1989/2007b: 49).

Dış ticaret söz konusu olduğunda ise Osmanlıların izlediği “iktisat politikası”nın çağdaşı merkantilist politikalardan farklı, adeta bunun tam tersi yönde uygulamalar içerdiği görülmektedir. Osmanlı sisteminde iaşe ilkesinin bir uzantısı olarak ithalat, ülke içindeki ihtiyaçları karşılamaya hizmet etmesi nedeniyle hiçbir sınırlamaya tabi tutulmaksızın serbestçe yapılabilmekte, kolaylaştırılması gereken bir faaliyet olarak ele alınıp teşvik edilmektedir. Buna karşın mal ihracında yurt içi ihtiyaçların tümünün karşılanması şartının aranması yanı sıra ihracat yasaklar, kotalar ve ihraç resimleriyle sınırlandırılan bir faaliyet olarak düzenlemelere tabi tutulmaktadır (Genç, 1991/2007e: 91).

Dış ticarete yabancılara tanınan ticari imtiyazlar yani kapitülasyonlar da böylesine bir iktisadi algılayışın doğal uzantısı olarak ortaya çıkmaktadır. Klasik dönemde Osmanlıların yabancı ülkelere verdiği kapitülasyonların gerisindeki iktisadi mantığın, bu tür imtiyazların imparatorluk için yararlı olduğuna yönelik düşünce olduğu sylenebilir²⁶³. Batılılar ise Osmanlıların iktisada ilişkin bu anlayışlarından azami ölçüde yararlanarak kendi merkantilist politikalarının önemli bir destekçisi olarak kullanmışlardır (İnalcık, 2004: 86). “Mekantilist Avrupa’da ekonomik temelini genişletmeye çabalayan her ulusal monarşi önce Osmanlı hkmetinden bir kapitülasyon alıp kendi levant kumpanyasını kurmaya [alışmıştır]” (İnalcık, 2004: 89).

Osmanlı devletinde iktisadi hayat üzerinde etki doğuran ve bu alandaki düzenlemeleri yönlendiren ikinci ilke ise, “hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek” (Genç, 1991/2007e: 91) olarak tanımlanan fiskalizmdir. Devlet

²⁶³ İlk olarak 1536’a Fransızlara verilen ticari ayrıcalıkların gerisinde bu iktisadi mantık yanı sıra Avrupa’da siyasal birliği önlemek ve Habsburg’ları güçsüz duruma düşürmek gibi siyasi gerekçeler de yer almış görünür (İnalcık, 1973/2009a: 41- 42)

gelirlerini artırmak ana hedef olmakla birlikte bunun mümkün olmadığı durumlarda harcamaları kısma yönündeki girişimler de bu ilke çerçevesinde değerlendirilebilir.

Gelirler açısından bakıldığında Osmanlı devletinin de bütün ortaçağ devletlerinde olduğu gibi ekonomiden kaynaklı yapısal sınırlamalarla yüz yüze kaldığı görülmektedir. Temel üretici faaliyetin tarım olması ve parasal ilişkilerin yaygın olmamasından kaynaklı olarak vergilerin büyük bir çoğunluğunun aynı olarak toplanması adeta bir zorunluluktur. Bu zorunluluk, tarımda verimin ve dolayısıyla üretim düzeyinin düşük olması, ulaşım olanaklarının zor ve pahalı olması gibi etkenlerle bir arada düşünüldüğünde, Osmanlıların gelirleri artırma seçeneklerini fetihle sınırlamış görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında fetih politikasının sürdürülmesinde önemli bir etken olan “merkezi bürokrasinin...fethler yoluyla yeni mukataa gelirleri peşinde koşması [ve] askeri sınıfın aşağı kademelerinin fethedilen topraklardan timar almak için [yaptığı baskıyı]” (İnalcık, 2004: 112), Osmanlı fiskalizminin bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür.

Fetih yoluyla yeni topraklar kazanma dışında devlet gelirlerini artırmanın bir diğer yolu da imparatorluk genelinde parasal ilişkilerin yaygınlaştırılmasının sağlanmasıdır. Ancak bu konuda Osmanlı sistemine hâkim ilkeler arasında bir çelişki ve bunun yol açtığı bir kısır döngüden bahsedilebilir. “İaşe ilkesine dayanan düzenlemeler dünyası, parasal ilişkilerin yani ticaret ve mübadele alanının genişlemesini sınırlandırmakta” (Genç, 1989/2007b: 53) bu da fiskalizm ilkesinin geçerlilik alanını daraltmaktadır.

Osmanlı sisteminde ticaret ve değişim alanının genişlemesi ve bunun bir sonucu olarak sermaye birikiminin oluşmasının önünde önemli engeller bulunmaktadır. Bu engellerin başında Batı ile karşılaştırıldığında Osmanlı devletinin ticarete bakışındaki farklılık yer almaktadır. Osmanlı sisteminde, sınırlı düzeyde de olsa var olan ticaret, “özel şahıslarca yürütülmekle birlikte bir nevi kamu hizmeti gibi [düşünülmekte]” (Genç, 1994/2007d: 77) ve esnafa

sosyo ekonomik düzenin sürekliliğinde aracı rolü yüklenmektedir. Ticarete yönelik bu algılayışın pratikteki yansımaları ise çeşitli biçimler almaktadır.

Kentte ticaretle “görevli” esnafın “birbirine yakın büyüklükteki küçük işyerlerinden oluşan birer cemaat olarak [örgütlenmelerinin sağlanması]” (Genç, 1994/2007d: 73) bunun ilk göstergelerindendir. Devlet tarafından bir kez kurulduktan sonra, lonca sistemi çerçevesinde bir otokontrolün de sağlandığı bu sistemde, her hangi bir esnafın diğerlerinden farklılaşması da engellenmiş olmaktadır. Ait olduğu loncada rekabet ve çatışmadan ziyade işbirliği ve dayanışma ilkesinin hâkim olması, bu farklılaşmayı engelleyen “ahlaki” bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Sosyo ekonomik düzenin devamı açısından kendisine aracı rolü biçilen esnafa “bu rolünü görev duygusu içinde yerine getirmesi için ayakta kalmasına yetecek düzeyde bir kâr haddi [belirlenmesi]” (Genç, 1994/2007d: 77) ise ticarete yönelik algılayışın bir diğer göstergesidir. Sermaye birikimi yoluyla elde edecekleri iktisadi gücün siyasi güce dönüşmesi “tehlikesi”nin farkında olan devlet yönetimi daha geniş bir çerçevede, sadece esnafın değil toplumda birikim olanağına sahip kesimlerin faaliyetlerini, bunu engelleyecek şekilde sınırlama yoluna gitmiştir. Piyasa fiyatlarını belirlemeye yönelik narh uygulamasıyla ticaret erbabının birikime yol açabilecek düzeyde kâr elde etmesinin önüne geçilirken; üst düzey devlet görevlileri, askeriler ve sarraflar gibi muhtemel sermaye birikimi sağlayacak sınıfların faaliyetleri de çeşitli biçimlerde kontrol altında tutulmuştur.

Her hangi bir mal veya hizmet için, “resmi makamların tespit ettiği fiyat” (Kütükoğlu, 1983: 3) olarak tanımlanan narh uygulaması, Osmanlı idaresinin, iktisadi hayatı düzenlemeye yönelik tedbirler içinde üzerinde önemle durduğu bir uygulamadır. Kapsamı itibarıyla her türlü mal ve hizmeti kapsamaması yanı sıra tespiti ve yönetiminde birinci dereceden sadrazamların sorumlu tutulması bu önemi gösterir niteliktedir. Sadrazamın bu görevi

kadılar eliyle gerçekleştirmesi²⁶⁴ yanı sıra fiyatı tespit edilecek malın türüne göre ilgili kesimlerin katılımının²⁶⁵ da sağlanması, fiyat üzerinde toplumsal bir uzlaşa sağlanmasına yönelik bir önlem olarak değerlendirilebilir²⁶⁶.

Her ne kadar bir uzlaşa içinde tespit edilse de Osmanlı sisteminde narh fiyatının “satıcının genellikle fazla kâr temin etmek isteyeceği göz önüne alınarak tatbikatta daima mümkün olan en düşük fiyat” (Kütükoğlu, 1983: 16) şeklinde olduğu görülmektedir. Malın maliyeti üzerine genellikle %10 kar konulması²⁶⁷ ile tespit edilen fiyat²⁶⁸, esnafın herhangi bir birikim sağlamasını adeta imkânsız kılmaktadır. Her zaman mümkün olan, tespit edilen fiyat üzerindeki satışlar yoluyla sağlanacak birikim ise gerek loncaların içsel denetimleri gerekse devletin yürüttüğü denetimle sıkı bir kontrol altında tutulmaktadır.

Loncaların kendi içsel denetimleri açısından önemli uygulamalardan biri fiyat tespiti sonrasında esnafın belirlenen fiyat üzerinde satış yapmayacakları, aksi takdirde cezalara razı olacakları hususunda taahhüde bulunmalarıdır. Bunun yanı sıra esnaf loncaları resmi izin almak kaydıyla fiyatı tespit edilen mallarla kıyaslanmak suretiyle diğer malların fiyatlarının belirlenmesi konusunda yetkili kılınmışlardır²⁶⁹. Esas olarak mühtesibler eliyle

²⁶⁴ Uygulamada mevsimsel değişimler, savaş, kıtlık ve paranın değerinde yapılan değişiklikler gibi fiyat tespitini gerektiren hallerde kadının, “fiyatların değişmesini gerektiren sebepleri de izah eden bir takrirle sadrazama [bildirmesi]” (Kütükoğlu, 1983: 12) ve sadrazamın padişah’tan aldığı fermanla sonra “kadıyı fiyat tespiti ile [vazifelendirmesi]” (Kütükoğlu, 1983: 13) şeklinde olmaktadır.

²⁶⁵ Örneğin baharda kesilmeye başlanacak kuzu fiyatının tespiti yeniçeri ağası veya segbanbaşı ile hassa kasabbaşılarının önlerinde mandıracı, kasaplar kethüdası ve çiftlik sahipleri ile görüşülerek yapılır. Ekmek fiyatının tespitinde hububat nazırı, habbazan kethüdası, nizam ustaları bulunurken, gümrükten geçerek gelen malların fiyat tespitinde ise gümrük emini de hazır bulunmaktaydı (Kütükoğlu, 1983: 14).

²⁶⁶ İstanbul’da tespit edilen narha ilişkin bu uygulama taşrada da benzer şekilde yürütüldüğü görülür. Yerelde kadı narhı tespit ederken âyan ve eşrafla görüş alışverişinde bulunmaktadır.

²⁶⁷ İşin güçlüğü göz önüne alınarak bu oran bazı mallar için en fazla %20’ye kadar çıkarılabilmektedir (Kütükoğlu, 1983: 16).

²⁶⁸ Tespit edilen bu fiyat listeler halinde şer’i sicillere işlenir ve tüm halka ve esnafa ilan olunurdu. Kadıların, kadılık ile ilgili işlere kendi konaklarında bakmaları nedeniyle şer’i sicillerin günümüze eskizsiz seriler halinde ulaşmaması nedeniyle narh fiyatlarına yönelik bilgiler de sınırlıdır (Kütükoğlu, 1983: 25).

²⁶⁹ Narh defterinde kayıtlı malların sayılarının piyasada satılanlara nazaran pek az olması başlıca çeşitlerin fiyatlarının kadılıkça tespit edildikten sonra diğerlerinin esnaf yöneticilerine bırakılmasının bir adet hükmünde olduğunu destekler mahiyettedir (Kütükoğlu, 1983: 19).

yapılan dışsal denetimlerde ise satılan malın kalitesinin kontrolü²⁷⁰ yanı sıra esnafın narh fiyatlarının üzerinde satış yapıp yapmadığının denetlenmesi ve buna uymayanlardan ihtisab resmi²⁷¹ adı altında ceza alınması yoluna gidilmiştir.

Geniş anlamda ticaret sektörü içinde değerlendirilmekte birlikte sarrafların sistem açısından ayrı bir önemi olduğu ve bu nedenle ayrı düzenlemelere tabi tutulduğu görülür. Temel olarak devlet maliyesinin finansmanı ile görevli kılınan sarraflarda ticareti bir kamu görevi olarak ele alan anlayış daha somut biçimde görülmektedir. Bu özelliğinden kaynaklı olarak sarraflar için kar haddi “ticaret ve esnafıktakinden daha yüksek ve faiz haddine eşit düzeyde %20 ila %24 arasında” (Genç, 1994/2007d: 77) belirlenmektedir.

Birikim imkânları diğer sektörlerle göre daha büyük olmakla birlikte sarrafların “sermayeleri ne kadar büyürse büyüsün devletin mali sisteminin gerektirdiği likiditeyi sağlamakla sınırlı tutulan kamusal hizmetlerin dışına çıkarak yatırım yapmaları...sınırlandırılmış [bulunmaktadır]” (Genç, 1994/2007d: 78). Sadece sarraflarla sınırlı olmayan bu alandaki sınırlamaların başında, ülke genelinde biriken muhtemel sermayenin yatırılacağı alanların mirî kabul edilip özel şahıslara kapalı tutulması yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında toprak yanı sıra madenlerde de mirî mülkiyetin esas olduğu Osmanlı sisteminin, “kapitalizme sadece kapalı değil aynı zamanda karşı” (Genç, 1994/2007d: 78) olduğu söylenebilir.

Buna karşın devlet sermayesini aşan, büyük miktarda sermaye gerektiren zorunlu haller söz konusu olduğunda ise yine Osmanlıya özgü bir

²⁷⁰ Sadrazamlar kendi yetkilerinde olan bu denetimleri bazen doğrudan kendileri de yerine getirmekte, “kola çıkmak” olarak adlandırılan denetimlerde özellikle fırınların ekmekleri iyi pişirip pişirmediğini görmek üzere ekmeği kırdırıp, tarttırarak gramajını kontrol ettikleri görülmektedir (Kütükoğlu, 1983: 20)

²⁷¹ İhtisab geliri mukataa olarak bir seneliğine en yüksek bedeli ödemeyi kabul eden şahısa verilmekteydi. Bu çerçevede mühtesib, bu geliri iltizam yoluyla toplayan kişi olmaktadır. İltizam usulünde mültezimin karı hazineye ödemeyi deruhte ettiği miktarın üstünde elde ettiği kazanç olduğundan zaman zaman muhtesibler ve maiyetindeki kol oğlanlarının normalin üstünde resim toplayarak esnafı taciz ettikleri de görülmektedir (Kütükoğlu, 1983: 22).

uygulama olarak “devşirme tarzı diye nitelendirilebilecek” (Genç, 1994/2007d: 86) yabancı sermaye tercih edilmektedir. Kapitülasyonların yabancılara tanınması yanı sıra iltizam uygulamasında öncelikle yabancılara daha sonra yerli azınlıkların tercih edilmesinde görülen bu uygulamaların gerisinde, ekonomik gücün siyasi güce dönüşmesi yönündeki “korkunun” yer aldığı söylenebilir.

Siyasal düzeyde “aristokrasinin oluşmasını önlemek ve sürekli yenilenen meritokratik bir elit kadrosunu iş başında tutabilmek üzere devşirme usulünün [benimsenmesine]...benzer şekilde sermayeyi de başına buyruk bir rakip veya siyaseti etkileyebilecek güç haline getirmemek üzere devşirme tarzı bir [yöntemin]” (Genç, 1994/2007d: 86) uygulandığı söylenebilir. Siyaseti etkileme şansına sahip olmadıklarından azınlıkların tercih edilmesi yanı sıra toplumda gelirlerinin yüksekliği itibariyle birikim olanağına sahip olan askeri zümrenin üst kademelerinin “meşru varisi olarak devletin” (Genç, 1994/2007d: 77) belirlenmesi de bu amaca yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Ele alınan bu sınırlamalar içinde sıkışıp kalması nedeniyle fiskalizm ilkesinin giderek gelirleri artırmaktan ziyade azaltmamaya ve harcamaları kısma yönelik önlemleri ifade eder hale geldiği görülür. Devletin harcamaları kısma yönündeki faaliyetlerinin başında ise satın almalarda uyguladığı “mirî mübayaa” rejimi gelmektedir. Devlete ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreticilerden bir tür aynı gelir vergisi tarzında piyasa fiyatının ve hatta maliyetinin altında bir fiyattan satın alma imkânı veren bu rejimin, özellikle 18. yy’da savaş giderlerindeki artışa paralel olarak büyük bir önem kazandığı görülür (Genç, 1991/2007e: 91). Bunun yanı sıra sistemin tamamına içsel olan itidal ve aşırılıktan kaçınma gibi ahlaki duygunun en azından halk nezdinde harcamaları azaltıcı bir etki doğurduğu söylenebilir.

Gelirleri artırmaya yönelik sınırlamalar ve harcamaların sürekli artışı karşısında 18. yy’a gelindiğinde fiskalizm ilkesinin nitelik değiştirerek “her türlü iktisadi faaliyete sadece getireceği vergi gelirleri açısından [bakma]”

(Genç, 1989/2007b: 54) anlamında fiskosantrik bir hal aldığı söylenebilir. Bu değişim aynı zamanda Osmanlıda iktisadi hayatı yönlendiren son ilke olan gelenekçilik ilkesinin giderek terk edilmesi anlamına gelmektedir.

Osmanlı sistemine hâkim gelenekçilik ilkesi iktisadi ve sosyal ilişkilerde zaman içinde oluşan dengelerin mümkün olduğu ölçüde korunması, değişme eğilimlerinin engellenmesi ve herhangi bir değişme ortaya çıktığında tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin gösterilmesi şeklinde tanımlanabilir (Genç, 1989/2007b: 50). Bu ilkenin sadece iktisadi hayatla değil tüm toplum yaşamında etkili olması, Osmanlı değişiminin önündeki en önemli engel olarak yorumlanabilir. Bunun yanı sıra Tanzimat'a kadar, sistemde yer alan değişme eğilimlerinin eskiye dönme şeklinde ıslahatlarla sınırlı olması da bu ilkenin doğal bir uzantısı olarak değerlendirilebilir²⁷².

6.1.3. Klasik Dönem Osmanlı Maliyesi

Klasik dönem Osmanlı maliyesinin, başlıca bileşenleri merkezi hazine, (Hazine-i Amire) tımar alanları ve padişahın şahsi hazinesi (ceb-i hümayun) olan üçlü bir yapıya dayandığı söylenebilir. Bu yapıya, ağırlıkları fazla olmamakla birlikte "kişisel" gelirleri kapsayan ve bu anlamda merkezi hazine gelirlerine dâhil olmayan vakıfların eklenmesiyle klasik dönem Osmanlı mali sisteminin bütün yapıları kapsanmış olmaktadır. Kendilerine tahsis edilmiş özel gelirleri ve bunlara dayalı olarak yaptıkları harcamalar arasındaki farklılık temeline dayanan bu üçlü yapı, kendi içinde gözetilen denge sayesinde varlığını uzunca bir süre sürdürebilmiştir. 16. yy ortalarından itibaren çeşitli

²⁷² 18. yy'la birlikte terk edilmesiyle birlikte başlayan değişim hareketleri ve bunun sisteme yansımaları ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

iktisadi ve toplumsal gelişmelerin bir sonucu olarak bozulan bu denge, mali sistemde önemli bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir²⁷³.

Sistemin dayandığı söz konusu dengenin en önemli unsurunun savaş finansmanının merkezi hazineden ayrılması olduğu söylenebilir. Tımar alanlarının merkezi hazine dışında tutulması ve fetihler sonucunda elde edilen toprakların büyük bir kısmının tımar olarak dağıtılması, savaşların merkezi hazineye yük olmaksızın adeta kendi kendini finanse edecek şekilde sürdürülmesini olanaklı kılmıştır. Tımarlı sipahi ordusu sayesinde Osmanlıların uzunca bir süre savaş finansmanı gibi bir sorunu yaşamadığı söylenebilir.

Savaş finansmanının merkezi hazineden ayrı olması aynı zamanda Osmanlı merkezi hazinesinin çağdaşı devletlerle karşılaştırıldığında görece küçük olmasını da açıklar niteliktedir. Bu küçüklük Hazine-i Amire kapsamındaki gelirlerin ve buna dayalı olarak yapılan harcamaların küçüklüğü ile ilgilidir. Gelirler açısından bakıldığında bu hazineye, “ülke içinde oluşan ve tahsili gereken tüm fiskal gelirler [girmeyip] yalnızca havas-ı hümayun adı verilen yerlerden tahsil olunan gelirler [dâhil edilmektedir]” (Cezar, 1986: 28). Harcamalar söz konusu olduğunda ise Hazine-i Amire’nin en önemli harcama kaleminin, aralarında yeniçerilerin de olduğu merkezdeki kapı halklarına yapılan ödemeler olduğu görülür. Gelirlerin yaklaşık %70’i düzeyinde olan bu harcamalar dışında kalan kısım ise sarayın masrafları için kullanılmaktadır.

Kurumsal olarak başdefterdar ve maiyeti²⁷⁴ çerçevesinde şekillenen merkezi hazinenin 16. yy ortalarına kadar merkeziliğini koruduğu yani “payitaht olan İstanbul’da faaliyetlerini [sürdürdüğü]” (Genç, Özvar, 2006: 18)

²⁷³ Tımar alanlarının giderek merkezi hazineye dâhil edilmesi, bir başka ifadeyle mukataalaşması ve iltizama verilmeye başlanması bu çerçevede ele alınacak en önemli değişikliklerdendir.

²⁷⁴ Başdefterdarın yardımcısı konumunda devlet gelirlerini tahsil eden Başbaki Kulu, cizye gelirlerini takip eden Cizye Başbaki Kulu, gelir gider işlemlerine nezaret eden Veznedarbaşı, Sergi Nazırı ve Sergi Halifesi ve Varidatçı gibi görevliler bu çerçevede değerlendirilebilir (Çakır, 2003: 14).

görülr. Aynı zamanda Rumeli defterdarı da olan başdeftardar²⁷⁵ yanı sıra “Anadolu eyaletinin mali işlerinden sorumlu ikinci bir defterdar [olarak]...Anadolu defterdarı [da]” (Genç, Özvar, 2006: 15) bu yapı içinde yer almaktadır.

Devletin sınırlarının genişlemesine paralel olarak maliye teşkilatının taşraya doğru genişlediği görülmektedir. İlk olarak I. Selim’in Doğu seferi sonrasında elde edilen toprakların mali işlerini görmek üzere Arap ve Acem defterdarlıklarının oluşturulması, “Hazine-i Amire’nin merkezden eyaletlere doğru kurumsal yayılmasını da temsil [etmektedir]” (Genç, Özvar, 2006: 18). 16. yy sonlarına doğru Halep, Diyarbakır, Şam, Erzurum ve Trablusşam defterdarlıklarının oluşturulmasıyla “Hazine-i Amire’nin merkez ve eyaletlerdeki [teşekkülünün tamamlandığı]” (Genç, Özvar, 2006: 19) görülr.

Merkez maliyesi kapsamında değerlendirilmekle birlikte Hazine-i Amire’den ayrı olarak örgütlenmiş padişahın şahsi hazinesinin (ceb-i hümayun/iç hazine) varlığı ise Hazine-i Amire’de ortaya çıkacak muhtemel gelir gider dengesizliklerinde başvuru bir kaynak olarak sistemin dengesi açısından önemli bir diğer unsurdur. Hükümdarların güç ve otoritelerinin önemli dayanaklarından biri olarak özel hazinelerinin bulunması şeklindeki Ortadoğu devlet geleneğini takip eden Osmanlılarda da padişahların kullanımına tahsis edilen bir hazine bulunmaktadır.

Sarayın iç bölümlerinde saklanan bu hazinenin gelir kaynakları arasında havas-ı padişahi adı altında doğrudan bu hazineye tahsis edilen gelirler yanı sıra savaş ganimetlerinden sultanın aldığı pay gibi olağanüstü gelirler, hediyeler ve müsadere edilen servetler yer almaktadır. İşlev olarak iç hazinenin, padişahlar için bir örtülü ödenek şeklinde kullanılması yanı sıra Hazine-i Amire için “siyasi konjonktüre bağlı olarak bazen bir destek hazinesi bazen de bir kredi kurumu vasfıyla bir çeşit merkez bankası görevini

²⁷⁵ Rumeli defterdarının başdeftardar olması imparatorluğun bu bölgesinden elde edilen gelirlerin büyüklüğü ile ilişkili görünmektedir. Örneğin 1475 yılına ait verilerden görüldüğü kadarıyla dirlik sahiplerine tahsis edilenler hariç merkezi hazinenin toplam gelirlerin yaklaşık %81’i bu bölgeden sağlanmaktadır (İnalçık, 2004: 93).

[sürdürdüğü]” (Tabakoğlu, 2006: 51) söylenebilir. İç hazineden yapılan bütün çıkışlarda olduğu gibi Hazine-i Amire'ye aktarılan kaynaklar açısından da padişah onayı bir gerekliliktir. Borcu ödeme yükümlülüğü ise veziriazam üzerindedir. Uygulamada Hazine-i Amire'ye verilen borçlar veziriazam'a verilmiş sayılmakta ve veziriazam bu borcun ödeneceğini yazılı olarak kendi imzasıyla üzerine almaktadır (İnalçık, 2004: 117).

Hazine-i Amire ve iç hazineyi kapsar şekilde merkezdeki maliye dışında sistemin dayandığı üçüncü bileşen olarak tımar, mali açıdan²⁷⁶ bakıldığında “Osmanlı mali metodlarına ait merhalelerin ilki ve en mühimi” (Genç, 1975/2007f: 101) olarak değerlendirilebilir. Salt bir gelir toplama yöntemi²⁷⁷ olmanın ötesinde bütün olarak bir mali sistemi ifade eden tımar da zaman içinde meydana gelen değişim, Osmanlı mali sisteminin değişiminin anahtarı olarak da yorumlanabilir.

Tımarın bir mali sistem olma özelliği, onun bir gelir tahsili yöntemi olması yanı sıra aynı zamanda bir kamu hizmeti yürütme biçimi olması ile ilgilidir. Parasal ekonominin gelişmemiş olmasından dolayı vergilerin büyük ölçüde aynı olarak toplanması ve devletin sınırlarının genişliği ile kıyaslandığında ulaştırma imkânlarının sınırlı olması gibi nedenlerle “vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi [ve] merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan [dağıtılmasının]” (Barkan, 1980f: 806) güçlüğü açıktır. Bu durumda “bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil salahiyeti ile birlikte vergi kaynaklarının tahsis edilmesi...sayesinde çeşitli amme hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi mümkün olmaktadır” (Genç, 1975/2007f: 101).

Tımarın görevle bağlantılı olarak tahsis edilmesi, vergiler ile kamu hizmeti arasında doğrudan bir bağlantı kurulması anlamına da gelmektedir.

²⁷⁶ Tımar sisteminin idari ve askeri yönleri üzerinde daha önceki bölümlerde durulmuştu.

²⁷⁷ Bir sonraki bölümde açıklanacağı gibi bir gelir toplama yöntemi olarak tımar dışında Osmanlı sisteminde başından itibaren iltizam uygulaması da bulunmaktadır. Bir arada varlığını sürdüren bu yöntemlerden birinin diğeri karşısında ağırlık kazanması, sistemin bütününde önemli değişiklikler anlamına gelmektedir.

Bu sayede bir yandan kamu hizmetinin aksamadan yürütülmesi sağlanırken diğer yandan vergi toplayıcısı şeklinde parazit bir zümrenin teşekkülü de önlenmiş olmakta ve verginin kolay ve masrafsız olarak toplanması sağlanmış olmaktadır (Genç, 1975/2007f: 102). Bunun yanı sıra görevi devam ettiği sürece vergi tahsil yetkisini elinde bulunduran tımar sahibinin, “vergi kaynağının bakımı, ıslahı ve inkişafı ile doğrudan doğruya menfaattar bulunduğu için” (Genç, 1975/2007f: 102) vergi kaynağını korunması, sistemin devamı açısından oldukça önemli bir noktadır²⁷⁸.

Tımar alanlarının imparatorluk düzeyinde yaygın olmasından hareketle klasik dönem Osmanlı maliyesinde gelirlerin toplanması ve hizmetlerin yerinde yürütülmesi anlamında adem-i merkeziyetçi bir yapının baskın olduğu söylenebilir. Buna karşın kuruluşu takip eden ilk yıllardan itibaren yerleşen güçlü sayım ve kayıt (tahrir) geleneğinin varlığı yanı sıra vergi verenler ve toplayanlar arasında sağlamaya çalıştıkları dengenin yansıması olarak vergisel sorunların merkeze bildirilmesi ve çözümünün burada gerçekleşmesi gibi uygulamalar, bu yapının merkezden bağımsızlığını büyük ölçüde sınırlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk olarak kuruluşu takip eden yıllardan itibaren Osmanlıların ülke genelinde sahip oldukları topraklar ve bu topraklar üzerinde yaşayan nüfusu düzenli aralıklarla sayarak defterlere kaydettiği bilinmektedir²⁷⁹. Sultanlar tarafından ülkede yaşayanlar ve “gelir kaynakları ile ilgili tüm ayrıntılar hakkında bilgi sahibi olmak” (Darling, 2006: 43) yönetimin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu konudaki bilginin, özellikle olağanüstü bir durum veya sarsıntı karşısında alınacak önlemlerin tespitinde oynayacağı rol açıktır.

²⁷⁸ 17. yy sonlarında yeni bir mali yöntem olarak malikâne uygulamasına geçilmesi, tımar sahibinin vergi kaynağını korumasının iltizama geçişle birlikte yarattığı sakıncayı bir ölçüde gidermenin bir sonucu olarak görülebilir.

²⁷⁹ I. Murad devrinde Çandarlı Kara Halil Efendi ve Karamani Rüstem’in girişimleriyle defter tutmaya başlamalarına dayanarak Uzunçarşılı Osmanlılardaki ilk maliye teşkilatının I. Murad döneminde kurulduğunu ileri sürer (Aktaran: Genç, Özvar, 2006: 13).

Tahririn bu yönetsel avantajları yanı sıra iktisadi ve mali açıdan bakıldığında, ülkenin milli hâsılasının tespiti ve bunun merkez maliyesi, dirlikler (tımar) ve vakıflar gibi çeşitli mali kesimler arasındaki bölüşümüne dair ipuçları verdiğini söylemek de mümkündür. İki aşamada gerçekleşen tahririn mufassal adı verilen ilk aşamasında “ülkenin faal nüfusu, üretim potansiyeli ve bunlardan şer’i ve örfi kurallara göre devletin alacağı pay tespit [edilirken]”; ikinci aşama olan icmallerde “deyim uygunsu milli hâsıladan devletin aldığı payın merkezi hükümet ile dirlik sahipleri ve eyalet askerleri arasındaki [paylaşımı]” düzenlenmektedir (Genç, Özvar, 2006: 14).

Adem-i merkezi yapının merkezden bağımsızlığını sınırlayan bir diğer unsur da vergi verenler ve toplayanlar arasında sağlanmaya çalışılan ve uygulamada vergi verenlerin, başta tımar sahibi olmak üzere vergi toplayanlar karşısında korunması şeklini alan dengedir. Söz konusu denge, basit bir koruma olmanın ötesinde adalet vurgu yapan bütünlüklü bir yönetim anlayışını temsil etmektedir. Adalet Dairesi’nde (Circle of Justice) ifadesini bulan ve kısaca ordu, maliye ve adil yönetim arasında döngüsel bir neden sonuç ilişkisine dayanan bu algılayış, aynı zamanda Osmanlıların meşruiyetinin ve “ahalinin bu devlet tarafından yönetilmeye rıza göstermesinin” (Darling, 2006: 42) en önemli dayanaklarından biri olarak da değerlendirilebilir.

Vergilendirme, adalet ve siyasi meşruiyet arasında ilişki kuran Adalet Dairesi’nin somut ifadesi çeşitli biçimler olsa da bununla ilgili bilinen en eski alıntı Kutaybe’nin 9. yy’da yazdığı, “İnsan olmadan hükümet; Para olmadan insan; Refah olmadan para; Adalet ve iyi yönetim olmadan refah olamaz” (Aktaran: Darling, 2006: 39) şeklindedir²⁸⁰. Bu algılayışta adalet ve iyi yönetim; köylü, zanaatçı ve tüccar gibi vergi ödeyicilerden toplanacak artığın üretilmesi için gerekli koşulların yaratılmasında önemli bir unsur olarak ele alınır. Artığın üretilmesi için gerekli koşullar ise vergi kaynağına yönelik

²⁸⁰ Kapsamı aynı olmakla birlikte Akhisari, Adalet Dairesi’ni “Egemen askeri olmadan yönetemez; Para olmadan asker olmaz; Topraklar zengin değilse para yoktur; İyi ve adil yönetim olmadan topraklar zenginleşmez; Bundan dolayı kişi adil olmaksızın kral olamaz” şeklinde ifade eder (Aktaran: Darling, 1996: 281)

içerden ve dışardan gelecek fiziki saldırıların engellenmesi, toprak sahibi, yönetici veya tahsildardan kaynaklı vergi kaynağının aşırı sömürülmesine karşı korunması, ulaşım ve sulama altyapısının oluşturulması, toprak sahipliğine ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması ve toplumsal istikrarın sağlanmasını içermektedir (Darling, 1996: 284).

Bu anlayışın bir uzantısı olarak Osmanlı yöneticilerinin meşruiyetlerinin bir parçası olarak değerlendirdikleri adalete, gelirleri artırmaktan daha fazla önem verdiği görülür. Gelirlerin tespiti ve tahsili ile görevli olanları “taraf tutmama ve iltimas yapmama, gelirleri ‘tam bir adalet içinde’ (kemal-i adalet üzere) kayda geçirme konusunda [uyaran]” (Darling, 2006: 43) sultanlar, ayrıca gelir kaynaklarıyla ilgili tüm ayrıntılar hakkında bilgi sahibi olmayı, özellikle de “kayıt defterlerine ve kanunlara aykırı olarak toplanan vergiler ve tımar sahipleriyle reaya arasında anlaşmazlığa ilişkin kaç şikâyet olduğunu öğrenmeyi ‘önemli ve gerekli’ [görmekteydiler] (Darling, 2006: 42-43).

Bu önlemlerin bütün suistimalleri önleyemediği, vergiyi toplayanlarla ödeyenler arasındaki çelişkileri engelleyemediği kadı sicillerine yansıyan anlaşmazlıklar yanı sıra ülkenin her tarafından imparatorluk merkezine gönderilen dilekçelerin artan sayısından da açıkça görülmektedir. Sorunların çözümünde, merkez tarafından atanan ve kazalarda görev yapan kadılar birinci derecede sorumlu tutulurken aynı zamanda tüm Osmanlı uyruklarına şikâyetlerini divan-ı hümayuna ve bizzat padişaha bildirme hakkı da tanınmaktaydı. Merkez tarafından titizlikle değerlendirildiği görülen bu şikâyet dilekçeleri²⁸¹, adil ve iyi yönetimden sorumlu olanlara bir uyarı niteliği taşıması yanı sıra yöneticilere, Adalet Dairesi’ndeki aksaklıkları düzeltmek için iktidarlarını (güçlerini) kullanmaları yönünde bir çağrı olarak da değerlendirilebilir (Darling, 1996: 284). Şikâyetlerin bireysel düzeyde kalması, sistemin meşruiyeti ve devamı açısından önemli sorunlar doğurmamakla birlikte 16. yy ortalarından itibaren Osmanlı mali sistemini temelden sarsacak önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir.

²⁸¹ Tarihini belirtmemekle birlikte KK 2576 numaralı belgeden görüldüğü gibi merkeze ulaşan 625 dilekçeden sadece birkaçı merkezi yöneticiler tarafından reddedilmiştir (Darling, 1996: 281).

17. ve 18. yy boyunca süren ve sadece mali sistemle sınırlı kalmayıp bütün olarak klasik Osmanlı düzeninin yeniden yapılanması üzerinde etkiler doğuran bu gelişmeler ve gerisindeki iktisadi ve toplumsal koşullar ise aşağıda ayrıntısıyla ele alınacaktır.

6.2. 17. YY “GEÇİŞ DÖNEMİ”

16. yy ikinci yarısından başlayıp tüm 17. ve 18. yy boyunca Osmanlı düzenini temelden sarsacak önemli gelişmeler yaşandığı konusunda bir görüş birliği olmakla birlikte; gerek bunların nedenleri gerekse bu gelişmelerin yol açtığı değişiklikler ve bunların Osmanlı tarihi açısından anlamı konusunda aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir.

İmparatorluk tarihini kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş çerçevesinde ele alan geleneksel ve aynı ölçüde yerleşik yaklaşım, nüansta farklılıklar olmakla birlikte kabaca 17. yy’ı, duraklamanın başlangıcı olarak ele alır. Batı’nın gelişim çizgisini model olarak alıp Osmanlı imparatorluğunu açıklamaya çalışan bu yaklaşım açısından gerileme, 18. yy’da Batı’nın ulaştığı gelişmişlik düzeyine ulaşılamama anlamında bir gerileme iken; çöküş, Osmanlı imparatorluğunun yıkılıp modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu olarak görülür²⁸².

Bu geleneksel yaklaşımın temel hareket noktasının düşüş karşısında bir altın çağ vurgusu olduğu söylenebilir²⁸³. Altın çağ, her şeyden önce askeri başarıların yaşandığı bir çağ anlamındadır. Bu açıdan bakıldığında askeri başarılar çerçevesinde sınırların sürekli genişlediği, yeni toprakların elde

²⁸² Bu yaklaşım ve eleştirisinin ayrıntıları için (İslamoğlu, Keyder, 1987)’ye bakılabilir.

²⁸³ Bu altın çağ ve onu takip eden düşüş veya durgunluk vurgusunun genel olarak 19. yy Oryantalist bakış açısı ile paralellik gösterdiği söylenebilir. Her ne kadar Oryantalistler Osmanlı yükselişini, İslam toplumlarının genel eğilim olarak 9-12. yy arasında yaşadığı altın çağ’dan daha uzun sürmesi anlamında bir sapma olarak görseler de altın çağ ve düşüş vurgusunu paylaşırlar (İslamoğlu-İnan, 1987/1999: 18).

edildiği koşullardaki değişme, devleti duraklama, gerileme ve giderek çöküşe götüren asıl neden olarak ele alınır.

Tarihi bu şekilde, ekonomik ve toplumsal temelinden yoksun olarak, muhteşem sultanların idaresi altında askeri başarılar temelinde ele almak, “başarı” koşulunu sadece askeri düzeye indirgemek anlamına gelmektedir²⁸⁴. Oysa Osmanlı devletinin 17. yy’dan sonraki tarihi, fetihlerin durması anlamında bir gerileme olarak ele alınacağı gibi, modern iktisadi büyümeyi gerçekleştirmiş rakiplerine karşı, onların geçirdiği büyük değişmeyi gerçekleştirmeden uzun süre ayakta kalmayı başarabilmesi anlamında başarılı bir dönem olarak görmek de mümkündür (Genç, 2007: 42)²⁸⁵. Ayrıca üretim ve mülkiyet ilişkilerini toplumların “iktisadi ve içtimai bünyesinin belirlenmesinde” temel olarak aldığımızda, zafer veya mağlubiyet gibi olaylar ancak veri üretim tarzının birer türevi olarak işlev görürler (Divitçioğlu, 1971: 18).

Bunun yanı sıra geleneksel yaklaşımlarda altın çağ, başta tımar sistemi olmak üzere kul sistemi ve idari örgütlenme gibi kurumlar aracılığıyla “düzen”in kurulduğu ve bir uyum içerisinde aksamadan yürüdüğü bir dönemi de ifade eder. Buna karşın duraklama veya gerileme, kurumsal “yozlaşma” anlamına gelmektedir. Kurumları yozlaştıran ve değişimi yönünde etki doğuran nedenler olarak ise nüfus artışı, fiyatlardaki beklenmedik yükselmeler, ticaretin yapısındaki değişiklikler ve Batı’nın askeri ve ekonomik gücünün yükselişi gibi dışsal faktörlere vurgu yapılır²⁸⁶. Bu açıdan

²⁸⁴ İnalçık’a göre Osmanlı tarihini sultanların maceralarının tarihi olmaktan çıkarmanın gerekliliğini vurgulayan ve Osmanlı tarihinin kendi özel koşullarında ve bağımsız bir şekilde incelenmesi gerektiğini ileri süren ilk Türk yazar İsmail Hüsrev’dir. Ona göre Osmanlı toplumunda sosyo-ekonomik ilişkilerin temeli güç (force) ve yasal sözleşmeler sistemine dayanmalıdır (Aktaran: İnalçık, 1995a: 29)

²⁸⁵ Benzer şekilde Barkey de imparatorluğun 15. yy’daki kuruluşu ile 19. yy’daki çözülüşü arasındaki dönemde devletin yaptığı manevraları gerilmenin kanıtları olarak yorumlama yerine devletin patlak veren sorunlara çözüm bulmadaki kurnazlığının göstergeleri olarak değerlendirir (1999: vi)

²⁸⁶ Nedenler dışsal olmakla birlikte farklılaştığı da görülür. İnalçık açısından neden, 16. yy sonundaki fiyat enflasyonu ve devletin ekonomi üzerindeki denetiminin zayıflamasıyla sonuçlanan ticaretin yapısındaki değişiklikler iken; Gibb ve Bowen’a göre neden Napolyonik saldırı ve Fransız Devrimi fikirlerinin Osmanlı topraklarında yayılmasıdır. Lewis ise 18. yy sonlarında Fransa’dan alınan askeri anlamda teknik ve erat yardımını Osmanlı tarihinin dönüm noktası olarak ele alır (İslamoğlu, Keyder, 1987: 44-46).

bakıldığında geleneksel yaklaşımlar açısından söz konusu olanın, “Batı’nın modernleşmecî etkisi altında yeni ihtiyaçları karşılamak için kurumların dışsal yeniden biçimlendirilmesi”(İslamoğlu, Keyder, 1987: 43) olduğu söylenebilir.

Osmanlı tarihi incelemelerinde değişim ve dönüşümün uyarıcısı olarak dışsallık vurgusunun yaygın bir eğilim olduğu görülmektedir. Nedenleri farklı olmakla birlikte Osmanlı toplumsal formasyonunu Batı feodalizminden farklı olarak ATÜT çerçevesinde değerlendiren yaklaşımlar açısından da dönüşüm, dışsal unsurların bir sonucu olarak ele alınır.

Toprakta özel mülkiyetin olmaması ve kendi kendine yeten köy ekonomisi ile karakterize edilen klasik ATÜT formülasyonunda toplum, evrimine yol açan içsel dinamiklerden yoksun olması nedeniyle durağan varsayılır. Toprak sahibi aristokratların yanı sıra pazar için üretimin olmaması nedeniyle bir tüccar sınıfının da bulunmadığı²⁸⁷ bu toplumlar, sınıf çatışmaları yoluyla sağlanan tarihsel ilerleme dinamiğinden yoksun, “tarihsiz (without history) durağan toplumlar olarak” (İslamoğlu-İnan, 1987/1999: 16) ele alınırlar. Bu durağanlığın aşılması veya aynı anlama gelmek üzere toplumsal formasyonunun çözülüşü, sisteme dışsal birtakım unsurların sonucu olarak ortaya çıkar. Bu açıdan bakıldığında genel olarak “Doğu’da değişimin, Batı’nın müdahalesi olmaksızın [gerçekleşmeyeceği]” (İslamoğlu-İnan, 1987/1999: 16) söylenebilir.

Osmanlı özelinde bakıldığında ise ona ATÜT karakterini veren mirî toprak rejimi ve devletin ticaret üzerindeki sıkı kontrolleri gibi uygulamalar, “Osmanlı tarımının ve tarımsal ilişkilerinin yeni yönelimler kazanamamasının ve dolayısıyla genel olarak Osmanlı ekonomisi ve toplumunun durağanlığının [nedenleri] (İnalçık, 2004: 149) olarak görülür. Bu klasik formülasyon açısından bakıldığında Osmanlı imparatorluğunun dönüşümü de dışsal nedenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar.

²⁸⁷ Aynı zamanda devlet iktidarının sınırlayıcıları olarak işlev gören bu sınıfların olmaması “sivil toplum”un olmaması anlamına da gelmektedir. Bunun siyasal sonucu ise bu toplumların Batı’lı anlamda aşağıdan devrimlerle karşılaşmayıp dönüşümlerinin yukardan devrimlerle gerçekleşmiş olmasıdır (İslamoğlu-İnan, 1987/1999: 20)

Ancak Osmanlı toplumsal formasyonunu ATÜT çerçevesinde ele almak, onun dönüşümünü zorunlu olarak dışsal nedenlere bağlı kalarak açıklamayı gerektirmez. Her şeyden önce Batılı anlamda sınıfların ve dolayısıyla sınıf çatışmalarının olmaması, Osmanlı toplumunun içsel olarak evrilmediği ve dönüşmediği anlamına gelmez. Aynı şekilde, toplumun dönüşümü yönünde etki doğuran içsel dinamiklerin varlığı, bu süreçte dışsal gelişmelerin hiç rolü olmadığı anlamına da gelmez. Gerçekte bu dönüşümü, içsel ve dışsal nedenlerin karşılıklı etkileşiminin bir sonucu olarak ele almak daha mantıklı görünmektedir. Marx'ın da belirttiği gibi Asya toplumlarında söz konusu olan durağanlık "... ilânihaye sürüp gitmez. Çünkü sistem hem kendi içsel dinamiği hem de dışsal dinamiği ile evrilmekte ve dolayısıyla değişmektedir (Aktaran: Divitçioğlu, 1971: 37)²⁸⁸.

Osmanlı toplumunun dönüşümünde içsel nedenlerin etkilerini ortaya koyabilmek için Brenner'in tarımsal yapıların çözülüşüne ilişkin mülkiyet ve artık çekme ilişkilerine dayalı sınıf yapıları analizi bir çerçeve sağlar görünmektedir²⁸⁹. Brenner'e göre "farklı sınıf yapıları, özellikle mülkiyet ilişkileri veya artık çekme ilişkileri bir kez kurulduğunda toplumların uzun dönemli ekonomik gelişmeleri üzerinde keskin sınırlar ve imkânlar [getirmektedir]" (Brenner,1976/1987a: 12).

Brenner'in bu yaklaşımından hareket edildiğinde Osmanlı imparatorluğuna hâkim mülkiyet ilişkilerinin, onu ATÜT çerçevesinde değerlendirmemize neden olacak şekilde, devletin tüm özel mülkiyet haklarını dışlayarak toprakların mutlak sahibi olması şeklindedir. Bu mülkiyet ilişkilerinin ima ettiği artık çekme/sömürü ilişkisi ise, köylü tarafından üretilen

²⁸⁸ Divitçioğlu, Osmanlı toplumunun da bu olgu dışında kalmayıp "...XVI. yy ortalarından itibaren Celâli İsyanları (içsel dinamik) ve Doğu ticaret yolunun okyanuslara kayması ile memlekete giren altın ve gümüş iç akımlarının etkileri (dış dinamik) ile değişmeye yüz [tuttuğunu]" ileri sürer (1971: 18).

²⁸⁹ Burada geliştirilen yaklaşım, Brenner'in üretimin köylü örgütlenmesi ve kırsal sınıf ilişkilerinde değişime neden olan ticaret ve nüfus gibi nesnel ekonomik faktörlere özerk bir rol veren ticaret temelli ve Malthusyan modelleri reddederek toplumsal ve ekonomik değişimlerin siyasal belirleyicileri üzerine odaklanan yaklaşımını temel hareket noktası olarak almakla birlikte; Osmanlı toplumunda sınıflar arası ilişkilerin karakterini belirlediği ölçüde (İslamoğlu-İnan, 1994)'te ele alınan devletin meşrulaştırıcı işlevine yaptığı vurguya da çok şey borçludur ve esas olarak bu iki yaklaşımın bir sentezinden hareketle Osmanlı değişimini açıklamaya çalışmaktadır.

artığa devletin vergi biçiminde el koymasına dayanır. Mülkiyet ve artık çekme ilişkileri tarafından belirlenen sınıf yapıları açısından bakıldığında ise Osmanlı toplumunun; saray, seyfiye (askeriler) ve ilmiyeden (ulema) oluşan ve köylü artığına el koyanlar ile esnaf ve tüccarları da kapsar şekilde vergi vermekle yükümlü reayadan oluşan ikili bir yapıya dayandığı söylenebilir.

Bu sınıflar arasındaki ilişkinin Osmanlı düzeninde aldığı biçim, onu Batı feodalizminden farklı kılacak şekilde, sınıflar arasında bir çatışmadan ziyade karşılıklılık ve döngüsellikle karakterize edilir²⁹⁰. Bu karşılıklılığın temelinde ise Doğu toplumlarına özgü devlet algısının yer aldığı söylenebilir.

Devletin Doğu’lu kavramsallaştırmasında, toprak yanı sıra reayanın da “sahibi” olan sultanların mutlak otoritesi karşısında yönetilenler mutlak itaatla yükümlü kılınmışlardır. Gerisinde “devletin adalet dağıtıcı ve nizam-ı alem’in kurucusu ve koruyucusu olduğu varsayımına dayanan paternalist bir dünya [görüşünün]” (İslamoğlu, 2009: 58) yer aldığı bu yükümlülüğün, somutta çeşitli yansımaları olmakla birlikte, maddi karşılığının vergiler şeklinde olduğu söylenebilir²⁹¹.

Vergilerin paternalist bir dünya görüşü çerçevesinde ortaya çıkan bir yükümlülüğün karşılığı olarak görülmesi, Osmanlı sisteminde artık çekmenin zordan ziyade veya onunla birlikte rızaya dayandığının göstergesi olarak da yorumlanabilir. Çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemelerde somut ifadesini bulan bu rızanın kurulması aynı zamanda devlet iktidarının yönetilenler (reaya) nazarında meşruiyetinin sağlanması anlamına da gelmektedir.

Bu meşruiyetin sağlanması veya rızanın tesisi sürecinde tüm toplumsal hayatın düzenleniş ilkelerine kaynaklık teşkil eden ve şeriatta ifadesini bulan İslami ilkeler yanı sıra yönetici gruplarla toplumun diğer kesimleri arasındaki ilişkileri düzenleyen örf’ün önemli işlevler üstlendiği

²⁹⁰ Bu, Osmanlı toplumuna içsel dinamiğini veren unsurun bir başka yerde, sınıf içi çatışmalarda aranması gerektiği anlamına da gelir. Bu konu üzerinde ileride durulacaktır.

²⁹¹ “Osmanlı Toprak Sistemi” bölümünde ele aldığımız gibi çift resmi bu yükümlülüğün en temel göstergelerinden biridir.

görüldür. Şeriat'ın bu süreçte oynadığı rol, yönetilenlerin devletin farklı uygulamalarına rıza göstermesinin, aralarında loncalar yanı sıra tekke, zaviye ve özellikle medreselerin yer aldığı dinsel kurumlar aracılığıyla gerçekleşmesi ile ilgiliyken (İslamoğlu-İnan, 1994: 8); örf'ün oynadığı rol, tımar sahipleri veya emin gibi devletin resmi görevlileri dışında kalan ve aralarında vakıf sahipleri, Osmanlı öncesi dönemden kalma yöneticiler, daha sonraları mültezim ve âyanların bulunduğu kesimlerin bu haklarını ancak merkezi devletin kazai ve idari faaliyetleri sonucu edinmeleri ile ilgilidir (İslamoğlu, 2009: 59-61).

Meşruiyetin kurumsal düzeyde tesisi için İslam ideolojisi çerçevesinde örgütlenmiş tarikatlar, loncalar ve medreseler dışında önemli bir diğer uygulama da adli ve yönetsel işlerin kurumsal olarak birbirinden ayrılmış olmasıdır. Yönetim ve gelir toplamadan sorumlu sipahi yanında İslami ve sultani yasaları uygulamakla görevli kadıların varlığı, köylüye, yöneticilerin adaletine başvurma imkânı sağlayarak; inanç ayrımı gözetmeksizin tüm tebaayı kapsar şekilde evrensel adaletin uygulanması ve bu anlamda devletin meşruiyetinde önemli bir rol oynamıştır²⁹² (İslamoğlu-İnan, 1994: 7).

Meşruiyet fikri açısından önemli olan bir diğer nokta da merkezi devletin tarımda bağımsız köylülüğün korunmasına özel bir önem vermesidir. Köylüye toprak üzerinde özel mülkiyet hakkı tanıyan Tanzimat'ın toprak kanunu ile kısmi olarak gevşetilmiş olmakla birlikte imparatorluğun yıkılışına kadar genel hatlarıyla sürdürülen bu koruma, tarımsal artığa vergi biçiminde el koyan yönetenlerin yeniden üretimlerinin de temel dayanağını oluşturmaktadır.

Bir yandan meşruiyet fikri diğer yandan yönetenlerin yeniden üretimlerinin temel dayanağı olarak bağımsız köylü işletmelerine getirilen koruma, Osmanlı toplumunun dönüşümüne neden olan içsel dinamiğin, sınıflar arası çatışmadan ziyade yönetici sınıf veya artığa el koyanlar

²⁹² Kadıların taşrada oynadığı bir diğer önemli rol, devlet iktidarına yönelik potansiyel tehlike konumunda olan bağımsız ve heterodoks dini güçlere karşı güçlü Sünni alternatifini temsil etmeleri ile ilgili görünmektedir (Barkey, 1999: 40-41).

arasındaki çatışmadan kaynaklandığının göstergesi olarak da yorumlanabilir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toplumunda gerçek ayrışmanın “köylü artığından daha fazla pay almaya çalışan yeniçeri, ulema bürokratlar ve yönetici sınıf içindeki diğer gruplar arasında” (İnalcık, 1995a: 56) olduğu söylenebilir.

16. yy sonunda başlayıp 17. yy ilk çeyreğinde sonlanan ve bütün Anadolu’yu etkisi altına alan Büyük Celâlî “kargaşalığı” ya da “isyan”ları²⁹³, bu sınıf içi çatışmaların somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir²⁹⁴. 16. yy ortalarına kadar köylü artığından elde ettikleri güvenli, sürekli ve yeterli gelirleri olan seyfiye (askeri) ve ilmiyeden (ulema) oluşan Osmanlı yönetici sınıfının gelirlerinde meydana gelen düzensizlik veya azalmanın, nüfus baskısı ve ticaret yollarındaki değişme gibi çeşitli dışsal gelişmelerin neden olduğu köylü hareketliliği ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan bu kargaşalık²⁹⁵, klasik Osmanlı düzeninde önemli değişikliklere neden olmuş görünmektedir²⁹⁶.

²⁹³ Celâlî’leri hareketini Yavuz Sultan Selim zamanında başlayıp Kanunî Sultan Süleyman’ın saltanatının ilk on yılında görülen ve öncülüğünü Şeyh Celal, Baba Zünnün, Süklün Koca ve Kalender gibilerin yaptığı isyanlardan farklılığını vurgulaması açısından isyandan ziyade bir kargaşalık olarak yorumlamak daha doğru görünmektedir. Akdağ’ın da belirttiği gibi söz konusu isyanlar belli bölgelerin Osmanlı – Türk sosyal-siyasi evrimi içinde ayrıksı bir yaşantı süregelmış Kızılbaş topluluklardan kaynaklanan ve açıkça Osmanlı düzenliğine karşı olan kısa süreli bir başkaldırma olmasına karşın; büyük Celâlî kavgası, Türk toplumunun ekonomik, sosyal ve siyasi bütün örgütlerini ve raiyeti, şehirlisi, askerisi ile devleti oluşturan bütün fonksiyonel ve toplumsal sınıfları derinlemesine ve genişlemesine kapsayan büyük çaplı ve sürekli iç karışıklıklar sersiydi (Akdağ, 1963/1995: 14-15).

²⁹⁴ Elitler arası mücadele bağlamında sınıf içi çatışma görüşünü benimseyen Barkey, aynı zamanda bu çatışmayı devletin izlediği, değişen koşullar altında taşra elitlerini kendine bağımlı kılmanın ve bu anlamda Batı’dan farklı bir merkezileşme stratejisinin bir bileşeni olarak görür. Bu çerçevede 17. yy ona göre bir gerilemeden ziyade başarılı bir merkezileşme dönemini ifade eder (Barkey, 1999: 56)

²⁹⁵ Celâlî kargaşalığının nedenleri konusunda alternatif açıklamalar da bulunmaktadır. Örneğin üç cildlik Amasya tarihi yazar Hüseyin Hüsamettin’e göre; neden, devlet yönetimine hâkim anlayış olan devşirme usulünün bir sonucu olarak devletin kurucusu olan bir halkın [Türklerin] kendi devletinin yönetimini sonradan gelenlere kaptırmaları ve onların efendi ve asıl sahiplerin reaya durumuna düşmelerine bir tepki iken; Rus yazar Tveritina’ya göre; yaşanan ekonomik bunalımın bir sonucu olarak köylü üzerinde artan vergi yükünün yöneticilerin görevlerini kötüye kullanmaları ile birleşmesinin yarattığı huzursuzluktur (Aktaran: Akdağ, 1963/1995: 26- 27). Bu yorumlardan hareket eden Akdağ ise bütün olarak “Dirlik ve Düzenliğin Bozulması”nı Celâlî kargaşalığının asıl nedeni olarak görür (1963/1995: 93-96).

²⁹⁶ Bu değişikliklerin mali alana yansımaları Mali merkezileşme çerçevesinde bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Askeriler açısından bakıldığında; 16. yy sonlarında savaş teknolojisi alanında yaşanan gelişmelerin bir sonucu olarak tımarlı sipahi karşısında ateşli silahlar kullanan piyadelerin öneminin artması, tımarlı sipahilerin artık ürün üzerindeki haklarının güvencesi olan idari çerçevenin parçalanmasını da beraberinde getirmiştir. Devlet, bir yandan savaşa katılmayıp firari durumuna düşenler²⁹⁷ ve savaşların kaybedilmesinin sorumlusu olarak gördüğü sipahilerin topraklarını ellerinden alırken; diğer yandan bu toprakların dağıtımında “savaşlarda hizmet edenleri ve memnuniyetlerinin azalmasını istemediği üst düzey görevlileri [gözetir şekilde] daha sistem dışı ve daha az geleneksel” (Barkey, 1999: 69) yöntemleri kullanmaya başlamıştır. “Kanunî Sultan Süleyman’ın 1531 tarihli merkezileşmeyi öngören fermanıyla sancakbeylerinin tımar tahsisi sürecindeki yetkileri [sınırlandırılarak] (Barkey, 1999: 64) ilk defa yapılan tahsislerin merkez tarafından gerçekleştirilmeye başlanması yanı sıra iltizam sisteminin giderek yaygınlaşması, eskiden tımar sahibi olan sipahilerin topraklarını kaybetmesine neden olmuştur.

Tarımsal artığa el koymalarını sağlayan siyasi-kazai çerçeveden giderek dışlanmaları, mevcut topraklarını korumak veya daha büyük tımar elde etmek için tımarlı sipahiler arasındaki rekabeti artırması²⁹⁸ yanı sıra topraklarını kaybedenlerin yağmacılık ve köylü artığına zorla el koymaya başlamaları sonucunu da doğurmuş görünmektedir (İslamoğlu, 2009: 79).

Askeri sınıf içi çatışmalar açısından önem taşıyan bir diğer nokta da 16. yy sonlarında görece kolaylaşmaya başlayan sınıflar arası dikey hareketliliğin bir sonucu olarak, sekban ve sarıca şeklinde askeri sınıfa yeni katılanlar ile yeniçeriler arasında yaşanan gerilimler ve söz konusu birliklerin terhisi sonucunda ortaya çıkan karışıklık ve yağma faaliyetleridir.

²⁹⁷ İlk defa 1596’da Haçova muharebesi sonunda yapılan yoklamada bulunmayan tüm sipahiler firari ilan edilerek ordudan atılmış ve topraklarına el konulmuştur (Barkey, 1999: 72-73). Cağalzade Sinan Paşa’nın zaferle sonuçlanmış bir savaş sonrasında böylesine bir uygulamaya gitmesini Celâli kargaşasının başlamasında onun yaptığı ilk “hata” olarak gören Griswold, Sinan Paşa’nın diğer hatasının da 1605’te Canbuladoğlu Hüseyin Paşayı idam ettirmesi olduğunu ileri sürer (Griswold, 2000: 15, 85).

²⁹⁸ Rekabetin aldığı biçim kimi zaman doğrudan birbirine saldırma şeklini almakla birlikte yaygın yöntem “iftira kampanyalarıyla tımar sahiplerinin güvenilirliğini yok etmek ve böylelikle onları topraklarından atmak” (Barkey, 1999: 63) şeklinde olmuştur

Klasik Osmanlı düzeninde devlet aygıtının düzgün işlemesinin vazgeçilmez koşulu olarak görülen, “reaya ile vergiden muaf askeriler arasında var olan kesin ayrım” (Faroqhi, 1992: 1) ilk olarak Kanuni döneminde (1520-1566) kısmen gevşetilmişse²⁹⁹ de 16. yy sonlarından itibaren reayanın giderek artan düzeyde “kılıcı sabana yeğ tuttuğu” (İnalcık, 1973/2009a: 52) görülmektedir. Bu gelişmenin gerisinde savaşların giderek daha maliyetli hale gelmesi ve “devletin ateşli silah kullanan askerlere olan talebindeki [artışın]” (İnalcık, 1980: 287) yer aldığı söylenebilir.

Artan savaş maliyetlerini karşılamak için Osmanlı hazinesinin bulduğu çözüm, taşrada konuşlanmış silahlı kuvvetlere yapılan harcamaları azaltma amacıyla yerel yöneticilerin, masrafları tamamen kendilerince karşılanmak üzere kendi silahlı güçlerini oluşturmalarına olanak tanıması şeklinde olmuştur (Faroqhi, 2004: 564)³⁰⁰. Kaynağını 16. yy ortalarından itibaren kırsal kesimde yaşanan nüfus artışı yanı sıra köylüler üzerinde artan vergi yükünün bir sonucu olarak³⁰¹ topraklarını terk ederek çiftbozan durumuna düşen leventlerin³⁰² oluşturduğu sekban ve sarıca birliklerinin, 16. yy ortalarından itibaren giderek yaygınlık kazandığı görülmektedir.

Gerek merkezi orduda gerekse taşradaki bey kapılarında “istihdam” olanakları bulan bu reaya kökenli askerlerin, yeniçerilerle eşit işlevler görmelerine karşın onların sahip olduğu ayrıcalıklardan yoksun olmaları ve “itibar ve ücretlerinin her zaman ordu ocakları mensuplarınınkinden çok daha

²⁹⁹ Kanuni’nin İran seferi sırasında (1534-35) köylülerin de savaşa katılmalarına izin verilip savaş sonrasında tımarla ödüllendirilmelerinin yolu açılmış olsa da bu uygulamadan, çok sayıda köylünün tımar sahibi olmak ve statülerini yükseltmek için topraklarını terk etmeye başlaması ile vazgeçilmiştir (Barkey, 1999: 49-50)

³⁰⁰ 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşı köylülerin sekban ve sarıcalar şeklinde yaya ve sipahi olarak orduya alınması ve Yeniçeri Ocağına sızmaya başlaması açısından önemlidir (Aksan, 1999: 115).

³⁰¹ Faroqhi’ye göre köylülerin çiftbozan durumuna düşmelerinin gerisindeki neden, nüfus baskısından ziyade artan vergileme ve vergi toplayıcılardan kaynaklı şiddetin birçok köylü için köyün çekiciliğini yitirmesidir. Bu görüşüne dayanak olarak ise aşırı nüfus artışının Anadolu’nun bazı bölgeleri ile sınırlı olması yanı sıra döneme ait şikâyet dilekçelerinin çoğunun köylü toplumunda katmanlaşma, tarımsal ücretlerin düşmesi ve aşırı nüfus göstergesi olabilecek diğer şeylerden hiç bahsetmezken aşırı vergileme ve yerel yöneticilerin baskılarını içermesini gösterir (Farroqhi, 1992: 38-39)

³⁰² Köylerinden ayrılan bu çiftbozanlar sadece başıboş bekâr erkekler anlamında leventlerden oluşmayıp “alternatif iş alanlarına” göre çeşitli isimler almaktadırlar. Bunlardan vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin kapılarına cebeli yazılanlar sekban adını alırken; bir gelir kapısı olarak medreselere yönelenlerine ise suhte olarak adlandırılmaktadırlar.

[düşük olması]" (Faroqhi, 2004: 566) yeniçerilerle aralarındaki gerilimin nedeni olarak görülebilir. Gerçekten de 16. yy ortalarından itibaren "sekbanların yeniçeri ayrıcalıkları için büyüyen bir eğilim [içinde oldukları]" (İnalcık, 1980: 297) ve işgüvencesi ve ücret artışı taleplerinin çok sayıda ayaklanmaya neden olduğu görülmektedir³⁰³.

Sekban ve sarıcaların neden olduğu karışıklığın bir diğer boyutu da istihdamlarının geçici olması ve kendilerine olan ihtiyacın ortadan kalması sonrasında işsiz kalmaları ile ilgilidir. Savaşlar sırasında orduya alınanların savaş sonrasında terhis edilmeleri³⁰⁴, bey kapılarında iş bulanların ise emrinde çalıştıkları beylerin çeşitli nedenlerle azledilmeleri sonucunda işsiz kalmaları, Anadolu kırsalında kapılanacak yer arayan ve bu arada köylülerin sırtından geçinip yağma faaliyetinde bulunan çok sayıda çetenin birikmesine yol açmıştır (Faroqhi, 2004: 564).

Sınıf içi çatışmaların bir diğer unsuru olan ilmiye (ulema) açısından bakıldığında ise askerilerin yüz yüze kaldığı sorunların benzerinin bu sınıfa mensup olanlar açısından da geçerli olduğu söylenebilir. Klasik Osmanlı düzeninde taşra yönetimi ve denetiminde söz sahibi olan ve "açık bir terfi sistemi içinde düzenli maaş ya da tımar geliri [alan]" (İnalcık, 1973/2009a: 51) ilmiye sınıfına mensup kadıların, bu görevlerini yerine getirirken merkezi yönetim yanı sıra başta tımar sahibi olmak üzere kimi yerel yöneticilerle bazı sürtüşmeler yaşadığı gözlemlenen bir olgudur. Bu sürtüşmelerin "sistematik" hale gelmesi ve kadılar ve kadı adayı medrese öğrencileri (suhteler) arasında huzursuzluk kaynağı olması, 16. yy ortalarından itibaren gerçekleşmiş görünmektedir.

³⁰³ Bundan hareketle Faroqhi, Celâli isyanlarını Müslüman Anadolu reayasından askerlerin o zaman kadar sadece kullara tahsis edilmiş kimi ayrıcalıklardan pay isteme girişimi olarak değerlendirir (2004: 566-67). Benzer görüşler farklı bağlamda İnalcık tarafından da ileri sürülür. Ona göre reaya kökenlilerin askeri sınıfa girmeye başlamaları, farklı toplumsal konumların kesin olarak birbirinden ayrılmalari ilkesine dayanan klasik düzeni bozması yanı sıra toprakların ekilememesi ve dolayısıyla vergilerin toplanamaması yoluyla sultanın otoritesinin gerilemesine nende olmaktadır (İnalcık, 1980: 283-284).

³⁰⁴ Batı Avrupa bu terhis problemine çözüm olarak savaş zamanında yabancı memleketlerden temin ettiği askerleri savaş sonrasında sınırları dışında terhis ediyordu (Barkey, 1999: 5).

Ulemaya mensup kadıların merkezi yönetimle yaşadıkları sürtüşmenin temel nedeninin, tüm taşra görevlilerinin olduğu gibi kadıların da dönüşümlü (münavebeli) göreve getirilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Osmanlı merkezi yönetiminin, taşrada etkili bir denetim sağlama mekanizması olarak kullandığı bu yöntemin bir gereği olarak kadılar, belli bir süre taşrada görev yaptıktan sonra merkeze alınmaktadırlar. Esas olarak “mürşitleriyle çalışıp daha iyi bir mevki elde etmelerini sağlayacak bilgi seviyesine ulaşacakları bir dönem olarak [görülen]” (Barkey, 1999: 42) bu süre zarfında maaş alamamaları, sorunun çıkmasında temel etkenlerdendir. Başlangıçta liyakatla ilişkilendirilip sistemi, sıkıntılara katlananlar gözünde kabul edilebilir kılan bu uygulama, görevde kalınan sürenin giderek kısalmasıyla³⁰⁵ birlikte bir huzursuzluk kaynağı olmaya başlamıştır. Merkezde oldukları süre içinde mali açıdan ayakta kalabilmek amacıyla kadıların görev süreleri bitmeden önce ek gelir sağlamak için rüşvet ve sömürü gibi kırsal nüfus üzerinde baskı kuracak uygulamalara yöneldikleri görülmektedir (Barkey, 1999: 42).

Kadıların görevde kalma sürelerinin kısalmasına neden olan gelişme ise fetihlerin durması sonucunda yeni kadı ve benzeri görevlere olan hükümetten kaynaklı taleplerin azalmasına karşın ileride kadı, naip müderris ve benzeri vazife edinmek için medreselere yığılan öğrenci sayılarındaki artıştır. Klasik dönem boyunca taşra yönetimi ve denetiminde söz sahibi olan ilmiye sınıfına mensup kadıların önemli roller üstlenmesi, kadılığı çekici bir meslek haline getirirken medreselerin de devlete “askeriler sınıfının ehl-i şer kesiminde hizmet alacak icazeli (diplomalı) kişileri yetiştirmek gibi pratik amaçlı kurumlar niteliğini [kazanmasına]” (Akdağ, 1963/1995: 154) yol açmıştır.

Bunun yanı sıra medreseler 16. yy başlarından itibaren çiftbozan durumuna düşen leventler açısından toplumun veri sınıf yapısı içinde dikey hareketliliğe olanak sağlayan bir kurum olması nedeniyle, yoğun bir öğrenci akını ile karşı karşıya kalmışlardır. Birer vakıf kurumu olan ve harcamalarını

³⁰⁵ Başlangıçta üç yıl olarak uygulanan grevde kalma süresinin önce iki yıla ardından yirmi aya ve 18. yy’a gelindiğinde ise on sekiz aya düşürüldüğü görülmektedir (Barkey, 1999: 42).

bu vakıf kaynaklarından sağlayan medreselerin kendi olanaklarını çok aşmış bu öğrenci yığılması karşısında buldukları, “yoksul öğrencilere cerre çıkma (sadaka dilenme) izni [verilmesi]” (Faroqhi, 2004: 547) şeklindeki çözüm, bu faaliyetin topluca yapılması ve taşra zenginlerine yönelmesi nedeniyle eşkiyalığa dönüşebilme potansiyeli barındırmaktadır.

16. yy sonunda suhtelerden kaynaklı huzursuzluğun bir diğer boyutu olan kimi ahlak dışı eylemlere yönelmiş olmaları³⁰⁶ ise medrese ve imaretlerde “uzun yıllarını geçiren öğrencilerin ruhsal bunalım içine yuvarlanmaktan kendilerini kurtaramayacak koşullar içinde yaşamalarından” (Akdağ, 1963/1995: 154) kaynaklanmış görünmektedir.

Gerek askerilerden gerekse suhtelerden kaynaklanan ve bütün olarak Celâlî kargaşalığı olarak adlandırılan bu karışıklığın sonucunda Osmanlı sınıf yapısına yeni unsurlar katılması yanı sıra idari ve mali alan başta olmak üzere, klasik Osmanlı düzeninde önemli değişiklikler yaşanmış görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında âyanların ortaya çıkışı³⁰⁷ ve Osmanlı merkezi gücünün giderek gerilemesi başta olmak üzere imparatorluğun bundan sonraki yüzyıllarda karşılaşıacağı gelişmelerin kaynağının 17. yy ortaları olduğu söylenebilir³⁰⁸.

İlk olarak Celâlî kargaşalığı sonucunda “kentler ve büyük kasabaların yanı sıra küçüklerine de Celâfilere karşı başlıca düzenli güçler, yani yeniçerilerle, sultanın merkez [sipahilerinin yerleştirilmeye]” (İnalcık, 1973/2009a: 56) başlanması ve bu birliklerin başına merkeze sadık yeni görevlilerin atanması, taşrada sınıf ilişkilerine yeni unsurların katılmasını da beraberinde getirmiştir. Taşranın etkili sınıfları olan ulemalar, lonca ustaları ve yerel tüccarlar yanında “kendine ait gelir kaynakları, maiyetlerinden oluşan orduları, bir başka deyişle ileride özerklik kazanmak için gerekli her şeyi olan”

³⁰⁶ Suhtelerin neden olduğu bu hareketlerin ayrıntıları için (Akdağ, 1963/1995: 156-160).

³⁰⁷ Âyan’ın ortaya çıkışında Osmanlı devletinin 1695 yılında bir mali yöntem olarak malikâne uygulamasına geçişin oynadığı rol aşağıda ayrıntısıyla ele alınacaktır.

³⁰⁸ Dönemi bir “Geçiş Dönemi” olarak nitelendirmemizin nedeni de bununla ilgilidir.

(Barkey, 1999: 86) bu sınıf, 18. yy'da eyaletlere hükmedecek âyan sınıfının da kökeni olarak görülebilir.

Söz konusu yeni sınıfın oluşumunda etki doğuran bir diğer gelişme de idari alanda girilen yeni düzenlemelerin, taşrada neden olduğu yeni işbölümüdür. Temel fetih birimi olan sancağın ortadan kaldırılıp birkaç sancağın birleşmesinden oluşan vilayetlerin ve bunların bağlı olduğu eyaletlerin oluşturulmasında somutlanan bu konsolidasyon, taşranın denetiminin tek başına beylerbeyinin eline bırakılması anlamına gelmektedir (Barkey, 1999: 79-80).

Taşrada merkezin tek temsilcisi olarak beylerbeylerinin ön plana çıkması, merkez açısından, beylerbeyi atamalarını geçmişte olduğundan daha önemli bir hale getirmiş görünmektedir. Liyakattin yerini “himaye ilişkileri ve padişah hanehalkı ile bağlantılar kurmanın” (Barkey, 1999: 81) aldığı bu atama sisteminden³⁰⁹ Osmanlı padişahlarının beklentisinin, yakından tanıdığı ve güvendiği kullar aracılığıyla taşrada siyasi denetimi sağlamanın yanı sıra merkezin ihtiyaç duyduğu nakit akışını güvence altına almak olduğu söylenebilir.

16. yy ortalarından itibaren şiddetlenen merkezin nakit ihtiyacının karşılanmasında merkezden görevlendirilmiş kulların kullanılması dışında aynı vergilerin giderek nakdi hale dönüştürülmesi ve tımar alanlarının mukataalaştırılarak iltizama verilmesi gibi önlemler de uygulamaya konulmuştur. Aşağıda bu önlemleri, idari alandaki düzenlemelerle paralel şekilde merkezileşme çerçevesinde ele alacağız.

³⁰⁹ Kunt 16. yy'da bir yandan “eğitim ve bilgi sahibi olma” (1978: 59-60) diğer yandan “taşra hiyerarşisi içinde yükselme” (1978: 73) şeklinde gerçekleşen atamaların 17. yy ortalarından itibaren “sarayın idareye doğrudan ağırlığını koyması” (1978: 74) şeklinde doğrudan Enderun çıkışlı ve daha önce hiçbir görevde bulunmayan padişah kulları arasından yapılmasını “devlet yönetiminde sistemlilikten kişisel ilişkilerin ağır bastığı bir düzene geçiş” (Kunt, 1978: 117) olarak yorumlar.

6.2.1. Mali Merkezileşme

Osmanlı imparatorluğunun 16. yy ortalarından itibaren mali alanda yaşadığı değişim ve dönüşümün temel karakterinin, merkezin giderek artan nakit ihtiyacı karşısında daha etkin artık çekme mekanizmalarını uygulamaya koyması olduğu söylenebilir. Mevcut vergilerin oranlarını artırma ve yeni vergilerin ihdası yanı sıra salt mali alanla sınırlı olmayıp askeri ve idari düzenlemelerde de yansımaları olan tımar alanlarının mukataalaşması veya bir tahsil biçimi olarak tımdan iltizama ve 17. yy sonlarına doğru malikâne sistemine geçiş, bu çerçevede değerlendirilebilecek önemli mekanizmalardandır³¹⁰.

İmparatorluğun mali alanda uygulamaya koyduğu bu düzenlemelerin gerisindeki nedenler konusunda bir fikir birliğinden bahsetmek mümkün görünmektedir. Bütün Avrupa'nın bundan sonraki gelişim seyrinde önemli etkiler doğuran 16. yy Fiyat Devrimi³¹¹ neticesinde ortaya çıkan enflasyonla birlikte madeni paranın değerinde yapılan değişiklikler, geleneksel vergi miktarlarını alt üst ederek merkezin vergi gelirlerinde bir azalmaya neden olurken³¹²; savaşların eskisinden daha uzun sürmesi ve giderek daha maliyetli hale gelmesi, devletin nakit ihtiyacının artmasına yol açmış görünmektedir. Artan bu nakit ihtiyacına karşın eyaletlerden merkezi

³¹⁰ İltizam, tağış, yeni vergilerin ihdası ve eski vergilerin oranlarını artırma şeklindeki bu önlemler 17. yy'da benzer mali sorunları yaşayan tüm erken modern devletlerin uygulaya koyduğu önlemler olması bakımından Avrupalı devletlerle paralellik gösterir niteliktedir (Genç, Özvar, 2006: 20). Söz konusu ülkelerin farklılıkları başvurdıkları iç borçlanma yöntemlerindeki farklılıklardan kaynaklanır. Bu konu üzerinde aşağıda ayrıntısıyla durulacaktır.

³¹¹ Fiyat Devrimi'ne ilişkin tartışmalar için (Üşür, 2002) ve gerek Batı Avrupa ve gerekse Osmanlı imparatorluğu üzerindeki etkileri için (Pamuk 2001/2008d)'ye bakılabilir. Pamuk, Osmanlı açısından Fiyat Devrimi'nin etkisinin Barkan'ın ileri sürdüğü şekliyle bir abartmayı içerdiği ve fiyat artışlarında para tağışlarının payının daha yüksek olduğunu ileri sürer. Osmanlı değişim/dönüşümü için gerçekte etkili olanın (İnalçık, 1980)'i takiple askeri teknoloji alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak açıklar.

³¹² Hazinesin yıllık geliri 1534'te 5 milyon altın dükaya ulaşan hazinenin yıllık gelirlerinin 1591'e gelindiğinde akçenin değerinde yapılan değişiklikler sonucu gerçek değerinin yarı yarıya azaldığı söylenebilir (İnalçık, 1973/2009a: 54)

hazineye (Hazine-i Amire'ye) aktarılması gereken gelirlerin “zaman içinde ve gittikçe artan oranda mahallinde harcanmaya konu [olması]” (Genç, Özvar, 2006: 20) ise bütçelerde açık şeklinde kendini göstermiştir³¹³.

16. yy sonlarından itibaren ortaya çıkan bütçe açıkları karşısında uygulamaya konulan önlemlerden ilki, olağanüstü dönemlerde aynı olarak tahsil edilen *avarız*'ın nakit şeklinde ve yıllık olarak toplanan düzenli bir vergi haline dönüştürülmesi olmuştur (İnalcık, 1973/2009: 55). *Avarız*'ın nakdi bir vergi haline gelmesiyle birlikte bir anlamda onun aynı temelde alternatifi olacak şekilde *nüzül*'ün uygulamaya konulması, bu kapsamda değerlendirilecek bir diğer düzenlemedir. Şahsi mükellefiyetten ziyade hane temelinde (tax house)³¹⁴ tahsil edilen *avarız*'la birlikte genellikle savaş zamanlarında aynı teslimatlar şeklinde uygulanan *nüzül*'ün, 17. yy sonuna kadar aynı haneden eş anlı toplanmaktan ziyade birbirinin alternatifi olarak toplandığı görülmektedir (McGowan, 1981b: 107).

Nakdi temelde toplanan *avarız* miktarının devletin nakit ihtiyacının artmasına paralel olarak zaman içinde arttırılması³¹⁵ ise uygulamaya konulan önlemlerden bir diğeridir. Sürekli artan miktarıyla birlikte *avarız*'ın, 17. yy sonlarına doğru Osmanlı merkezi idaresince toplanan nakit gelirler içinde %20'lik payıyla önemli bir ağırlığa ulaştığı görülür.

Devletin nakdi temelde topladığı bir diğer önemli vergi olan *cizye* açısından da benzer gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Nakdi vergilerin en eskilerinden olan *cizye*, gayrimüslim tebaanın Müslüman bir devlete ödemekle yükümlü olduğu baş vergisi olması nedeniyle kural olarak kişi başına toplanması gereken bir vergidir. Ancak klasik Osmanlı sisteminde

³¹³ 1597 yılına kadar önceki yıllara ait bütçelerin fazla vermesi sonucunda var olan birikimlerle kapatılan bütçe açıkları bu tarihten sonra bir sorun olmaya başlamış görünmektedir (Çakır, 2003: 40).

³¹⁴ *Avarız*'ın nakdi vergi haline dönüştürülmesinin ardından özel olarak bu amaçla tesis edilmiş bir birim olan *avarızhane* kurulmuş ve vergi bu birim üzerinden tahsil edilmiştir. Bünyesindeki hane halkının varlık durumlarına göre sayıları 2 ila 15 hane halkından oluşan bu birim içindeki birey sayısı tarımsal kriz gibi olağanüstü dönemlerde artırılarak köylülerin vergi ödemede karşılaştıkları güçlükler bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır (Faroqhi, 2004: 658-659).

³¹⁵ 1582'de 40 akçe olan yıllık *avarız* vergisi 1600'de 240, 1681'de ise 535 akçe olarak belirlenmiştir (İnalcık, 2004: 60).

doğrudan merkezi hazine tarafından toplanan *cizye*'nin, hane temelinde toplandığı, hatta kimi zaman köyün bütününün vergi mükellefi olarak belirlendiği görülmektedir. Nüfus arttığı sürece tek tek vergi yükümlülerinin yararına işleyen bu düzenlemenin, 16. yy ortalarından itibaren çeşitli nedenlerle köylerin terk edilmeye başlanması ile birlikte geride kalanların vergi yükünde bir artışı da beraberinde getirdiği görülür (Faroqhi, 2004: 658).

Gayri Müslim tebaa üzerindeki vergi yükünün artmasının yarattığı hoşnutsuzluk yanı sıra devletin artan nakit ihtiyacının bir sonucu olarak 1691 reformuyla *cizye*'nin hane temelinde toplanması uygulamasından vazgeçilerek "Müslüman olmayan her bir yetişkinin mükellef olduğu yıllık bir vergi olarak bireysel düzeyde toplanmasına [başlanması]" (McGowan, 1981a: 81), 17. yy'da uygulamaya konulan mali önlemlerden bir diğeridir. Tıpkı *avarız*'da olduğu gibi *cizye* açısından da tahsil usulündeki bu değişiklik yanı sıra miktarında da zaman içinde önemli artışlara³¹⁶ gidildiği görülür.

Gerek *avarız* gerekse *cizye*'ye yönelik düzenlemelerin de gösterdiği gibi 17. yy'dan itibaren Osmanlı mali sisteminin giderek daha parasal bir hal aldığı söylenebilir. Mali sistemin parasallaşması yönündeki bu eğilimi hızlandıran bir başka gelişme ise tımar alanlarının mukataalaşması veya bir tahsil biçimi olarak iltizamın yaygınlaşması olmuştur.

Karşıladığı mali ihtiyaçlar bakımından vazgeçilmez bir metot olarak benzeri iktisadi şartlar içindeki bütün devletlerde az veya çok değişik şekilleri ile uygulanmış görünen iltizam usulü, aslında bir gelir tahsil yöntemi³¹⁷ olarak Osmanlı imparatorluğunda kuruluşu takip eden yüz yıl içinde ortaya çıkmış ve tımar sistemi ile bir bütünü meydana getirmek üzere birbirini tamamlayan ama aynı zamanda çatışan iki temel unsur olarak varlığını sürdürmüştür (Genç, 1975/2007f: 103-104). Bu klasik uygulamada iltizama daha ziyade

³¹⁶ 1574'te kişi başına 40 akçe olan *cizye*, 1592'de 70, 1596'da 150, 1650'de 240 ve 1691'de 280 akçeye ulaşmıştır (İnalcık, 2004: 60).

³¹⁷ Osmanlı maliyesinde doğrudan gelir toplama yöntemlerinden olan iltizam dışında merkezi hazine gelirlerinin toplanmasında emanet ve malikâne yöntemi gibi başka yöntemler de uygulanmaktadır. Emanet usulünde emin adı verilen maaşlı bir memur eliyle vergi tahsili yapılmaktadır. Malikâne usulü ise aşağıda ayrıntısıyla ele alınacaktır.

“sultanın kendisine, daha doğrusu merkezi hazineye (Hazine-i Amire’ye) ayrılan topraklardan toplanması öngörülen vergiler [yanı sıra] toplanması görece karmaşık bir örgütlenmeyi gerektiren gelir kalemlerinde ya da varisi olmayan miraslar gibi takip ve tahsili zor işlerde [başvurulduğu]” (İnalçık, 2004: 105) görülmektedir.

16. yy ortalarına gelindiğinde ise “devlete ait vergi haklarını yarıya yakın oranda timar sistemi ile bölüşür görünen” (Genç, 1975/2007f: 104) iltizam usulünün amacının giderek değiştiği ve daha ziyade devletin ihtiyaç duyduğu nakdi gelirin temininde, gelecekte elde edeceği vergi haklarının özel kişilere devri karşılığı yürütülen bir tür iç borçlanma işlevi üstlendiği söylenebilir. Bu süreç, Osmanlı mali sistemine “vergi kaynağının bir işletme halini almış biçimi” (Özvar, 2003: 3) olarak mukataanın katılması ile birlikte işlemiş görünmektedir³¹⁸.

Bu yeni biçimiyle iltizam usulü, yıllık gelirin asgari kıymeti genellikle hazine tarafından belirlenen bir mukataanın, mültezimler tarafından; vaat ettiği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kâr hakkındaki tahminlerine göre kıymetlendirdikten sonra, devlete yıllık olarak ödemeyi kabul edebilecekleri miktara dair teklifleri üzerinden gerçekleştirecek müzayede sonucunda satılması şeklinde işlemektedir. Bu teklifler içinden en yüksek teklifi yapan mültezime tahvil adı verilen ve genellikle 1 ila 3 yıl arasında değişen bir dönem için o mukataanın vergilendirme hakkı devredilmektedir (Genç, 1975/2007f: 103).

Hazine açısından vergi gelirlerine düzenlilik ve süreklilik sağlama amacı taşır görünen bu yöntemin, mültezim açısından borç doğurucu bir

³¹⁸ Tıpkı iltizamda olduğu gibi mukataa uygulamasının Osmanlı mali tarihindeki kökeni de eskilere dayanır. İlk kez Fatih tarafından İstanbul’un fethinden sonra konutlarda uygulanmaya başlandığında mukataa, bir çeşit kiralama olarak ortaya çıkmıştır. Ardından madencilik, pirinç üretimi gibi kamu üretim alanlarında uygulanan mukataa, Rum Mehmet Paşa tarafından yaygınlaştırılarak kamu üretim alanı olmayan tarım arazilerine yani köylere doğru genişletilmiştir. 16. yy ortalarından itibaren artan nakit ihtiyacının bir sonucu olarak devlet gelirlerini artırma ve düzenli olmasını sağlama amacıyla Rüstem Paşa’nın birinci sadrazamlık döneminde iltizam sisteminin yaygınlaşması ile birlikte mukataa artık hem ekonomik hayatın tüm alanlarını hem de iltizam yöntemini kapsayacak şekilde sistemleşme sürecine girmiştir (Çakır, 2003: 31-36)

işlem olduğu açıktır. Vergilendirme hakkını devreden sözleşme gereği olarak mültezim, taahhüt ettiği yıllık vergi miktarını hazineye yatırmakla yükümlü kılınmıştır. Bu yükümlülüğü yerine getiremediği durumda kendi kişisel mal varlığı ile sorumlu tutulan mültezimden ayrıca, zengin kefil göstermesi ve müzayedede gerçekleşmiş iltizam bedelinin bir kısmını peşin olarak hazineye yatırması istenmektedir. Bu son nokta açısından bakıldığında iltizamı sadece mültezim açısından değil aynı zamanda hazine açısından da bir borç olarak yorumlamak mümkün görünmektedir.

Hazinenin nakit ihtiyacının artmasına paralel olarak gittikçe artan miktarda bir peşin ödemenin müzayede şartlarından biri haline gelmesi ile gerçekte hazine, verginin tahsil hatta tahakkuk etmesinden aylarca evvel yüklü miktarda bir nakdi “geleceğin vergi [gelirlerini]...teminat olarak [kullanarak]” (Pamuk, 2006/2008f: 136).özel bazı kişilerden almış olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında “kısa vadeli iç istikraz “ (Genç, 1975/2007f: 104) olarak görebileceğimiz iltizam yöntemi “Osmanlı mukataa sisteminde borç (deyn) kullanılmaya başlanmasına yol açmış... [ve bundan böyle] devlet – mültezim ilişkileri borçlar hukuku çerçevesinde [değerlendirilmeye]” (Çakır, 2003: 40) başlamıştır.

İltizamın, “vergi toplamaktan çok iç borçlanma yönünde kullanılmaya [başlanması]” (Pamuk, 2006/2008f: 137) şeklindeki bu amaç değiştirmesine paralel olarak geçmişin aynı şekilde tahsil edilen vergilerini mükelleflerden toplayıp “piyasada nakit haline getirdikten sonra devlet hazinesine intikal [ettirmekle]” (Genç, 1975/2007f: 103) görevli mültezimin de işlev değiştirerek, devlete borç veren bir sermayedara dönüştüğü söylenebilir. İltizam sözleşmelerine kefil olarak katılan ve çoğu gayri Müslim sarraflardan oluşan bu zümreye zamanla Galata’da yerleşik İtalyanların da katılmasıyla iltizam, Osmanlı sisteminde bir sermayedar zümrenin yükselişine de yol açmış görünmektedir³¹⁹.

³¹⁹ Bu sermayedar zümrenin daha da palazlanması 17. yy sonlarına doğru Osmanlı maliyesinin yeni bir yöntem olarak uygulamaya koyduğu malikâne sistemi ile gerçekleşmiş görünmektedir

İltizam işlerinde önemi büyümekte olan söz konusu bu zümrenin asıl hedefinin mümkün olduğu kadar yüksek kâr elde etmek olması nedeniyle “vergilendirme faaliyetinin ekonomiyi artan ölçüde tahrip edici bir karakter kazanmaya [başladığı]” (Genç, 1975/2007f: 104-105) söylenebilir. Gerçi iltizam sisteminde girişimci mültezimlerin aşırı kâr elde etmelerini önleyecek çeşitli tedbirler³²⁰ yer alsaydı da iltizam sürelerinin kısalması ve peşin ödenen miktarın giderek artması, mültezimlerin kısa süre içinde ödedikleri peşini çıkarabilmek için vergi kaynağına yönelik olası baskılarının artmasına neden olmuş görünmektedir (Özvar, 2003: 18).

Osmanlı maliye otoritelerinin 17. yy sonlarında yeni bir mali yöntem olarak *malikâne sisteminde* geçişi meşrulaştırmada kullandıkları temel argüman da bununla ilgili görünmektedir (Genç, 1981/2007g: 159). Malikânelerin kuruluşuna ilişkin 1695 tarihli fermana da açıkça görüldüğü gibi bu yeni sistemin gayesi, “sık sık değişen mültezimlerin mümkün olduğu kadar fazla kâr sağlamak uğruna tahrip ettiği vergi kaynaklarını ihya ve idame etmek üzere değişmez bir mültezimin tasarrufuna bağlamak” (Genç, 1975/2007f: 107) olarak belirtilmiştir. Bu yöntemle belirli bir mukataa, vergi kaynağını koruması beklentisiyle, bir mültezime hayatta kaldığı süre boyunca (kayd-ı hayat şartı ile) işletmek üzere verilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında malikâne sistemi, iltizama, “timar sisteminde bulunduğu bilinen himaye ve güvenlik [şartlarının]” (Genç, 1975/2007f: 105) eklenmesiyle ortaya çıkan ve bu anlamda ikisinin bir karması olarak değerlendirilebilir. Bu sayede Osmanlı hazinesi bir yandan mevcut vergi haklarının nakdi mekanizma içine katılması yönündeki eğilimleri sürdürülürken aynı zamanda vergi kaynağının tımarla olduğu gibi korunmasını da sağlamış olmaktadır.

Ancak görünüşte iltizama benzemekle birlikte malikâne sistemi önemli bazı farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. İltizamda olduğu gibi

³²⁰ İlgili mukataaya daha yüksek bir miktarın teklif edilmesi durumunda bir başka mültezime verilme olasılığını bulunması bu tedbirlerden biridir (Özvar, 2003: 3).

gelecekteki vergi haklarının müzayede yoluyla satışı gerçekleşmiş olmakla birlikte her şeyden önce bu satış belirli bir zamanla sınırlandırılmayıp tüm yaşamı kapsamaktadır. Bunun yanı sıra iltizamda müzayede ile herhangi bir mukataanın yıllık vergi miktarı belirlenirken; malikâne sisteminde müzayede ile belirlenen, “bir vergi kalemini kayd-ı hayat şartı ile iltizama almanın bedeli olarak ödenmesi gereken meblağ” (Genç, 1981/2007g: 158) anlamında muaccele olmaktadır.

Uygulamada, hazine tarafından söz konusu mukataanın yıllık net kârının zamana göre 2 ila 8 katı arasında belirlenen asgari muaccele tutarı üzerinden yürütülen müzayedede en yüksek teklifi verene satış yapılmakta ve mukataayı alan kişi, peşin ödenen muaccele yanı sıra “mal” olarak adlandırılan yıllık vergi miktarını da ödemekle yükümlü kılınmaktadır³²¹. Muaccelenin varlığı açısından bakıldığında malikâne sistemini iltizamda olduğundan daha belirgin şekilde bir tür iç borçlanma yöntemi olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir³²² (Özvar, 2003: 26).

Her şeyden önce iltizam sistemine bir tür iç borçlanma karakteri veren, başlangıçta olmayan peşin ödemelerin müzayede koşulu haline gelmesine benzer şekilde malikâne sisteminde peşin ödeme, müzayedenin asıl koşulu olması yanı sıra mukataanın yıllık vergi miktarının çok üzerinde bir tutar olarak belirlenmiştir. Bunun yanı sıra ve daha da önemlisi malikâne uygulamasında hazine, bu uzun süreli satışla iltizamda olduğu gibi gelecekteki tüm vergi haklarından vazgeçmemektedir. Malikâneci, sahibi olduğu malikânenin yıllık vergi miktarının bir karşılığı olarak “mal” adı altında

³²¹ Bu yükümlülükler karşılığında malikâneciye ilgili mukataanın her türlü mali hakları yanı sıra bir kısım idari ve inzibati hakları da devredilmektedir. Kadı dışında hiçbir devlet memurunun müdahalesine izin verilmeyen malikâne, sahibi olan kişinin, bir başkasına satmak dâhil mutlak tasarrufuna bırakılmış olmaktadır. Malikâneci açısından söz konusu mutlak tasarrufun tek koşulu yaşamı ile sınırlandırılmış olmasıdır (Genç, 1975/2007f: 109)

³²² İltizam ve malikânenin her ikisini de iç borçlanma olarak ele aldığımızda ise aralarında vade yönünden bir farklılık olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında iltizam kısa vadeli bir iç borç olarak değerlendirilirken malikâne uzun vadeli bir borç olarak görülebilir (Pamuk, 2006/2008f: 138).

sabit bir miktarın³²³ ödenmesine devam etmektedir. Bu durumda peşin olarak alınan muaccele, malikânececinin “gelecekte sağlayacağı nakdi avantajların bir nevi kapitalizasyonu veya aktüel değerinin”³²⁴ (Genç, 1981/2007g: 158) bir karşılığı olarak yorumlanabilir ki; malikâne sistemine iç borç karakterini veren asıl nokta bununla ilgilidir.

Yıllık ödenen mal miktarının sabit olarak belirlenmesi sistemin hazine açısından kusurlu olan yanını oluşturmaktadır. Vergi kaynağının başlangıçta öngörülenin tersine “daha yüksek gelir getirecek şekilde gelecek yıllarda inkişaf göstermesi” (Genç, 1981/2007g: 160) durumunda hazinenin gittikçe önemini kaybedecek düzeyde sabit bir miktar gelirle yetinmek zorunda olacağı açıktır. Mukataanın malikânede kalma süresinin uzadığı ölçüde hazinenin bu anlamda gelir kaybı da artacaktır.

Sistemin kuruluşunda bu sürenin olabildiğince kısa tutulmasına yönelik bir düzenleme olarak, malikânelerin miras yoluyla devrinin yasaklandığı görülmektedir. Bu çerçevede malikâne, sahibi öldüğünde oğullarına miras olarak geçmemekte³²⁵, “mahlul” addedilip, tekrar satışa çıkarılmak üzere hazineye devrolunmaktadır (Genç, 1975/2007f: 109). Bu düzenlemeyle hazine, bir yandan yeni bir muaccele geliri elde ederken diğer yandan yıllık mal miktarını yeniden düzenleme imkânı da bulabilmektedir.

Ancak zaman içinde ilgili mukataanın malikânede kalma süresinin uzamasına neden olacak şekilde “yeniden satışların frekansının umulan düzeyde [seyretmemesi]” (Cezar, 1986: 34) ve satışlar yoluyla malikânelerin sık sık el değiştirmesi, hazine açısından sistemin giderek tıkanmasına neden

³²³ Literatüre ilk defa malikâne kavramını katan Genç, hiç hesapta yokken vergi miktarlarındaki bu sabitliği açıklama çabasının bir sonucu olarak bu sistemin varlığını keşfetmiştir. Meselenin hikâye yönüne ilişkin ayrıntılar (Genç, 2007)’de bulunabilir.

³²⁴ Gelecekteki gelirlerin bugünkü değerinin bir karşılığı olarak muaccele miktarlarının tespit edilmesinde Osmanlı maliyecilerinin zihninde faize ilişkin bir algının yer alıp almadığına yönelik bir bilgi bulunmasa bu hesaplamanın gerçekleştirilmesinde örtük olarak dahi olsa bir indirgeme oranının yer aldığını kabul edebiliriz. 18. yüzyılda esham uygulamasına geçişle birlikte bu olgu daha açık seçik bir şekilde yer alacaktır. Bu konu üzerinde ileride ayrıntısıyla durulacaktır.

³²⁵ Bu noktada ölen malikânececinin oğullarına müzayedede gerçekleşmiş en yüksek muacceleyle ödemek şartıyla tercihli satış yapma ayrıcalığı tanındığı belirtilmelidir.

olmuş görünmektedir³²⁶. Malikânecinin ölümünün gizli tutulması veya ölümünden önce malikânesini bir başkasına satmış gibi gösterilmesi şeklindeki suistimaller giderek yaygınlık kazanmıştır. Hazinesinin 1705 yılında satışlara “isbat-ı vücut yükümlülüğü” getirmesi ve “satışı takip eden 40 gün içinde malikânecinin ölmesi durumunda satışın geçersiz sayılıp mukataanın hazineye devrolacağına” (Genç, 1975/2007f: 110) ilişkin düzenlemeler bu kapsamda alınmış önlemler olarak değerlendirilebilir.

Bu tedbirlerin yeterli olmadığı durumda geriye kalan son çare olarak malikânelerin ortadan kaldırılarak mukataaların tekrar hazineye devredilmesi ise 1715 yılında gerçekleşmiştir. Hazinesinin tıpkı kuruluşunda olduğu gibi malikânelerin lağvedilmesinde de açıkladığı sebep, “vergi kaynağını ve ona bağlı reayayı himayeye müteveccih hedefini [gerçekleştirememek]” (Genç, 1975/2007f: 115) olsa da; gerçekte nedenin mali nitelikte olduğu söylenebilir. Malikânelerin kaldırılmasını takiben hazinenin ilk iş olarak “kuruluş fermanında temin ve taahhüt ettiği için arttıramamış bulunduğu yıllık vergilerini artırarak doğrudan doğruya iltizama [vermesi]” (Genç, 1975/2007f: 115) bu görüşü doğrular niteliktedir.

Gerçekten de bir yıl bu şekilde kontrol ve idare edilen mukataalar, hâsılatlarına göre yıllık mal miktarları yeniden tespit edilerek 1717 yılında tekrar malikâne olarak satışa çıkarılmışlardır (Genç, 1975/2007f: 115). Sistemin ikinci kez uygulamaya konulması, hazinenin 18. yy’da karşı karşıya olduğu mali sorunların düzeyini de gösterir niteliktedir. Bu uygulamada ilkinden farklı olarak, malikâne satışlarının daha sıkı bir şekilde kontrol edildiği ve hazinenin bu satışlardan da bir gelir elde etme çabası içinde olduğu görülür. Başlangıçta satışlardan hiçbir resim alınmazken; 1735 yılından itibaren şahıslar arası malikâne devir işlemlerinden “resm-i kasrıyed

³²⁶ Bunların yanı sıra ön hesapların tersine uzun dönemde malikânecilerin vergi kaynaklarının verimlilikleri ile ilgilenmeyip malikâne sahiplerinin çoğunun bulundukları kentte oturmayı yeğleyerek malikânelerini gayri resmi mültezimlere ihale ettikleri de görülmektedir (Cezar, 1986: 34).

adı altında” (Özvar, 2003: 24), ilgili mukataanın kayıtlı muaccesinin %10’u kadar bir vergi alınmaya başlamıştır (Genç, 1975/2007f: 110)³²⁷.

Bütün olarak bakıldığında Osmanlı maliyesinin 17. yy’da gerçekleştirdiği *cizye* ve *avarız*’a yönelik düzenlemeler yanı sıra tımdan iltizama ve giderek malikâneye doğru değişim çizgisi, ayni vergilerden nakdi vergilere doğru geçiş anlamında “vergi sisteminde devrim yaratan” (İnalçık, 1973/2009a: 55) bir gelişme olarak yorumlanabilir³²⁸. “Mevcut vergi haklarının nakdi mekanizma içine [katılmasıyla]” (Genç, 1975/2007f: 104) mali sistemin daha parasal bir hal almaya başladığı bu gelişmelerin Batı Avrupa ile paralellik³²⁹ gösterir şekilde beraberinde getirdiği bir başka olgu da *mali merkezileşme*dir.

Her şeyden önce gelir kaynaklarının mukataalaştırılarak iltizam veya malikâne şeklinde işletilmeye başlanmasını, klasik Osmanlı maliyesinde adem-i merkezi eğilimlerin bir göstergesi olarak yorumladığımız tımar karşısında merkezi hazinenin (Hazine-i Amire) güç kazanması anlamında *mali merkezileşme* olarak yorumlamak mümkün görünmektedir. Geçmişin tımar, zeamet ve has olarak verilen dirliklerden elde edilen ve mahallinde harcanan gelirleri, mukataaların yaygınlaşmasıyla birlikte merkezi hazine gelirleri arasına katılmakta ve harcama kalemlerine tahsisi buradan yapılmaktadır.

Mukataalardan elde edilen gelirlerin ve harcamaların merkezde toplanması, aynı zamanda merkezde, bu işlerle uğraşan bir bürokrasinin

³²⁷ Sistem bu haliyle 18. yy üçüncü çeyreğine kadar devam etmiş ve yüzyıl sonlarına doğru bazı unsurları değiştirilerek esham sistemine geçmiştir.

³²⁸ Osmanlı devlet maliyesinin geçirdiği en kapsamlı dönüşümlerden birinin hizmet ve ayni ödemeler şeklindeki vergilerden nakit olarak toplanan vergilere geçilmesi olduğu görüşünü paylaşan Faroqhi; bu nakde dönüştürme sürecinin 16. yy sonu ve 17. yy hızlanmakla birlikte yeni bir olgu olmadığını ileri sürer. Ona göre 16. yy vergi defterlerine kaydedilmiş karakteristik köylü vergilerinin de gösterdiği gibi Osmanlı siyasal sisteminin oluştuğu yüzyıllardan itibaren hizmet cinsinden ödenen çeşitli vergiler (kulluk) nakdi vergiye dönüştürülmüştür (Faroqhi, 2004: 657)

³²⁹ “Mevcut vergi haklarının nakdi mekanizma içine katılması” (Genç, 1975/2007f: 104) şeklindeki gelişim çizgisi, Batı Avrupa ile bir paralellik gösterse de; bütçe açıklarının finansmanında kullanılan iç borçlanma yöntemleri açısından bir farklılıktan bahsedilebilir. Bu farklılığın “her iki dünyanın bir sonraki yüzyılda kulvarlarını birbirinden ayıracak” (Genç, Özvar, 2006: 20) nitelikte olduğu söylenebilir. Bu konu üzerinde bir sonraki bölümde durulacaktır.

ortaya çıkmasına da neden olmuş görünmektedir. Merkezileşme ve bürokratikleşme yan yana ilerleyerek merkezde “işlevleri bakımından farklılaşmış gruplar halinde çalışan maaşlı kâtiplerden” (Barkey, 1999: 48) kurulu bir mali bürokrasiyi de beraberinde getirmiştir. Esasen 16. yy başlarında defterdar vekillerinin ortaya çıkması ile daha ayrıntılı ve karmaşık bir hâl almaya başlayan mali bürokrasi, asıl yapısal değişimini 17. yy sonunda yaşamış görünür. Geçmişin bölge temeline dayalı işbölümü yerine işlevsel bir bölümlenmeye gidilerek tek tek vergiler veya vergi gruplarıyla ilgilenen daireler oluşturulmuştur (Faroqhi, 2004: 662). Bu yeni bürokrasi ile aynı zamanda mali kaynakların yönetiminin kişisellikten uzak ve belirli kurallarla düzenlenmiş usullere göre gerçekleştirilmesi yönünde de önemli adımlar atılmıştır.

17. yy’da mali merkezileşme yönündeki adımlardan bir diğeri de vergi toplamaktan sorumlu kimselerin değiştirilerek; gittikçe merkeze sadık kullar arasından seçilmeye başlanması olmuştur³³⁰. 16. yy sonlarından itibaren mukataaların “merkez tarafından merkezle ilişkileri güçlü ve merkezin güvenini kazanmış” (Çakır, 2003: 54) kişilere iltizam şeklinde verilmesi yönündeki uygulama, malikâne yöntemine geçişle birlikte daha belirgin bir hal almış görünmektedir³³¹.

17. yy sonlarına doğru imparatorluğun iktisadi hayatı üzerinde geniş yetki ve imkânlarla donatılmış bir hüviyet olarak karşımıza çıkan malikâneci tipi zamanla İstanbul’da oturan ve malikânesini iltizamla idare ettiren bir tür

³³⁰ Mali işlerde merkeze sadık kulların öneminin gittikçe artması bir önceki bölümde açıklandığı gibi sancağın ve sancakbeyinin ortadan kaldırılıp eyalet uygulamasına geçilmesi ile birlikte beylerbeyi atamalarında da benzer uygulamaların yaşandığı idari alanda gerçekleştirilen düzenlemelerle paralellik göstermektedir.

³³¹ 1695 yılı Ocak-1697 Aralık döneminde gerçekleşen toplam 1113 malikâne satışı üzerine olan incelemesinde Özvar’ın gösterdiği gibi malikaneciler arasında “sipah ve yeniçerilerin önemli paylarının olmadığı” (2003: 76) buna karşın “vezir akrabaları ve adamları” (2003: 64) gibi askeriye sınıfına mensup olanlar; “kadı, kadı naibi, molla, müderris, müftü, sabık müftü, nakibü’l-eşraf, seyyid, şeyh, şeyhülislam, ulema ve vaiz” (2003: 68-69) gibi ilmiye sınıfına mensup olanlar ile “saray görevlileri ve yakınları” (2003: 74) ağırlıklı bir paya sahip olduğu görülür. Aralarında sadece 5 tane gayri Müslim’in olduğu, çoğu Müslümanlardan oluşan malikânecilerden en dikkat çeken ise maliyecilerdir. Aralarında dönemin başdefterdârı Halil’inde olduğu merkez ve taşra maliye teşkilatında görev yapan maliyeciler, “orta yüksek rütbeli askerlerden sonra en çok malikâne talebinde bulunan zümre” (2003: 71) olarak karşımıza çıkmaktadır.

rantiye halini almıştır (Genç, 1975/2007f: 113). Malikâne sistemi sayesinde önemli miktarda servet sahibi olan ve giderek palazlanarak taşranın etkili gücü haline gelen bu sınıf, gelecek yüzyıllarda Osmanlı siyasal yaşamında önemli etkiler doğuracak olan âyan sınıfının da kökenini oluşturmaktadır.

Merkezin daha fazla iktisadi artık çekebilmek için, yerele daha fazla güç verme ve yetkilerin tek elde toplanması ile sonuçlanan idari ve mali önlemler bütünü, çelişkili bir şekilde “mahalli bürokratların merkez karşısındaki gücünü [artırarak] sistemin ‘feodalleşmesi’ yönündeki eğilimleri [de güçlendirmiş]” (Keyder, 1983a: 12) görünmektedir. Söz konusu eğilime ticarileşmenin eşlik etmemesi ve sermaye birikimini engeller şeklinde devletin üretim faktörleri üzerindeki siyasal kontrolünü sürdürmesi nedeniyle, Batı’da görüldüğü gibi siyasal anlamda bir çözülmeden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Politik ve ideolojik kurumların merkezi otoriteye bağlılığının sürdüğü ve köylü sömürüsünün yerel düzeyde gerçekleşmesi anlamında ekonomik bir bölünmenin söz konusu olduğu bu sistem, daha doğru bir ifadeyle *mahallileşme* olarak yorumlanabilir ve parçalı iktidar anlamında feodalizme geçiş dinamiği taşımaktan uzaktır (İslamoğlu-Keyder, 1983: 129).

Gerçekten de 17. yy’da Osmanlı sisteminin bütününde etki doğuracak bir değişim yaşanmakla birlikte bu değişimin temel olarak yönetenler ve yönetilenler arasında karşılıklılık ve döngüsellikle karakterize edilen “devlet ideası”na bağlı kalınarak gerçekleştirildiği söylenebilir. Egemeni mutlak otorite sahibi ve nizam-ı alem’in (public order) sürdürücüsü olarak gören bu algılayışın değişmeden kalması³³², Osmanlı sisteminde kurumsal düzeyde yaşanan değişimin eskilerin yeniden diriltilmesinden ziyade işlevsel tanımlamaları değişmeden yenileri ile ikame edilmesi şeklinde olması sonucunu doğurmuştur.

³³² Devletin Doğu’lu kavramsallaştırması diyebileceğimiz bu algılayışın değişmesi Tanzimat’la birlikte söz konusu olmuştur.

Bu açıdan bakıldığında Osmanlı tarihine geleneksel yaklaşımların ileri sürdüğü, 16. yy ortalarından itibaren tımar sisteminin çözüldüğü ve bunun imparatorluğun çöküşünü getirdiği şeklindeki görüş anlamını yitirmektedir. İltizam'a geçişle birlikte tımar sisteminde "belirli sayıda silahlanmış asker getirisi için devlet görevlilerine verilenden daha fazla tarımsal artığın [çekilmesinin]" (İslamoğlu-İnan, 1994: xvi) mümkün olmasının gösterdiği gibi tımandan iltizama geçiş, köylü artığı üzerinde yürütülen sınıf içi çatışmaların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Üstelik bu geçiş, mirî toprak rejimi ile karakterize edilen Osmanlı mülkiyet ilişkilerinde ve geçimlik köylü ekonomisi öncülüne dayanan artık çekme ilişkilerinde bir değişikliğe yol açmamış tersine "iltizamın hâkim vergilendirme biçimi haline gelerek tımar sisteminin yerini almasıyla bağımsız köylülerin küçük tarlalarda yaptıkları üretime dayanan tarımsal yapı yeniden [kurulmuştur]" (İslamoğlu, 2009: 79)

18. yy'la birlikte bir dünya imparatorluğu olarak Osmanlı'nın dünya kapitalist işbölümüne çevre olarak girme sürecinin hız kazanması ile birlikte değişim ve dönüşümün yeni bir hâl aldığı söylenebilir. Merkezileşmek için alınan önlemlerin, dünya pazarıyla ekonomik bakımdan bütünleşmenin gereklerini yerine getirmek için yapılan reformlarla³³³ birleşmesi, Osmanlı devletinin "üretim dağıtım ve iktisadi artığa el konulması üzerindeki kontrol yeteneğini [azaltarak]" (İslamoğlu-İnan, 1987/1999: 26) meşrulaştırıcı ideolojisinin giderek çözülmesine neden olmuştur. Bundan sonraki aşamanın ise "devletin ve onun toplumla olan ilişkisinin Batı'lı ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi" (İslamoğlu, 2009: 62) olduğu söylenebilir.

19. yy'da Tanzimat'la başlayan bu yeniden düzenlemenin esas olarak Cumhuriyet'le birlikte tamamlandığı söylenebilir. Aşağıda Tanzimat'tan Cumhuriyete bu değişimin karakterini incelemeden önce Osmanlı mali gelişmelerinin Batı'dan farklılığını vurgulaması açısından son bir nokta olarak 18. yy'da uygulamaya konulan iç borçlanma yöntemi olarak esham üzerinde durulacaktır.

³³³ Hristiyan tebaaya ayrıcalıklar verilmesi anlamına gelen ayrı ticaret ve ceza mahkemelerinin kurulması bu reformlara örnek olarak gösterilebilir.

6.3. 18. YY: MALİ BUNALIM VE “ESHAM”

Osmanlı maliyesinde, 17. yy'da başlayan parasallaşma ve merkezileşmeye yönelik eğilimlerin artarak devam ettiği 18. yy, diğer yandan merkezin nakit ihtiyacının giderek şiddetlendiği ve mali bunalıma doğru sürüklendiği bir dönemi de ifade eder. Osmanlı maliyesinin bu sorunlar karşısında geliştirdiği orijinal bir yöntem olarak esham ise imparatorluğun gelecek yüzyıllarında da etki doğuran önemli bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

18. yy'da mali merkezileşmeye yönelik eğilimleri güçlendiren temel unsurların başında, tımar alanlarının mukataalaşmasına yönelik uygulamaların has'ları da kapsar şekilde genişleyerek devam etmesi gelmektedir. Başlangıçta tımar ve zeametle sınırlı olan “tımar sahalarının tasfiyesi[ne]” (Cezar, 1986: 71) yönelik bu düzenlemelerin sancakbeyi ve beylerbeyi haslarını da kapsar biçimde genişletilmesi, sadece mali alanla sınırlı olmayıp idari alanda da önemli etkiler doğuran bir gelişme olarak yorumlanabilir. Tüm 18. yy Osmanlı mali politikasını biçimlendiren bu eğilim, aynı zamanda klasik Osmanlı idari örgütlenmesinin temel yapı taşları olan güçlü yerel yöneticilerini, maaşlı devlet görevlisi konumuna indirgeyerek merkez bürokrasisinin birer bileşeni haline getirmiş görünmektedir.

Taşra görevlilerinin maaşlı bürokratlar haline gelme süreci, kendi gelir kaynakları olan has'ların giderek merkezde toplanmasıyla başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak eskiden sahip oldukları gelir kaynaklarından yoksun kalan taşra yöneticilerinin 18. yy başlarından itibaren ciddi mali sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir. Merkezin bu soruna çare bulmak ya da en azından sorunu hafifletmek üzere bulduğu çözüm ise *imdadiye*'ler şeklinde olmuştur (Cezar, 1986: 53).

17. yy'dan itibaren artan bütçe açıklarını kapatmak üzere bir tür “cebri iç borçlanma aracı” (Cezar, 1986: 33) olarak da kullanılan *imdadıye*'nin 18. yy başlarından itibaren daha sistematik bir hal aldığı görülür. 1718'lere doğru *imdad-ı seferiye* ve *imdad-ı hazariye*³³⁴ adıyla uygulamaya konulan iki vergi ile eyalet ve sancak mutasarrıflarının çeşitli yükümlülüklerinin gerektirdiği giderlerini karşılamaları amaçlanmıştır (Cezar, 1986: 53). Bu uygulamaya gidilmesinde gerekçe olarak her ne kadar “eyalet ve sancak mutasarrıflarının... gelir ve giderlerinin nelerden ibaret olduğunun [bilinememesi] ve bunun doğal sonucu olarak ‘mükemmel kapu halkı’ beslemekten aciz duruma [düşmeleri]” (Cezar, 1986: 54) ileri sürülse de *imdadıye*'ler sayesinde yerel yöneticilerin halktan keyfi olarak para, yem, yiyecek toplamalarının önüne geçildiği gibi daha da önemlisi gelirlerinin esas olarak merkez tarafından belirlenen miktarlarla sınırlı olacak şekilde düzenlendiği görülmektedir (Cezar, 1986: 55).

İmdadıye'lerle birlikte gelirlerine bir düzen yanı sıra sınır da getirilmiş olan taşra yöneticilerinin bu gelirle yetinmelerinin güçlüğü 18. yy sonlarında kendini gösteren mali bunalımla açıkça görülmüştür. Eyalet ve sancak mutasarrıfı olan vezirlerin kendilerine gelir sağlayan alanlar ellerinden çıkmış veya küçülmüş diğer yandan *imdadıye*'lerden elde ettikleri gelirler bunu telafi etmeye yetecek düzeye ulaşamamıştır³³⁵. Merkeze karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerini engelleyen bu durum karşısında 1789'da eyalet yöneticilerine ait eski hasların durumunun araştırılıp tekrar eskisi gibi vüzera ve mirmirana tahsis edilmesi kararı alınmışsa da kısa zamanda, söz konusu mukataaların malikâne olarak satılmaları yanı sıra eshama bağlanmış

³³⁴ Gerek tahsil koşulları ve gerekse tahsil zamanları açısından iki ayrı vergi olarak düşünülen *imdadıye*'lerden *imdad-ı seferiye* genellikle sefer zamanlarında ve bir defada tahsil edilirken; *imdad-ı hazariye* sefersiz dönemlerde ve taksitler halinde tahsil edilmektedir. Her ne kadar bir verginin iki eşit parçası olarak değerlendirilse de *imdadıye*'nin levend masraflarına karşılık gelen *seferiye* ve kapu halkı masraflarına karşılık gelen *hazariye* şeklinde bölümlenmesi her zaman eşit biçimde olmamıştır (Cezar, 1986: 55-57).

³³⁵ Genel olarak *imdadıye*'lerin ortaya çıkışı has'ların ilgası ile ilişkilendirilse de has adı altında tahsislerin *imdadıye*'lerden sonra da devam ettiği görülür. Kimi yöneticilerin Bazı yöneticilerin hem has gelirinin olması hem de *imdadıye* tahsil etmelerinin gösterdiği gibi *imdadıye*'lerin pašaların giderek yoksul kaldıkları eski has gelirlerinin bir tamamlayıcısı olarak işlev gördükleri söylenebilir (Cezar, 1986: 53-54).

olmaları nedeniyle bunun adeta imkânsız olduğu görülmüştür (Cezar, 1986: 65-66).

Bölgesel idarecilerin mali sorunları gündeme gelip çözüm arayışları başladıktan kısa bir süre sonra III. Selim'in başlattığı ıslahat hareketi kapsamında bu konunun da ele alındığı görülür. Nizam-ı Cedid'in mülki ve idari alanda getirdiği en önemli yeniliklerden biri olan 1793-94 tarihli Vüzera Kanunnamesi ile vezir sayısı dondurulup vezirlik rütbesini elde etme bazı şartlara bağlanırken aynı zamanda bu kişilerin “etrafa mübaşir gönderme ve halka yük olma konusu kesin olarak [yasaklanmıştır]” (Cezar, 1986: 67). Bunun yanı sıra Kanunname’de bu kişilerin maaşlarının arttırılmasından söz edilip eskisi gibi has verileceğinden hiç söz edilmemiş olması, eski has sistemine dönüşün artık olanaksız olduğunu ve maaş sisteminin yerleşmeye başladığının bir işareti olarak yorumlanabilir (Cezar, 1986: 68).

Bir önceki yüzyılda başlayan ve 18. yy’da da artarak devam eden merkezileşme ve bürokratikleşmeye yönelik eğilimler konusunda Batı ile bir ortaklığı paylaşan Osmanlı devletini, mali sorunlara bulduğu çözümler konusunda ayırıcı kılan asıl önemli nokta, 1775’te “ilginç ve orijinal bir iç borçlanma örneği” (Cezar, 1986: 79) olarak esham uygulamasına başlamış olmasıdır.

17. yy sonundaki mali bunalımın malikâne sistemine yol açmış olmasına benzer şekilde 18. yy bunalımı³³⁶ sonucunda uygulamaya konulan esham sistemi, yeni olmakla birlikte esas olarak malikâne sisteminin bazı unsurlarının değiştirilmesi anlamında öncekilerle ilişkili bir iç borçlanma düzenini ifade etmektedir.

Esham’a geçişle birlikte malikâne sisteminde değiştirilen en önemli unsur, mukataaların işletilmesinin özel bazı şahıslara devredilmeyip hazine tarafından atanan eminler eliyle gerçekleştirilmesi olmuştur. Küçük bir

³³⁶ Eshama geçişte özellikle 1768-1774 Osmanlı Rus savaşı ve sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasında Osmanlıların ödemekle yükümlü kılındıkları ve bütçenin yaklaşık yarısını oluşturan yüklü savaş tazminatının etkili olduğu söylenebilir.

değişiklik gibi görünmekle birlikte bu yeni düzenleme daha temel bir değişime de işaret etmektedir.

Her şeyden önce hazine açısından bu değişiklikle müzayedelere egemen olan küçük bir alıcı kitlesinin ötesine geçilerek daha geniş bir kesimden daha yüksek miktarda nakdin toplanması mümkün olmuştur³³⁷. Mukataa'nın vergilendirme hakkı ve sorumluluğunu malikânecinin üstlenmesi nedeniyle malikâneler sadece askeri zümre mensuplarına verilirken; esham sistemi, mukataanın hazine tarafından işletilmesi nedeniyle, mukataanın yönetimi ile alıcı arasındaki bağı kopararak bu zorunluluğun ötesine geçmiş görünmektedir. Bu uygulama ile kadınlar ve çocuklar yanı sıra gayri Müslimlerin de esham piyasasına girdiği görülmektedir (Genç, 1995/2007h: 191).

Uygulamada, satışa konu olan mukataa'nın hazine tarafından tespit edilen yıllık gelirinin, faiz olarak adlandırılan bir bölümünün³³⁸, küçük parçalara ayrılarak (sehim'lere bölünerek) satışa sunulması şeklinde işleyen sistemde, her bir alıcı, yıllık olarak elde etmeyi istediği tutarının beş ila yedi katı arasında değişen bir tutarı³³⁹ peşin ödeyerek (muaccele) söz konusu mukataanın gelirinden hayatta kaldığı süre boyunca (kayd-ı hayat şartı ile) pay almaktadır. Söz konusu pay malikâne sisteminde olduğu gibi mukataanın zarar etmesi gibi herhangi bir risk barındırmayıp hazine tarafından garanti altına alınmıştır.

Mukataaların malikânede olduğu gibi yönetimlerinin devredilmemiş olması diğer yandan hazinenin gelir kaynakları üzerindeki kontrolü yeniden ele geçirme çabası olarak da yorumlanabilir. Malikânecilerin büyük

³³⁷ Örneğin esham sistemine bağlanan ilk vergi kalemi olan İstanbul Tütün Gümrüğü mukataası 1759'da toplam 22 malikâneci tarafından idare edilmekte ve yatırılan muacceleler toplamı 250.000 kuruştan ibaretti. 15 yıl sonra aynı mukataa eshama dönüştürüldüğünde hissedar sayısı 274'e ulaşmış ve yatırdıkları muaccelelerin toplamı 1.800.000 kuruşu geçmiştir (Genç, 1995/2007h: 191-192)

³³⁸ Esham sisteminde satışa sunulan, bir mukataaya ait yıllık nakdi gelirin tamamı değil, söz konusu gelirin mal olarak adlandırılan ve askerlerle diğer görevlilere ve emeklilere verilen maaşlarla bir kısım devlet kuruluşlarına ait zorunlu giderlere karşılık olmak üzere adeta sabitleşmiş gibi kalan bölümü dışındaki gelir fazlası anlamındaki faiz bölümüdür (Genç, 1995/2007h: 188)

³³⁹ Başlangıçta sahibine yıllık ödenen miktarın beş katı bir muaccele bedeli ile satışa sunulan esham, 1815 yılında yedi, 1820'de ise dokuz katı bedel ile satılmaktaydı (Çakır, 2003: 62).

sermayedarlar şeklinde yerelde güçlü âyanlara dönüşme potansiyeli göz önüne alındığında, esham'ın yaygınlaşması ölçüsünde bu olasılığın da azalması beklenebilir. Bunun yanı sıra esham'ın geniş bir alıcı kitlesine yönelmesi ile yatırım yapacak parası olan orta ve küçük ölçekli sermayedarların da zenginliğin ve sermaye birikiminin kaynağı olarak, devletin finans işlerine dâhil edilmesinin de yolu açılmış olmaktadır (Özvar, 2003: 26).

Hazine açısından esham uygulaması, gelir kaynakları üzerindeki denetimi sağlama yanı sıra yeni bir gelir kaynağı yaratma bakımından kısa vadede yararlı olmuş görünmektedir. Ancak esham sisteminin, orta ve özellikle uzun vadede sorunlar yaratacak bir mekanizmaya dönüşme potansiyelini de bünyesinde barındırdığı söylenebilir (Cezar, 1986: 84).

Sistemin hazine açısından gelecekte sorun yaratacak ilk özelliği, esham sahiplerine ödenecek faizlerin garanti edilmiş olmasıdır. Mukataanın kâr ettiği durumda sorun yaratmayan bu düzenlemenin, kârın giderek azaldığı veya zarar ortaya çıkması durumunda bütçeye ek bir faiz ödemesi yükleyeceği de açıktır. Esham ihraç olunurken pek sorun yaratmayan bu faiz ödemelerinin hazinenin nakit ihtiyacının artmasıyla birlikte giderek sorun olmaya başladığı görülmektedir³⁴⁰ (Cezar, 1986: 133).

1786'da sistemin hazine açısından bir bilançosunu çıkaran maliye otoriteleri, ölen esham sahiplerinin yeniden satılan sehimlerinin muaccele gelirleriyle, piyasada alınıp satılan sehimlerden alınan kasriyed resimlerinden sağlanan gelirlerin toplamının, ödenmekte olan yıllık faizin ancak küçük bir bölümünü karşılamakta olduğunu görmüşlerdir. Esham sistemi genişlemeye devam ettiği sürece hazine aleyhindeki bu farkın büyüyeceği ve giderek faizleri ödemede karşılaşılabilecek zorlukların siyasi istikrarsızlığa da yol açabileceği göz önüne alınarak, 1786'da yeni esham çıkarılmamasına ve daha önce satılmış olanlardan sahipleri ölerək mahlul kalanların da yeniden

³⁴⁰ Bu sorun karşısında çözüm olarak günün defterdarı Şerif Efendi faiz ödemelerinin Arabi aylar yerine Rumi aylar esas alınarak yapılmasını önererek bu sayede devletin otuz üç yılda bir, bir yıllık faiz ödemesinden kurtulacağını hesap etmiştir (Cezar, 1986: 133).

satışa sunulmamasına karar verilse de bu karara ancak bir yıl uyulabilmiş, 1787-1792 Osmanlı Rus savaşının gerektirdiği nakdi temin için, yeniden esham satışlarına başlanmıştır (Genç, 1995/2007h: 192-193).

Sistemin bünyesinde taşıdığı bir diğer potansiyel sorun kaynağı olan sehimlerin küçük parçalara ayrılmış olması nedeniyle esham sahipleriyle ilgili denetim olanaklarının güçlüğüdür. Kişiler arası alım satım ve mahlulatin denetlenmesini güçleştiren bu küçük paylara bölünmüş olma, kadınların esham satışlarında önemli bir paya sahip olmaları ile birleşince sorunu daha da karmaşık hale getirmiş görünmektedir. İsim benzerlikleri ve bundan doğan karışıklıklar yanı sıra kadınların kimliklerinin kontrolü gibi güçlükler hazineyi çeşitli önlemler almaya yöneltmiştir. “1780’lerden itibaren esham sahibi olan birinin öldüğünü bildirenler için ihbariye ödülü vermeye [başlanması]” (Genç, 1995/2007h: 194) bu çerçevede değerlendirilecek bir önlem iken; asıl düzenlemenin 1791’de yapıldığı görülür. Sadece bu işlerle uğraşan sehim halifeliğinin oluşturulması³⁴¹ ile denetleme sorunu bir ölçüde aşılmaya çalışılsa da bütün olarak engellendiği söylenemez.

Savaş sonrasında esham satışlarının durdurulmasına yönelik genel eğilimin bir uzantısı olarak “yeni esham satışlarına son verilerek önce hacminin dondurulmasına sonra da yıldan yıla birikecek mahlul sehimlerin hazineye alıkonularak yeniden satışa çıkarılmamasına ve böylece birikmiş olan borç stokunun yavaş yavaş tasfiye edilmesine karar [verilmiştir]” (Genç, 1995/2007h: 193). Başlangıçta bu işlerin idaresiyle darphane görevlendirilmişse de Nizam-ı Cedid ile birlikte bu görev İrad-ı Cedid Hazinesi’ne verilmiştir. 1793’ten itibaren serbest piyasada esham alım satımını yasaklamak dâhil esham sisteminin tedricen ortadan kaldırılmasına yönelik uygulamaların daha da genişletildiği görülmektedir.

Bütün olarak bakıldığında hazinenin esham’a yönelik düzenlemelerinin mali koşullara bağlı olarak ve onlarla ters yönlü bir seyir izlediği söylenebilir.

³⁴¹ Bu sayede maliye bürolarında dağınık bir durumda olan eshamla ilgili kayıtların tek elde toplanması, çeşitli bürolar arasında bir uyum ve eşgüdüm sağlanmasına yönelik bu düzenleme ile faiz ödemelerinde ortaya çıkan bazı yolsuzlukların önüne geçilmesi amaçlanıyordu (Cezar, 1986: 133).

Genel olarak mali koşulların düzeldiği dönemlerde bu yöneme son verme eğilimleri hızlanırken; mali dengelerin kötüleştiği ve devletin ne pahasına olursa olsun borç almaya ihtiyacı olduğu dönemlerde esham'ın genişlediği görülmektedir (Pamuk, 2006/2008f: 138-139). Bu genel eğilime uygun olarak, yüzyılın sonlarına doğru başlayan savaş (1798-1801) sırasında bir yandan birikmiş mahluller tekrar satışa sunulurken diğer yandan yeni mukataalar da esham'a bağlanmıştır. Savaş sonrasında tekrar eshamın daraltılmasına yönelik düşünceler yaygınlaşmakla birlikte kısa süre sonra yeniden eshama başvurulmuştur.

19. yy'a gelindiğinde ise esham sistemi, sadece olağanüstü harcamaların finansmanında değil, devletin cari giderlerinin finansmanında da kullanılan bir yöntem olarak iyice yerleşmiş görünmektedir. Bu dönem bütçelerinde muaccele gelirlerinin normal bütçe gelirleri içindeki artan payı, bu gelişmeyi doğrular niteliktedir (Genç, 1995/2007h: 193-195).

19. yy başlarında yaşanan bir diğer gelişme de önceleri ihtiyari bir borç olan eshamın, önce bir nevi zorunlu borç ve giderek nakit yerine geçen bir alım satım aracı haline gelmesidir. Devletin ihtiyaç duyduğu miktarda eshamı satamadığı durumda kendinden alacağı olan emin, sarraf veya esnafa sehim kaimeleri vererek ödeme yoluna gitmesiyle başlayan bu gelişmenin Tanzimat'ın eshama yönelik düzenlemeleri ile yeni bir hâl aldığı söylenebilir.

Tanzimat'ın esham sistemine getirdiği en önemli yenilik, eshamı kayd-ı hayat şartından kopararak sahibi ölen sehimlerin hazineye değil mirasçılarına intikal etmesi kuralını getirmesidir. Esham faizlerini düşürebilme amacına yönelik bu düzenleme ile esham'a yatırılan anapara özel mülkiyet sınırları içinde değerlendirilmeye başlanmıştır (Genç, 1995/2007h: 196).

1840'da piyasaya sürülen ve "esham kavâimi, kaime-i mu'tebere, evrâk-ı nakdiye" gibi isimler verilen bu ilk deneme ile eshamın niteliği de değişmeye başlamış ve evrâk-ı nakdiye olarak yerleşmiş olan bu yeni usul, zamanla genişletilen bir uygulama halini almıştır (Genç, 1995/2007h: 196).

Vergi ödemeleri de dâhil her amaçla kullanılabileceğinin belirtilmesinde de görüldüğü gibi bu eshamların piyasada ek bir mübadele aracı olarak kullanılmak üzere basıldıkları açıktır (Pamuk, 2006/2008f: 140). Adı dışında eshamla ilişkisi kalmayan bu sehim kaimeleri önceleri düşük de olsa bir faiz de barındırırken; 1852 yılında faiz geliri sağlamayan kaimelerin tedavüle çıkmasıyla birlikte, kâğıt para olarak kullanılma nitelikleri daha belirgin bir hal almıştır. 10 ve 20 kuruş gibi oldukça düşük itibari değerle çıkan bu kaimelerin 1853 yılında toplam miktarı 175 milyon kuruşa ulaşmıştır. Kırım savaşı sırasında yeni kaimelerin basılmasıyla değeri yarı yarıya inen kaimelere 1861 yılında 1.250 milyon kuruşluk yenilerinin eklenmesi değer kaybını hızlandırmış ve yaygın tepkiler neticesinde 1862'de Osmanlı bankasından sağlanan kısa vadeli kredi ile kaimeler piyasadan kaldırılmıştır (Pamuk, 2006/2008f: 141).

6.4. TANZİMAT'TAN CUMHURİYETE

Osmanlı düzeninde 17. yy ortalarından itibaren başlayan ve esas olarak adem-i merkezi eğilimler karşısında merkezin gücünün artırılmasını amaçlayan değişim ve dönüşümlerin 19. yy'da aldığı biçimin temel karakterinin, devletin toplumla olan ilişkisinin Batı'lı ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi olduğu söylenebilir. Yasal ve kurumsal alanda gerçekleştirilen söz konusu düzenlemelerin üst yapısal düzeyde olması ve tabandan gelen bir zorlamaya dayanmaması, Osmanlı dönüşümünün bir diğer karakteristik özelliğidir.

19. yy'a gelindiğinde devletin 16. yy ortalarından itibaren merkezileşmeye yönelik olarak aldığı önlemler, gelir kaynakları üzerindeki kontrol yeteneğini azaltarak Adalet Dairesinde ifadesini bulan meşruiyetinin temellerini sarsmış görünmektedir. Diğer yandan yüzyılın ortalarından itibaren kapitalist dünya ekonomisine çevre olarak girme sürecinin bir

yansıması olarak uygulamaya konulan çeşitli düzenlemelerin bir sonucu olarak devlet; toprak, emek ve sermaye üzerindeki kontrolünü giderek kaybetmiştir. Klasik Osmanlı düzenini temelden sarsan bu gelişmelere Avrupa’da yükselmekte olan milliyetçilik dalgasının eklenmesi ile imparatorluğun yıkılışı adeta kaçınılmaz olmuştur.

İlk olarak tımar alanlarının mukataalaşması ve işletilmek üzere iltizama verilmesi veya malikâne şeklinde satışa sunulması, gelirlerin merkezi hazineye toplanması ve harcamaların buradan yapılması anlamında bir mali merkezileşmeye neden olmakla birlikte; imparatorluğun temel vergi ödeyicisi olan reayanın, mültezim ve malikânegilerin insafına terk edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bunun reaya üzerinde yarattığı yıkıcı etkinin farkında olan 19. yy yöneticilerinin giriştiği yenileşme hareketlerinin temel vurgusunun adaleti yeniden tesis etmek olduğu söylenebilir.

İmparatorluk tarihinin “yenilikçi” padişahlarından ilki olan III. Selim zamanında³⁴² (1789-1807) girilen askeri ıslahatın gerektirdiği gelirin sağlanması için “geliri on keseden ziyade olan mukataatı mahlulenin canib-i miriden zapt ve darphaneden iltizam ile idare olunmasına” (İnalçık, 1944/2006a: 19) karar verilmesinde de görüldüğü gibi, gelir kaynaklarını merkezde toplaması uygulamasına genel olarak devam edilmiş görünmektedir. Ancak bunun reaya üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin farkında olan Selim’in sorunları çözme tarzının esas olarak geleneksel olduğu söylenebilir.

Selim’in yenileşme hareketlerinin gerisindeki mantık “suistimal ve rüşvetle mücadele ederek... geleneksel sistemi ve böylece adaleti yeniden tesis [etmek ve] ordu ve vergi tahsilatı başta olmak üzere devlet aygıtını [güçlendirmek]” (Zürcher, 2006: 40) şeklinde özetlenebilir.

³⁴² III. Selim’in padişahlığı Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları gibi Avrupa’nın belki en büyük toplum ve siyaset altüstlüğüne rastlamıştı. Bu dönemde Avrupa büyük bir sarsıntıyla çağdaş dünyaya girerken; Osmanlı devletinin yüzeysel ıslahatçılıktan biraz daha ciddi bir ıslahata geçmesi de bir bakıma zorunluydu (Akşin, 1987/2006: 102).

Ancak çelişkili bir şekilde Selim'in merkezi otoriteyi güçlendirme yönündeki gayretine rağmen gerçekte saltanatı, taşrada büyük âyanın güç ve özerkliğindeki bir artışla karşılaşmıştır³⁴³. Bunun gerisinde sultanın âyana vergi gelirleri ve başkentin iâşesi açısından bağımlı olması yanı sıra özellikle Napolyon'dan kaynaklı savaşlarda büyük âyanın ordunun çoğu askerini temin etmiş olması yer alır görünmektedir.

III. Selim zamanında “onların keyfi tahakküm ve istismarlarının sonu” (İnalcık, 1944/2006a: 23) anlamına gelecek olan Nizam-ı Cedid'e karşı hareketinde³⁴⁴ somutlanan âyanın bu gücü, asıl olarak II. Mahmud döneminde imzalanan Sened-i İttifak (1808) ile kısa süreliğine de olsa³⁴⁵ en üst seviyesine ulaşmıştır³⁴⁶.

III. Selim ne kadar gelenekselci ise II. Mahmud'un da o kadar yenilikçi olduğu söylenebilir. Selim'in esas olarak *varolan* sistemin kötüye kullanılmasına karşı mücadele etmeye çalışmasına karşın II. Mahmud'un *yeni* askeri mali ve idari düzenlemeler yarattığı görülür.

1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılması bu alanda atılmış en önemli adımlardandır. Modern bir ordu kurulması yoluyla merkezi devleti güçlendirme amacıyla olan II. Mahmud'un yenileşme hareketlerini bu genel amacının birer aracı olarak yorumlamak mümkündür. “Yeni bir ordunun kurulması para isterdi, para daha etkin bir vergilendirme ile sağlanmak

³⁴³ Bu çerçevede özellikle Yanya âyanı Tepedelenli Ali Paşa, Mısır âyanı Mehmet Ali Paşa ön plana çıkmaktadır.

³⁴⁴ III. Selim'in 1805'te Edirne'de yeni bir Nizam-ı Cedid kolordusu kurma yönündeki girişimi karşısında özellikle Avrupa eyaletlerindeki âyanların bu birlikleri geri çekmezse başkente ilerleyecekleri yönündeki tehdidi karşısında padişah boyun eğerek ordusunu geri çağırmak zorunda kalmış ve âyanlar böylece konumlarını daha da güçlendirmişlerdir.

³⁴⁵ Sened-i İttifak'ın kabulünden kısa bir süre sonra II. Mahmud ayanlara yönelmiş ve 1812-1817 yılları arasında Anadolu'nun büyük âyanları itaat altına alınmış ve aynısı 1814-1820 yılları arasında Balkan'larda gerçekleştirilmiştir (Zürcher, 2006: 51).

³⁴⁶ Bu belge ile “vergilerin padişahın vükelasile hanedanlar arasında müzakere yolu ile [kararlaştırılacağı]” (İnalcık, 1964/2006b: 86) hükme bağlanması yanı sıra “hanedan ve ayanın teessüs etmiş hakları ve durumlarının devletin keyfi hareketlerine karşı emniyet altına alınması [ve] “her birinin idare sahasının tecavüzden masun bulunması ve bu hakların babadan oğula ırsi olarak intikalinin garanti altına [alınması]” (İnalcık, 1964/2006b: 87) âyanın 19. yy'da ulaştığı gücün boyutlarını gösterir niteliktedir

zorundaydı ve etkin bir vergilendirme de ancak modern ve etkin bir merkez ve taşra bürokrasisi sayesinde başarılabildi” (Zürcher, 2006: 64).

Mali alanda 1829’da İstanbul’da başlattığı sayımı 1831’de bütün memleketi kapsayacak şekilde tamamlatarak mali kayıtları yenilemekle kalmamış vergileri yeni bir esasa bağlayarak arazi, emlak, ticaret ve sanayi ile ilgili faaliyetlerden sağlanan gelirlerin tamamını vergiye tabi tutarak oranlarını belirlemiştir. Ayrıca olağanüstü vergilerin alınma şartları, zaman ve usullerini de tayin ederek kurala bağlamıştır (Çakır, 2001: 9).

Ülkeye hâkim olmak ve devlet gelirlerini toplamak için modern bir ordunun yetmeyeceği, etkin bir bürokrasi örgütüne gerek olduğundan hareketle ilk olarak kalemlerde çalışanlara şahsen ve topluca daha güvenli bir statü sağlamak için birtakım önlemler almıştır. 1826’da gözden düşmüş yüksek mevki sahibi büyük devlet adamlarının servetini müsadere etme adetini kaldırması, 1834’te bütün yüksek devlet memurları için adet hükmünde olan her yıl yeniden tayin usulünü kaldırması ve kalemlerde çalışanların gelirini oluşturmakta ve gördükleri işlerin karşılığı olarak almakta oldukları ücretin yerine düzenli aylık uygulamasını getirmesi bu çerçevede değerlendirilecek düzenlemelerdir. Bunun yanı sıra modern bir hiyerarşik rütbe sistemini uygulamaya koyarak kalemlerdeki loncavari eski meslek eğitimi sistemi yerine resmi bir eğitim sistemi getirmeye çalışmıştır (Zürcher, 2006: 67).

İkinci olarak Babıali’nin geleneksel, oldukça az farklılaşmış yönetim sisteminin yerine merkezi devletin yeni amaçlarıyla bağdaşır bir işbölümünü getirerek bakanlıkları oluşturmuştur. Bürokrasi alanında getirdiği son düzenleme ise padişahın, reformlar nedeniyle artan yasama yüküyle uğraşmamaları için hem sarayda hem de Babıali’de danışma meclisleri oluşturmaya girişmesidir (Zürcher, 2006: 67).

Yeniçeri ocağının kaldırılmasını, aynı zamanda lonca teşkilatının imtiyazlarına sahip olan silahlı grubu ezmeye yönelik, devletin gösterdiği

ekonomik bir tepki olarak yorumlamak da mümkündür. Bu andan itibaren loncalar, Osmanlı devleti karşısında yalnız başına kalmışlardır (Quataert, 2006: 479). Loncaların etkinliklerinin kırılması aynı zamanda Osmanlı devletinin toprak emek ve sermaye üzerindeki klasik kontrol mekanizmasının yavaş yavaş kaybolmaya başladığının da bir işaretidir. 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması ise bu süreci hızlandıran bir diğer gelişmedir³⁴⁷.

İktisadi yaşamda etki doğuran bu gelişmelere, imparatorluğun özellikle Balkanlar ve Avrupa'daki topraklarında baş göstermeye başlayan milliyetçilik akımlarının eklenmesi ile Osmanlı reform hareketlerinin yeni bir aşamaya taşındığı söylenebilir. Böylesine bir ortamda ortaya çıkan Tanzimat Fermanı bir yandan ülkeye kapitalizmin girişinin etkilerini diğer yandan da milliyetçilik temelinde ortaya çıkan ayrılıkçı eğilimleri bastırmanın etkilerini taşımaktadır.

1839'da ilan olunan Ferman'la³⁴⁸ temelde dört alanda reform vaat edilmektedir. Birincisi padişahın tebaasının can, mal ve namusunun güvence altına alınması, ikincisi iltizam sisteminin yerini alacak düzenli bir vergilendirme sistemi, üçüncüsü zorunlu askerlik ve her ne kadar ferman'da açıkça belirtilmese de hangi dinden olursa olsun bütün tebaa için yasa önünde eşitliktir.

Batı'lı etkiler taşıdığı açıkça görülen fermanla tebaya getirilen can mal ve namus güvencesi ile Osmanlı sisteminin ayırıcı özelliği olan mirî toprak rejimi tam olarak terk edilmemekle birlikte önemli ölçüde yara almış görünür. 1858 Arazi Kanunu ile daha ayrıntılı düzenlenen toprakta özel mülkiyetin varlığının kabulü ile loncaların tasfiyesiyle gevşeyen sermaye üzerindeki kontrole ilaveten toprak üzerindeki kontrol da gevşetilmiş olmaktadır.

³⁴⁷ “Antlaşmada ithal gümrükleri düşük (%5) ihraç gümrükleri ise yüksek (%12) tutulması” (Genç, 1991/2007e: 95) yanı sıra “Yed-i Vahid [Tekel] usulünün kaldırılması” (Çakır, 2001: 9) Osmanlı devletini Batı kapitalizminin bir pazarı durumuna getirmiştir

³⁴⁸ Fermanın hükümlerinin ilanı herhangi bir halk hareketi veya alttan gelen bir zorlama ile olmayıp sultan tarafından tebaaya verilmiş bir irade-i seniyye yani lütuf olması Osmanlı dönüşümünün yukardan bir düzenleme ile gerçekleştiğine bir örnektir.

Bütün yenileşme hareketlerinin temel konularından olan vergi sorununa Tanzimat'ın getirdiği iltizamın kaldırılıp herkesin geliri ile orantılı bir şekilde vergilendirilmesi aynı zamanda fermanın ruhunda yer alan eşitlik ilkesi ile de yakından ilişkilidir. Vaadler arasında yer almakla birlikte iltizam usulü çok kısa bir süreliğine kaldırılrsa da tekrar yeniden uygulanmaya devam edilmiştir.

Zorunlu askerliğe yönelik düzenlemesi ile yine farklı dine mensup kişiler arasında bir eşitlik düşünülmüş olsa da daha sonra Hristiyan tebaaya askerlik hizmeti karşılığı getirilen bedel-i askerî adlı vergi giderek cizyenin yerini tutar bir hal almıştır.

Fermanın ruhuna sinmiş olan eşitlik ilkesi ise dönemin parçalanmakta olan farklı milletlere ve dinlere mensup tebaayı tek bir Osmanlılık bilinci altında bir arada tutma amacına yönelik bir düzenlemedir. 1856 Islahat Fermanının da ağırlık noktasını teşkil eden bu ilke³⁴⁹, 1876 Kanun-ı Esasi'sinde “devlet-i osmaniyye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bila istisna Osmanlı tabir olunur” maddesinde kesin ifadesini bulacaktır (İnalçık, 1964/2006b: 98).

Kanun-ı Esasi'nin bu eşitlik ilkesine rağmen imparatorluktan kopmaların önüne geçilemediği gibi ilanından iki yıl sonra meclisin kapatılıp anayasanın rafa kaldırılması ve Abdülhamid'in otuz üç yıl süren yönetimi 1908 II. Meşrutiyeti ile son bulmuştur.

II. Meşrutiyetle birlikte yeniden gündeme gelen Osmanlılık siyaseti Balkan Harbi sonrasında yerini İttihat Terakki Türkçülüğüne bırakmıştır. Bundan sonraki süreç ise imparatorluğun dağılıp ulus temelli bir devletin kurulması şeklinde olmuştur.

³⁴⁹ 1843'te Müslümanlar ile gayri Müslimlerin eşitliğini tanıyan yeni bir ceza yasasına geçilmesi yanı sıra yabancıları kapsayan ticaret davaları için de karma mahkemeler oluşturulması bu ilkenin uygulamalarına örneklerdir. 1850'de Fransa'dan kopya edilen yeni bir ticaret yasası, 1863'te bir deniz ticaret yasası ve 1867'de yabancıların imparatorlukta ilk kez toprak sahibi olmalarını sağlayan bir yasa çıkarılmıştır. 1869'da ise eşitlik ilkesine uygun şekilde gayri Müslimleri kapsayan davalara bakması için Nizamiye mahkemeleri denilen mahkemeler hiyerarşisi meydana getirildi (Zürcher, 2006: 95)

SONUÇ

Ulus devlet kurulumunu, genelde mali meseleler özelde vergiler temelinde açıklamaya yönelik bir çabanın, kurulumunu açıklamaya çalıştığı ulus devleti ele alış biçimi, analizin bütünü açısından önemli görünmektedir. Bir başka ifadeyle ‘genel olarak devlet’i ele alış biçimindeki farklılıklar, ulus devlet kurulumunda vergilere biçilen rolün farklılaşmasının da temel nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında devletin Marksist kavramsallaştırmasının bize sunduğu, devleti sınıflardan özerk kurumsal bir bütün olmaktan ziyade sınıf mücadelelerinin bir alanı olarak ele alan çerçeveden hareket edildiğinde vergiler, savaş finansmanı aracı veya “kendiliğinden” bir şey olmanın ötesinde ‘artık’ üzerinde yürütülen mücadelelerin bir parçası haline gelirler.

Vergileri iktisadi artık’la ilişkilendirmek diğer yandan ulus devlet kurulumunu daha geniş bir bağlamda, feodalizmden kapitalizme geçiş bütünü içinde incelemeyi gerektirmektedir. Bu gereklilik aynı zamanda, kapitalizme özgü bir kavram olan ulus devletlerin, kapitalizmle eş anlı gelişimlerinden de çıkartılabilir. Bu açıdan bakıldığında ulus devlet kurulumu olarak ele alınan tarihsel dönemi, feodalizmden kapitalizme geçiş veya “modernleşme süreci”nin bir parçası olarak da görmek mümkündür.

Bu sürecin mali sosyolojik incelemesi, modernleşme literatüründe var olan farklı modernleşme yolları arasındaki ayrımı paylaşıyor görünmektedir. Genel olarak aşağıdan devrimle siyasal dönüşümlerini sağlayan Batı Avrupa ulus devletleri karşısında üstten veya tepeden inme devrim örneklerini temsil eden “Doğu”lu devletler arasında var olan ayrım, bu çalışmanın ulaştığı sonuçlar açısından da geçerli görünmektedir.

Ulus devlet kurulumunu “sınıf temelli” mali sosyolojik bir çerçevede inceleyen bu çalışmada ilk olarak; İngiltere, Fransa ve Almanya’yı kapsar şekilde Batı Avrupa ülkeleri ile Osmanlı/Türkiye örneğinin izlediği farklı

gelişim yolları, bu örnekleri farklı üretim tarzları çerçevesinde değerlendirmemize neden olacak şekilde, sahip oldukları mülkiyet ve artık çekme ilişkilerindeki farklılıklar temelinde açıklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında mülkiyeti lorda ait topraklar üzerinde fiili tasarruf hakkına sahip köylünün ürettiği artığa iktisat dışı zor yoluyla el koyan feodal lord karşısında; toprağın mutlak mülkiyet hakkını elinde tutan merkezi devletin artığa vergi şeklinde el koyduğu Osmanlı sistemi arasındaki farklılık, ulus devlet kurulum süreçlerindeki farklılığın temeli olarak ele alınmıştır.

Bu temel üzerine kurulu farklı sınıf yapıları, söz konusu ülkelerin kapitalizme geçiş ve bu çerçevede ulus devlet kurulumu ile sonuçlanan değişimlerine, dinamiğini sağlayan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı Avrupa’da artığı üreten köylü ve bu artığa zor yoluyla el koyan feodal lord şeklinde ikili bir görünüm sergileyen sınıf yapısı içinde ortaya çıkan sınıflar arası çatışma, nihai olarak kapitalizme yol açarken; bu sürecin bir parçası olan, lordların kendi yeniden üretimlerini sağlamak için köylülere başta vergiler olmak üzere çeşitli biçimlerde baskı yapmaları sonucu daha etkili askeri organizasyonlar ve artık çekme mekanizmaları geliştirmeleri anlamında “siyasal birikim”, ise ulus devlet kurulumu ile sonuçlanmıştır.

Osmanlı/Türkiye örneği açısından bakıldığında ise köylülerin yanı sıra esnaf ve tüccarları da kapsar şekilde vergi vermekle yükümlü reaya ve devlet tarafından el konulan artıktan pay alan saray çevresi, ilmiye (ulema) ve seyfiyeden (askeriye) oluşan yönetici sınıf şeklinde kurulu sınıf yapısı içinde sınıflar arasındaki ilişki, çatışmadan ziyade karşılıklılık ve döngüsellikle karakterize edilir. Sınıf yapılarının bu şekilde kurulu olmasının ilk sonucu Osmanlı toplumunun Batı’da olduğu gibi sınıf çatışmaları yoluyla sağlanan tarihsel ilerleme dinamiğinden yoksun olması şeklindedir. Bu yoksunluğun toprak, emek ve sermaye üzerindeki sıkı devlet kontrolü ile birleşmesi ise Osmanlı toplumunda kapitalizmin ‘kendiliğinden’ gelişiminin önündeki en önemli engeli oluşturmaktadır.

Osmanlı toplumunda geçerli sınıf yapılarının ulus devlet kurulumu açısından anlamı ise bu sürecin, Batı'da olduğu gibi sınıflar arası mücadelenin harekete geçirdiği siyasal birikim dinamiğinden ziyade devletin meşruiyetinin çözülüşünün bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Klasik Osmanlı düzeninin temel referans çerçevelerinden biri olan, devletin yönetilenler nazarında meşruiyeti fikri, Doğuya özgü devlet algısının bir uzantısıdır. Paternalist bir dünya görüşünün yansıması olarak ortaya çıkan bu algıda devlet, adalet dağıtıcı ve nizam-ı alem'in koruyucusu olarak ele alınırken; bu bütünde vergiler devlete olan yükümlülüğün bir karşılığı olarak görülür. "Adalet Dairesi"nde somut ifadesini bulan bu algı aynı zamanda Osmanlı sisteminde artık çekmenin zordan ziyade rızaya dayalı olması anlamına da gelmektedir.

Artık çekmenin rızaya dayalı olması sınıflar arası çatışmayı dışladığından Osmanlı toplumsal dönüşümüne dinamiğini veren unsur artıktan daha fazla pay almaya çalışan yönetici sınıf içi çatışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. 16. yy sonlarında ortaya çıkan Celâlî isyanlarında kendini gösteren bu sınıf içi çatışma ve sonrasında yaşanan değişimler, devletin meşruiyetinin çözülüşünde belirleyici olmuştur.

16. yy ortalarına kadar köylü artığından elde ettikleri güvenli, sürekli ve yeterli gelirleri olan seyfiye ve ilmiyeden oluşan Osmanlı yönetici sınıfının gelirlerinde meydana gelen düzensizlik veya azalmanın, nüfus baskısı ve ticaret yollarındaki değişme gibi çeşitli dışsal gelişmelerin neden olduğu köylü hareketliliği ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan Celâlî isyanları, bir yandan Osmanlı sınıf yapısına yeni unsurların katılımın önünü açarken diğer yandan, çeşitli idari ve mali düzenlemelere yol açarak takip eden yüzyıllarda yaşanacak değişiminin temel dinamiği olmuştur.

Celâlî isyanları sonrasında büyük kentler yanı sıra küçük kasabalara da Celâlîlere karşı düzenli güçlerin yerleştirilmesi ve bu birliklerin başına merkeze sadık kulların atanması, taşrada sınıf yapısına yeni unsurların katılmasını beraberinde getirmiştir. 18. yy'da eyaletlerdeki gücünü daha da

artıracak olan âyan sınıfının temelini oluşturan bu sınıfın ortaya çıkmasında idari örgütlenmenin eyalet temelinde yeniden düzenlenmesinin yanı sıra tımar alanlarının mukataalaştırılarak iltizama ve ardından malikâneye verilmesi de etkili olmuştur.

Köylü artığı üzerine yürütülen sınıf içi çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkan tımandan iltizama ve giderek malikâneye geçiş, devletin meşruiyeti fikri ve Adalet Dairesi'nde aşınmalara neden olsa da bu ilkelerin bütün olarak terk edilmeleri, 18. yy'la birlikte Osmanlı devletinin dünya kapitalist ekonomisine çevre olarak girme sürecinin de etkisiyle, esas olarak 19. yy'da gerçekleşmiştir. Tanzimatla birlikte başlayan sürecin “Batılılaşma”, “Modernleşme” şeklinde adlandırılmasından da görüldüğü gibi bu süreç, başta mirî toprak rejimi olmak üzere klasik referans sisteminin Batılı ilkeler doğrultusunda yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında 1908 ve 1923 devrimleri ise ulus devlet kurulumu ile sonuçlanan sürecin son halkaları olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı/Türkiye ulus devlet kurulumu karşında bir bütünü temsil etmekle Batı Avrupa ulus devlet kurulumu süreci de kendi içinde çeşitli farklılıkları barındırmaktadır.

Ulus devlet kurulumunun Batı Avrupa modeline bütün olarak bakıldığında Fransa ve Almanya'nın temsil ettiği mutlakçı ve otoriter kıta devletleri karşısında; parlamenter ve özgürlükçü İngiltere'nin yer aldığı iki alternatiften bahsetmek mümkün görünmektedir. Mali örgütlenme açısından bakıldığında ise bu farklılık; vergi toplamının kolaylığı ölçüsünde daha küçük bir mali örgütlenmeye sahip olan ve ticaretin gelişip pazar ilişkilerinin yaygınlaşması ölçüsünde piyasadan borçlanma yöntemlerini geliştiren İngiltere karşısında; mülkiyete dayalı memurluk ve iltizamın yaygın olduğu, içsel finansman yöntemlerinin uygulandığı Fransa ve bürokratik bir örgütlenmeye sahip Almanya şeklinde kendini göstermektedir. Ulus devlet kurulumlarının izlediği bu farklı seyirler ülkelerin tarihsel farklılıkları kadar

sahip oldukları farklı sınıf yapılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış görünmektedir.

Parçalı egemenlikler anlamında feodal bir ortak geçmişi paylaşan Batı Avrupa ülkelerinin, mutlakçı merkezi devletler ve ardından ulus devlete doğru geçirdikleri gelişim seyri açısından bakıldığında İngiltere'nin kıta devletleri karşısında çeşitli özgüllükleri barındırdıkları görülmektedir. Her şeyden önce feodal bir parsellenmenin yaşanmadığı ve bu anlamda “başarısız karanlık çağ mirası”na sahip olmayan İngiltere’de feodal merkezileşme, egemen mülk sahibi sınıfın ortak projesi olarak hayata geçmiştir. Parlamentonun erken doğumundan da gözlemlenebilecek bu olgu egemen sınıfın erken birliğini de temsil etmektedir. “Kraliyet parlamentoda” formülasyonunda ifadesini bulan bu özellik, İngiliz mutlakçılığının mali meselelere buldukları çözümlerin farklılığını da açıklar niteliktedir.

16. yy’da başlamakla birlikte 17. yy’da son kalıntılarının da ortadan kaldırıldığı “malikâne devletinden” “vergi devleti”ne doğru yönelimlerin yaşandığı İngiliz merkezileşmesinin temelinde, diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak görece erken bir tarihte toprakların toplulaştırılması ve ücretli emek temelinde çalışan büyük kapitalist kiracılara verilmesine dayanan İngiliz tarımının yer aldığı söylenebilir. Toprak sahibi soylular, kapitalist kiracılar ve ücretli emekçilerden oluşan bu sınıfsal yapı İngiltere’nin kapitalizme geçiş dinamiğini sağlarken; merkezi devletin köylülerden vergi şeklinde kaynak çekmesi, karşılıklı yükümlülükler temeline dayalı feodal sistemin sürdürülmesini güçleştiren bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

17. yy başlarında geleneksel “on beşte bir ve onda bir” uygulamalarının kaldırılması ile vergi devletine doğru önemli bir adım atan İngiltere’nin 17. yy ortalarından itibaren pazar ilişkilerinin yaygınlaşmasına paralel olarak ağırlığını gümrük vergilerinin oluşturduğu tüketim ve damga vergisi gibi dolaylı vergilere doğru bir geçişi de sağladığı görülmektedir. Aynı dönemde borçlanmayı keyfilikten çıkarıp yasal bir statüye kavuşturacak

mekanizmaları geliştirmiş olması da İngiltere'yi çağdaşı Batı ülkelerinden ayıran önemli bir özelliktir.

Sınıf yapıları açısından bakıldığında ise 17. yy İngiliz devleti geliştirmekte olan bir tarım kapitalistleri sınıfının gereksinimlerine karşılık gelen bir devlet olması yanı sıra aynı dönem Fransa'sında geçerli olan vergi/makam devletinden kökten farklı toplumsal temellere dayanan bir devlettir. Kitanın mutlakçı devletlerinden farklı olarak İngiltere devleti, artık vergi ve görev satışı gibi yollarla köylü uyruklardan ekonomik artık çekmesi için aristokrasinin bir aracı olmaktan çıkmıştı. İngiliz aristokrasisinin bu gücünün gerisinde ise vergi/makam yoluyla devlet içine çekilmenin bedelini, bağımsız bir sınıf olarak sahip olduğu güçte kesin bir azalma ile ödediği, Fransa'dan farklı olarak böylesi bir sınırlamaya yanaşmamaları yer almaktadır. Bir başka ifadeyle Fransa'da feodal sömürünün yukarı doğru merkezileşmesi olarak görülebilecek memuriyet, İngiliz egemen sınıfının zenginliğini mülklerinin verimli kullanımından sağlaması nedeniyle İngiltere'de görülmeyen bir uygulamadır.

İngiltere'in tersine dıştan kaynaklanan baskı ve zorlamalar nedeniyle askeri mutlakçılık şeklinde örgütlenen Fransız monarşisi, ulusal temsili meclisi yönetimlerinin bir parçası olarak gören anlayışın oldukça uzağındadır. XIV. Louis'nin "devlet benim" şeklindeki ifadesinde somutlanan bu anlayışın bir uzantısı olarak temsili meclis, sadece savaş zamanlarında ihtiyaç duyulan nakdin sağlanması için toplanan bir organ şeklindedir. Fransız mutlakçılığına asıl karakterini veren unsur ise, yönetim, adalet ve mali altyapı üzerindeki sıkı kontrolüdür. Bu kontrolün bir sonucu olarak Eski Rejim Fransa'sında alınıp satılabilen makamlar şeklinde devlet memurları ve mültezimlerin yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir.

Merkezileşme yönünde eğilimlerin 16. yy'da başladığı Fransa'da söz konusu süreci farklılaştıran unsurların başında İngiltere'dekine benzer bir çitleme hareketinin yaşanmayıp köylü mülkiyetine dayalı üretimin devam etmesi yer almaktadır. Bunun bir sonucu olarak tarımsal devrimin

yaşanmadığı Fransa’da devlet, köylü artığını çekmede lordların bir rakibi olarak gelişmiştir. Devlete ödediği vergi ve lorda ödediği rant arasında sıkışan köylünün artan yoksulluğunun sonucu olarak ortaya çıkan köylü isyanları ise 17. yy’da Fransa’da mutlakçılığın yerleşmesi ile sonuçlanmıştır.

Fransa’da mutlakçı devlet bir yandan köylülerin ürettiği aynı artık için toprak sahibi sınıflarla rekabet ederken; diğer yandan da hâkim sınıfların önemli bir kesimi için gelir kaynağı olarak da hizmet görmüştür. 16. yy başlarında devlete gelir sağlamak için satılmak üzere siyasal olarak yaratılan memuriyetler Fransa’nın bundan sonraki gelişim seyri açısından oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Siyasal olarak yaratılmış memuriyetler sayesinde soylular, rant olarak elde edemediklerini “cebe indirme” olanağına kavuşmakla birlikte Fransız toplumunun karakterini belirleyen bir nitelik kazanan memuriyet uygulaması, soylular açısından basit bir telafi mekanizması olmanın ötesinde artık emeğin doğrudan üreticiden vergi biçiminde sızdırılmasının başlıca araçlarından biri olarak da işlev görmüştür. Bu açıdan bakıldığında 17. yy’da kapitalist gelişme yörüngesine giren İngiltere’nin askeri, adli ve siyasi bir güce bir gereksinim duymaksızın pazar ilişkileri dolayımıyla artığa iktisadi araçlarla el koymasına karşın Fransız mutlakçılığının memuriyete dayalı devlet yapısı, iktisat dışı araçlarla artığa el koyma yollarını uygulamaya devam etmektedir. Bu ise İngiltere ile karşılaştırıldığında Fransa’nın farklı bir gelişim seyri izlemesinin bir diğer nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Colbert’in devletin artan borçlarına çözüm olarak uygulamaya koyduğu içsel kredi ve tüm iltizamların Genel İltizam başlığı altında birleştirmesi bunun örnekleri olarak görülebilir.

Fransa’ya benzer şekilde askeri bir mutlakçılık şeklinde olmakla birlikte kuruluşu daha geç bir tarihe, 17. yy’a, dayanan Almanya’nın izlediği farklı yolun gerisinde, karanlık çağ devlet kurulumu olarak ele alabileceğimiz 14. yy’a kadarki süre içinde Alman toplumuna yerleşmiş olan, yukarıdan aşağıya düzenlenmiş yerel yönetim ve idare örüntüsünün yer aldığı söylenebilir. Kendinden önceki modellerin hatalarından ders alan Alman mutlakçılığı,

Fransa'da olduğu gibi mülkiyete dayalı bir memurluk yaratmadan ziyade, üniversite eğitimi almış personele dayalı bürokratik bir yapı oluşturmuşlardır.

KAYNAKÇA

ABRAMS, P. **Historical Sociology**, Cornell University Press, Ithaca, New York: 1982.

AKDAĞ, M. **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları** Cem Yayınevi, İstanbul: 1963/1995.

AKŞİN, S. **1839'da Osmanlı Ülkesinde ideolojik ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslar arası Durumu**, içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalçık, M. Seyitdanlıoğlu (eds), Phoenix Y., 2. Baskı, Ankara: 1987/2006, s. 101-108.

ALTVATER, E. **Some Problems of the State Interventionism: The Particularization of the State in Bourgeois Society**, içinde *State and Capital*, Holloway, Picciotto (eds), University of Texas Pres, Austin: 1979, pp. 40-42.

ANDERSON, P. **Lineages of the Absolutist State**, New Left Book, Third Impression, London: 1974/1977.

ANDERSON, P. **Origins of the Present Crisis**, NLR I/ 23, January – February 1964, pp. 26- 53.

ANDIÇ, F. , S. ANDIÇ. **An Exploration into Fiscal Sociology: Ibn Khaldun, Schumpeter, and Public Choice**, in *The Legacy of Joseph A. Schumpeter Volume II*, H. Hahush (eds.), Edward Elgar, USA: 1999, pp. 199-214.

ARDANT, G. **Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern State and Nations**, içinde *Formation of National State in Western Europe*, C. Tilly (eds.), Princeton University Press, Princeton: 1975, pp. 164-242.

BACHAUS, J. **Fiscal Sociology What For?**, American Journal of Economics and Sociology, 61 (1), January 2002, pp. 55-77.

BARKAN, Ö. L. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri (1)**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1937/1980f, ss. 281-290.

BARKAN, Ö. L. **Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1938/1980a, ss. 125-149.

BARKAN, Ö. L. **Malikâne-divani Sistemi**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1939/1980b, ss. 151-208.

BARKAN, Ö. L. **Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1940/1980c, ss. 209-230.

BARKAN, Ö. L. **Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı (1)**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1941/1980d, ss. 231-248.

BARKAN, Ö. L. **İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti (1)**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1942/1980e, ss. 249-280.

BARKAN, Ö. L. **Timar**, içinde *Toplu Eserler 1: Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980f, ss. 805-872.

BARKEY, K. **Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, Çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1999.

BEAN, R. **War and the Birth of Nation State**, *The Journal of Economic History*, 33 (1), March 1973, pp. 203-221.

BELL, D. **The Cultural Contradictions of Capitalism**, Basic Books, New York: 1976.

BENECKE, G. **Society and Politics in Germany 1500-1750**, Toronto University Pres, Toronto: 1974.

BLANKE, B., U. JURGENS, H. KASTENDIEK. **On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the Bourgeois State**, içinde *State and Capital*, Holloway, Picciotto (eds), University of Texas Pres, Austin: 1979, pp. 108-147.

BLOCK, F. **The Fiscal Crisis of the Capitalist State**, *Annual Review of Sociology*, 7, 1981, pp.1-27.

BOGGERI, M.L., J.W. SUNDELSON. **Italian Theories of Fiscal Science**, *Political Science Quarterly*, 53 (2), Jun 1938, pp. 249-267.

BONNEY, R. **Introduction**, in *The Rise of the Fiscal State in Europe 1200-1815*, R. Bonney (eds.), Oxford University Press, Oxford: 1999, pp. 1-17.

BONNEY, R. **Introduction: Economic System and State Finance**, in *Economic System and State Finance*, R. Bonney eds., Oxford University Pres, Oxford, New York, 1995/2002a, pp. 1-18.

BONNEY, R. **Revenues**, in *Economic System and State Finance*, R. Bonney eds., Oxford University Pres, Oxford, New York: 1995/2002b, pp. 423-538.

BOSHER, J. F. **French Finances 1770-1795: From Business to Bureaucracy**, Cambridge University Pres, Cambridge: 1970.

BRAUN, R. **Taxation, Sociopolitical Structure and State Building: Great Britain and Brandenburg-Prussia**, içinde *Formation of National State in Western Europe*, C. Tilly (eds.), Princeton University Press, Princeton: 1975, pp. 243-327.

BRENNER, R. **Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe**, in Aston, T.H., C.H.E. Philpin eds *Brenner Debate*, Cambridge University Press, Cambridge: 1976/1987a, pp. 10-63.

BRENNER, R. **The Agrarian Roots of European Capitalism**, in Aston, T.H., C.H.E. Philpin eds *Brenner Debate*, Cambridge University Press, Cambridge: 1982/1987b, pp. 213-327.

BRENNER, R. **The Social Basis of Economic Development**, in *Analytical Marxism*, John Roemer (eds.), Cambridge University Press, New York: 1986/1993.

BRENNER, R. **Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism**, in A.L. Beier vd. (eds.) *The First Modern Society*, Cambridge University Press, Cambridge: 1989/1999, pp. 271-304.

CALLINICOS, A. **Bourgeois Revolution and Historical Materialism**, *International Socialism*, 43, June 1989, pp. 113-172.

CAMPHELL, J.L. **The State and Fiscal Sociology**, *Annual Review of Sociology* 19, 1993, pp. 163-185.

CEZAR, Y. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih**, Alan Yayıncılık, İstanbul: 1986.

CLARKE, S. **Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State**, *Capital and Class*, 2, 1977, pp.1-31.

CLARKE, S. **The State Debate**, içinde *The State Debate*, S. Clarke (eds.), St Martin Pres, New York: 1991, 1-69.

COLLINS, R. **Mann's Transformation of the Classic Sociological Traditions** , içinde *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, J. Hall, R. Schroeder (eds), Cambridge University Pres, Cambridge: 2006, pp. 19-32.

COMNINEL, G. C. **Rethinking The French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge**, Verso, London, New York: 1987.

ÇAKIR, B. **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2003.

ÇAKIR, C. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul: 2001.

DARLING, L. **Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660**, Brill, Leiden, New York: 1996.

DARLING, L. **Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet**, içinde *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler C. 1*, M. Genç, E. Özvar, (eds), Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul: 2006, s. 39-49.

DİVİTÇİOĞLU, S. **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Köz Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul: 1971.

DOWELL, S. **A History of Taxation and Taxes in England Vol. 1: Taxation From the Earliest Times to the Civil War**, Frank Cass, London: 1884/1965a.

DOWELL, S. **A History of Taxation and Taxes in England Vol. 2: Taxation From the Civil War to the Present Day**, Frank Cass, London: 1884/1965b.

DOWNING, B. M. **The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy an Autocracy in Early Modern Europe** Princeton University Press Princeton, N.J.: 1991.

ELIAS, N. **Uygarlık Süreci: Sosyo – Oluşumsal ve Psiko – Oluşumsal İncelemeler, Cilt 2: Toplumun Değişimleri Bir Uygarlaşma Teorisi İçin Taslak** , Çev. E. Özbek, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 1939/2004.

ENGELS, F. **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çev. K. Somer, Sol Y., 10. Baskı, Ankara: 1992a.

ENGELS, F. **Tarihte Zorun Rolü**, Çev. S. Erdoğan, Sol Yayınları, 3. Baskı, Ankara: 1992b.

ERTMAN, T. **Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, UK, New York : 1997.

FARAOQHI, S. **Krizler ve Değişim 1590-1699**, içinde H. İnalcık, D., Quataert (eds.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt II 1600 -1914*, Çev. A. Berktay, Eren Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2004, s. 543-758.

FAROQHI, S. **Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation (1570-1650)**, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 35 (1), pp: 1-39.

FINER, S. **State and Nation Building in Europe: The Role of the Military**, in *The Formation of National State in Western Europe*, C. Tilly (eds.), Princeton University Press, Princeton: 1975, pp. 84-163.

FULBROOK, M., T. SKOCPOL. **Mukadder Yollar: Perry Anderson'ın Tarihsel Sosyolojisi**, içinde, T. Skocpol (eds.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2002, ss. 170- 209.

GENÇ, M. **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi**, içinde *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Mehmet Genç (eds), Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul: 1975/2007f, s. 101-154.

GENÇ, M. **18. yy'a Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma**, içinde *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Mehmet Genç (eds), Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul: 1981/ 2007g, s. 155-187.

GENÇ, M. **Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri**, içinde *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Mehmet Genç (eds), Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul: 1989/2007b, s. 45-54.

GENÇ, M. **19. yy'da Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler**, içinde *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Mehmet Genç (eds), Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul: 1991/2007e, s. 89-98.

GENÇ, M. **Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik İlkeleri ve Temel Değerleri**, içinde *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Mehmet Genç (eds), Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul: 1994/2007d, s. 70-88.

GENÇ, M. **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, 5. Baskı, İstanbul: 2007.

GENÇ, M., E. ÖZVAR. **Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliyesi**, içinde *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler C. 1*, M. Genç, E. Özvar, (haz.), Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul: 2006, s. 13-24.

GENÇ, M., E. ÖZVAR (haz.) **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler C. 1**, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul: 2006.

GIDDENS, A. **The Nation-State and Violence, Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism**, University of California Pres, Berkeley and Los Angeles: 1985.

GIDDENS, A. **Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi**, Çev. Ü. Tatlıcan, Paradigma Y., İstanbul: 2000.

GOLDSCHIED, R. **A Sociological Approach to Problems of Public Finance**, içinde *Classics in the Theory of Public Finance*, R. Musgrave, A Peacock (eds), St Martin Pres, London: 1925/1964, pp. 202-13.

GRISWOLD, W. J. (2000). **Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611**, Çev. Ü. Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 2000.

HAMEROW, T. S. **Restoration, Revolution, Reaction: Economics and Politics in Germany, 1815-1871**, Princeton University Pres, Princeton: 1958.

HART, M. **The Emergence and Consolidation of the "Tax State" II. The Seventeenth Century**, in *Economic System and State Finance*, R. Bonney eds., Oxford University Pres, Oxford, New York: 1995/2002, pp. 281- 293.

HENNEMAN, J. B. **France in the Middle Ages**, in *The Rise of the Fiscal State in Europe 1200-1815*, R. Bonney (eds.), Oxford University Press, Oxford: 1999, pp. 101-122.

HILTON, R. **Giriş**, içinde *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev. M. Gürer, S. Sökmen, Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul: 1984, ss. 7-31.

HINTZE, O. **Military Organization and the Organization of the State**, içinde *Historical Essay of Otto Hintze*, F. Gilbert (eds), Oxford University Pres, New York: 1906/1975, pp. 180-215.

HIRSCH, J. **The Fordist Security State and New Social Movements**, içinde *The State Debate*, S. Clarke eds., St. Martin Press, New York: 1991, pp.142-156.

HIRSCH, J. **The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State**, içinde *State and Capital*, Holloway, Picciotto (eds.), University of Texas Pres, Austin: 1979, pp. 57-107.

HOBDEN, S. **International Relation and Historical Sociology: Breaking Down the Boundaries**, Routledge, London and New York: 1998.

HOBSON, J.M. **Debate: The “Second Wave” of Weberian Historical Sociology, The Historical Sociology of the State and the State of Historical Sociology in International Relations**, Review of International Political Economy, 5:2, 1998, pp.284-320.

HOLLOWAY, J. **The State and Everyday Struggle**, içinde *The State Debate*, S. Clarke (eds.), St. Martin Pres, New York: 1991, pp. 225-259.

HOLLOWAY, J., S. PICCIOTTO. **Capital, Crisis and the State**, Capital and Class, 2, Summer 1977, pp. 76-101.

HOLLOWAY, J., S. PICCIOTTO. **Introduction: Towards a Materialist Theory of the State**, içinde *State and Capital*, Holloway, Picciotto (eds.), University of Texas Press, Austin: 1979, pp. 1-31.

IBN HALDUN. **Mukaddime**, 2 Cilt, Çev. Z.K. Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 1990-1991.

İNALCIK, H. **Tanzimat Nedir?**, içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalçık, M. Seyitdanlıoğlu (eds), Phoenix Y., 2. Baskı, Ankara: 1944/2006a, s. 13-35.

İNALCIK, H. **Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu**, içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalçık, M. Seyitdanlıoğlu (eds), Phoenix Y., 2. Baskı, Ankara: 1964/2006b, s. 83-100.

İNALCIK, H. **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600**, Çev. R. Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, İstanbul: 1973/2009a.

İNALCIK, H. **Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700**, Archivum Ottomanicum VI, Louvain: 1980, pp. 283-337.

İNALCIK, H. **Köy, Köylü ve İmparatorluk**, içinde H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 1989/1996a, s. 1-14.

İNALCIK, H. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I. Cilt 1300-1600**, Çev. H. Berktaş, Eren Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2004.

İNALCIK, H. **Osmanlı Fetih Yöntemleri**, içinde *Söğütten İstanbul'a: Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel, Mehmet Öz (der.) İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara: ss. 443-472.

İSLAMOĞLU-İNAN, H. **State and Peasant in the Otoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century**, Brill, London, New York, Köln: 1994.

JACOBS, D. **Corporate Economic Power and the State: A Longitudinal Assessment of Two Explanations**, The American Journal of Sociology, 93 (4), 1988, pp. 852-881.

JENNINGS, R. C. **Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler**, içinde *Söğütten İstanbul'a: Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel, Mehmet Öz (der.) İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara: 1986/2005, ss. 429-441.

JESSOP, B. **Book Review : Nation State and Violence**, Capital and Class, 29, Summer 1986, pp. 216-220.

JESSOP, B. **Poulantzas'ın Özgünlüğü, Mirası ve Güncelliği**, Çev. B. Yazar, içinde *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, B. Yazar, A. Özkazanç (Der.), İletişim Y. , İstanbul: 1983/2005, s.73-112.

JESSOP, B. **State Theory**, Polity Press, Cambridge: 1990.

KAFADAR, C. **Between Two Worlds: The Construction of The Ottoman State**, University of California Pres, Berkeley, Los Angeles: 1995.

KALDY-NAGY, G. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Yüzyıllarında Kutsal Savaş (Cihat)**, içinde *Söğütten İstanbul'a: Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel, Mehmet Öz (der.) İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara: 1979-80/2005, ss. 397-406.

KAYE, H.J. **The British Marxist Historians**, Macmillian Pres, London: 1995.

KEYDER, Ç. **Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü**, içinde *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Çağlar Keyder (eds), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara: 1983a, ss. 11-27.

KEYMAN, F. **Küreselleşme, Devlet, Kimlik/Farklılık: Uluslar arası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek**, Çev. S. Coşar, Alfa Y., İstanbul: 2000.

KUNT, İ. M. **Sancaktan eyalete : 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul: 1978.

KÜTÜKOĞLU, M. **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, Enderun Kitabevi, İstanbul: 1983.

LENIN, V. I. **Devlet ve İhtilal**, Çev. K. Somer, Bilim ve Sosyalizm Y., 9. Baskı, Ankara: Mayıs 1917/2003.

LINDNER R. P. **İlk Dönem Osmanlı Tarihinde İtici Güç ve Meşruiyet**, içinde *Söğütten İstanbul'a: Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel, Mehmet Öz (der.) İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara: 1987/2005, ss. 407-427.

LINDNER, R. P. **Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia**, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington: 1983.

MANDEL, E. **Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu**, Çev. D. Işık, Yazın Y., İstanbul: 1993.

MANN, F. K. **The Sociology of Taxation**, The Review of Politics, 5 (2), 1943, pp. 225-235.

MANN, M. **Capitalism and Militarism**, in *States, War and Capitalism*, M. Mann (eds.), Blackwell, Oxford and Cambridge: 1984/1992d, pp. 124-145.

MANN, M. **State and Society 1130-1815: An Analysis of English State Finances**, in *States, War and Capitalism*, M. Mann (eds.), Blackwell, Oxford and Cambridge: 1980/1992c, pp. 73-123.

MANN, M. **States, Ancient and Modern**, içinde *States, War and Capitalism*, M. Mann (eds.), Blacwell, Oxford and Cambridge: 1977/1992b, pp. 33-72.

MANN, M. **The Autonomous Power of the State: Its Origin, Mechanism and Result**, içinde *States, War and Capitalism*, M. Mann (eds.), Blacwell, Oxford and Cambridge: 1984/1992a, pp. 1-32.

MANN, M. **The Source of Social Power Vol. I: A History of Power From the Beginning to A.D. 1760**, Cambridge University Pres, Fifth Ed,t,on, Cambridge: 1986/1992.

MANN, M. **The Source of Social Power Vol. II: The Rise of Classes and Nation-State 1760-1914**, Cambridge University Pres, Third Edition, Cambridge: 1993/1996.

MANN, M. **War and Social Theory: into Battle with Classes, Nations and States**, in *States, War and Capitalism*, M. Mann (eds.), Blacwell, Oxford and Cambridge: 1986/1992e, pp. 146-165.

MARDİN, Ş. **Tanzimat Fermanı'nın Manası Yeni Bir İzah Denemesi**, içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalcık, M. Seyitdanlıoğlu (eds), Phoenix Y., 2. Baskı, Ankara: 1990/2006, s. 109-124.

MARX, K. **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, Çev. S. Belli, Sol Y., 5. Baskı, Ankara: 1993.

MARX, K. **Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i**, Çev. S. Belli, Sol Y., 3. Baskı, Ankara: 2002.

MARX, K. **Fransa'da İç Savaş**, Çev. K. Somer, Sol Y., 3. Baskı, Ankara: 2005.

MARX, K., F. ENGELS. **Komünist Manifesto**, Çev. M. Erdost, Sol Y., 4. Baskı, Ankara: 1993.

MARX, K., F. ENGELS. **Alman İdeolojisi**, Çev. S. Belli, Sol Y., 4. Baskı, Ankara: 1999.

MCGOWAN, B. **Head Tax Data for Ottoman Europe, 1700- 1815**, in *Economic Life in Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, London, New York: 1981a, pp. 80-104.

MCGOWAN, B. **A Look at Ottoman Fiscal Geography: the Tax House (Avarız-Nüzül) System, 1641-1834**, in *Economic Life in Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, London, New York: 1981b, pp. 105-120.

MILIBAND, R. **Marx and the State**, Socialist Register 1965, pp. 278-296.

MILIBAND, R. **The State in Capitalist Society**, Basic Books, New York: 1969.

MOOERS, C. **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**, Çev. B.S. Şener, Dost Y., 2. Baskı, Ankara: 2000.

MOOERS, C. **The Making of Bourgeois Europe: Absolutism, Revolution and the Rise of Capitalism in England, France and Germany**, Verso, London New York: 1991.

MOORE, B. **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soyluluğun ve Köylülüğün Rolü**, Çev. Ş. Tekeli, A. Şenel, İmge Yayınları, 2. Basım, Ankara: 2003.

MULLER, W., C. NEUSUSS. **The Welfare State Illusion and the Contradiction Between Wage Labor and Capital**, içinde *State and Capital*, Holloway, Picciotto (eds), University of Texas Pres, Austin: 1979, pp. 32-39.

MUSGRAVE, R. A. **Theories of Fiscal Crisis: An Essay in Fiscal Sociology**, in H. Aaron, M. Boskin (eds.), *The Economics of Taxation*, The Brooking Institution, Washington: 1980, pp. 361-390.

MUSGRAVE, R.A. **Schumpeter's Crisis of the Tax State: An Essay in Fiscal Sociology**, *Journal of Evolutionary Economics*, 2, 1992, pp. 89-113.

MUSGRAVE, R.A. **The Theory of Public Finance, A Study in Public Economy**, McGraw-Hill, New York, Toronto, London: 1959.

O'BRIEN, P. K., P. A. HUNT. **England, 1485-1815**, in *The Rise of the Fiscal State in Europe 1200-1815*, R. Bonney (eds.), Oxford University Press, Oxford: 1999, pp. 53- 100.

O'CONNOR, J. **The Fiscal Crisis of The State**, St. Nartin Pres, New York: 1973.

OĞUZ, Ş. **Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar**, *Praksis* 17, Kış 2007, ss. 33-56.

ORMROD, W. M. **England in the Middle Ages**, in *The Rise of the Fiscal State in Europe 1200-1815*, R. Bonney (eds.), Oxford University Press, Oxford: 1999, pp. 19- 52.

ORMROD, W. M., J., BARTA. **The Feudal Structure and the Beginning of State Finance**, in *Economic System and State Finance*, R. Bonney eds., Oxford University Pres, Oxford, New York: 1995/2002, pp. 53-79.

ÖNCÜ, A. **Elias ve Medeniyetin Öyküsü**, Toplum ve Bilim, Sayı 84, Bahar 2000, s. 8-17.

ÖZVAR, E. **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2003.

PADGET, J. H. **Hierarchy and Ecological Control in Federal Budgetary Decision Making**, The American Journal of Sociology, 87 (1), 1981, pp. 75-129.

PALMER, J.A.B. **Yeniçerilerin Kökeni**, içinde *Söğütten İstanbul'a: Osmanlı Devletinin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel, Mehmet Öz (der.) İmge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara: 1952/2005, ss. 475-516.

PASUKANIS, E. B. **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, Çev. O. Karahanoğulları, Birikim Y., İstanbul: 1924/2002.

POGGI, G. **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Çev. A. Babacan, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2007.

POULANTZAS, N. **Kapitalist Devlet Sorunu**, iç. *Kapitalist Devlet Sorunu*, Çev. Y. Berkman, Birikim Y., İstanbul: 1977, s. 59-87.

REINHARD, W. (eds.) **Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes nad the Growth of State Power**, in *Power Elites and State Building*, W. Reinhard (eds.), Clarendon Press, 1996, pp. 1-18.

SCHROEDER, R. **Introduction: the IEMP Model and its Critics**, içinde *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, J. Hall, R. Schroeder (eds), Cambridge University Pres, Cambridge: 2006, pp. 1-16.

SCHULZE, W. **The Emergence and Consolidation of the “Tax State” I. The Sixteenth Century**, in *Economic System and State Finance*, R. Bonney eds., Oxford University Press, Oxford, New York: 1995/2002, pp. 261- 279.

SCHUMPETER, J. **The Crisis of Tax State**, in R. Swedberg (eds.) *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton New Jersey: 1918/1991, pp. 99-140.

SELIGMAN, E.R. **The Social Theory of Fiscal Science I**, *Political Science Quarterly*, 41 (2), June 1926a, pp. 193-218.

SEYİTDANLIOĞLU, M. V. **Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama**, içinde *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalçık, M. Seyitdanlıoğlu (eds), Phoenix Y., 2. Baskı, Ankara: 2006, ss. 273-283.

SKOCPOL, T. **Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research**, içinde *Bringing the State Back In*, P. Evans vd. (eds), Cambridge University Press, Cambridge: 1985, pp. 3-37.

SKOCPOL, T. **Devletler ve Toplumsal Devrimler**, Çev. S.E. Türközü, İmge Y., Ankara: 2004.

SKOCPOL, T. **Sosyolojinin Tarih İmgelemi**, içinde *Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, T. Skocpol (eds), Çev. A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2002a, s. 1-21.

SKOCPOL, T. **Tarihsel Sosyolojide Yeni Gündemler ve Yenilenen Stratejiler**, içinde *Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, T. Skocpol (eds), Çev. A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2002b, s. 355-389.

SMITH, D. **The Rise of Historical Sociology**, Temple University Press, Philadelphia: 1991.

SWEEZY, P. **Eleştiri**, içinde *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev. M. Gürer, S. Sökmen, Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul: 1984, s. 32-59.

TABAKOĞLU, A. **Osmanlı Devletinin İç Hazinesi**, içinde *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler C. 1*, M. Genç, E. Özvar, (eds), Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, İstanbul: 2006, s. 51-55.

TAKAHASHI, K. **Tartışmaya Bir Katkı**, içinde *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Çev. M. Gürer, S. Sökmen, Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul: 1984, s. 72-106.

TESCHKE, B. **Bourgeois Revolution, State Formation and the Absence of the International**, Historical Materialism, 13 (2), pp. 3-26.

TESCHKE, B. **Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations**, Verso, London, Newyork: 2003.

THOMPSON, E. P. **The Peculiarities of English**, Socialist Register, 1965, pp. 311-362.

TILLY, C. **Reflection on the History of European State-Making**, in *The Formation of National State in Western Europe*, C. Tilly (eds.), Princeton University Press, Princeton: 1975, pp. 3-83.

TILLY, C. **War Making and State Making as Organized Crime**, in *Bringing the State Back In*, P. Evans vd. (eds), Cambridge University Pres, Cambridge: 1985, pp. 169-191.

TILLY, C. **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu, 990-1992**, Çev. K. Emiroğlu, İmge Y., Ankara: 2001.

TILLY, C. **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, Çev. Ö. Arıkan, Literatür Yayıncılık, İstanbul: 2005.

ÜŞÜR, İ. **Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim**, içinde *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, M. Dobb, Çev. F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul: 1992, s. 356-452.

WITTEK, P. **The Rise of the Ottoman Empire**, The Royal Asiatic Society, Second Edition, London: 1938/1958.

WOOD, E. M. **Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, Çev. O. Köymen, Yordam Yayınları, İstanbul: 1991/2007.

WOOD, E. M. **Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış**, Çev. A. C. Aşkın, Epos Yayınları, İstanbul: 2002/2003.

WOOD, E.M. **Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması**, Çev. Ş. Artan, İletişim Y., İstanbul: 1995/2003.

YILMAZ, A. **Kapitalist Devleti Anlamak**, Aykırı Y., İstanbul: 2002.

ZÜRCHER, E. J. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, 20. Baskı, İstanbul: 2006.

ÖZET

SERT, Mesut. Ulus Devlet ve Vergiler: Karşılaştırmalı Tarihsel Bir Analiz, Doktora, Ankara, 2010.

Ulus devlet kurulum süreçlerinde vergilerin oynadığı rolü inceleyen bu çalışmada, İngiltere, Fransa ve Almanya'yı kapsar şekilde Batı Avrupa ve Osmanlı/Türkiye ulus devlet kurulumlarındaki farklılıklar açıklanmaya çalışılmıştır. Karşılaştırmalı tarihsel sosyolojik bir yöntemden hareket etmekle birlikte çalışmada ulus devlet kurulumu "sınıf temelli" mali sosyolojik bir bakışla incelenmiştir. Brenner'in siyasal birikim kavramından hareketle çalışmada ulus devlet kurulumundaki farklılıklar coğrafi, etnik ve kültürel nedenlerden ziyade ülkelerin sahip oldukları farklı sınıf yapılarının bir sonucu olarak ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler:

1. Ulus Devlet Kurulumu
2. Vergiler
3. Mali Sosyoloji
4. Siyasal Birikim

ABSTRACT

SERT, Mesut. Nation State and Taxes: Comparative Historical Analysis, Phd, Ankara, 2010.

The aim of this study is to explore the role of taxes in the formation of nation states. We try to clarify the differences between the state formation of Western Europe and Ottoman/Turkey. While the method of this study is comparative historical analysis, we investigate the state formation from the point of view of "class based" fiscal sociology. Brenner's concept of political accumulation could provide a starting point for this study in analysing the differences of the formation of the nation states. These differences do not generate from geographical, ethnicity and cultural causes rather they are the consequences of the different class structures which the nations have.

Key Words:

1. Nation State Formation
2. Taxes
3. Fiscal Sociology
4. Political Accumulation